BENARES SANSKRIT SERIES;
A
COLLECTION OF SANSKRIT WORKS
EDITED BY THE
PANDITS OF THE BENARES SANSKRIT COLLEGE,
UNDER THE SUPERINTENDENCE OF
R. T. H. GRIFFITH, M. A., C. I. E.
AND
G. THIBAUT, PH. D.
No. 118.

श्रीमदणुभाष्यम् ।

श्रीश्रीवल्लभाचार्यविरचितम् ।
गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमजीमहाराजविरचितभाष्य-
प्रकाशाख्यव्याख्यासमेतम् ।
श्रीमदाचार्यश्रीवल्लभाधीश्वरशुद्धाद्वैतसंप्रदायविदुषा
रत्नगोपालभट्टेन संशोधितम् ।

ANU BHÂSHYA,

ON BRAHMASÛTRA BY SRÎ VALLABHÂCHÂRYA,
With the Commentary called Bhâshya Prakâśa,
By Goswâmi Śrî Purushottamjee Mahârâj.
EDITED BY RATNA GOPÂL BHATTA.

Fasciculus VIII.

BENARES:
Published by the Proprietors Messrs. Braj B. Das & Co.,
AND SOLD BY H. D. GUPTA,
Secretary, Chowkhambâ Sanskrit Book Depôt.
Printed at the Vidyâ Vilâs Press,
BENARES.

1906.

सूचीपत्रम् ।

गणपाठः	०	४
गोलप्रकाशः	२	८
गंगालहरी	०	१
गुरसारणी	०	४
जातकतत्त्वम्	०	१२
तत्त्वदीप	०	१
तर्कसंग्रहः	०	१
दत्तकमीमांसा	०	८
धर्म्मशास्त्रसंग्रहः	०	१
धातुपाठः (शिला -))	०	२
धातुरूपावली	०	२
नैषध चरित नारायणी टीका टाइप	४	०
परिभाषापाठः	०	१
पाणिनीयशिक्षा भाष्यसहिता	०	२
प्रथम परीक्षा	०	२
प्रथमपुस्तक हिन्दी	०	१
प्रश्नभूषणम् (प्रश्न विचार का बहुत उत्तम ग्रन्थ)	०	४
बीजगणितम् (म० म० पं० सुधाकरकृतटिप्पणीसहित)	१	८
मनोरमा शब्दरत्नसहिता (टाइप)	९	०
लघुकौमुदी टिप्पणीसहिता	०	४
लघुकौमुदीभाषाटीका	४	०
लक्षणावली	०	२
लीलावती (म० म० पं० सुधाकरकृतटिप्पणीसहित)	१	०
वासिष्ठसिद्धान्तः	०	१
विष्णु सहस्रनाम	०	१
शब्दरूपावली	०	१
शृङ्गार सप्तशती	१	८
समासचक्रम्	०	१
समासचन्द्रिका	०	१
सरस्वतीकण्ठाभरणम्	३	०
साङ्ख्यचन्द्रिका टिप्पणीसहिता	०	८
साङ्ख्यतत्त्वकौमुदी	०	६
सिद्धान्तकौमुदी	३	०
सिद्धान्तमुक्तावली दिनकरीटिप्पणीसहिता	३	०
उपसर्गवृत्ति	०	१
क्षेत्रकौमुदी	०	६
क्षेत्रसंहिता	२	०

उत्पत्त्यसम्भवात् ॥ ४२ ॥

भागवतमते कञ्चिदंशं निराकरोति ।

ते च चतुर्व्यूहोत्पत्तिं वदन्ति । वासुदेवात् सङ्कर्षणस्तस्मात् ‌द्युम्नस्तस्मादनिरुद्ध इति । तत्रैषामीश्वरत्वं सर्वेषामुत सङ्कर्षण- । जीवत्वम् । अन्यान्यत्वम् ।

वागमैकदेशदूषणपरामुक्त्वा केवलेश्वरनिमित्तत्ववादिहिरण्यग- क्तयोगस्मृतिमात्रनिराकरणपरामित्याह । तदसङ्गतम् । केषाञ्चि- चाराणां शैवपुराणाविरुद्धत्वेऽपि पूर्वोपदर्शिताचाराणां विरुद्ध- नाप्रामाण्यादिति ।

भिक्षुस्तु सांख्याद्युक्तेन विरोधितर्केणानुकूलतर्काभावेन श्रुति- ‌ृत्तेः प्राग्व्याप्तिग्रहाभावेन केवलानुमानैरीश्वरसाधनं निराकर्त्तु- द्रमधिकरणमासमाप्त्येकमित्याह ॥ ४१ ॥ ७ ॥

उत्पत्त्यसम्भवात् ॥ अधिकरणप्रयोजनमाहुः । * भागवते- ादि * । ननु श्रुत्यविरुद्धा स्मृतिः प्रमाणमिति स्थितिः । पञ्चरात्रे परमात्मा वासुदेव एव जगत उपादानं निमित्तं चोच्यते । योग- ‌ तत्प्राप्त्युपाय उपदिश्यते । अभिगमनोपादानेज्यास्वाध्याययोगैर्भ- वन्तं वासुदेवमाराध्य क्षीणक्लेशास्तमेव प्रतिपद्यत इति । अयं च र्वोऽपि प्रपञ्चः श्रुतिप्रसिद्ध एवेति कुतो निराकरणमित्याशङ्कायां मंशं स्फुटीकुर्वन्ति । * ते चेत्यादि * । * चतुर्व्यूहोत्पत्तिमिति * ‌तुर्भ्यो व्यूहेभ्य उत्पत्तिम् । तथाचाऽयमंशो निराकार्य इत्यर्थः । न्वेकोऽहं बहु स्यामिति, स एकधा भवतीत्यादिश्रुतावेकस्यानेक- ‌यूहता । तस्माद्वा एतस्मादित्यादौ क्रमसृष्टिश्च श्राविततैवेति किमत्र ‌संवादस्थानमित्यत आहुः । * तत्रेत्यादि * । * अन्यान्यत्वमिति * ‌न्ययोः प्रद्युम्नानिरुद्धयोरन्यत्वं जडत्वम् । तथाच श्रुतौ यत्रानेक- ‌यूहतोक्ता, न तत्रोच्चनीचत्वम् । यत्रोच्चनीचत्वं बोधितम्, तत्र ‌ानेकव्यूहता । इह तु साम्यमुच्चनीचत्वं चोच्यते । अथवा । यत्राने- व्यूहता तत्र नोत्पत्तिर्यत्रोत्पत्तिर्न तत्र सा । अत्र तूभयमेकत्रेति संवादस्थानमित्यर्थः । नन्वासीनो दूरं व्रजतीत्यादौ विरुद्धधर्माश्र-

'उत्पत्तिपक्षे जीवस्योत्पत्तिर्न सम्भवति । तथा सति पूर्वत्र सर्वनाशः स्यात् ॥ ४२ ॥

न च कर्तुः करणम् ॥ ४३ ॥

कर्तुः सङ्कर्षणसंज्ञकाज्जीवात् प्रद्युम्नसंज्ञकं मन उत्पद्यते इति । तल्लोके न सिद्धम् । न हि कुलालाद्दण्ड उत्पद्यत इति चकारादग्रिमस्य निराकरणम् ॥ ४३ ॥

विज्ञानादिभावे वा तदप्रतिषेधः ॥ ४४ ॥

वस्वस्य ब्रह्मणि सिद्धत्वाद्, अजायमानो बहुधा विजायत इति श्रुत्यान कव्यूहतायामप्युत्पत्तेः श्रावणाच्च नात्रापि श्रुतिविरोध इत्यत आहुः । * उत्पत्तीत्यादि * । न जायते न म्रियते वा विपश्चिदिति श्रुत्या जीवस्य तदुभयनिषेधादुत्पत्त्यङ्गीकारे च तस्यानित्यतायां मोक्षाभावः । कार्यस्य कारणे लयप्रसङ्गात् । ततो मोक्षशास्त्रवैफल्यं स्यात् । ब्रह्मवद् विरुद्धधर्माधारत्वस्य जीवे श्रुत्या अनुक्तत्वात् । व्युच्चरणं तु नोत्पत्तिः, किन्तु विभागमात्रमतो न दोषः । नच तस्य तन्त्रस्य भगवत्प्रणीतत्वादस्मिन्नप्यंशे कथं विरोध इति शङ्क्यम् । कौर्मे चतुर्दशाध्याये गौतमशप्तानां मुनीनामर्थे 'तस्माद्वै वेदबाह्यानां रक्षणार्थाय पापिनाम् । विमोहनाय शास्त्राणि करिष्यावो वृषध्वज एवं सम्बोधितो रुद्रो माधवेन मुरारिणा । चकार मोहशास्त्राणि केशवोऽपि शिवेरितः । कापालं लागुडं वामं भैरवं पूर्वपश्चिमम् । पञ्चरात्रं पाशुपतं तथाऽन्यानि सहस्रशः' इति । साम्बपुराणे च । 'पञ्चरात्रं भागवतं तन्त्रं वैखानसाभिधम् । वेदभ्रष्टान् समुद्दिश्य कमलापतिरुक्तवानि'ति वाक्यात्तावतोंऽशस्य बुद्धिपूर्वकमेव तत्र स्थापनात् । अतो न कश्चिद्दोषः ॥ ४२ ॥

नच कर्तुः करणम् ॥ * अग्रिमस्येति * अहङ्कारस्य । अत्रापि लोकश्रुत्योर्विरोध एव दोषः । स्फुटमन्यत् ॥ ४३ ॥

विज्ञानादिभावे वा तदप्रतिषेधः ॥ पक्षान्तरं प्रतिक्षिपतीत्या

अथ सर्वे परमेश्वरा विज्ञानादिमन्त इति तथा सति तदप्रतिषेधः । ईश्वराणामप्रतिषेधः । अनेकेश्वरत्वं च न युक्तमित्यर्थः। वस्तुतस्तु स्वातन्त्र्यमेव दोषः ॥ ४४ ॥

विप्रतिषेधाच्च ॥ ४५ ॥

बहुकल्पनया वेदनिन्दया च विप्रतिषेधः ।
चकाराद् वेदप्रक्रियाविरोधः ॥ ४५ ॥

इति श्रीवेदव्यासविष्णुस्वामिमतवर्तिश्रीवल्लभाचार्यविरचिते ब्रह्मसूत्राणुभाष्ये द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ २ ॥ २ ॥

नु: । * अथेत्यादि * । * विज्ञानादिमन्त इति * विज्ञानैश्वर्यशक्तिबलवीर्यतेजःप्रभृतिपारमेश्वरधर्मान्विताः । अप्रतिषेधः * अनियमनम् । शेषं स्फुटम् ॥ ४४ ॥

विप्रतिषेधाच्च ॥ * बहुकल्पनयेत्यादि * प्रद्युम्नाख्यं मनोऽनिरुद्धोऽहङ्कार इति करणत्वमहङ्कारत्वं चाभिधाय सर्व एते वासुदेवा आत्मान एवेति परमेश्वरत्वादिकल्पनया, शाण्डिल्यश्चतुर्षु वेदेषु परं श्रेयोऽलब्ध्वा इदं शास्त्रमधीतवानित्यादिरूपया वेदनिन्दया च स्वोक्तविरोधो वेदविरोधश्चेत्यर्थः । * वेदप्रक्रियाविरोध इति * तप्तचक्रादिधारणरूपसाधनप्रकारविरोधः ।

एवञ्च मोक्षधर्मे नरनारायणीये 'सांख्यं योगः पञ्चरात्रं वेदाः पाशुपतं तथा । ज्ञानान्येतानि राजर्षे विद्धि नानामतानि वै । सांख्यस्य वक्ता कपिलः परमर्षिः स उच्यते । हिरण्यगर्भो योगस्य वक्ता नान्यः पुरातनः । अपान्तरतमश्चैव वेदाचार्यः स उच्यते । प्राचीनगर्भं तमृषिं प्रवदन्तीह केचन । उमापतिर्भूतपतिः श्रीकण्ठो ब्रह्मणः सुतः । उक्तवानिदमव्यग्रो ज्ञानं पाशुपतं शिवम् । पञ्चरात्रस्य कृत्स्नस्य वक्ता नारायणः स्वयम् । सर्वेष्वपि नृपश्रेष्ठ ज्ञानेष्वेतेषु द-

श्यते । यथागमं यथान्यायं निष्ठा नारायणः प्रभुः । नचैनमेवं जानन्ति तमोभूता विशांपते । तमेव शास्त्रकर्त्तारः प्रवदन्ति मनीषिणः । निष्ठां नारायणमृषिं नान्योऽस्तीति वचो मम । निःसंशयेषु धर्मेषु नित्यं संवसते हरिः । ससंशये तु भगवान्नाऽध्याऽऽवसति माधवः । पञ्चरात्रविदो ये तु यथाक्रमपरा नृप । एकान्तभावोपगतास्ते हरिं प्रविशन्ति वै । सांख्यं च योगश्च सनातनं वै वेदाश्च सर्वे निखिलेन राजन् । सर्वैः समस्तैर्ऋषिभिर्निरुक्तो नारायणो विश्वमिदं पुराणमि'ति सर्वेषां भगवत्परत्वं वदतां पञ्चरात्रविदां भगवत्प्राप्तिं च वदताम् । 'सांख्यं योगः पञ्चरात्रं वेदाः पाशुपतं तथा । आत्मप्रमाणान्येतानि न हन्तव्यानि हेतुभिरिति च वदतामपि वाक्यानां न विरोधः ।

'अक्षपादप्रणीते च काणादे सांख्ययोगयोः । त्याज्यः श्रुतिविरुद्धोऽशः श्रुत्येकशरणैर्नृभिः । जैमिनीये चे'ति पराशरोपपुराणीयवाक्योक्तस्य श्रुतिविरुद्धांशस्य कौर्मादिवाक्योक्तस्य विमोहनांशस्य च दूषणमुखेनात्र स्फुटीकरणात् । बहुषु भाष्येष्वेवं व्याख्यानदर्शनेन प्राचीनवृत्तिष्वप्येतादृशव्याख्यानानुमानात् । तेनात्रेदं निष्पन्नम् । सांख्ये हि प्रकृतिपुरुषपर्यन्तता निरीश्वरता च श्रुतिविरुद्धा । सेश्वरसांख्ये च तदैश्वर्यस्य प्रधानाधीनता केवलनिमित्तता । तथैव योगेऽपि । तदननुसन्धाय तत्र प्रवृत्तानां जीवन्मुक्तताभवनोत्तरमपि पातः । तयोर्भगवन्निष्ठताया अज्ञानात् । तदत्रैवोक्तं, नचैनमित्यर्द्धेन । दशमस्कन्धे च 'येऽन्येऽरविन्दाक्ष विमुक्तमानिनस्त्वय्यस्तभावादविशुद्धबुद्धयः । आरुह्य कृच्छ्रेण परं पदं ततः पतन्त्यधोऽनादृतयुष्मदङ्घ्रय'इति । तयोर्भगवत्परत्वज्ञाने तु देवहूतिवत्कृतार्थता । तदप्युक्तं द्वितीयस्कन्धे । जज्ञे च कर्दमगृहे द्विजदेवहूत्यां स्त्रिभिः समं नवभिरात्मगतिं स्वमात्रे । ऊचे ययाऽऽत्मशमलं गुणसङ्गपङ्कमस्मिन् विधूय कपिलस्य गतिं प्रपेद'इति । एवं पाशुपतेऽपि साधनादिकं पशुपतेः परत्वं च श्रुतिविरुद्धम् । तन्मयाऽत्र प्रागेवान्तस्तद्धर्माद्यधिकरणेषु व्युत्पादितं, प्रहस्ते च प्रपञ्चितम् । अतस्तावन्मात्रपरतायां पूर्ववत् पातः । भगवदङ्घ्र्यनादरणात् । 'त्वामेवाऽन्ये शिवोक्तेन मार्गेण शिवरूपिणम् । बह्वाचार्यविभेदेन भगवन् समुपासत'इत्यक्रूरोक्तरीत्या भगवत्परत्वज्ञाने तु क्रमान्मुक्तिः ।

तदप्युक्तं ब्रह्मपुराणे समाप्तिदशायां विष्णुमायानुकीर्त्तनाध्याये व्यासेन 'अन्यदेवेषु या भक्तिः पुरुषस्येह जायते । कर्मणा मनसा वाचा तद्गतेनान्तरात्मना । तेन तस्य भवेद्भक्तिर्यजने मुनिसत्तमाः । स करोति ततो विप्रा भक्तिं चाग्नेः समाहितः। तुष्टे हुताशने तद्वद्भक्तिर्भवति भास्करे । पूजां करोति सततमादित्यस्य ततो द्विजाः । प्रसन्ने भास्करे तस्य भक्तिर्भवति तत्त्वतः । सेवां करोति विधिवत् स तु शम्भोः प्रयत्नतः । तुष्टे त्रिलोचने तस्य भक्तिर्भवति केशवे । सम्पूज्य तं जगन्नाथं वासुदेवाख्यमव्ययम् । ततो भुक्तिं च मुक्तिं च स प्राप्नोति द्विजोत्तमा'इति । एवं पञ्चरात्रेऽपि यां विरुद्धांशास्तदननुसन्धाने विमोहकत्वान्न मुक्तिः । तदनुसन्धाय तदंशत्यागे तु तदुक्तसाधनपाकेन साक्षादेव मुक्तिः । पञ्चरात्रविद् इति मोक्षधर्मीयवाक्यात् । अतो न कस्यापि वाक्यस्यास्मिन् प्रकारे विरोध इति सर्वं सुस्थम् ।

रामानुजाचार्यास्तु—आद्यं सूत्रद्वयं पूर्वपक्षसूत्रत्वेनाभिधाय, विज्ञानादीति सूत्रद्वयं सिद्धान्तीयत्वेनाभिधायैवं व्याचक्रुः । वाशब्दः पक्षविपरिवर्त्तनार्थः । विज्ञानं चादि चेति विज्ञानादि परं ब्रह्म । सङ्कर्षणप्रद्युम्नानिरुद्धानां परब्रह्मभावे परब्रह्मरूपत्वाङ्गीकारे तदप्रतिषेधः। पञ्चरात्रप्रामाण्याप्रतिषेधः । विप्रतिषेधात् । अस्मिन्नपि तन्त्रे जीवोत्पत्तेर्विशेषेण प्रतिषेधाच्च नास्याप्रामाण्यमिति । एवं व्याख्याने प्रमाणत्वेन पञ्चरात्रस्थवाक्यान्यप्युदाजह्रुः । शाण्डिल्यावस्थासम्बन्धिनीं निन्दां च, न हि निन्दान्यायेनानुदितहोमनिन्दावत् पञ्चरात्रप्रशंसातात्पर्यकामुचुः ।

मध्वाचार्यास्त्वेतत्सूत्रचतुष्टयं शाक्तमतनिराकरणार्थत्वेनाङ्गीचक्रुः । तथाचात्र वेदविरुद्धानां स्मृतीनामप्रामाण्यान्न ताभिः स्वतः किञ्चित् फलं सिद्धम् ॥ ४५ ॥ ८॥

इति श्रीमद्वल्लभाचार्यचरणनखचन्द्रनिरस्तहृदयध्वान्तस्य पुरुषोत्तमस्य कृतौ भाष्यप्रकाशे द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ २ ॥ २ ॥

अथ द्वितीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ।

न वियदश्रुतेः ॥ १ ॥

श्रुतिवाक्येषु परस्परविरोधः परिह्रियते विप्रतिषेधपरिहाराय । मीमांसायास्तदर्थं प्रवृत्तत्वात् । शक्त्यविरोधाभ्याम् । तथाच ब्रह्मवादे जडजीवयोर्विरुद्धांशनिराकरणाय तृतीयपादारम्भः ।

द्विविधा हि वेदान्ते सृष्टिः । भूतभौतिकं सर्वं ब्रह्मण एव

न वियदश्रुतेः ॥ तृतीयपादं व्याचिख्यासवस्त्तत्प्रयोजनं सङ्गतिं चाहुः । * श्रुतीत्यादि * । द्वितीयपादे श्रुतिविरुद्धस्मृतिनिराकरणेन तद्विरोधस्याकिञ्चित्करत्वख्यापनात् तासामेव प्रमेयविरोधो, न श्रुतेः स इत्येवं प्रमेयाविरोधः स्थापितः । तृतीये पादे श्रुतिवाक्येषु परस्परविरोधः परिह्रियते विप्रतिषेधपरिहाराय । विरोधकृतो यः प्रामाण्यप्रतिषेधस्तन्निवृत्तये । नचानावश्यकत्वं शङ्क्यम् । मीमांसायास्तदर्थं प्रवृत्तत्वात् । शक्त्यविरोधाभ्याम् । यदा हि लोकानां मौढ्यकृतसन्देहशावद् वेदार्थावगमसामर्थ्याभाव आचार्येण दृष्टस्तदा वेदार्थभूतस्य ब्रह्मणः सामर्थ्यं वेदवाक्यानां परस्परविरोधाभावं च स्वयमाकलय्य ताभ्यां कृत्वा प्रमेयाविरोधार्थमीमांसां प्रवर्त्तितवानिति । नच प्रथमपादे एतदविरोधस्य विचारितत्वादस्य गतार्थत्वं शङ्क्यम् । यथा तत्र शक्त्यविरोधाभ्यां ब्रह्मणि विरुद्धांशं परिहृतवांस्तथा च * तेन प्रकारेणैव । चावधारणे । ब्रह्मवादे * सर्वं ब्रह्मेति वादे जडानां जीवानां च ब्रह्मत्वाज्जडजीवयोः सम्बन्धी यो विरुद्धांशस्तन्निराकरणाय तृतीयपादारम्भ इत्येवं सार्थक्यात् । तथाचेदं पादस्य प्रयोजनम् । प्रासङ्गिकं पूर्वपादे परिहृत्य पुनः प्रस्तुतस्य श्रुत्यविरोधस्यैव विचारादवसरः सङ्गतिरित्यर्थः । ननु यद्यपि ब्रह्मवादे जडजीवयोर्ब्रह्मत्वं तथापि गौणमुख्यभावस्त्वसन्दिग्धः, पूर्वं तथा निर्णीतत्वात् । अतो मुख्यविचारमतिहाय किमित्येष आरभ्यत इत्याकाङ्क्षायामाहुः । * द्विविधेत्यादि * । तथाच जन्माद्यधिकरण-

विस्फुलिङ्गन्यायेनैका। अपरा वियदादिक्रमेण। सा चानामरूपात्मना नामरूपत्ववत्त्वेनाभिव्यक्तिः। सजडस्यैव कार्यत्वात् तस्य जीवस्य त्वंशत्वेनैव न नामरूपसम्बन्धः।

अनित्ये जननं नित्ये परिच्छिन्ने समागमः।
नित्यापरिच्छिन्नतनौ प्राकट्यं चेति सा त्रिधा॥

तत्र क्रमसृष्टौ सन्देहः। छान्दोग्ये हि, सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयमित्युपक्रम्य तदैक्षत तत् तेजोऽसृजतेति तेजो-

विषयपरिशोधार्थं एवायं प्रपञ्च इति नास्य गौणत्वमित्यर्थः। एकः, अपर इति पुँल्लिङ्गपाठे तु प्रकारो विशेष्यत्वेन व्याख्येयः। प्रातिपदिकस्थायाः सुपां लुगुच्यत इति महाभाष्यादौ विभक्तिपदाध्याहारेण योजनया प्राचीनशैल्यास्तथात्वावगमात्। ननु सर्वस्य ब्रह्मरूपत्वे सृष्टिरेवासङ्गता। तस्या उत्पत्तिरूपत्वात्। ब्रह्मणश्चाजत्वादित्याकाङ्क्षायामाहुः। * सा चेत्यादि *। * न नामरूपसम्बन्ध इति * न प्रतिनियतनामरूपसम्बन्धः। तथाच प्रलयदशायां कार्यस्य कारणे लयानन्तरं तस्य परमकारणेन ब्रह्मणैकीभावात् प्रतिनियतनामरूपशून्यत्वेनानामरूपत्वं तादृशस्य या प्रतिनियतनामरूपत्वेनाभिव्यक्तिः प्रकाशः सैव सृष्टिर्न तु नैयायिकादीनामिवासतः सत्तारूपा। अतस्तस्या अजत्वाविरोधित्वान्नासङ्गतत्वमित्यर्थः। एतेन कालविशेषे प्रतिनियतनामरूपशालित्वं कार्यत्वमित्यपि व्याख्यातम्। अत एव कटककुण्डलादौ सुवर्णकार्यत्वव्यवहारो न सुवर्णशकले, तथात्रापि जडजीवयोर्बोध्यम्। नन्वेवं सति ब्रह्मणो जीवकारणता न स्यात् तथा सति तत्र जीवनियामकतापि भज्येतेत्यत आहुः। * अनित्य इत्यादि *। * सेति * अभिव्यक्तिः। तथाच त्रिविधाया अप्यभिव्यक्तेर्ब्रह्माधीनत्वात् तिसृष्वपि ब्रह्मणः कारणत्वमक्षुण्णमिति नियामकताऽप्यक्षुण्णेत्यर्थः। एवं प्रासङ्गिकं परिहृत्य प्रस्तुतं व्याकर्तुं तदावश्यकताबीजमाहुः। * तत्र क्रमेत्यादि * तथाचैवं सत्यामेकवाक्यतायामेकत्रोक्तत्वादन्यत्रानुक्तत्वाच्च सन्देह

ऽन्नसृष्टिरुक्ता, न वाय्वाकाशयोः। तैत्तिरीयके पुनर्ब्रह्मविदाप्नोति परमित्युपक्रम्य, तस्माद् वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूत इति आकाशादिसृष्टिरुक्ता। उभयमपि क्रमसृष्टिवाचकमित्येकवाक्यता युक्ता। छान्दोग्ये मुख्यतया सृष्टिस्तैत्तिरीये गौणी, मुख्या त्वग्रे वक्ष्यते, सोऽकामयतेत्यादिना।

तत्र संशयः। किमाकाशम्। उत्पद्यते, न वेति। किं तावत् प्राप्तम्। नोत्पद्यत इति। कुतः?। अश्रुतेः। श्रुतिवादिनां श्रुत्यैव निर्णयः। श्रुतौ पुनर्मुख्ये क्रमसृष्टौ न श्रूयते॥ १॥

इत्यर्थः। यदि च छान्दोग्ये तेजसः सृष्टिकर्मत्वेन कथनादसृजतेत्यादिसृष्टिवाचकपदोपादानादीक्षापूर्वकत्वाच्च मुख्यतया सृष्टिस्तैत्तिरीय आकाशादीनां सम्भवं प्रति कर्तृत्वकथनात् सृष्टिवाचकपदाभावादीक्षाभावाच्च गौणीति नैकवाक्यतेति शङ्क्यते, तदापि मुख्या त्वग्रे वक्ष्यते, सोकामयतेत्यादिना। तत्र च इदꣳ सर्वमसृजतेतीदमा सर्वपदेन च कर्मतया सर्वेषां परामर्शादसृजतेति पदाच्छान्दोग्यतुल्यतेति सन्देह एव। यदि तस्याः साक्षात् सृष्टित्वं तदा श्रुत्यन्तरे, खं वायुर्ज्योतिराप इति वाय्वाकाशोत्पत्तिकथनादत्र च तदकथनात् साक्षात् सृष्टावेव सन्देहोऽस्तु। तथाच यद्याकाशाद्युत्पत्तिर्ब्रह्मणः सकाशात् सिद्ध्यति तदा जन्माद्यधिकरणप्रभृतिषु यन्निर्णीतं तत् सर्वमुपपन्नं भवति, नोचेन्नेति तद्विषयपरिशोधार्थं एवायं यत्न इत्यर्थः। एवं प्रस्तुतस्यावश्यकत्वं समर्थयित्वा अधिकरणमवतारयन्ति। * तत्रेत्यादि * आद्याधिकरणारम्भस्थे पूर्वपक्षसूत्रे उक्तरीतिकः संशय इत्यर्थः। पूर्वपक्षं विवृण्वन्ति। * किमित्यादि *। नन्वश्रवणेपि स्मृत्या तदुत्पत्तिरादरणीयेत्याकाङ्क्षायामौलूक्यादिश्चोदक उपालभते। * श्रुतीत्यादि *। * मुख्ये क्रमसृष्टाविति * क्रमसृष्टिविषये ईक्षाप्रतिपादकतया मुख्यं यद्वाक्यं तत्र। तथाच तत्रेक्षाविषयत्वादिना अश्रवणान्नोत्पत्तिरादरणीयेत्यर्थः॥ १॥

अस्ति तु ॥ २ ॥

तुशब्दः पक्षं व्यावर्तयति । तैत्तिरीयके वियदुत्पत्तिरस्ति । यद्यपि मुख्ये नास्ति तथापि विरोधाभावादन्यत्रोक्तमप्यङ्गीकर्तव्यमेकवाक्यत्वाय । एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञानुरोधाच्च ॥ २ ॥

गौण्यसम्भवात् ॥ ३ ॥

वियदुत्पत्तिर्गौणी भविष्यति । कुतः ? । असम्भवात् । न ह्या...शस्योत्पत्तिः सम्भवति । निरवयवत्वात् । व्यापकत्वाच्च । मु... चाभावात् । एकविज्ञाने सर्वविज्ञानप्रतिज्ञा तु तदधिष्ठानत्वेन जीववत् तदंशत्वेन वा तच्छरीरत्वेन वा एकविज्ञानकोटिनिवेशात् । लोकेऽप्यवकाशं कुर्वित्यादौ गौणप्रयोगदर्शनात् ॥ ३ ॥

अस्ति तु ॥ सिद्धान्तं वदतीत्याहुः । * तुशब्द इत्यादि * । * विरोधाभावादिति * वियदुत्पत्त्यादरेऽपि मुख्यवाक्येऽनुपपत्त्यभावात् । एकवाक्यतायां को वा आग्रह इत्यत आहुः । * एकेत्यादि * तथा चैतत्प्रतिज्ञानुरोधात् तैत्तिरीयवाक्यं सृष्ट्यर्थमीक्षासाकाङ्क्षं, छान्दोग्यवाक्यं च सृष्ट्यर्थमाकाशादिसाकाङ्क्षम् । क्रमसृष्टिस्तूभयत्राप्यर्थ इत्येकवाक्यतेत्यर्थः ॥ २ ॥

गौण्यसम्भवात् ॥ सूत्रत्रयेण पूर्वपक्षं पुनराह । तद् व्याकुर्वन्ति * वियदित्यादि * । यदुक्तं तैत्तिरीये वियदुत्पत्तिः श्रूयत इति । सत्यं श्रूयते । परं सा आवरणनिवारणरूपतया गौणी भविष्यति । कुतः । असम्भवात् । लोके हि सावयवस्यैवोत्पत्तिर्दृश्यते । सजातीयैर्विजातीयैश्च द्रव्यैरवयवभूतैरेकं द्रव्यमुत्पाद्यत इति । आकाशस्य तु निरवयवत्वेन समवाय्यभावात् तदभावेनासमवायिनः संयोगस्याप्यभावात् तयोरभावे केवलस्य निमित्तस्येश्वरस्य जीवादृष्टस्य चाकिञ्चित्करत्वात् । अतो निरवयवत्वादसम्भवः । किञ्च । व्यापकस्योत्पत्तिः प्रत्यक्षविरुद्धा । अन्यथा ब्रह्मणोऽपि स्याद् । किञ्च।

शब्दाच्च ॥ ४ ॥

वायुश्चान्तरिक्षं च एतदमृतमिति । आकाशवत् सर्वगतश्च नित्य इति । न ह्यमृतस्य ब्रह्मदृष्टान्तभूतस्योत्पत्तिः सम्भवति ॥४॥

स्याच्चैकस्य ब्रह्मशब्दवत् ॥ ५ ॥

ननु कथं वियदुत्पत्तिर्गौणी भविष्यति । तत्र हि सम्भूत इत्येकमेव पदमुत्तरत्रानुवर्त्यते । तथा सत्युत्तरत्र मुख्या आकाशे

ब्रह्मणोऽमूर्त्तत्वात् तेनाकाशावरणासम्भवादुत्पत्तेः पूर्वकाल आकाशाभावोऽप्यशक्यवचन इति व्यापकत्वादप्यसम्भवः । यदि च ब्रह्मैव समवायि ततो विभज्योत्पद्यत इति विभाग एव चासमवायीति विभाव्यते । तच्चायुक्तम् । मुख्ये सृष्टिवाक्ये अभावात् यदि हि मुख्यं उत्पत्तिरुक्ता भवेत् तर्ह्येवमपि कल्प्येत । अतस्तदभावादप्यसम्भवः । नचैकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञाया अनुरोधात् साङ्गीकार्येति वाच्यम् । सा त्वधिष्ठेयस्याकाशस्य तदधिष्ठानत्वेन, जीववत्तदंशत्वेन वा, पृथिव्यादिवत्तच्छरीरत्वेन वा, विशेषणत्वाद्वागृहीतविशेषणन्यायेन एकविज्ञानकोटिनिवेशादुपपत्स्यते । अतो, गोअश्वा एव पशवोऽन्ये त्वपशव इत्यत्र यथा गोअश्वप्रशंसार्थमपशुपदे गौणी, छागादिष्वपशुत्वासम्भवादाद्रियते, तथात्राकाश उत्पत्त्यसम्भवात् सम्भूतपदे गौणी आदर्त्तव्या ब्रह्मप्रशंसार्थम् । लोकेऽप्यवकाशं कुर्वित्यादौ गौणप्रयोगदर्शनादित्यर्थः ॥ ३ ॥

शब्दाच्च ॥ ननु श्रुत्यपेक्षया लोकोऽकिञ्चित्करः । पूर्वकाण्डमपि स्वर्गादिफलकत्वाल्लोकमनुरुन्ध इति न तदनुरोधेनोत्तरकाण्डे व्याकुलीकरणमुचितमित्यत आह ॥ शब्दाच्चेति ॥ भाष्यमत्र निगदव्याख्यातम् । तथाचोत्तरकाण्डानुमतेरपि गौण्येवोचितेत्यर्थः ॥ ४ ॥

स्याच्चैकस्य ब्रह्मशब्दवत् ॥ पुनरपि गौण्यनुपपत्तिमाशङ्क्य परिहरति ॥ स्यादित्यादि ॥ तद् व्याकुर्वन्ति * नन्वित्यादि * ।

गौणीति युगपद् वृत्तिद्वयविरोध इतिचेन्न । एकस्यापि स्यात् क्व-चिन्मुख्या क्वचिद् गौणीति । ब्रह्मशब्दो यथा, तपसा ब्रह्म वि-जिज्ञासस्व, तपो ब्रह्मेति । प्रथमवाक्ये मुख्या, द्वितीये गौणी । नचात्र प्रयोगभेदोऽस्तीति वाच्यम् । सम्भूतशब्दोऽप्यावर्तते । न तु तादृशार्थयुक्तोऽपि । आत्मसत्त्वेनैव तत्सत्त्वमिति सत्त्वगुणो वचनहेतुः ।

तत्तद्भावापन्नं ब्रह्मैव सर्वत्र कारणमिति नानेकलक्षणा ।

एकस्येति शब्दस्य । ननु ब्रह्मशब्दस्य दृष्टान्तता न युक्ता । तयोर्वा-क्ये तस्य प्रयोगभेदेन वृत्तिद्वययौगपद्याभावात् । तस्माद्वेति वाक्ये तु सम्भूतशब्दस्य सकृत्प्रयोगेण यौगपद्यस्य दुर्वारत्वादस्याशङ्कां, न-चेत्यादिनानूद्य परिहरति * सम्भूतेत्यादि * । तथाचावाप्यावृत्त्या शब्दव्यक्तिभेदान्न यौगपद्यमिति दृष्टान्तत्वायोग इत्यर्थः । नन्वस्त्वेवं वृत्तिद्वयोपपत्तिस्तथापि गोअश्वसाध्यफलासाधकत्वरूपपशुसादृश्यं छागादिषु यथा गौणीवचनहेतुस्तथाऽऽकाशे किं वा सम्भूतसादृश्यं गौणीवचनहेतुर्येनात्र साऽऽद्रियत इत्यत आह * आत्मेत्यादि * । सत्कार्यवादे उत्पत्तिपूर्वदशायां कारणभावेनैव कार्यं तिष्ठति । आ-त्माचात्र कारणम् । अत उत्पत्तिपूर्वदशायां यथा कार्यमात्मभावेन तिष्ठत्येवमाकाशोऽप्यात्मावृतत्वादात्मभावेनैव तिष्ठतीत्यात्मसत्त्वेनैव तत्सत्त्वम् * आकाशसत्त्वं, न तु पृथक्त्वेन । अतः सृष्टिदशायां कार्य-वद् ब्रह्मणः सकाशादाकाशस्य पृथक् सत्त्वरूपो य आकाशनिष्ठः सत्त्वगुणः स एव कार्यसादृश्यरूप आकाशे सम्भूतपदगौणीवचन-हेतुरतः साऽऽद्रियत इत्यर्थः । ननु भवत्वेवं तथाप्याकाशं प्रति ब्र-ह्मणः कारणतानङ्गीकारे वाय्वादिवाक्येष्वात्मनः कारणत्वाकथ-नादाकाशादीनामेव तत्कथनाद् वायुकारणता आकाशासाधारणा । अग्निकारणता च वाय्वसाधारणेत्येवं कारणता अनेकेषां स्यात् । ततश्च ब्रह्मणः कारणताभङ्गे ब्रह्मणः प्रशंसा न कापि स्यात् । तद-भावे च तन्निबन्धना गौण्यपि दूरमपेयादतः सर्वापि कल्पना अस-ङ्गतेत्याशङ्कायामाह । * तत्तदित्यादि * । वायुसम्भूतिवाक्य आ-

तद्भावापत्तिविशेषणव्यावृत्त्यर्थमपि न लक्षणा । स्वभावतोऽपि ब्रह्मणः सर्वरूपत्वात् । तस्माद् गौणी आकाशसम्भूतिश्रुतिरित्येवं प्राप्ते इदमाह ॥ ५ ॥

प्रतिज्ञाहानिरव्यतिरेकाच्छब्देभ्यः ॥ ६ ॥

भवेदेतदेवं यदि छान्दोग्यश्रुतिर्न विरुद्ध्येत । कथम् ? । एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञा बाध्यते । अव्यतिरेकात् । अनुद्गमात् । यदि सम्बद्धमेव ब्रह्मणा आकाशं तिष्ठेत् तदा ब्रह्मविज्ञानेनाकाशविषयीकरणे तन्नैकविज्ञानम् । आकाशस्य चालौकिकत्वात् तज्ज्ञानं सर्वज्ञतायामपेक्षितमेव । नच जीववत् । लौकिकत्वात् । व्यवहारमात्रविषयत्वान्नातीन्द्रियत्वादिचिन्ता ।

काशभावापन्नम्, अग्निसम्भूतिवाक्ये वायुभावापन्नमित्येवं ब्रह्मैव सर्वत्र कारणमिति सा कारणता नानेकलक्षणा । युजन्तः प्रयोगः । तथाचैवं ब्रह्मप्रशंसासत्त्वान्न गौण्यनुपपत्तिरित्यर्थः । ननु तथाप्याकाशादिपदेषु तद्भावापत्तेरनुक्ताया एव विशेषणीयत्वात् तेषु लक्षणा तु स्यादेवेत्यत आह । * तदित्यादि * । घटे छिद्रेतरत्ववत् तत्तद्भावापन्नत्वमर्थबलादेव प्राप्यत इति तद्व्यावृत्त्यर्थमपि नास्मन्मते लक्षणेत्यर्थः । सिद्धमाह । * तस्मादित्यादि * । * इदमिति * वक्ष्यमाणं दूषणम् ॥ ५ ॥

प्रतिज्ञाहानिरव्यतिरेकाच्छब्देभ्यः ॥ पृच्छति * कथमिति * कथं विरुध्यते तत्रोत्तरमाहुः । * एकेत्यादि * । * अनुद्गमादिति * कार्यत्वेन रूपेणाप्युच्चरणात् । एतदेव विभजन्ते * यदीत्यादि * । यदि स्वरूपसम्बन्धेनाविभक्तमेव ब्रह्मणा आकाशं तिष्ठेत् तदा विभुत्वादिसाधर्म्याद् ब्रह्मविज्ञानेनाकाशविषयीकरणे तन्नैकविज्ञानं, विषयद्वयमहिम्ना जायमानत्वात् । नच का आवश्यकेति शङ्क्यम् । यत आकाशस्यापि लौकिकत्वाल्लौकिकसर्वविषय-

अनुद्गमेऽपि वस्तुसामर्थ्यात् कथं प्रतिज्ञा हीयते इत्यत आह ॥ शब्देभ्यः ॥ येनाश्रुतं श्रुतं भवत्यमतं मतं भवत्यविज्ञातं विज्ञातं भवतीति शब्दात् प्रकृतिविकारभावेनैव व्युत्पादयति ज्ञानम्। शब्देभ्यो हेतुभ्यः प्रतिज्ञाहानिरिति योजना ॥ ६ ॥

यावद्विकारन्तु विभागो लोकवत् ॥ ७ ॥

तुशब्द आकाशोत्पत्त्यसम्भावनशङ्कां वारयति । यद्यद् विकृ-

क्षानस्यैव प्रतिज्ञायां विवक्षितत्वात् तज्ज्ञानं सर्वज्ञतायामपेक्षितमेव । नचांशत्वेन यथा जीवज्ञानं ब्रह्मज्ञानाज्जायते तद्वदाकाशज्ञानमपि भविष्यतीति शङ्क्यम् । आकाशस्य लौकिकत्वात् । नच लौकिकप्रत्यासत्त्यविषयत्वनातीन्द्रियत्वादाकाशोऽप्यलौकिक एवेति शङ्क्यम । यदि ह्यतीन्द्रियः स्याल्लौकिकव्यवहारविषयो न स्यात् । यथा विविक्तात्मा । वर्त्तते च लौकिकव्यवहारविषय आकाशः । अतो व्यवहारमात्रविषयत्वान्नातीन्द्रियत्वादिचिन्ता तस्य युज्यते । तथाच तस्य लौकिकत्वात् तज्ज्ञानं सर्वथापेक्षितम् । तच्चेन्न स्यात् प्रतिज्ञा हीयेतैवेत्यर्थः । अत्र चोदयति । * अनुद्गमे इत्यादि * । * वस्तुसामर्थ्यादिति * ज्ञानं भविष्यतीति शेषः । अत्रोत्तरं व्युत्पादयन्ति * येनेत्यादि * । * शब्दादिति * । वाक्यात् । तथाच यद्यविभक्तस्याकाशस्य वस्तुसामर्थ्येन ज्ञानं विवक्षितं स्याद्, अश्रुतं श्रुतमित्यादि न वदेत् । शाब्दस्य मननात्मकस्य च ज्ञानस्य वस्तुसामर्थ्यजन्यत्वाभावात् । अग्रे च, यथा सौम्यैकेन मृत्पिण्डेनेत्यादिना प्रकृतिविकारभावेन न ज्ञानं व्युत्पादयेत् । वदति त्वेवं, व्युत्पादयति चैवमतः कार्यरूपेण व्यतिरेकानङ्गीकारशब्देभ्यो हेतुभ्यः सिद्धायाः प्रतिज्ञाया हानिरित्यर्थः ॥ ६ ॥

यावद्विकारं तु विभागो लोकवत् ॥ अस्मिन् सूत्रे व्याप्तिदृष्टान्तयोरुपन्यासेनाकाशोत्पत्तावनुमानमेवोपन्यस्तमित्याशयेनाहुः । * यद्यदित्यादि * तथाचाकाश उत्पादविनाशशाली । विकृतत्वा-

तं तस्य सर्वस्य विभाग उत्पत्तिः । आकाशमपि विकृतम् । लौकिकव्यवहारविषयत्वात् । यथा लोके विकृतमात्रमुत्पद्यते ।

म् । विकृतो, लौकिकव्यवहारविषयत्वात् । लोकवदिति । तस्मादाकाश उत्पद्यत इति सिद्धम् । नन्वाकाशोत्पत्तिर्विभागशब्दमहिम्ना विभागद्वारा वक्तव्या । स तु ब्रह्मणो व्यापकत्वादशक्यवचन इति कथमुत्पत्तिरितिचेत् । न।बृहदारण्यके मैत्रेयीब्राह्मणे ब्रह्मणः प्रज्ञानघनत्वश्रावणाद् ब्रह्म तादृशं यदा सृजति तदा घनत्वं तिरोभावयतीत्याकाशो विभज्यत इत्यनुपपत्त्यभावात् । एवमन्यदपि बुद्धिदोषोद्भवं परिहर्त्तव्यमिति दिक् ।

वाचस्पतिमिश्रास्तु—आकाशकालदिङ्मनःपरमाणवो विकाराः । आत्माऽन्यत्वे सति विभक्तत्वात् । घटादिवद् इत्यनुमानमाहुः ।

भास्कराचार्यास्तु—अचेतनत्वे सति विभक्तत्वात् । पृथिव्यादिवदित्येवमनुमानमाहुः ।

रामानुजाचार्यास्तु—ऐतदात्म्यमिदं सर्वमित्यादिभिराकाशस्य विकारत्ववचनेन तस्याकाशस्य ब्रह्मणः सकाशाद् विभाग उत्पत्तिरप्युक्तैव । लोकवत् । लोके यथा, एते देवदत्तपुत्रा इत्यभिधाय तेषु केषाञ्चित् तत उत्पत्तिवचनेन सर्वेषामुत्पत्तिरुक्ता स्यात् तद्वदित्येवं व्याकुर्वन्ति । तत् क्लिष्टम् । आकाशस्य तत्र विकारताया अश्रावितत्वात् । ऐतदात्म्यवाक्यस्य तेजआद्युत्पत्तिवाक्यात् पूर्वमसत्त्वात् । तत्रापीदं सर्वमित्यनेनाकाशस्य संग्राह्यत्वाच्चेति । एवमेव तच्चौरमतेऽपि बोध्यम् ।

शङ्कराचार्यास्तु—आकाशमनित्यम् । अनित्यगुणाश्रयत्वात् । घटादिवदित्यनुमानं प्रयुञ्जते ।

माध्वास्तु—अथ हैतान्युत्पत्तिमन्ति चानुत्पत्तिमन्ति च प्राणः श्रद्धाऽऽकाश इति भागशो ह्युत्पद्यन्त इति भाल्लवेयश्रुतिमुपन्यस्य बहुभिर्भागैरुत्पद्यन्ते केश्चिन्नोत्पद्यन्त इत्याहुः । सा तु श्रुतिरिदानीं न प्रसिद्ध्यति ।

आकाशोत्पत्तौ श्रुत्या सिद्धायाम्, आकाशवत् सर्वगतश्च नित्यः, आकाशशरीरं ब्रह्म, स यथाऽनन्तोऽयमाकाश एवमनन्त आत्मा वेदितव्यः, आकाश आत्मा इत्यादिश्रुतयः, समोऽनेन सर्वेण, य आकाशे तिष्ठन् सर्वमात्मेत्येवमादिभिरेकवाक्यतां लभन्ते ।

भिक्षुस्तु, यथा मधु मधुकृतो निस्तिष्ठन्तीति, अथास्य पुरुषस्य प्रयतो वाङ् मनसि सम्पद्यत इति छान्दोग्यश्रुती लिखित्वा अविभागलक्षणमेवाद्वैतमङ्गीकुर्वन् प्रकृतिगुणभूतस्य सूक्ष्माकाशस्य ब्रह्माविभक्तत्वादनुत्पत्तिं भूताकाशस्य विकृतत्वादुत्पत्तिं च व्याकुर्वन्नहङ्कारस्य तदनुगतसूक्ष्माकाशस्य च भूताकाशावयवत्वमङ्गीकृत्य पृथिव्यादिवदाकाशोऽपि नित्यानित्योभयरूप इत्याह । तन्न । उक्तश्रुत्योर्जीवविषयत्वेन ताभ्यां जडाविभागस्यापादयितुमशक्यत्वात् । उपक्रमे सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयमिति प्रतिज्ञायाग्रे तेजःप्रभृतिसृष्टिकथनेनाग्रे च सन्मूलाः सोम्येमाः प्रजा इत्यादिना सति ब्रह्मणि सर्वमूलत्वस्यैव निगमनेन च जडस्य सर्वस्य ब्रह्मैवोपादानमिति सिद्ध्यति । तथा सति प्रलयेऽपि न कार्यस्याविभागमात्रता, किन्त्वैकीभावपर्यन्ततेति । लोके सुवर्णादिविकारेषु तथैव दर्शनात् । सांख्यैरपि कार्यस्य संक्रमे कारणभावस्यैवादरणाच्च । एवं सति भूताकाशावयवविचारेऽपि यथान्नस्यावादिद्वारा ब्रह्मैक्यपर्यन्तता, तथास्यापि त्वदभिमतावयवद्वारा ब्रह्मै[illegible]र्यन्ततैव । प्रकृतेरपि जन्यत्वस्य समन्वयाध्याय एवोपपादितत्वात् । एवं जीवस्यापि नाविभागमात्रम् । ऐतदात्म्यमध्ये तस्यापि प्रवेशात् । एतावान् परं विशेषो यज्जीवस्य न विकृतौ प्रवेशः । अंशत्वादैवैतदात्म्यात् प्रतिज्ञापूर्त्तेः । अतोऽपार्थोयमाडम्बर इति ।

प्रकृतमनुसरामः । नन्वाकाशस्योत्पत्तिमत्त्वे आकाशवत् सर्वगतश्च नित्य इत्यादिश्रुतीनां विरोधः कथं परिहार्य इत्यत आहुः । * आकाशोत्पत्तावित्यादि * । * सिद्धायामिति * छान्दोग्यस्य प्रतिज्ञाबलात् सिद्धायाम् । तथाचाकाशवदिति श्रुतौ या आकाशस्य ब्रह्मोपमानता, सा, समोऽनेन सर्वेणेत्यत्र यथा सर्वस्य भगवदुपमान-

व्यवहारे त्वज्ञबोधनं वाक्यानामुपयोगः ॥ ७ ॥

एतेन मातरिश्वा व्याख्यातः ॥ ८ ॥

ता भगवतस्तत्तत्परिमाणतायां पर्यवस्यति, न तु सर्वस्य ब्रह्मतुल्यपरिमाणत्वे । तथात्राप्युपमानता ब्रह्मणो व्यापकत्वनित्यत्वयोः पर्यवस्यति, न त्वाकाशस्य भगवत्तुल्यत्वे । सर्वगतनित्यशब्दयोर्ब्रह्मविशेषणत्वात् । न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यते इति साम्यनिषेधश्रुतेर्ज्यायानाकाशादिति नभोज्यायस्त्वश्रुतेश्च । तथा सत्याकाशस्य यन्नित्यविभुत्वं तदन्यापेक्षयैव, न तु ब्रह्मवदिति फलतीति सर्वसाम्यश्रुत्यैकवाक्यतां लभते । एवमाकाशशरीरत्वश्रुतिर्य आकाशे तिष्ठन्नित्यन्तर्यामिब्राह्मणश्रुत्या, बहुव्रीहिविग्रहेण तस्यैवार्थस्य लाभात् । एवं सति यथा पृथिव्यादीनामाधारतामात्रं, न तु नित्यत्वादिकमपि, तथैवाकाशस्येति फलति । एवमनन्तत्वोपमानश्रुतावप्यापेक्षिकमेवानन्तत्वमाकाशस्येति पूर्ववत् सर्वसाम्यश्रुत्यैवैकवाक्यतां लभते । उत्पत्तिमत्त्वेनैवान्तवत्त्वस्य प्राप्तत्वात् । नभस्तमनुलीयत इत्यादिस्मृतेश्च । एवम्, आकाश आत्मेति प्राणमयवाक्यस्थश्रुतिरपि, इदं सर्वं यदयमात्मेति मैत्रेयीब्राह्मणश्रुत्या तत्र सर्वमुद्दिश्यैवात्राकाशमुद्दिश्यात्मत्वविधानात् । अतस्तत्र सर्वस्यैवात्राकाशस्यापि न नित्यत्वादौ तात्पर्यमपि तु ब्रह्मात्मकत्वे । वस्तुतस्तु प्राणसञ्चारायाकाशस्यात्मत्वमुच्यते इति तत्रायमर्थ एव, न भवतीति, नचाशङ्कनमचोत्तरमिति । न[illegible]त्वेवमेतासां श्रुतीनां गतिस्तथाप्येवं कथनस्य प्रयोजनं तु किञ्चिद् वक्तव्यम् । अन्यथा, एवं तात्पर्यकत्वमपि सन्दिग्धमेव तिष्ठेदित्यत आहुः । * व्यवहारे त्वित्यादि * । आकाशशरीरमिति श्रुतिर्हि उपासनार्था । इति प्राचीनयोग्योपास्वेत्युपसंहारात् । यदि ह्याकाशं तथा न जानीयात् कथं ब्रह्मशरीरत्वेनोपासीत । अतोऽज्ञानां बोधनमेव वाक्यप्रयोजनम् । एवमन्यत्रापि द्रष्टव्यम् । अतो न तात्पर्ये सन्देह इत्यर्थः । तस्मादाकाशोऽप्युत्पद्यत इति सिद्धम् ॥ ७ ॥ १ ॥

एतेन मातरिश्वा व्याख्यातः ॥ ननु वायूत्पत्तिः श्रुता प्रत्यक्षसंवादिनी चेति सन्देहाभावात् किमस्याधिकरणस्य प्रयोजन-

आकाशोत्पत्तिसमर्थनेन मातरिश्वोत्पत्तिः समर्थिता । सैषाऽनस्तमिता देवतेति भौतिकवायुव्यावृत्त्यर्थमलौकिकपदम् ॥८॥

असम्भवस्तु सतोऽनुपपत्तेः ॥ ९ ॥

ननु ब्रह्मणोऽप्युत्पत्तिः स्याद् । आकाशवत् सर्वगतश्च नित्य इति श्रुतेराकाशन्यायेन सर्वगतत्वनित्यत्वयोरभावे इतीमामाशङ्कां तुशब्दः परिहरति ।

मत आहुः । * सैषेत्यादि * । श्रुतिस्तु बृहदारण्यके सप्तान्नब्राह्मणे व्रतमीमांसाख्या । म्लोचन्ति ह्यन्या देवता न वायुः सैषाऽनस्तमिता देवता यद् वायुरिति । तथाचाऽनस्तमितत्वादेवोत्पत्त्यभावः सिद्ध्यतीति श्रुतिप्रतिषेधादेव सन्देहः । श्रुतिविरोधनिराकरणमेव चाधिकरणप्रयोजनम् । ननु तथापि प्रत्यक्षविरोधस्य का गतिरित्यत आहुः । * भौतिकेत्यादि * । तथा च प्रत्यक्षं भौतिकविषयं, न भूतविषयमित्यदोष इत्यर्थः । शब्दनिर्वचनं तु – मातरीति सप्तम्यन्तप्रतिरूपकमव्ययमन्तरिक्षवाचकम् । तत्र श्वयति गच्छतीति मातरिश्वा । टु ओ श्वि गतिवृद्ध्योः । तथाच भूतात्मा वायुर्नोत्पद्यते । छान्दोग्ये अश्रवणादिति पूर्वः पक्षः । तैत्तिरीये श्रावणादुत्पद्यत इति सिद्धान्तः । अन्येऽपि गौण्यादिसूत्रोक्ताः पक्षा अत्र योजनीयाः । सूत्रे, एतेनेत्यतिदेशात् । अमृतत्वश्रुतिस्त्वापेक्षिकी । म्लोचन्तीति श्रुत्यनुसारेण तथा निर्णयस्य सिद्धत्वात् । तस्माद् वायुरुत्पद्यत इति सिद्धम् ॥ ८ ॥

असम्भवस्तु सतोऽनुपपत्तेः ॥ व्याकुर्वन्ति * नन्वित्यादि * । अयमर्थः । यद्यपि ब्रह्मण उत्पत्तिर्न श्रूयत इति तदुत्पत्त्याशङ्कैव नोदेति, तथापि पूर्वस्मिन् पादे बाह्याबाह्यमतानां निराकृतत्वात् तदसहमानः कश्चिद् अस्तेरुत्पत्तिवाचकत्वस्य, हरितो रोहितादासीद्धुन्धुस्तस्याभवत् सुत इत्यादिपुराणवाक्येषु दर्शनात्, सदेव सोम्येदमग्र आसीदित्यत्रापि तमर्थं कल्पयेत् तदा श्रुतौ ब्रह्मणोऽप्युत्पत्तिः स्यात् । न च नित्यत्वविभुत्वयोर्बाधकत्वं शङ्क्यम् । आकाशवत् स-

अतः सन्मात्रस्योत्पत्तिर्न सम्भवति । न हि कुण्डलोत्पत्तौ कनकोत्पत्तिरुच्यते । नामरूपविशेषाभावात् । उत्पत्तिश्च स्वीक्रियमाणा नोपपद्यते । स्वतो न सम्भवति । अन्यतस्त्वनवस्था । यदेव च मूलं तदेव ब्रह्मेति ॥ ९ ॥

र्वगतश्च नित्य इति श्रुतेराकाशस्य यथा आपेक्षिके एव नित्यत्वविभुत्वे, तन्न्यायेन निरङ्कुशसर्वगतत्वनित्यत्वयोरभावे इमां वैतण्डिकाशङ्कां तुशब्दः परिहरतीत्यर्थः । * सन्मात्रस्येति * अविकृतस्य । * स्वतो न सम्भवतीति * आत्माश्रयापत्त्या न सम्भवति । शेषमतिरोहितार्थम् ।

यत्तु भास्कराचार्यैरुक्तम्—आशङ्काहेत्वभावाद् ब्रह्मण उत्पत्तिसम्भावनाभावेन तन्निराकरणार्थमिदं सूत्रं वदतां सूत्रवैयर्थ्यमिति । तदप्यनेनैवापास्तं ज्ञेयम् । अतो यद् दिक्कालसंख्यापरिमाणादिनित्यत्वनिराकरणार्थत्वं तैरङ्गीकृतं, तस्मिन्नेव पक्षे वैयर्थ्यम् । व्यवहारे दिशां सूर्योदयास्तमयमेरुप्रभृतिविभजनीयत्वेन पारिभाषिकतया देश एव पर्यवसितत्वेनातिरिक्तपदार्थत्वाभावात् । शास्त्रे च दिशः श्रोत्रादित्युत्पत्तिश्रावणेन नित्यत्वशङ्कानुदयात् । एवं कालस्यापि, सर्वे निमेषा जज्ञिरे इत्यादिश्रुत्यैव नित्यत्वशङ्कानिरासान्न शङ्कोदयः । दिक्कालावाकाशादिभ्य इति सांख्यप्रवचनसूत्राच्च । अतो वैशेषिकादिमतेनैव शङ्कोत्थापनीया । सा तु तेषां वैतण्डिकत्वे ब्रह्मपक्षेऽप्युत्पत्तिमर्हतीति वृथा तद्दूषणम् ।

एतेनैव भिक्षुरपि दत्तोत्तरः । यत्पुनस्तेनोक्तमिदं सूत्रं प्रधानोत्पत्तिनिराकरणार्थम् । तथाहि । सदेव सौम्येदमग्र आसीदित्यादौ तप्तायःपिण्डवदीक्षितृब्रह्माभेदेनोपन्यस्तं सूक्ष्मं जगत् सत् । तस्य सतोऽव्यक्तस्य प्रधानस्य तु सम्भव उत्पत्तिर्नास्ति । कुतः । अनुपपत्तेः । तस्य कारणाभावेन विकाररूपत्वासम्भवात् । कारणकल्पने चानवस्थानादिति । तन्न । सच्छब्दस्य प्रधानवाचकत्वे मानाभावात् । सांख्यसमाससूत्रीयपञ्चशिखवृत्तावप्यव्यक्तपर्यायेषु, अव्यक्तम्, ब्रह्म, गुरु, बहु, धातृ, क्रम, अक्षरं, क्षेत्रं, तमः, प्रधानमिति

तेजोऽतस्तथा ह्याह ॥ १० ॥

तेजोऽतो वायुतः । तथा ह्याह । वायोरग्निरिति श्रुतेः । हि-शब्देनैवमाह । छान्दोग्यश्रुतिः प्रतिज्ञाहानिनिराकरणार्थं तैत्तिरीयकमपेक्षते वाय्वाकाशयोरुत्पत्त्यर्थम् । तथाचोपजीव्यस्य प्राधान्याद् वायुभावापन्नमेव सत् तेजस उत्पादकमिति स्वीकरोति ।

दशानामेव गणनात् । कोशादिष्वपि तथानुपलम्भात् । ब्रह्मवाचकत्वं तु गीतायामेव सिद्धम् । ॐ तत् सदिति निर्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधः स्मृत इति वाक्यात् । अतः सद्भावेन ब्रह्मैवात्रोच्यत इत्यपार्थ एवाडम्बरः ॥ ९ ॥ ३ ॥

तेजोऽतस्तथा ह्याह ॥ आकाशवाय्वोरुत्पत्तिं विचार्य तेजसो विचारयति । तेजः किं साक्षाद् ब्रह्मजमुत परम्परयेति विचारयति। श्रुतिविरोधपरिहारार्थत्वादध्यायस्य । तत्र छान्दोग्याकसृष्टमुख्यत्वात् साक्षात्पक्ष एव श्रेयानिति प्राप्त आह * तेजोऽत इति * । तद् व्याकुर्वन्ति * तेज इत्यादि * । नन्वेवं सति छान्दोग्यविरोधस्य कथं परिहार इत्यत आहुः । * हिशब्देनेत्यादि * । अयमर्थः । तेजसः साक्षाद् ब्रह्मजत्वाङ्गीकारे, सदेवसोम्येमसग्र आसीदिति प्रतिज्ञा, येनाश्रुतं श्रुतं भवतीति प्रतिज्ञा च हीयते । अतस्तन्निराकरणार्थं तेजःसृष्टिवाक्यं तैत्तिरीयकमपेक्षत इति तैत्तिरीयकं तस्योपजीव्यम् । तथा सति तत्र या वायोरिति पञ्चमी सा किं हेतावुतानन्तर्य इति जिज्ञासायां यद्यप्युभयथापि प्रतिज्ञासिद्धिः, प्रायपाठश्चोभयथाऽपि शक्यवचनस्तथापि प्राथमिक्या आत्मन इति पञ्चम्या अनुरोधात् पृथिव्या ओषधय इत्यग्रिमाया अपि पर्जन्येनोषधिवनस्पतयः प्रजायन्त ओषधिवनस्पतिभ्योऽन्नं भवत्यन्नेन प्राणा इति श्रुत्यन्तरे ओषधीनामन्नकारणतायाः स्फुटत्वात् प्रत्यक्षसंवादाच्च कारकविभक्तिरेव युक्ता । बलिष्ठत्वाच्च । एवमुपजीव्यवाक्यगतपञ्चम्या हेत्वर्थकत्वे निश्चिते उपजीव्यस्य प्रधान्याद् वायुभावापन्नमेव सत् तेजस उत्पादकमित्येवमश्रुतमपि क्रमं स्वीकरोतीति विरोधपरिहार इत्यर्थः । तस्माद् वायु-

ब्रह्मण एव सर्वोत्पत्तिपक्षस्त्वविरुद्धः ॥ १० ॥

आपः ॥ ११ ॥

तथा ह्याहेत्येव । इदमेकमनुवादसूत्रमविरोधख्यापकम् । न श्रुत्योः । सर्वत्र विरोधे इति ॥ ११ ॥

पृथिव्यधिकाररूपशब्दान्तरेभ्यः ॥ १२ ॥

ता आप ऐक्षन्त बह्व्यः स्याम प्रजायेमहीति । ता अन्नमसृजन्तेति । तत्रान्नशब्देन व्रीह्यादय ? आहोस्वित् पृथिवीति ? सं-

द्वारैव तेजःसृष्टिरिति सिद्धम् । नन्वाथर्वणे यथा साक्षात्सृष्टिरुक्ता, एतस्माज्जायते प्राण इति, तथा, तैत्तिरीये, इदꣳ सर्वमसृजतेत्युक्ता । तत्र किं विस्फुलिङ्गवद् यौगपद्यमुत वाय्वनन्तरभाव इत्याशङ्क्य तेजसो वाय्वानन्तर्यं समर्थनीयं, न तु पूर्वोक्तः क्रमसृष्टिविचारोऽत्र युज्यते । असम्भवसूत्रव्यवधानेन पूर्वोक्तविचारसमाप्तेः शक्यवचनत्वादित्यत आहुः । * ब्रह्मण इत्यादि * । आथर्वणोक्तः पक्षस्तु तैत्तिरीये यौगपद्याङ्गीकारेऽपि ब्रह्मणः कारणताया असन्दिग्धत्वात् सामर्थ्यविचारेणैव सर्वपदवृत्त्यसङ्कोचादेवानिरुद्ध इति पूर्वोक्तविचार एवात्र युक्त इत्यर्थः ॥ १० ॥

आपः ॥ * तथा ह्याहेत्येवेति * । पूर्वसूत्रादनुवर्त्तते । तथाचापस्तेजस उत्पद्यन्ते । हि यतो हेतोः श्रुतिद्वयमपि तथाऽऽह तदपोऽसृजतेति, अग्नेराप इति । अतो नात्र किमपि विचार्यमित्यर्थः।

अन्ये तु अतःशब्दस्याप्यनुवृत्तिमिच्छन्ति । तदयुक्तम् । अत्र कारणतया तेजसो विवक्षितत्वेन वाय्वर्थकस्य ग्रहीतुमशक्यत्वात्कर्तृत्युक्तहेत्वर्थकत्वग्रहणे, तथा ह्याहेत्येतावतैव चारितार्थ्यादित्येवकारेणात्र बोधितं ज्ञेयम् । नन्वेवं सति अस्य सूत्रस्य किं प्रयोजनमत आहुः । * इदमित्यादि * । तथाचेदं प्रयोजनमित्यर्थः ॥ ११ ॥

पृथिव्यधिकाररूपशब्दान्तरेभ्यः ॥ अधिकरणप्रयोजनं वक्तुं विषयवाक्यमाहुः । * ता आप इत्यादि * । संशयमाहुः । * तत्रे-

देहः। ननु कथं सन्देहः । पूर्वन्यायेनोपजीव्यश्रुतेर्बलीयस्त्वादिति-चेत् । उच्यते । अद्भ्यः पृथिवी पृथिव्या ओषधय ओषधी-भ्योऽन्नमित्यग्रे वर्तते । तथा सति पृथिवीमोषधीश्च सृष्ट्वा आपो-ऽन्नं सृजन्ति ? आहोस्विदन्नशब्देनैव पृथिवीति ?

नन्वेवमस्तु पृथिव्योषधिसृष्ट्यनन्तरमन्नस्रष्टिरितिचेत् । न । छन्दोग्यश्रुतेरपेक्षाभावान्महाभूतमात्रस्यैवाभिलाषितत्वात् । एकप-दलक्षणापेक्षया तत्स्वीकारस्य गुरुत्वात् पूर्वोक्त एव संशयः ।

स्यादि * । तथाच रूढिप्रायपाठयोर्विरोधात् संशय इत्यर्थः । अत्र चोदयति * ननु कथमित्यादि * । तथाच पृथिव्येव प्राप्स्यत इति व्यर्थोऽधिकरणारम्भ इत्यर्थः । एतेन पूर्वाधिकरणवदत्र पृथिवीति भिन्नं सूत्रमङ्गीकृत्याधिकरणान्तरमिदं वाच्यम् । ततोऽन्नशब्देन कथं पृथिवी ग्रहीतुं शक्येत्याकाङ्क्षायामधिकारेत्यादिसूत्रान्तरेण त-न्निर्णय इति रामानुजाचार्यमतं पूर्वाधिकरणन्यायतः सन्देहनिवृ-त्तिप्रदर्शनाच्छिथिलमित्यपि बोधितम् । अत्र समादधते । * उच्यत इत्यादि * । तथाचोपजीव्यानुरोधाद् यथा आकाश-वायुव्यवधानेन तेजःसृष्टिरङ्गीक्रियते, तथाऽत्र पृथिव्योषधिव्यवधा-नेनान्नसृष्टिरप्यङ्गीकर्त्तुं शक्या । उपजीव्ये वाक्ये त्रयाणामुक्तत्वा-त् । आहोस्वित् प्रायपाठबलात् पृथिवीति पूर्वकोटौ विशेषगर्भस-न्देह उपजीव्यवाक्यविचारेऽपि नापैतीति नारम्भवैयर्थ्यमित्यर्थः । पुनश्चोदयति । * नन्वेवमित्यादि * । तथाचोपजीव्यवाक्यापेक्षया प्रायपाठस्य दौर्बल्यादेव सन्देहनिवृत्तेरारम्भवैयर्थ्यं दुर्वारमित्यर्थः । तत्र समादधते । * नेत्यादि * । ब्रह्मणः कारणत्वसमर्थनायोपक्रमे महाभूतयोरेवोत्पत्तिदर्शनेन महाभूतमात्रस्यैव विवक्षितत्वाच्छान्दो-ग्यश्रुतेरत्रापेक्षाभावात् । नच लक्षणाप्रसक्तिदोषः । तस्या एकपद-निष्ठत्वेन तदपेक्षया वाक्यदोषभूतानधिकारत्यागाधिकपदार्थद्वयत-त्क्रमानादस्य रूढिस्वीकारस्य गुरुत्वात् । अतः पूर्वोक्तेऽन्नपद एव संशयो, न पृथिव्युत्पत्ताविति नाधिकरणारम्भवैयर्थ्यमित्यर्थः । एवं

तत्रान्नमयं हि सोम्य मन आपोमयः प्राणस्तेजोमयी वागिति त्रयाणां सहचारः सर्वत्रोपलभ्यते। लोकप्रसिद्धिर्वर्षणभूयिष्ठलिङ्गञ्च। तस्मात् पृथिव्योषध्यन्नानां मध्ये अभेदविवक्षया यत्किञ्चिद्वक्तव्ये अन्नमुक्तमित्येवं प्राप्ते। उच्यते। अन्नशब्दे पृथिवी। कुतः? अधिकाररूपशब्दान्तरेभ्यः। अधिकारो भूतानामेव, न भौतिकानाम्। नीलं च रूपं पृथिव्या एव। भूतसहपाठात्। शब्दान्तरम् अद्भ्यः पृथिवीति। तस्मादन्नशब्देन पृथिव्येव ॥१.२॥

सिद्धे संशये पूर्वपक्षं सोपपत्तिकमाहुः। * तत्रान्नेत्यादि *। उपलभ्यत इति पदमग्रेऽप्यनुवर्तते। तथाच त्रितयसहचारो लोकप्रसिद्धिस्तस्माद्यत्र क्वचन वर्षति तदेव भूयिष्ठमन्नं भवतीति वाक्यशेषोक्तं वर्षणभूयिष्ठलिङ्गं चेति त्रयं क्रमेणात्रोपलभ्यते। अथवात्र उपपादनग्रन्थे यथा तु खलु सोम्येमास्तिस्रो देवताः पुरुषं प्राप्य त्रिवृत् त्रिवृदेकैका भवतीति प्रतिज्ञोत्तरमन्नेजः सहचारः कार्यलिङ्गितोऽन्नस्य यो दृश्यते सोऽपि ये फलपत्राद्याहारास्तेषामपि पुरीषमांसमनांसि भवन्तीति त्रयाणां धातूनां सहचारो मृद्भक्षकेषु कीटादिष्वोषधिभक्षकेषु पश्वादिष्वन्नभक्षकेषु पुरुषादिष्वेवं सर्वत्र पृथिव्योषध्यन्नेषूपलभ्यते। अन्नशब्दस्य च लोकेऽदनीयत्वमादाय पृथिव्यादिषु त्रिष्वपि प्रसिद्धिः। यथा नैषधे 'नास्ति जन्यजनकव्यतिभेदः सत्यमन्नजनितो जनदेहः।वीक्ष्य वः खलु तनूममृतादामि'ति।चतुर्थस्कन्धे च। एवं पृथ्वादय पृथ्वीमन्नादाः स्वन्नमात्मन इति वर्षणभूयिष्ठलिङ्गमपि त्रिषु तुल्यम्। वर्षणे पृथिव्या आर्द्रतया भूयस्त्वात्। ओषधिर्वीरुधां व्रीह्यादीनामुत्पत्तेश्च। तस्माद् वाक्यशेषलोकप्रसिद्धिलिङ्गानां त्रिष्वपि तुल्यत्वात् पृथिव्याद्यन्यतमे वक्तव्ये अन्नमुक्तम्। एवञ्चोपजीव्यवाक्यरूढिप्रायपाठानां त्रयाणामविरोधोऽनस्तत्त्रयेऽपि ग्राह्यत्वेन प्राप्त इत्यर्थः। सिद्धान्ते तु लक्षणा नास्त्येव। योगनैर्बल्यं त्वाधिकारादिभिर्हेतुभिः परिक्रियत इति न कोपि दोषः। स ग्रन्थस्तु निगदव्याख्यातेनैव भाष्येण व्याख्यातः।

तदभिध्यानादेव तु तल्लिङ्गात् सः ॥ १३ ॥

आकाशादेव कार्याद् वाय्वादिकार्योत्पत्तिं तुशब्दो वारयति । स एव परमात्मा वाय्वादीन् सृजति । कथं तच्छब्दवाच्यतेति चेत् तदभिध्यानात् । तस्य तस्य कार्यस्योत्पादनार्थं तदभिध्यानं, ततस्तदात्मकत्वं, तेन तद्वाच्यत्वमिति । ननु यथाश्रुतमेव कुतो न गृह्यत इत्यत आह । तल्लिङ्गात् । सर्वकर्तृत्वं लिङ्गं तस्यैव सर्वत्र वेदान्तेष्ववगतम् । जडतो देवताया वा यत्किञ्चिज्जायमानं तत् सर्वं ब्रह्मण एवेति सिद्धम् ॥ १३ ॥

भास्कराचार्यास्तु—तद्यदपां रस आसीत् तत् समहन्यत सा पृथिव्यभवदिति श्रुतिमपि शब्दान्तरत्वेनोदाजहरुः । तेन योगस्यादुष्टत्वादत्र पृथिव्येवान्नपदेनोच्यत इति सिद्धम् ॥ १२ ॥ ६ ॥

तदभिध्यानादेव तु तल्लिङ्गात् सः ॥ एवं तैत्तिरीयश्रुत्येकवाक्यतया छान्दोग्येऽपि क्रमेण ब्रह्मणः सकाशात् पञ्चमहाभूतसृष्टिरित्यवधारितम् । तत्रायं संशयः । क्रमसृष्टावाकाशादयः किं स्वतन्त्राः स्वस्वकार्यं सृजन्त्युत परमेश्वरतन्त्रा इति । तत्र तावत् प्राप्तम् आकाशाद् वायुः वायोरग्निरित्यादि, तत्तेज ऐक्षत बहु स्यामित्यादिश्रुत्या भूतानां देवतायाश्च हेतुत्वस्य कर्तृत्वस्य कथनात् स्वतन्त्रा एव सृजन्तीति । एवं पूर्वपक्षे सूत्रमुपन्यस्य सिद्धान्तं व्याकुर्वन्ति । * आकाशादेवेत्यादि * । * कथमिति * । तर्हीति शेषः । * तदभिध्यानमिति * । आकाशरूपः स्यां वायुरूपः स्यामित्येवं स्वस्य तद्रूपाभिध्यानम् । तच्च, बहु स्यां प्रजायेयेति श्रुत्यैव संग्रहेणोक्तम् । नच तस्य तेजःप्रभृतिसाधारण्यं शङ्क्यम् । तेजःप्रभृतिष्वपि तत्पदोपनिबन्धेन प्रकरणेन च तस्यापि ब्रह्मधर्मत्वनिश्चयात् । * सर्वत्र वेदान्तेष्विति * स विश्वकृद्विश्वविदात्मयोनिः । यतः प्रसूता जगतः प्रसूती । यः पृथिव्यां तिष्ठन् यः पृथिवीमन्तर इत्यादिषु । फलितमाहुः । * जडत इत्यादि * । * ब्रह्मण इति * तत्तद्रूपेण तत्तदन्तः स्यात् तस्मात् । एवमेव

विपर्ययेण तु क्रमोऽत उपपद्यते ॥ १४ ॥

यथोत्पत्तिर्न तथा प्रलयः, किन्तु विपर्ययेण क्रमः । अत उत्प-

पौराणिकीषु महत्तत्त्वादिसृष्टिष्वपि ज्ञेयम् ।

भिक्षुस्तु—अत्र स्थितिकर्तृत्वं विचार्यत इत्याह । तन्मन्दम् । पूर्वेषु पादेषु ब्रह्मण एव कारणत्वेऽवधारिते स्थितिप्रलयौ प्रत्यपि सामान्यतः कारणता सिद्धैवेति तदंशे सन्देहाभावेनाधिकरणवैयर्थ्याप्रसङ्गात् । अतः पूर्वोक्त एवार्थ इति निश्चयः ॥ १३ ॥ ७ ॥

विपर्ययेण तु क्रमोऽत उपपद्यते ॥ ननु तैत्तिरीये छान्दोग्ये च सृष्टेः क्रमो निरूप्यते, न तु प्रलयस्य । नैयायिकादयस्तु समवाय्यसमवायिकारणनाशात् कार्यनाशमङ्गीकुर्वन्ति । मुण्डके तु विस्फुलिङ्गन्यायेन युगपदेव सर्वोत्पत्तिर्युगपदेव सर्वेषां प्रलयश्च श्राव्यते । यथा सुदीप्तात् पावकाद् विस्फुलिङ्गाः सहस्रशः प्रभवन्ते सरूपाः । तथाऽक्षराद् विविधाः सौम्य भावाः प्रजायन्ते तत्र चैवापियन्तीति । तथा सति क्रमिकाणां प्रलये कः प्रकारो ग्राह्य इति संशये मुण्डके ब्रह्मण्येव सर्वप्रलयस्योक्तत्वेन श्रौतत्वाल्लौकिकं मतं विहाय यौगपद्यपक्षो ग्राह्य इति पूर्वपक्षे प्रवृत्तं सूत्रमुपन्यस्य व्याचक्षते । * यथोत्पत्तिरित्यादि * । सत्यमेवमेव साक्षात्सृष्टौ, तथापि सुबालोपनिषदि, किं तदासीत् तस्मै स होवाच न सन्नासन्न सदसदिति सदसद्विलक्षणं ब्रह्माभिसन्धायोच्यते । तस्मात् तमः सञ्जायते तमसि भूतादिर्भूतादेराकाशम् आकाशाद् वायुः,वायोरग्निः, अग्नेरापः, अद्भ्यः पृथिवीत्यादि । एवं सृष्टिमुक्त्वा अग्रे उच्यते, सोऽन्ते वैश्वानरो भूत्वा सन्दग्ध्वा सर्वाणि भूतानि पृथिव्यप्सु प्रलीयते आपस्तेजसि विलीयन्ते तेजो वायौ प्रलीयते वायुराकाशेऽपि विलीयते आकाशमिन्द्रियेष्वित्यादि । पुराणेषु च 'वायुना हृतगन्धा भूः सलिलत्वाय कल्पते । सलिलं तद्धृतरसं ज्योतिष्ट्वायोपकल्पते । हृतरूपं तु तमसा वायौ ज्योतिः प्रलीयते । हृतस्पर्शोऽवकाशेन वायुर्नभसि लीयते । कालात्मना हृतगुणं नभ आत्मनि लीयत' इत्यादि । पुराणं च श्रुत्युपबृंहणम् । अतो ब्रह्मणः सकाशादुत्पत्त्यनन्तरं तत्रैव प्रलय इति येन

त्यनन्तरं प्रलयः। कुतः ? ॥ उपपद्यते ॥ प्रवेशाविपर्ययेण हि निर्गमनम् । क्रमसृष्टावेवैतत् ॥ १४ ॥

अन्तरा विज्ञानमनसी क्रमेण तल्लिङ्गादितिचेन्नाविशेषात् ॥ १५ ॥

तैत्तिरीयके आकाशादि अन्नपर्यन्तमुत्पत्तिमुक्त्वा अन्नमयादयो निरूपिता । तत्रान्नमयस्य प्राणमयस्य च सामग्री पूर्वमुत्पन्नोक्ता । आनन्दमयस्तु परमात्मा मध्ये विज्ञानमनसी विद्यमाने क्वचिदुत्पन्ने इति वक्तव्ये ।

क्रमेणोत्पत्तिस्तेन क्रमेण न प्रलयः, किन्तु विपर्ययेण क्रमः प्रलयस्य । अत्र पृच्छति । * कुत इति * । सत्यं श्रुतिपुराणेषूच्यते, परं तत्रापि हेतुर्वक्तव्यो येन बुद्धावारोहेत् । तत्राह ॥ उपपद्यत इत्यादि ॥ तथाच वैशेषिकादिवद् ध्वंसरूपो नात्र प्रलयः, किन्तु कारणे प्रवेशरूपः । अतो लौकिकप्रवेशनिर्गमन्याय एव बुद्धिगोचरीकरणायानुसन्धेय इत्यर्थः । तेनेदं सिद्धम् । युगपत्प्रलयोत्तरं युगपत्सृष्टिः । क्रमेण प्रलये तद्विपरीतक्रमेण सृष्टिरिति । तदेतदुक्तं * क्रमसृष्टावेवैतदिति *

अन्ये तु प्रलयस्य ब्रह्मकर्तृकत्वावधारणार्थमित्याहुः । तन्मन्दम् । यतो वेत्यादिश्रुत्यैव तस्यावधारितत्वेन तत्र सन्देहस्यैवानुदयात् । अत उक्तमेव प्रयोजनमिति दिक् ॥ १४ ॥ ८ ॥

अन्तरा विज्ञानमनसी क्रमेण तल्लिङ्गादितिचेन्नाविशेषात् ॥ क्रमविचार एव प्रसङ्गादन्यद् विचारयतीत्याहुः * तैत्तिरीयक इत्यादि * । अत्र हि तैत्तिरीयवाक्यैकवाक्यतया छान्दोग्यवाक्यं विचारितम् । छान्दोग्ये च, अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्येति जीव उच्यते। षोडशानां कलानामेका कलातिशिष्टासीदिति मन उच्यते । अतस्तत्क्रमोऽपि विचारणीयः । नच मनसोऽन्नविकारत्वस्य मयटा प्राप्तत्वादन्तरभावः शङ्क्यः । अन्नमशितं त्रेधा भवतीति तत्पूर्ववाक्य तस्याशनोत्तरभावित्वकथनादशनस्य च मनःप्राणसम्बन्धोत्तरभावि-

तत्र क्रमेणोत्पन्ने इति वक्तव्यम् । क्रमस्तु प्रातिलोम्येन । सूत्रे विपर्ययानन्तरकथनात् । अन्तरेति च वचनात् । तेजोऽबन्नानामन्नमये गतत्वात् । वाय्वाकाशयोः प्राण एव गतत्वात् । आकाशात् पूर्वं विज्ञानमनसी उत्पन्ने इति वक्तव्यम् । तयोरग्रे वचनमेव लिङ्गमिति । अतस्तयोरुत्पत्तिर्वक्तव्येतिचेन्न । अविशेषात् । नामरूपविशेषवतामेवोत्पत्तिरुच्यते, न त्वनयोः । विज्ञानमयस्य जीवत्वात् । मनोमयस्य च वेदत्वात् । अतो भूतभौतिकमवेशाभावान्न तयोरुत्पत्तिर्वक्तव्या ॥ १५ ॥

तायाः प्रत्यक्षसिद्धत्वेनान्नमयत्वादिश्रुतेः पोषणाभिप्रायकत्वनिश्चयेन अन्नोत्तरभावित्वस्य तत्र वक्तुमशक्यत्वात् । अतस्तयोः क्रमः सर्वथा विचार्यः । सोऽपि तैत्तिरीयकानुरोधेन । उपजीव्यत्वात् । तैत्तिरीयके त्वाकाशाद्यन्नपर्यन्तमुत्पत्तिमुक्त्वा तदुत्तरमन्नमयादयो निरूपिताः । तत्रान्नमयस्यामग्र्योषध्यन्नरूपाः । तस्यान्नरसमयत्वात् । इदमा तन्निर्देशाच्च । प्राणमयस्तत आन्तर इति तस्य सामग्री वा त्वाकाशपृथिवीरूपा । न तु प्राणाख्यवाह्यावाह्येन्द्रियरूपा । तच्छिरःप्रभृतिकथने प्राणव्यानापानाकाशपृथिवीनामेव कथनात् । एवमेतद्द्वयसामग्री, ओषधीभ्योऽन्नमित्यन्तेन पूर्वमुत्पन्नोक्ता । आनन्दमयस्तु परमात्मा । स तु मूलकारणम् । तस्माद्वा एतस्मादात्मन इत्यात्मपदेनैवोक्तः । अतः परं मनोमयविज्ञानमयावशिष्येते । तदाह ॥ अन्तरा विज्ञानमनसी इति ॥ मध्ये विज्ञानमनसी विद्यमाने कचिदुत्पन्ने इति वक्तव्ये । तत्र पूर्वपक्षी आह * क्रमेणेति * । तैत्तिरीये आनन्दमयस्य निकटे विज्ञानमयो, दूरे मनोमय इति तत्क्रमेणोत्पन्ने इति वक्तव्यम् । नच यद्ययं व्यासाशयः स्यात् तदा मनोविज्ञाने इति वदेन्न तु विज्ञानमनसी इति, अतो नैवमिति शङ्क्यम् । क्रमस्तु प्रातिलोम्येनैव व्यासस्य विवक्षितः । अभ्यर्हितत्वेन छान्दोग्यानुसारेण च प्रथममात्मनस्ततो मनसः स्मरणात् । नचात्र मानाभावः शङ्क्यः । सूत्रे विपर्ययानन्तरं कथनात् । अन्तरेति वचनाच्च । यद्येतन्नाभिप्रेया-

दिदं विपर्ययमुत्रात् पूर्वं पठेत् । अन्तरेति च न वदेत् । वायुतेजः-प्रभृतिष्वन्तरेति पदं विनापि प्रणयनात् । अत एतद्वाक्यविचार एव व्यासाशयः । एवं सति छान्दोग्योक्तानां तेजोऽबन्नानामन्नमये गतत्वाद् वाय्वाकाशयोरङ्गीक्रियमाणयोः प्राणमये गतत्वाद् आकाशात् पूर्वं विज्ञानमनसी, विज्ञानं जीवो, मनोऽन्तःकरणमुभयविधबाह्येन्द्रियनायकमिति तदुपलक्षितं करणकदम्बकं चेति द्व उत्पन्नं इति वक्तव्यम् । अन्यथा सर्व एवात्मानो व्युच्चरन्तीति श्रुत्युक्तानां जीवानाम्, एतस्माज्जायते प्राण इति श्रुतौ स्मृतिपुराणादिषु च जगत्कारणकोटिनिविष्टानां प्राणादीनां महदहङ्कारादीनां च ब्रह्मकार्येष्वनिवेशे क्रमसृष्टौ न्यूनताऽऽपद्येत । नचाकाशादिग्रहणे यथामहाभूताधिकारो नियामकस्तथात्र विज्ञानमनसोर्ग्रहणे नियामकं छान्दोग्ये नास्तीति वाच्यम् । तयोरग्रे, अनेन जीवेनात्मनाऽनुप्रविश्येति, षोडशानां कलानामेका कलातिशिष्टाऽऽसीदिति वचनमेव लिङ्गम् । तैत्तिरीये चानन्दमयनिकटे विज्ञानमयस्य, दूरे मनोमयस्य कथनं लिङ्गम् । आकाशादिभूतघटितस्य प्राणमयस्य दूरत्वात् । भौतिकघटितस्यान्नमयस्य ततो दूरत्वाच्च । इदमपि लिङ्गमिति च । अतस्तयोर्जीवान्तःकरणयोरुत्पत्तिर्वक्तुं युक्तेतिचेत् । न । कुतः । अविशेषात् । नामरूपात्मकविशेषवन्तो ये वर्त्तन्ते तेषामेवोत्पत्तिरुच्यते । छान्दोग्ये तैत्तिरीये च, न त्वनयोर्भवदुक्तयोर्जीवान्तःकरणयोः । छान्दोग्ये जीवस्यात्मपदेन विशेषितत्वात् । भूतविकारात्मकमनःप्राणवाचामुक्तत्वभावादुक्तेन्द्रियाणां चाभावात् । तैत्तिरीये च विज्ञानमयस्य जीवत्वात् । मनोमयस्य चर्गाद्यात्मकवेदत्वात् । अतः श्रुतिद्वयेऽपि जीववेदयोरेवाभिप्रेतत्वात् तयोश्च भूतभौतिकप्रवेशाभावाच्च तयोरुत्पत्तिर्वक्तव्येति सिद्धम् । नच छान्दोग्ये वेदोऽभिप्रेत इति कथं ज्ञेयमिति शङ्क्यम् । नामरूपव्याकरणरूपकार्येण तदवगमात् । वेदेन नामरूपाणि विषमाणि समेष्वपि । धातुषूद्धव|कल्प्यन्ते एतेषां स्वार्थसिद्धय'इत्येकादशस्कन्धीयभगवद्वाक्येन तस्य तत्कार्यतानिश्चयात् । एवं जीवस्य करणत्वं वेदस्य च द्वारत्वम् । तेनोभयोः कार्यं नामव्याकरणमिति निश्चयः।इदं च, शब्द इति चेन्नातःप्रभवादिति सूत्रे सर्वैरङ्गीक्रियत इति नात्र विवादलेशः।एवञ्चास्मिन्नधिकरणे तैत्तिरीयोक्तौ विज्ञानमयमनोमयौ विषयः । कोत्पद्येते इति सन्देहः ।

उत्पत्तिसामग्र्यनुक्तिरुत्पन्नेषु पाठश्च सन्देहबीजम् । तयोर्जीवान्तःकरणरूपत्वाच्छ्रुत्यन्तरे तयोः साक्षादुत्पत्तिकथनादाकाशात् पूर्वं च कथनात् क्रमसृष्टावपि आकाशात् पूर्वं परमात्मनः सकाशात् ते अप्युत्पद्यते इति पूर्वः पक्षः । ते अत्र न जीवान्तःकरणरूपे, किन्तु जीववेदरूपे, तद्गमकस्य लाभात् । अतो न तयोरुत्पत्तिरत्राभिप्रेतेति सिद्धान्तः । ननु भवत्वेवं तथापि न्यूनांशपूरणाय क्रमसृष्टावपि प्राणेन्द्रियमनसां क्वचिदुत्पत्तिस्तु वक्तव्येतिचेत् । पुराणानां श्रुत्युपबृंहणत्वात् तदनुसारेणाकाशात् पूर्वमेव तत्तत्कारणभावापन्नाद् ब्रह्मण एवेति ज्ञातव्यम् ।

रामानुजाचार्यो विज्ञानभिक्षुश्चैवमेवाहुः ।

यत्तु शङ्कराचार्यभास्कराचार्याभ्यां बुद्धिं तु सारथिं विद्धीति, एतस्माज्जायते प्राण इति वाक्यद्वयं विषयत्वेन धृत्वा सूत्रस्थं विज्ञानपदं च करणव्युत्पत्त्या बुद्धीन्द्रियसंग्राहकं विधाय विज्ञानमनसी इति द्विवचनमुपपादितम् । ततोऽग्रे करणानां भौतिकत्वपक्षे तेनैव निर्वाहान्न क्रमान्तरापेक्षा । अभौतिकत्वपक्षे तु तेभ्यः पूर्वमित्युक्तम् । तत् तदनुसारिणामेव रोचिष्णु । आद्यस्य काठकवाक्यस्योत्पत्तिप्रकरणीयत्वाभावेन विषयवाक्यत्वायोगात् । बुद्ध्यादीनां त्रयाणां तत्र पृथगुक्त्या सौत्रद्विवचनविरुद्धत्वाच्च । द्वितीयस्य मुण्डकवाक्यस्य च बुद्धिरहितत्वेनैव तथात्वाच्च । करणव्युत्पत्तेर्बुद्ध्यादित्रयसाधारण्येन सूत्रे मनःप्रयोगवैयर्थ्यापत्तेश्च । भौतिकेन्द्रियपक्षानादरणीयतया अस्माभिः प्रागुपपादितत्वेन तद्रीत्या छान्दोग्ये तन्निवेशस्याशक्यवचनतया, अभौतिकपक्षे चात्माकाशयोरन्तराले वा पश्चाद्वा तेषां प्राप्त्या सूत्रीयसिद्धान्तस्योपपत्तिशून्यतया शैथिल्यप्रसङ्गाच्च । नच प्रजापतिर्वा इदमग्र आसीत् स आत्मानमैक्षत स मनोऽसृजत तन्मन एवासीत्तदात्मानमैक्षत तद्वाचमसृजतेतिश्रुत्यन्तरे पृथक्क्रमाम्नानात् । स प्राणमसृजत प्राणाच्छ्रद्धां खं वायुर्ज्योतिरापः पृथिवीमिन्द्रियं मनोऽन्नमिति प्रश्नोपनिषच्छ्रुतेश्च न शैथिल्यमिति वाच्यम् । तथा सति व्यासपादैः श्रुत्यन्तरेणाविशेषादित्येवमुच्यते । किञ्चैकस्यां सृष्टाविन्द्रियादीनां नानाविधाभिरुत्पत्तेर्वक्तुमयुक्तत्वात् तत्तत्सृष्टौ तत्र तत्रोत्पत्तिरित्यङ्गीकार्यम् । तथा सति यथा साक्षात्सृष्टिक्रमसृष्ट्योः शब्दादेव सन्देहाभावस्तथा-

चराचरव्यपाश्रयस्तु स्यात् तद्व्यपदेशो
भाक्तस्तद्भावभावित्वात् ॥ १६ ॥

ननु विज्ञानमयस्य जीवस्यानुत्पत्तौ सर्वव्यवहारोच्छेदः । उत्पत्तिस्तु त्रिविधा निरूपिता । अनित्ये जननं नित्ये परिच्छिन्ने समागम इति । तथाच जीवस्य समागमलक्षणाऽप्युत्पत्तिर्न स्यादितीमामाशङ्कां निराकरोति तुशब्दः । चराचरे स्थावरजङ्गमे शरीरे तयोर्विशेषेणापाश्रय आश्रयः शरीरसम्बन्ध इति यावत् । स तु स्यात् । न तु स्वतः । ननु शरीरस्योत्पत्तौ जीवोऽप्युत्पद्यते ।

ऽत्रापीति सूत्रमनावश्यकं च स्यात् । अतस्तदविचारेऽपि शास्त्रे न्यूनत्वस्याभावात् प्रागुक्तमेव निरवद्यमिति दिक् ॥ १५ ॥

चराचरव्यपाश्रयस्तु स्यात् तद्व्यपदेशो भाक्तस्तद्भावभावित्वात् ॥ जीवाद्यनुत्पत्तावेव किञ्चिदाशङ्क्य परिहरतीत्याशयेन सूत्रमुपन्यस्य व्याकुर्वन्ति । * नन्वित्यादि * । जीवस्येत्युपलक्षणम् । पूर्वसूत्रे वेदस्यापि विचार्यत्वेनोपाक्षिप्तत्वात् ।अतो विज्ञानमयस्य मनोमयस्यचानुत्पत्तौ सर्वव्यवहारोच्छेदः । न हि जीवानुत्पादे कश्चित् संसारासक्तो वा मुमुक्षुर्वा प्रवृत्तिनिवृत्तिलक्षणकर्मज्ञानभक्त्यधिकारी भवेत् । तदभावे च लोकयात्रा तत्तत्पुरुषार्थोपायबोधकानि शास्त्राणि चोच्छिद्येरन् । न वा वेदस्यानुत्पत्तौ धर्माधर्मादिकमसङ्कीर्णमवगन्तुं शक्येत । तदभावे लोकमर्यादाऽप्युपच्छिद्येत । एवं सर्वव्यवहारोच्छेद उभयत्रापि समान इति पृथक् तदनुक्तिः । नच नामरूपसम्बन्धात्मिका या उत्पत्तिः सैवात्र निषिध्यते, नेतरेत्यतो न दोष इति वाच्यम् । उत्पत्तिस्तु पूर्वं त्रिविधा निरूपिता । अनित्ये जननं नित्ये परिच्छिन्ने समागम इत्यादि । सन्नियोगशिष्टासु तिसृष्वेकतरैव निषिध्यते, नेतरेत्यत्र विनिगमकाभावात् । तथाच जीवस्य समागमलक्षणाऽप्युत्पत्तिर्न स्यादितीमामाशङ्कामित्यर्थः । * शरीरे इति प्रथमायाः, * तयोरिति सप्तम्या द्विवचनम् । * स तु स्यादि-

अन्यथा जातकर्मादीनामभावप्रसङ्गादितिचेन्न । तद्व्यपदेशस्तस्य शरीरस्य जन्ममरणधर्मवत्त्वेन जीवव्यपदेशो भाक्तो लाक्षणिकः। कुतः ? । तद्भावभावित्वात् । शरीरस्यान्वयव्यतिरेकाभ्यामेव जीवस्य तद्भावित्वम् । देहधर्मो जीवस्य भाक्तः । तत्सम्बन्धेनैवोत्पत्तिव्यपदेश इति सिद्धम् ॥ १६ ॥

ति * । जायमानः शरीरमभिसम्पद्यमान उत्क्रामन्म्रियमाण इति श्रुत्या देहसम्बन्धेनैव तयोरुक्तत्वाद्देहसम्बन्धस्तु स्यादित्यर्थः । नच वेदस्य न शरीरसम्बन्ध इति शङ्क्यम् । नादात्मना सर्वशरीरेषु तस्यैव विद्यमानत्वात् । तदुक्तमेकादशस्कन्धे भगवता, स एष जीवो विवरप्रसूतिरित्यादिद्वयेन । * तस्य शरीरस्येत्यादि * । शरीरस्य जन्ममरणवत्त्वेन जीवे तस्य जन्ममरणवत्त्वस्य व्यपदेशो भाक्तो लाक्षणिक इति योजना । पृच्छन्ति * कुत इति * लक्षणारूपात् कस्मात् सम्बन्धात् । * तद्भावभावित्वादिति * । तद्भावेन शरीरभावेन शरीराभिमानेनेति यावत् । तेन भवति व्याप्नोस्तिष्ठति तच्छीलस्तद्भावभावी तत्त्वात् । तथाच शरीराभिमानरूपात् सम्बन्धादित्यर्थः । तदाहुः । * शरीरस्येत्यादि * । * तद्भावित्वमिति * तदभिमानित्वम् । सिद्धमाहुः । * देहेत्यादि * । * तत्सम्बन्धेनेति * देहसम्बन्धेन । एवमेव वेदेऽपि समानन्यायाद् बोध्यम् । एवञ्च चराचरव्यपाश्रयस्तु स्यादिति भिन्नं वाक्यं, शिष्टं वाक्यान्तरम् ।

भास्कराचार्यास्तु–चरं अचर उद्गत इति गौणत्वसिद्धिरित्यर्थं वदन्तश्चरे अचरस्य व्यपाश्रय इत्येवं समासं कृत्वा, अन्ये तु चराचरं व्यपाश्रयो यस्येति बहुव्रीहिं कृत्वा चराचरव्यपाश्रयपदम् उत्पत्तिनाशव्यपदेशस्य भाक्तत्वे हेतुत्वेन व्याकुर्वन्ति । तद्भावभावित्वादिति तु शरीरसद्भावे जन्ममरणयोर्भावित्वादित्येवं ताच्छील्ये णिनिमङ्गीकृत्य व्याकुर्वन्ति । तथा सति तद्भावभावित्वाच्चराचरव्यपाश्रयस्तद्व्यदेशो भाक्तः स्यादित्येकमेव वाक्यं भवति । तन्न सूत्रकृतोऽभिप्रेतमिति प्रतिभाति । स्यात्पदस्य मध्ये पाठात् । अभिमानेन

नात्माऽश्रुतेर्नित्यत्वाच्च ताभ्यः ॥ १७ ॥

ननु जीवोऽप्युत्पद्यतां, किमिति भाक्तत्वं कल्प्यत इतिचेत् ।

वा समागमेन वा जीवशरीरयोः सम्बन्धस्य सर्वेषामावश्यकत्वाच्च वाक्यद्वयपक्ष एव साधीयानिति ।

भिक्षुस्तु—अन्तःकरणस्य रूपभेदेनाकाशवन्नित्यानित्यत्वं स्वीकृत्यात्र नित्यान्तःकरणस्याभिप्रेतत्वात् तदुत्पत्तिव्यपदेशो भाक्त इत्येवमर्थमाह । तदस्माकमप्यभिमतम् । परं यन्नित्यत्वेन तस्याभिमतं तदस्माकं वेदसूक्ष्मरूपत्वेन भगवदीयत्वेन, न तु तत्त्वान्तरत्वेनेति विशेषः ।

रामानुजाचार्यास्तु—इदं सूत्रं प्रासङ्गिकत्वेनेच्छन्ति । तथाहि । पूर्वं, तेज ऐक्षतेत्यादौ तेजःप्रभृतयः शब्दाः ब्रह्मैवाभिदधतीत्युक्तम् । तथा सति तैस्तैः शब्दैस्तत्तद्व्यपदेश उपरुध्यत इति शङ्कायां, चराचरसूत्रं प्रववृते । अर्थस्तु—चराचरव्यपाश्रयस्तत्तद्व्यपदेशो भाक्तः, लोके वाच्यैकदेशे भङ्क्त्वोक्त इत्यर्थः । समस्तप्रकारिणो ब्रह्मणः प्रकारभूतवस्तुग्राहिप्रज्ञादिप्रमाणाविषयत्वाद् वेदान्तश्रवणात् प्रकारप्रकारिप्रतीतेः प्रकारिप्रतीतिभावभावित्वाच्च तत्पर्यवसानस्येति । यद्वा तेजआदयः शब्दास्तत्तद्वाचका इति तेषां ब्रह्मवाचकत्वं भाक्तमित्यत आह । चराचरेति । चराचरव्यपाश्रयस्तद्व्यपदेशश्चराचरवाचिशब्दप्रयोगो ब्रह्मण्यभाक्तः । कुतः ? । तद्भावभावित्वात् । सर्वशब्दानां वाचकभावस्य नामरूपव्याकरणश्रुत्या ब्रह्मभावभावित्वादिति द्विधा व्याख्यानात् । अत्रोदासीना वयम् ।

माध्वास्तूक्तसूत्रद्वयात्मकमधिकरणं लयक्रमविचारपरमिच्छन्ति । तत्रापि वयं तथैव ॥ १६ ॥ ९ ॥

नात्माश्रुतेर्नित्यत्वाच्च ताभ्यः ॥ पूर्वाधिकरणे जीवस्य नामरूपविशेषसम्बन्धाभावाज्जीवस्य नोत्पत्तिरित्युक्तम् । तद्युक्तं न वेति सन्देहे, देवदत्तादिनाम जीवस्यैव, न शरीरमात्रस्य । मृते देवदत्ते तदीयगयाश्राद्धादिकरणानुपपत्तेः । एवं नामसम्बन्धे तत्र सिद्धे सोऽप्युत्पद्यतां तदेतदाहुः । * ननु जीवोऽपीत्यादि * । समाधिं व्याकुर्वन्ति * नेत्यादि * । तथाच, अङ्गादङ्गात् सम्भवसि हृदयाद्-

न । आत्मा नोत्पद्यते । कुतः ? । अश्रुतेः । न हि आत्मन उत्पत्तिः श्रूयते । देवदत्तो जातो, विष्णुमित्रो जात इति देहोत्पत्तिरेव । न तु तद्व्यतिरेकेण पृथग् जीवोत्पत्तिः श्रूयते । विस्फुलिङ्गवदुच्चरणं नोत्पत्तिः । नामरूपसम्बन्धाभावात् । एतस्य गुणाः स्वरूपं चाग्रे वक्ष्यते ।

धिजायसे आत्मा वै पुत्रनामासि त्वं जीव शरदः शतमित्यादिश्रुतिविचारे लोकविचारे च देहस्यैवोत्पत्तिः । श्राद्धादिशास्त्रे तु देवदत्तादिदेहोपलक्षितो जीवोऽभिप्रयते । तत्रापि पूर्वोक्तश्रुतिप्रभृतय एव बीजम् । अत एव, 'अहस्तानि सहस्तानामपदानि चतुष्पदाम् । फल्गूनि तत्र महतां जीवो जीवस्य जीवनमि'त्यादौ देहेऽपि गौण्या जीवपदप्रयोगः । यद्वा 'एतत्पञ्चविधं लिङ्गं त्रिवृत् षोडशविस्तृतम् । एष चेतनया युक्तो जीव इत्यभिधीयत'इति चतुर्थस्कन्धस्मृतेर्विशिष्टे पारिभाषिको वा । न तु देहव्यतिरेकेण पृथग् जीवोत्पत्तिः श्रूयते । नापि युक्तिगोचरीभवति । तस्योत्पत्तिनाशशालित्वे श्राद्धादिशास्त्रोक्तामुष्मिकफलसम्बन्धानुपपत्त्या सर्वशास्त्रविप्लवप्रसङ्गात् । प्रेतादिपूर्वजन्मकथनाद्यनुपपत्तेश्च ।

अतो देहस्यैव जन्मादिधर्मवत्त्वात् तत्सम्बन्धेनैव जीवे जन्मादिव्यपदेश इति निश्चयः । ननु बृहदारण्यके, यथाग्नेः क्षुद्रा विस्फुलिङ्गा व्युच्चरन्त्येवमेवास्मादात्मनः सर्वे प्राणाः सर्वे लोकाः सर्वे देवाः सर्वाणि भूतानि सर्व एवात्मानो व्युच्चरन्तीति श्रुत्या प्राणादिजडसाधारण्येन व्युच्चरणश्रावणान्मुण्डके च, एतस्माज्जायते प्राण इत्यनेनोत्पत्तिमत्तया श्रावितानां प्राणादीनामस्य साहचर्यात् कथं नोत्पत्तिरित्यत आहुः । * विस्फुलिङ्गवदित्यादि * । यतो विस्फुलिङ्गवदुच्चरणं नोत्पत्तिः । नामरूपसम्बन्धाभावात् । अन्यथा व्युच्चरणश्रुतावात्मशब्दप्रयोगस्य, बालाग्रश्रुतिव्याकरणश्रुत्योर्जीवशब्दप्रयोगस्य च विरोधापत्तेः ।

न चास्यापि सृष्ट्यनन्तरभावित्वात् कृत्रिमत्वं शङ्क्यम् । तथा सति सृष्टेः पूर्वं ब्रह्मण एव केवलस्य सत्त्वात् सृष्ट्यनन्तरं प्रयुज्यमानानां शब्दानां सर्वत्र परिभाषिकत्वापत्त्या रूढ्युच्छेदप्रसङ्गात् । अतस्तद्भा-

किञ्च । नित्यत्वाच्च ताभ्यः श्रुतिभ्यः । अयमात्माऽजरोऽमरः, न जायते म्रियत इत्येवमादिभ्यः ॥ १७ ॥

वाय सर्वाणि रूपाणि विचिन्त्य धीरो नामानि कृत्वाऽभिवदन् यदास्त इति श्रुत्युक्तस्य नामरूपनियमस्य साहाजिकत्वमास्थेयम् । तथा सति तदतिरिक्तस्यैव कृत्रिमत्वं, न तु नैसर्गिकस्येति निश्चयः । तदेतदुक्तं * नामरूपसम्बन्धाभावादिति । न च नामरूपान्तरसम्बन्धस्यैवोत्पत्तित्वं, न केवलव्युच्चरणस्येत्यत्र किं गमकमिति शङ्क्यम् । यथोर्णनाभिस्तन्तुनोच्चरेदित्यव्यवहितपूर्वमुदितस्य दृष्टान्तस्यैव गमकत्वात् । अन्यथैकेनैव निर्वाहे इतरवैयर्थ्यप्रसङ्गात् । अतस्तन्तूनां नामरूपसम्बन्धात् पूर्वो दृष्टान्तः प्राणादीनां भूतानां नामरूपसम्बन्धवतामुत्पत्तिबोधकः । नच तेषामुत्पत्तिमत्त्वे किं मानमिति वाच्यम् । ऐतरीये, स ऐक्षत लोकान्नु सृजा इति प्रश्ने, स प्राणमसृजतेत्यादिसृष्टिश्रुतीनामेव मानत्वात् । नच तदात्मानꣳ स्वयमकुरुतेत्यात्मकरणश्रुतिविरोधः । तत्र यथास्थितप्राकट्यस्यैव करणत्वेन विवक्षितत्वात् । अन्यथा तस्य सुकृतत्वविरोधापत्तेः । नचात्मकृतेः परिणामादिति सूत्रे तस्य परिणामत्वस्याङ्गीकारविरोधः शङ्क्यः । तत्र यथास्थितप्राकट्यस्यैव परिणामत्वेन विवक्षितत्वात् । अन्यथा विपरिणामादित्येवं वदेत् । अतः प्राणादीनामेवोत्पत्तिर्न जीवस्येति निश्चयः । द्वितीयस्तु जीवानामुच्चरणमात्रबोधक इत्यास्थेयम् । नच यथोर्णनाभिः सृजते गृह्णते चेति मुण्डकवाक्यस्वारस्यात् पूर्वो दृष्टान्तः कर्तृत्वमात्रबोधक इति वाच्यम् । एवमपि क्रियाविषयाणामुत्पत्तिमत्त्वस्य सिद्धेः । नचैवमपि प्राणादिसाम्यानपाय इति शङ्क्यम् । यत एतस्य गुणाः स्वरूपं चाग्रे, ज्ञोऽत एवेत्यादिसूत्रेषु वक्ष्यते । अतस्तदवगतौ प्राणादिसाम्यसन्देहस्य सुखेन निवृत्तेः । नन्वेवमपि प्रमेयबलेन निवृत्तिर्न तु प्रमाणेन । शास्त्रं तु भवतां प्रमाणप्रधानमतो नेदं युक्तमत आहुः * किञ्चेत्यादि * । इत्येवमादिभ्य इत्यादिपदेन, नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानाम्, अजो नित्यः शाश्वतोऽयमित्यादीनां सङ्ग्रहः । तथाच नात्र प्रमाणाभाव इत्यर्थः ॥ १७ ॥ १० ॥

गुणान्निरूपयन् प्रथमतश्चैतन्यगुणमाह ॥

ज्ञोऽत एव ॥ १८ ॥

ज्ञश्चैतन्यस्वरूपः । अत एव श्रुतिभ्यो विज्ञानमय इत्यादिभ्यः । सर्वविप्लववादी ब्रह्मवाक्यान्युदाहृत्य सूत्रोक्तसिद्धान्तमन्यथाकृत्य श्रुतिसूत्रोल्लङ्घनेन प्रगल्भते ।

ज्ञोऽत एव ॥ सूत्रमवतारयन्ति । * गुणानित्यादि * । गुणाँस्तद्गुणान् धर्मान्निरूपयन् प्रथमतो मुख्यतया चैतन्यगुणं चैतन्यं गुणो यस्य तादृशं, यो यज्जनकः स तद्गुणको, यो यद्गुणकः स तदविनाभूतो, यो यदविनाभूतः स तदात्मक इति व्याप्तीनां समन्वयसूत्रे सिद्धत्वादत्र चैतन्यगुणकत्वेन चैतन्यात्मकमात्मानमाहेत्यर्थः । व्याकुर्वन्ति । * ज्ञ इत्यादि * । ज्ञानधर्मकत्वेऽपि ज्ञानस्वरूप इत्यर्थः । ननु कप्रत्ययस्य कर्त्तर्यनुशासनाज्ज्ञानकर्त्तेति भवति । तच्च कर्त्तृत्वं समवायसम्बन्धेनेति ज्ञानधर्मकत्वे पर्यवस्यतीति काणभुजवदङ्गीकर्त्तव्यं, न तु सांख्यवज्ज्ञानस्वरूप इत्येतामाशङ्कां हेतुबोधिकश्रुत्युपन्यासेन परिहरन्ति * विज्ञानेत्यादि * । तथाच छान्दोग्यप्रभृतिषु, न पश्यो मृत्युं पश्यति, एष हि द्रष्टा श्रोता मन्ता रसयितेत्यादिभिर्विज्ञातृत्वादिबोधनाज्ज्ञानधर्मकत्वेऽपि तैत्तिरीयादौ मयट्प्रत्ययेन ज्ञानप्राचुर्यबोधनात् । एतन्निगमनश्लोके च विज्ञानं यज्ञं तनुत इत्यादिना ज्ञानस्वरूपत्वकथनाज्ज्ञानधर्मा ज्ञानस्वरूपश्च । न तु काणभुजवन्न वा कापिलवदित्यर्थः । अत्रान्येषां मतानामेकदेशितया भगवन्माहात्म्याविरोधितया च संग्राह्यत्वं बोधयितुं शाङ्करं मतं दूषणायोपक्षिपन्ति * सर्वविप्लवेत्यादि * । सर्वविप्लववादित्वं तु पाञ्चरात्रनोपन्यासेन, नासतोऽदृष्टत्वादित्यत्र मया प्रदर्शितम् । तादृशो, ब्रह्मवाक्यानि विज्ञानमानन्दं ब्रह्म सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म अयमात्मानन्तरो बाह्यः कृत्स्नः प्रज्ञानघन इत्यादीन्युदाहृत्य, सूत्रोक्तसिद्धान्तमन्यथाकृत्य सुषुप्त्युत्क्रान्त्योर्भेदेनेत्यादिसूत्रेषु सिद्धं जीवब्रह्मणोर्भेदरूपं सिद्धान्तं भेदस्य काल्पनिकत्वकथनेन संसारिस्वरूपमात्राख्यानपरतया व्याख्याय, अयं शारीर आत्मा प्राज्ञेनात्मना

स वक्तव्यः । किं जीवस्य ब्रह्मत्वं प्रतिपाद्यते जीवत्वं वा निराक्रियते इति । आद्ये इष्टापत्तिः । न हि विस्फुलिङ्गोऽग्न्यंशो भूत्वा नाग्निः । द्वितीये स्वरूपनाशः ।

जीवत्वं कल्पितमितिचेन्न । अनेन जीवेनात्मनेति श्रुतिविरोधात् । नचानादिरयं जीवब्रह्मविभागो बुद्धिकृतः । प्रमाणाभावात् । सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयमिति श्रुतिविरोधश्च । नच जीवातिरिक्तं ब्रह्म नास्ति । सर्वश्रुतिसूत्रनाशप्रसङ्गात् । यः सर्वज्ञः सर्वशक्तिः । अयमात्मा अपहतपाप्मा । अधिकं तु भेदनि-

---

सम्परिष्वक्तः प्राज्ञेनाऽऽत्मनान्वारूढ इत्यादिश्रुतीनाम् उक्तसूत्राणां चार्थत्यागेन धाष्टर्यं करोतीत्यर्थः । तद् दूषयन्ति । * स वक्तव्य इत्यादि * । द्वितीये स्वरूपनाश इति * । जीवत्वनिराकरणपक्षे जीवस्वरूपस्याविद्यकत्वान्मुक्तावविद्यानाशे जीवस्वरूपनाश एव स्यात्, तथाचात्महाननमपुरुषार्थ इति मोक्षस्यापुरुषार्थता च स्यात् । ननु वस्तुत आत्मनो ब्रह्मत्वाज्जीवत्वं तस्य कल्पितमतो न तन्नाशे स्वरूपनाश इत्यत आहुः * जीवत्वमित्यादि * । अत्र हि जीवशब्दोदितस्यात्मनो जीवस्यात्मनश्चेत्युभयोर्वा नामरूपकरणत्वं श्राव्यते । तत्र यदि जीवत्वं कल्पितं स्यात् तदा ततः पूर्वं कल्पकः कश्चिद्वक्तव्यः । तत्र न तावद् ब्रह्मणस्तथात्वम् । अविद्यासम्बन्धराहित्यात् । न तावज्जीवस्य, कल्पनाविषयत्वात् । सृष्ट्यादौ जीवान्तरस्याभावात् । जडस्य तु न तथात्वं, प्रत्यक्षविरोधात् । यदि तु तत्राऽऽदिदेवतायाः कल्पकत्वं शङ्क्यते तदा तस्यापि जीवत्वात् तस्य कः कल्पकः । तस्मात् कल्पकानिर्वचनाशक्त्या जीवस्याकल्पितत्वमेवाभ्येयम् । अन्यथा, अनेन जीवेनेति, द्वा सुपर्णा इति च श्रुतिविरोधः । नच बहुत्ववज्जीवत्वमपि पाश्चात्यमिति शङ्क्यम् । तथा श्रुत्यभावात् । सृष्ट्यादावनेन जीवेनेति सिद्धवन्निर्देशाच्च । अतः सृष्टेः पूर्वमपि भगवदङ्गवज्जीवरूपोऽशोऽपि भगवदविभक्तस्तादृशनामादिविशिष्टो नित्य एवाऽऽस्थेयः । नन्वनादिर्जीवब्रह्मविभागो बुद्धिकृत इति तथेत्यत आहुः * । न चेत्यादि * । न ह्यनादित्वे बुद्धिकृतत्वे वा प्रत्यक्षं प्रमाणं भवितुमर्ह-

देशादिस्यादिबाधः ।

तस्मात् सदंशस्य तद्व्यपदेशवाक्यमात्रं स्वीकृत्य शिष्टपरि-

ति । जीवभावस्य कल्पितत्वेन तत्प्रत्यक्षस्य स्वाप्निकमायिकपुरुषप्रत्यक्षवत् प्रामाण्यायोगात् । अत एव नानुमानादिरपि । श्रुतयस्तु तत्र विस्फुलिङ्गवद्व्युच्चरणं ब्रह्मण्यप्ययं चाभिदधत्यो जीवब्रह्मविभागस्य सादित्वमेव बोधयन्ति ।

नच, न कर्माविभागादिति चेन्नानादित्वादिति सूत्रे कर्मानादित्वबोधनेन विभागानादित्वं, पुण्यः पुण्येनेति तद्विषयश्रुत्या बोधितप्रायमेवेति वाच्यम् । श्रुतौ सदसत्कर्मणा सदसद्देहभवनमात्रबोधनेन विभागानादित्वस्याबोधनात् सूत्रेऽनादित्वकथनस्य कर्मसापेक्षतया करणेऽपीश्वरस्यानीश्वरत्वाभावबोधनार्थत्वावसायात् । अन्यथा, एष ह्येव साधु कारयतीत्यादिश्रुतिविरोधस्यापरिहाराद् वैषम्याद्यभावस्य तदनन्यत्वादेव सिद्धेश्च । नच तत्र संसारानादित्वव्याख्यानं युज्यते । तथा सतीश्वरस्यानीशत्वं, सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयमिति श्रुतिविरोधश्च । संसारहेतुभूताया अविद्यायां जीवानां च सत्त्वात्। एतदेवोक्तं *सदेवेत्यादिना। नच सा असतीति युक्तम् । तथा सति तया संसारासम्भवापत्तेः । नापि सदसद्विलक्षणेति । तथा सति ब्रह्मानतिरेकापत्तेः । अनादिमत्परं ब्रह्म न सत्तन्नासदुच्यत इति गीतावाक्यात्। कल्पितजीवानादित्वमप्यनेनैव निरस्तम् । अतो विभागानादित्वमप्रमाणकमेव । किञ्च । बुद्धिकृत इति कस्य बुद्धिकृतः । जीवस्य ब्रह्मणो वा स्वस्यैव वा । तत्र न तावदाद्यः । जीवस्यैवाभावात्। द्वितीये तु बुद्धिकृतत्वाद् गतमनादित्वम्। तदानीं बुद्धिसत्त्वादद्वितीयश्रुतिविरोधश्च । तृतीये त्वसम्भव एव । तस्या जडत्वात्। अबुद्धिकृतपक्षे विभागस्य कृतत्वेऽपि जीवस्य सत्त्वाद्द्वितीयश्रुविरोध एव । नचैवं विभागस्य सादित्वे विस्मृतकण्ठमणिन्यायेन विस्मृतस्वस्वरूपं ब्रह्मैव इति जीवातिरिक्तं ब्रह्म नास्तीति युक्तम् । सर्वश्रुतिसूत्रनाशप्रसङ्गात् । केषां नाशप्रसङ्ग इति चेत् । यः सर्वज्ञ इत्यादीनां बाधः। * स्वीकृत्येति * अंशत्वत्यागेन

ग्रहार्थमाध्यमिकस्यैवायमपरावतारो नितरां सद्भिरुपेक्ष्यः ॥१८॥

उत्क्रान्तिगत्यागतीनाम् ॥ १९ ॥

अत एवेति वर्तते । स यदास्माच्छरीरादुत्क्रामति सहैवैतैः सर्वैरुत्क्रामति । ये के चास्माल्लोकात् प्रयान्ति चन्द्रमसमेव ते सर्वे गच्छन्तीति । तस्माल्लोकात् पुनरेत्यस्मै लोकाय कर्मणे। श्रुत्युक्तानामुत्क्रान्तिगत्यागतीनां श्रवणाद् यथायोग्यं तस्य परिमाणमङ्गीकर्तव्यम् ।

तथात्वं स्वीकृत्य। *माध्यमिकस्यापरावतार इति * भगवदाज्ञ्या शिवावतारत्वेन प्रसिद्धे शङ्कराचार्ये माध्यमिकोऽप्याविष्ट इति तथा। एवं च सर्वावस्थासाधारण्येन ज्ञानधर्मा ज्ञानस्वरूपश्च जीव इति सिद्धम् ।अत्रापि जीवो वैशेषिकवदङ्गीकार्यः, सांख्यवद् वेति सन्देहः । उभयथा श्रुतिः सन्देहबीजम् । यथाकथञ्चिदस्तु अभ्यर्हितत्वात् सांख्यमतमेवेति पूर्वः पक्षः । सिद्धान्तस्तूक्त एव । विचारस्तु गुणमुख एव, न तु स्वरूपमुखः । सूत्रे ज्ञशब्दप्रयोगादिति ॥ १८ ॥ ११ ॥

उत्क्रान्तिगत्यागतीनाम् ॥ अतः परं जीवस्य शारीरकब्राह्मणे, स वा एष महानज आत्मेति, कौशीतिकब्राह्मणे च, योऽयं विज्ञानमयः पुरुषः प्राणेष्विति व्यापकत्वमध्यमपरिमाणयोः श्रावणात्, श्वेताश्वतरे च, आराग्रमात्रो ह्यवरोऽपि दृष्ट इति, बालाग्रशतभागस्य शतधा कल्पितस्य च, भागो जीवः स विज्ञेय इत्यणुत्वश्रावणात् सन्देहे जीवस्य परिमाणं विचार्यते । तत्र सूत्रे एकं षष्ठ्यन्तं पदं,तस्य सम्बन्धः क्वापि न प्रतीयत इति तं बोधयन्ति । * अत इत्यादि * । कर्त्तव्यमित्यन्तेन * । अत्र प्रथमं वाक्यं कौशीतकिब्राह्मणे प्रतर्दनाख्यायिकायाम् । द्वितीयमपि तत्रैव गाङ्ग्यायनिश्वेतकेतुसंवादे । तृतीयं बृहदारण्यके शारीरब्राह्मणे ।* श्रवणादिति * जीवे श्रवणात् । तथाच श्रुतित एवोत्क्रान्तिगत्यागतीनां जीवे श्रवणाद् यथायोग्यम् उत्क्रान्त्यादिक्रियायोग्यं जीवस्य परिमाणमङ्गीकर्त्तव्यमित्यर्थः । सूत्रयोजना तु जीवात्मा उत्क्रान्तिगत्यागतिसम्बन्धी । अत एव तद्बो-

यद्यपि, आराग्रमात्रो ह्यपरोऽपि दृष्ट इति श्रुत्यैव परिमाणमुक्तं, तथापि बहुवादिविप्रतिपन्नत्वाद् युक्तिभिः साधयति । ब्रह्मवैलक्षण्यार्थमुत्क्रान्तिपूर्वकत्वमुक्तम् ॥ १९ ॥

स्वात्मना चोत्तरयोः ॥ २० ॥

उत्क्रान्तिगत्यागतीनां सम्बन्धे इन्द्रियादिभिः परिष्वङ्गोऽप्यस्ति । ततः सन्देहोऽपि भवेत् । किमुपाधित एतेषां सम्बन्धो भवेत् स्वतो वेति ।

धकश्रुतिश्च एवेति बोध्या । अधिकरणप्रयोजनमाहुः । * यद्यपीत्यादि * । उत्क्रान्तिशब्दः प्रथमतः किमर्थं प्रयुक्त इत्यत आहुः । * ब्रह्मेत्यादि * । आसीनो दूरं व्रजतीति ब्रह्मणोऽपि गतेरुक्तत्वात् तद्वैलक्षण्यं गतौ ज्ञापयितुं प्रयुक्त इत्यर्थः ।

ननु प्रश्नोपनिषदि, स ईक्षाञ्चक्रे कस्मिन्नहमुत्क्रान्त उत्क्रान्तो भविष्यामि कस्मिन् प्रतिष्ठिते प्रतिष्ठास्यामीति । स प्राणमसृजत प्राणाच्छ्रद्धां खं वायुर्ज्योतिरापः पृथिवीमिन्द्रियं मनोऽन्नमन्नाद्वीर्यं तपो मन्त्राः कर्म लोकेषु नाम चेति सृष्टिलिङ्गात् षोडशकलस्यापि ब्रह्मत्वप्रतीतेरुत्क्रान्तेः कथं ब्रह्मवैलक्षण्यार्थत्वमिति चेत् । उच्यते । नात्रोत्क्रान्तेर्ब्रह्मधर्मत्वं प्रतीयते । प्राणधर्मत्वेनेवेक्षणे प्रतीयमानत्वात् । तदुत्क्रान्त्यैव स्वोत्क्रान्तिकथनेन स्वोत्क्रान्तेरौपचारिकत्वबोधनाच्च तादृशज्ञापन एव पर्यवसानात् । नच, क्वासौ पुरुष इति भारद्वाजप्रश्ने इहैवान्तःशरीरे सोम्य स पुरुष इति पिप्पलादेनोत्तरितत्वात् तत्र चान्तःशरीरस्थत्वलिङ्गेन जीवाभिन्न एव स पुरुष इति शङ्क्यम् । लिङ्गस्य ब्रह्मसाधारणत्वात् । गुहां प्रविष्टावात्मानौ हि तद्दर्शनादित्यधिकरणे जीवब्रह्मणोरुभयोरपि गुहाप्रवेशस्य निर्णीतत्वादिति ॥ १९ ॥

स्वात्मना चोत्तरयोः ॥ ननु पूर्वसूत्रेणैवाणुत्वे सिद्धे अस्य सूत्रस्य किं प्रयोजनमत आहुः । * उत्क्रान्तीत्यादि * । * एतेषामिति * गत्यन्तानामर्थानाम * । * स्वतो वेति * एवंप्रकारिकायां शङ्कायां सूत्र-

उत्तरयोर्गत्यागत्योः स्वात्मना केवलस्वरूपेण।
ऊर्णनाभिर्यथा तन्तून् सृजते सञ्चरत्यपि।
जाग्रत्स्वप्ने तथा जीवो गच्छत्यागच्छते पुनः॥

ब्रह्मोपनिषत्। अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य ब्रह्माऽप्येति। कामरूप्यनुसञ्चरन्निति वा।

अथवा, उत्क्रान्तिगत्यागतीनां जीवसम्बन्ध एव बोध्यते, नाऽणुत्वम्। स्वात्मना चोत्तरयोरित्यणुत्वम्। अङ्गुष्ठमात्रं पुरुषं निश्चकर्ष यमो बलादिति उत्क्रमे गत्यतिरिक्ते स्वातन्त्र्याभावात्।

माहेति शेषः। व्याकुर्वन्ति। * उत्तरयोरित्यादि *। अत्राप्यत एवेत्यनुवर्त्तते। तथाच श्रुतित एव स्वरूपेण गत्यागतिसम्बन्धी प्रतीयतेऽतोऽणुरेवेत्यर्थः। ता एव श्रुतीः प्रदर्शयन्ति। * ऊर्णनाभिरित्यादि *। आद्याया अन्यैरनुदाहृतत्वादाथर्वणप्रसिद्ध आकार उक्तः। द्वितीया छान्दोग्ये। तृतीया बृहदारण्यके। चतुर्थी तैत्तिरीयाणां भृगूदन्तिर्याद मुक्तिप्रकरणस्था। एवं श्रुतिचतुष्टयेन जीवस्य षडवस्थाः प्रदर्शिताः। तासु जाग्रत्युपाधिपरिष्वङ्गेऽपि स्वप्ने इन्द्रियाणां लयेन साक्षिण एव केवलस्य सत्त्वादुपाधिशून्यत्वं सृष्टावप्येवमनुप्रवेशस्योपाधिसम्बन्धघटकत्वादनुप्रवेशदशायां पूर्वं तदभावः। अप्ययः सुषुप्तेरप्युपलक्षकः। तत्राप्युपाधिलयात् कैवल्यम्। मुक्तौ तु प्राणोऽपि नास्ति बुद्धिरपि। तथाचैतच्छ्रुत्युक्तयोर्गत्यागत्योः केवलस्वरूपसाध्यत्वात् स्वतोऽणुरेवेत्यर्थः। अस्मिन् पक्षे सूत्रस्थचकारवैयर्थ्यमित्यरुच्या प्रकारान्तरेण सूत्रद्वयव्याख्यानमाहुः। * अथवेत्यादि *। तथाच पूर्वसूत्रे षष्ठ्यन्तपदमात्रप्रयोगाद् उक्तश्रुतिभ्यो न उत्क्रान्तिगत्यागतिसम्बन्धीति तत्सम्बन्धरूप एव धर्मो बोध्यते। द्वितीये तु न: श्रुतिभ्य एव स्वात्मनापि उत्तरयोर्गत्यागत्योः सम्बन्धात्यणुत्वं बोध्यते। तदुपपादयन्ति। * अङ्गुष्ठेत्यादि *। तथाचोक्तस्मृत्या मध्यमपरिमाणत्वेन बोधितस्य अङ्गुष्ठ-

स्वात्मना जीवरूपेण चकारादिन्द्रियैश्च गत्यागत्योः सम्बन्धी जीव इत्यर्थः । अतो मध्यमपरिमाणमयुक्तमित्यणुरेव भवति ॥ २० ॥

नाणुतच्छ्रुतेरितिचेन्नेतराधिकारात् ॥ २१ ॥

जीवो नाणुर्भवितुमर्हति । कुतः ? । अतच्छ्रुतेः । अणुत्वविपरीतव्यापकत्वश्रुतेः। स वा एष महानज आत्मा योऽयं विज्ञानमय इतिचेन्न । इतराधिकारात् । इतरः परं ब्रह्म तस्याधिकारे महानज इति वाक्यम् । प्रकरणेन शब्दाश्च नियम्यन्ते । अन्यपरा अपि योगेन ब्रह्मपरा भविष्यन्ति ॥ २१ ॥

मात्रो रवितुल्यरूपः सङ्कल्पाहङ्कारसमन्वितो यः, बुद्धेर्गुणेनेति श्रुत्युक्तबुद्धिगुणवैशिष्ट्यप्रतीतेर्गत्यतिरिक्ते उत्क्रमे स्वतो गतिसम्बन्धित्वाभावात् तद्व्यतिरिक्ते ब्रह्मोपनिषदाद्युक्तस्थले स्वात्मना जीवरूपेण चकारादिन्द्रियैश्च यथासम्भवं गत्यागत्योः सम्बन्धी जीव इत्यर्थो भवतीत्यत, आत्मगुणेन चैव, आराग्रमात्रोह्यपरोऽपि दृष्ट इति पूर्वोक्तशेषात् तथेत्यर्थः ॥ २० ॥

नाणुरतच्छ्रुतेरितिचेन्नेतराधिकारात् ॥ अत्र भाष्यमतिरोहितार्थम् । विषयवाक्यं त्वाद्यं बृहदारण्यके शारीरकब्राह्मणे । तत्र च प्रकरणं ब्रह्मण इति सुषुप्त्युत्क्रान्त्योर्भेदेनेत्यत्र व्युत्पादितमतो ब्रह्माधिकारत्वम्। द्वितीयं कौशीतकिब्राह्मणे समाप्तौ तस्मादेवं विच्छान्तो दान्त इत्यादिना, आत्मन्येवात्मानं पश्येदित्युपक्रम्य पठितम् । तदग्रे च इदं ब्रह्मेदं क्षत्रमित्याद्युक्त्वा, इदं सर्वं यदयमात्मेति पठ्यते। अतस्तथेति । तथाचान्यत्र जीवपरोऽपि विज्ञानमयशब्दोऽत्र विज्ञानप्राचुर्यं बाधयन् ब्रह्मपरः । प्राणेषु स्थितिस्तु ब्रह्मधर्म एव । यः प्राणेषु तिष्ठन्नित्यन्तर्यामिब्राह्मणात् ।

भिक्षुस्तु—ना पुरुषो जीव इति यावत् । सोऽणुः । कुतः? । उत्क्रान्तिगत्यागतीनां ताभ्यः स्वात्मना विशिष्टयोर्गत्यागत्योस्ताभ्य इत्येवं पूर्वसूत्रापेक्षितसाध्यनिर्देशमत्राङ्गीचकार । तत्र । पक्षबाधक-

स्वशब्दोन्मानाभ्यां च ॥ २२ ॥

स्वयं विहृत्य स्वयं निर्माय स्वेन भासा स्वेन ज्योतिषा प्रस्वापितीति स्वशब्दोऽणुपरिमाणं जीवं बोधयति । न हि स्वप्ने व्यापकस्य वा शरीरपरिमाणस्य वा विहरणं सम्भवति । 'बालाग्रशतभागस्य शतधा कल्पितस्य तु । भागो जीवः स विज्ञेय' इति। आराग्रमात्रो ह्यपरोऽपि दृष्ट इति चोन्मानम् । चकारात् स्वप्नप्रबोधयोः सन्धावागतिदर्शनम् ॥ २२ ॥

पदवैयर्थ्यप्रसङ्गात् । ताभ्य इतिवद् आत्मपदस्याप्यनुवृत्तिसौकर्यात् । अत पूर्वोक्तमेव व्याख्यानं युक्तम् ॥ २१ ॥

स्वशब्दोन्मानाभ्यां च ॥ उद्धृत्य वस्त्वन्तरं पृथक्कृत्य मानम् । भाष्यमत्रापि निगदव्याख्यातम् । स्वशब्दविषयवाक्यं बृहदारण्यके ज्योतिर्ब्राह्मणे । उन्मानवाक्यद्वयं तु श्वेताश्वतरोपनिषदि पञ्चमाध्याये । सन्धावागमनं दर्शनमपि ज्योतिर्ब्राह्मणे । तस्य वा एतस्य पुरुषस्येत्युपक्रम्य, सन्ध्यं तृतीयस्थानं तस्मिन् सन्ध्ये स्थाने तिष्ठन्नुभे स्थाने पश्यतीदं च परलोकस्थानं चेति । अत्र जीवस्याणुत्वस्थापनेन श्रुतिगीतोक्ता जीवानां शाश्वतताऽपि सूचिता । तत्र हि । 'अपरिमिता ध्रुवास्तनुभृतो यदि सर्वगतास्तर्हि न शास्यतेति नियमो ध्रुव नेतरथा । अजनि च यन्मयं तदविमुच्य नियन्तृ भवेत् सममनुजानतां यदमतं मतदुष्टतया' इति श्लोके यदि सर्वगतास्तर्हि न शास्यतेति नियम इति तर्ककथनादणुत्वस्य भगवच्छास्यताघटकत्वबोधनेन ध्रुव नेतरथेति भगवतोऽणुत्वे जीवस्य व्यापकत्वे चोक्तनियमभङ्गव्युत्पादनार्थम् । अजनि च यन्मयं तदविमुच्य नियन्तृ भवेदिति कथनाज्जीवतत्त्वं यन्मयमजनि तत् स्वकारणं ब्रह्मस्वरूपमविमुच्य किं नियन्तृ भवेदिति काका नियन्तृत्वाभावबोधनेन, काकनङ्गीकारपक्षेऽपि कारणमविमुच्य नियन्तृ भवेदिति कारणात्यागेन नियन्तृत्वाङ्गीकारे, सममनुजानतां यदमतं मतदुष्टतयेत्यनेन ब्रह्म सर्वत्र समम् ऐकात्म्यवादेन सर्वत्र सममित्येवं ब्रह्म लक्ष्यीकृत्य

अविरोधश्चन्दनवत् ॥ २३ ॥

अणुत्वे सर्वशरीरव्यापि चैतन्यं न घटत इति विरोधो न भवति चन्दनवत् । यथा चन्दनमेकदेशस्थितं सर्वदेहसुखं करोति । महातप्ततैलस्थितं वा तापनिवृत्तिम् ॥ २३ ॥

अवस्थितिवैशेष्यादितिचेन्नाभ्युपगमाद्धृदि हि ॥२४॥

चन्दने अवस्थितिवैशेष्यम् अनुपहतत्वचि सम्यक्तया अव-

जानतां यन्नियन्तृत्वं मतदुष्टतया अमतम् असम्मतमिति बोधनेन चाणुत्वानियमत्वे दृढीकृते इति साऽपि सूचिता । एतेन ब्रह्मस्वरूपमादायैकात्मवादो जीवस्वरूपमादाय नानात्मवाद इति सिद्ध्यति । एतदेव, अंशो नानाव्यपदेशादित्यत्र स्फुटीभविष्यति ॥ २२ ॥

अविरोधश्चन्दनवत् ॥ ननु जीवस्याऽणुत्वे जलावगाहादौ सकलशरीरव्यापिशैत्याद्यनुपलब्धिप्रसङ्ग इति शङ्कायामिदं सूत्रमित्याशयेन व्याकुर्वन्ति । * अणुत्व इत्यादि * । तथाचैतद्दृष्टान्तेन एकदेशस्थत्वेऽपि सकलशरीरव्यापिशैत्याद्युपलब्धिः सामर्थ्यव्याप्त्या घटिष्यत इत्यर्थः । अयं च दृष्टान्तः सामर्थ्येन व्याप्तिं बोधयति । चन्दनावयवानां सूक्ष्मत्वेन सर्वत्र प्रसर्पणाङ्गीकृतौ शरीरे तले च तत्र तत्र स्थित्याऽन्यत्र मध्ये मध्ये तापोपलम्भस्य दुर्वारत्वात् । उन्मानश्रुतिशेषे वाक्ये, स चानन्त्याय कल्पते इति सामर्थ्यस्यैव, कलृपू सामर्थ्ये इति धातुना बोधनाच्चेति बोध्यम् । अतो, ज्वरं हन्ति शिरोबद्धा सहदेवीजटा यथेत्यादौ यथा प्रभावाख्येन सामर्थ्येन ज्वरं हन्तीति वैद्यकेऽङ्गीक्रियते तथा चन्दनमपीति हृदयम् ॥ २३ ॥

अवस्थितिवैशेष्यादितिचेन्नाभ्युपगमाद्धृदि हि ॥ ननु चन्दनदृष्टान्तेन सामर्थ्यव्याप्तिसाधनमयुक्तम् । चन्दन एकदेशस्थायित्वस्य प्रत्यक्षतो निश्चितत्वेन तत्र व्यापनसामर्थ्यकल्पनायाः सर्वदेहव्यापिशैत्यप्रत्यक्षबलेन युक्तत्वात् । जीवे तु शरीरेकदेशस्थायित्वस्य प्रत्यक्षेणानिश्चयाद् दृष्टान्तवैषम्येण तादृशसामर्थ्यसिद्ध्यभावादित्याशङ्कायामिदं सूत्रमित्याशयेन व्याकुर्वन्ति । * चन्दन इत्यादि * । *

स्थानं तस्मात्। त्वच एकत्वात् तत्र भवतु नाम, न तु प्रकृते तथा सम्भवतीतिचेन्न। अभ्युपगमात्। अभ्युपगम्यते जीवस्यापि स्थानविशेषः। हृदि हि। हृदि जीवस्य स्थितिः। गुहां प्रविष्टाविति हि युक्तिः॥ २४॥

गुणाद्वाऽऽलोकवत्॥ २५॥

भवतु नामेति* कल्प्यमानं सामर्थ्यं भवतु नाम। * न सम्भवतीति* प्रत्यक्षेणैकदेशावस्थानस्यानिश्चयादनुमानेन साधने तु चैतन्योपलम्भरूपस्य कार्यस्य त्वगवच्छेदवद्वा जीवस्वरूपव्याप्त्याऽपि सम्भवात् तस्य व्यभिचारितया हेतुत्वानुपपत्त्या न सम्भवति। * हृदीति * कतम आत्मा योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु, हृद्यन्तर्ज्योतिः पुरुषः स वा एष आत्मा हृदि हृद्येष आत्मेत्यादिश्रुतेरित्यर्थः। * युक्तिरिति * ब्रह्मभिन्नत्वेन हृदयप्रवेशो युक्तिः। तथाच चन्दनवज्जीवस्याप्येकदेशावस्थितेः शब्दान्निश्चये तस्य त्वगादिवत् स्वरूपव्याप्तेर्वक्तुमशक्यत्वेन चैतन्योपलम्भे तत्सामर्थ्यस्य हेतुत्वोपपत्तौ दृष्टान्तवैषम्याभावात् सामर्थ्येन व्याप्तिसाधनं युक्तमेवेत्यर्थः। अत्र पूर्वसूत्रादविरोधपदस्यानुवृत्तौ हृद्यभ्युपगमादविरोध इति सूत्रान्वयो बोध्यः॥ २४॥

गुणाद्वाऽऽलोकवत्॥ ननु भवत्येवंसामर्थ्ये न विरोधस्तथापि वैशेषिकः कथं मंस्यते। स हि चैतन्यगुणकमात्मानं मन्यते। तच्च सकलशरीरे सुखाद्यनुभवात् तद्व्याप्यैवेति निश्चीयते, गुणश्च गुणिमात्रवृत्तीति रूपरसादिष्वनुभूतः। अतश्चैतन्यस्य तावद्व्याप्त्या सर्वशरीरव्यापी जीवात्मा मन्तव्यः। यदि हि चन्दनवत् सहदेवीजटावद् वा सामर्थ्येन व्याप्नुयात् तदा तस्य चैतन्यगुणो न सर्वत्रानुभूयेत। नच श्रुतिबलात् तथा पक्षपातो युक्तः। तस्या हृदयं विशेषतो जीवस्य वृत्तिलाभस्थानमित्येतत्परत्वेन नेतुं शक्यत्वात्। प्रत्यक्षस्य तु वस्तुमात्रग्राहकत्वेनान्यथा नयनमशक्यम्। अतस्तस्य प्राबल्यान्न सामर्थ्येनाविरोधः शक्यवचन इत्याशङ्कायां प्रवृत्तमिदं

जीवस्य हि चैतन्यं गुणः । स सर्वशरीरव्यापी । यथा मणिप्रवेकस्य कान्तिर्बहुदेशं व्याप्नोति तद्वत् । प्रभाया गुणत्वमेव स्पर्शानुपलम्भात् । उदकगतौष्ण्यवत् । नच विजातीयस्यारम्भकत्वम् । प्रमाणाभावात् ।

सूत्रमित्याशयेनोपन्यस्य व्याकुर्वन्ति * जीवस्य हीत्यादि * । अत्राप्यविरोध इत्यनुवर्त्तते । तथाच बहुप्रदेशव्यापिमाणिप्रवेककान्तिवत् सर्वशरीरव्यापिचैतन्यगुणादविरोध इत्यर्थः । एवं व्याख्यानेन आलोकवदिति पदच्छेदो बोधितः । ननु प्रभादृष्टान्तोऽनुपपन्नस्तस्या मणिजनितविरलसजातीयद्रव्यान्तरत्वात् सूर्यादिप्रभावदित्याकाङ्क्षायामाहुः । * प्रभाया इत्यादि * । तथाच सूर्यादिप्रभायां स्पर्शोपलम्भाद् द्रव्यान्तरत्वमपि सन्देग्धुं शक्यम् । मणेस्तु पार्थिवत्वेन तत्र किरणरूपद्रव्यजनकत्वस्य तत्प्रसारकत्वस्य वाङ्गीकारे बहुकल्पनापत्तेः । यदि जननं तदा पूर्वं मणितो बहिरागतानामवयवानां बहिःस्थत्वान्मणिपिधानदशायामपि तदनुभवापत्तिर्मणिनाशेऽपि तत्स्थित्यापत्तिस्तदसमवायिनिमित्तयोरत्यन्तापरिदृष्टयोः कल्पनापत्तिस्तन्निर्वचनाशक्तिश्च । यदि प्रसारणं तदा मणेश्चेतनत्वापत्तिः स्वत आकुञ्चनप्रसारणक्रिययोश्चेतन एव दृष्टत्वात् । नच लज्जावत्याख्य औषधविशेषे पुरुषच्छायापातमात्रेण स्वाकुञ्चनस्य तदपसरणस्य च दर्शनान्नैवमिति शङ्क्यम् । तस्यापि जीवत एव तादृशक्रियावत्त्वात् । अन्यथा उत्खाय गृहानीतेऽपि तत्र तादृशक्रियापत्तेः । अतः पक्षद्वयस्याप्यसङ्गतत्वान्मणिप्रभाया द्रव्यत्वं न शक्यवचनम् । उदकगतौष्ण्यवत् । यथौष्णोदके तेजोरूपानुपलब्ध्या केवलगुणनिश्चयस्तथात्र स्पर्शानुपलब्ध्येति । ननु माऽस्तु मणेः प्रभाख्यद्रव्यजनकत्वादिकम् । तत्र मणिविजातीयमेव द्रव्यमारम्भकमङ्गीकार्यम् । यथा चिन्तामण्यादेर्निमित्तान्नानावस्तूनामाकाङ्क्षितानामुत्पत्तिस्तथेतिचेत् तत्राहुः । * नचेत्यादि * । यदि तथा स्यात् तदा मणिसमवधाननिवृत्तौ प्रभा न निवर्त्तेत । यथा चिन्तामण्यादिनिष्पन्नाः पदार्थाः । अतो मणिविजातीयद्रव्यस्यात्र प्रभारम्भकत्वं प्रमाणाभावग्रस्तमेव । ननु यद्यप्येवमस्ति तथापि गुणारम्भस्य गुणि-

लोकप्रतीतिस्तु सर्वैर्वादिभिरुपपाद्या। तत्र गुणिकल्पनापेक्षया गुण एव स्थलान्तर आरभ्यत इति कल्प्यताम्। तथैव लोकप्रतीतेः। पुष्परागादेरपि प्रभारूपमेव तावद्देशं व्याप्नोतीति महिस्वभावादेवाङ्गीकर्तव्यम्। आरम्भकस्य तेजसस्तत्राभावात्। कान्तिः प्रभा रूपमिति हि लोके पर्यायः। वाशब्दो यथालोकं युक्तिः कल्पनीयेति सूचयति।

मात्रवृत्तित्वमिति नियमो भज्येत। तथा सति रसादीनामप्यन्यत्रारम्भापत्त्या लोकप्रतीतिरपि विरुध्येतेत्याकाङ्क्षायां लोकप्रतीतिमुपपादयन्ति। * लोकेत्यादि *। * तत्रेति * लोकप्रतीत्युपपादने। * तत्राभावादिति *। मणावभावात्। तथाचाप्रकृष्टगुणारम्भस्य गुणिमात्रवृत्तित्वमित्येवं लोकप्रतीतिनिर्वाहाय कल्पनीयम्। तेन सर्वे सामञ्जस्यमित्यर्थः। अत्र कोशस्यापि सम्मतिरित्याहुः। * कान्तिरित्यादि *। शोभा कान्तिर्द्युतिश्छविरिति, स्युः प्रभा रुग्रुचिस्त्विड्भेत्यादि। वाशब्दप्रयोजनमाहुः। * वाशब्द इत्यादि *। तथाच वाशब्द एवकारार्थो वाक्यालङ्कारं। तथाच लोकवदेव गुणाद्यविरोध इति सूत्राक्षरयोजनेत्यर्थः। ननु यद्यत्र लोकानुसारिण्येव कल्पनाऽङ्गीक्रियते तदा पृथिव्यादीनामप्यर्थानां सजातीयादेव कारणादुत्पत्तिरङ्गीकार्या। लोके तथैव दर्शनात्। न तु विजातीयाद् ब्रह्मणः। लोकविरुद्धत्वादित्यत आहुः। * ब्रह्मेत्यादि *। ब्रह्मण एव सर्वमुत्पद्यत इति सिद्धान्ते तु यस्मात् कारणाद् येन प्रकारेण लोके यस्योत्पत्तिर्दृश्यते तत् तेनैव प्रकारेण तत्कारणभावापन्नाद् ब्रह्मणो जातमित्युच्यते। तेजोऽतस्तथा ह्याहेत्यधिकरणे तथैव व्युत्पादनात्। सजातीयस्यैवारम्भकत्वमिति त्वप्रयोजकम्। द्रव्याद् गुणोत्पत्तेस्त्वयाप्यङ्गीकारात्। द्रव्यमेव सजातीयं सजातीयेनारभ्यते इत्यपि तथा। खद्योतमात्रादप्यग्निकणान्महावनघासराश्यादिदाहे वायोरेवाग्न्युत्पत्तिदर्शनात्। यत्र क्वच शोचति स्वेदते वा पुरुषस्तेन स एव तद्ध्यापो जायन्त इति, यत्र क्वचन वर्षति तदेव भूयिष्ठमन्नं भवतीति श्रुत्या निदर्शितत्वाच्च। अत्राप्यधिना भूयिष्ठपदेन च

ब्रह्मसिद्धान्ते तु यथैव लोके दृश्यते तथैव ब्रह्मणो जातमिति न कल्पनालेशोऽपि ॥ २५ ॥

व्यतिरेको गन्धवत् ॥ २६ ॥

सिद्धं दृष्टान्तमाह । यथा चम्पकादिगन्धश्चम्पकव्यवहित-स्थलेऽप्युपलभ्यते । वेदोक्तत्वादस्य दृष्टान्तत्वम् । यथा वृक्षस्य सम्पुष्पितस्य दूराद् गन्धो वात्येवं पुण्यस्य कर्मणो दूराद् गन्धो वातीति ।

बीजापेक्षया आधिक्यं बोध्यते । एवमतीन्द्रियस्थलेऽप्यवगन्तव्यम् । अतो नात्र कल्पनालेशोऽपि । अतो ब्रह्मसिद्धान्ते दोषासंसर्गात् सुष्ठूक्तं. गुणाद्वालोकवदिति ॥ २५ ॥

व्यतिरेको गन्धवत् ॥ ननु गुणस्य स्वाश्रयाधिकदेशवृत्तित्वं क्वाप्यदृष्टं कथमत्र कल्पयितुं शक्यमिति शङ्कायामिदं सूत्रं प्रवृत्त-मित्याशयेन तदवतारयन्ति । * सिद्धमित्यादि । * सिद्धमिति * । लोकवेदसिद्धम् । तथाच व्यतिरेकश्चैतन्यप्रभयोः; स्वाश्रयाधिकदे-शवृत्तित्वं गन्धस्यैव लोकवेदानुसारेणाऽवगन्तव्यमिति सूत्रार्थः । लोकानुसारं विवृण्वन्ति । * यथेत्यादि * । नचात्रापि चम्पकाद्य-वयवानिर्गमादेवोपपत्तौ न गन्धस्य स्वाश्रयाधिकदेशवृत्तित्वसिद्धि-रिति वाच्यम् । विद्वन्मण्डनोक्तादिशा तद्दूषणस्यावगन्तव्यत्वात् । तथाहि दृश्यते विविधचर्मपुटवेष्टितस्यापि मृगमदस्य गन्धोपलम्भो वणिक्सार्थेषु । नहि तत्र तदवयवनिर्गमापूर्वतत्प्रवेशौ सम्भवतः । नचापूर्वतत्प्रवेशस्यासम्भवेऽप्यवयवनिर्गमस्त्वनिवार्यः । ततो भारा-पगमस्यानुभवसाक्षिकत्वादिति वाच्यम् ।

तथा सति गन्धोपलम्भसमये प्रसारितमुखस्य तद्रसोपलम्भापत्तेः । तेषामवयवानां योग्यत्वात् । अन्यथा गन्धोऽपि नोपलभ्येत । गन्ध-स्यैवोपलम्भे नियामकाभावाच्च । नन्वदृष्टमेव तथेति चेत् । अहो गौरवभीतिर्वावदूकस्य, यदवयवनिर्गमं, पुनस्तदवयवपूरणं, तद्धेतो-रदृष्टस्य च कल्पनं, रसाद्यनुभवप्रतिबन्धकादृष्टान्तरस्य च कल्पनं च-

इतोऽप्यसङ्कोचस्तुण्डस्य, गन्धातिरिक्तेतिमात्रकथने च सङ्कोचः । ननु मास्त्वदृष्टकल्पनं, तथापि श्रुटौ रूपस्येव तेषु गन्धस्यैवोद्भूतत्वं कल्प्यत इतिचेन्न । यत्रोग्रगन्धस्य कस्यचित् कुसुमस्य लशुनादेर्वा स्पर्शमात्रेऽपि ततो मुहुर्मृत्स्नया क्षालनेऽपि करस्य न तद्गन्धापगमोऽनुभूयते । तत्र तेषामशक्यवचनत्वात् । स्पर्शमात्रलग्नतदवयवानां सकृत्प्रोञ्छनेऽप्यसहिष्णुत्वात् सकृत् क्षालनेऽपि न स्थितिसम्भवः, कुतस्तरां मुहुस्तथा करणे। अतो द्रव्याधिकदेशे वृत्तित्वं गन्धस्य मन्तव्यम् । अतो विनश्यदवस्थगुणानामनाश्रितत्वेनाङ्गीकारो यथा तव तथा द्रव्याधिकदेशवृत्तित्वेनानुभवेऽपि कुरुष्वेत्यादि । यत्तु 'उपलभ्याप्सु चेद्गन्धं केचिद् ब्रूयुरनैपुणाः । पृथिव्यामेव तं विद्यादपो वायुं च संश्रितमि'तिव्यासवाक्यात् तत्र पृथिव्यवयवसत्तामङ्गीकृत्य गुणस्य साश्रयस्यैव सञ्चारमाहुः । तन्न । पृथिवीगुणं विद्यादित्यर्थात् । केवलगुणसञ्चारानङ्गीकारे भेर्यादिशब्दो नान्यत्र श्रूयेत । पौराणादिमते शब्दस्य भूतपञ्चकगुणत्वात् । केवलवायूपनीतस्यान्यत्र श्रवणात् । नैयायिकीयश्रवणप्रक्रियाया अनेकशब्दतद्ध्वंसादिकल्पनया गुरुत्वात् । सिद्ध एकत्र गुणसञ्चारेऽन्यत्रापि तथा वक्तुं शक्यत्वात् । अतस्तस्य पृथिवीगुणत्वं विद्यादित्येवार्थः । श्रुतिरपि, यथा वृक्षस्य संपुष्पितस्य दूराद् गन्धो वातीति । अत्र तदवयवासत्त्वनिरूपणार्थमेव दूरपदम् । यत्तु प्रसारितमुखस्य रसानुपलम्भे गन्धोपलम्भसामग्र्या एव प्रतिबन्धकत्वमिति कश्चिदाह । तत् फल्गु । विजातीयगुणोपलम्भकत्वेन रूपेण प्रतिबन्धकत्वस्याशक्यवचनत्वात् । एककालावच्छेदेन नेत्रगोलकान्तस्त्वचा चक्षुषा च वह्न्यौष्ण्यरूपयोर्ग्रहणस्य सर्वजनीनत्वात् । गन्धोपलम्भकत्वेनेतिचेन्न असिद्धत्वाद् वैपरीत्यस्यापि सुवचनत्वाच्च । नच फलबलेन तस्याः प्राबल्यं कल्प्यत इति वाच्यम् । फलस्यास्मदुक्तरीत्यापि सिद्धेस्तस्या एव बलवत्त्वे नियामकाभावात् । क्षणान्तरे रसोपलम्भप्रसङ्गाच्च । नच तद्गतरसादीनामनुद्भूतत्वमिति वाच्यम् । अनारम्भकेषु तेष्वनुद्भूतरसाद्यङ्गीकारस्य प्रमाणरहितत्वादिति दिक् ।

नच मुहुः क्षालनादिना गन्धापगमतारतम्ये गन्धस्य सावयवत्वापत्तिरिति वाच्यम् । इष्टापत्तेः । नच स्पर्शवत्त्वापत्तिः । सावयवद्रव्यत्वेनैव स्पर्शवत्त्वेन व्याप्तेर्दर्शनात् । भूतसूक्ष्मरूपत्वेनेष्टाप-

अन्यथा कल्पना त्वयुक्तेत्यवोचाम ॥ २६ ॥

तथाच दर्शयति ॥ २७ ॥

हृदयायतनत्वमणुपरिमाणत्वञ्चात्मनोऽभिधाय तस्यैवालोमभ्य आनखाग्रेभ्य इति चैतन्येन गुणेन समस्तशरीरव्यापित्वं दर्शयति ॥ २७ ॥

पृथगुपदेशात् ॥ २८ ॥

योऽत्र । एतेनारम्भकत्वमपि दत्तोत्तरं ज्ञेयम् । गन्धेनैव चन्दनस्पृष्टवायुसम्पर्कशालिशालान्तरशैत्यं निम्बतरुविशेषसम्पर्कशालिवातसंसर्गजमुखतिक्तत्वमपि व्याख्यातं ज्ञेयम् । नचैवं सर्वत्रातिप्रसङ्गः शङ्क्यः । उत्कटत्वानुत्कटत्वयोरेव तद्धर्मयोर्निर्गमानिर्गमनियामकत्वादिति सङ्क्षेपः । तदेतद् हृदि कृत्वाऽऽहुः । * अन्यथेत्यादि * । * अवोचामेति * पूर्वसूत्र एवोक्तमित्यर्थः ॥ २६ ॥

तथाच दर्शयति ॥ चैतन्यस्य गुणत्वे प्रमाणं दर्शयितुमिदं सूत्रमित्याशयेनोपन्यस्य विवृण्वन्ति * हृदयायतनेत्यादि * । एतद्विषयवाक्यं कौशीतकिब्राह्मणे । तत्र हि, तं होवाचाजातशत्रुर्यत्रैष एतद् बालाके पुरुषोऽशयिष्ट यत्रैतदभूद्यत एतदागादिति प्रतिज्ञाय, हिता नाम पुरुषस्य नाड्यो हृदयात् पुरीततमभिप्रतन्वन्ति तद्यथा सहस्रधा केशो विपाटितस्तावदण्व्यः पिङ्गलस्याणिम्नस्तिष्ठन्ति शुक्लस्य कृष्णस्य पीतस्य लोहितस्य च तासु तदा भवन्तीति हृदयायतनत्वं तादृशनाडीषु स्थानेनाणुपरिमाणत्वं चाभिधाय तस्यैव हृदयायतनस्याणोरात्मनः, स एष प्राण एव प्रज्ञात्मेदं शरीरमात्मानमनुप्रविष्ट आलोमभ्य आनखाग्रेभ्य इति प्रज्ञात्मत्वोक्तिपूर्वकं प्रविष्टत्वकथनाच्चैतन्येन गुणेन समस्तशरीरव्यापित्वं दर्शयति । अन्यथा अणोर्व्याप्तिर्नोपपद्येत । अतोऽणुत्वबोधनपूर्वकं व्याप्तिबोधनाच्चैतन्यं गुण एवेत्यर्थः । एवमेव बृहदारण्यके दृप्तबालाकिब्राह्मणेऽपि, एष विज्ञानमयः पुरुषस्तदेषां प्राणानां विज्ञानेन विज्ञानमादाय य एषोऽन्तर्हृदय आकाशस्तस्मिन् शेत इति कथनाज्ज्ञेयम् ॥ २७ ॥

पृथगुपदेशात् ॥ उक्तश्रुतौ विरुद्धधर्मत्वबोधनात् सामर्थ्य-

प्रज्ञया शरीरं समारुह्येति करणत्वेन पृथगुपदेशाच्चैतन्यं-गुणः ॥ २८ ॥

तद्गुणसारत्वात्तु तद्व्यपदेशः प्राज्ञवत् ॥२९॥

ननु तत्त्वमस्यादिवाक्यैः परमेव ब्रह्म जीव इति कथमणुत्वमितीमामाशङ्कां निराकरोति तुशब्दः। तस्य ब्रह्मणो गुणा प्रज्ञाद्रष्टृत्वादयस्त एवात्र जीवे सारा इति जडवैलक्षण्यकारिण इति अमात्ये राजपदप्रयोगवज्जीवे भगवद्व्यपदेशः। मैत्रेयीति सम्पूर्णे ब्राह्मणे भगवत्त्वेन जीव उक्तः।

मेवास्तु, न गुण इत्याशङ्कायामिदं सूत्रमित्याशयेन निवृण्वन्ति। * प्रज्ञयेत्यादि *। इदमपि वाक्यं तत्रैवेतः पूर्वस्मिन्निन्द्रप्रतर्दनसंवादेऽस्ति। भाष्यं तु स्फुटार्थम् ॥

एतेन जीवस्याऽणुत्वं सर्वावस्थासु। सर्वशरीरगतचैतन्योपलम्भस्तु सामर्थ्याद्वा गुणाद्वेति साधितम् ॥ २८ ॥

तद्गुणसारत्वात्तु तद्व्यपदेशः प्राज्ञवत् ॥ ननु सकलशरीरव्यापिचैतन्योपलम्भादन्यत्रानुपलम्भाच्च प्राप्ते जीवस्य मध्यमपरिमाणतयाऽनित्यत्वे तत्परिहाराय पूर्वसूत्रोक्तमणुत्वं वाऽऽदरणीयम्, अथवा, तत्त्वमस्यादिवाक्येषु ब्रह्मत्वेन व्यपदेशाद् ब्रह्मतया व्यापकत्वं वेति सन्देहे नित्यत्वस्य व्यापकत्वेऽपि सम्भवाद्, ऋष्यन्तरैरपि भोगव्यवस्थया व्यापकत्वाङ्गीकारात् सकलशरीरगतचैतन्योपलम्भस्यान्यत्रानुपलम्भस्य च जातिवदुपपत्तेरुत्क्रान्त्यादीनामुपाधिवशादपि सम्भवादणुत्वाङ्गीकारे जीवमेवाभिसन्धायोक्तानां, तत्त्वमस्यादिवाक्यानामसामञ्जस्याच्च व्यापकत्वमेव ज्याय इति। ननु कथमसामञ्जस्यमितिचेन्मैवम्। छान्दोग्ये, ऐतदात्म्यमिदं सर्वं, तत् सत्यमिति सर्वस्य ब्रह्मात्मकत्वमुक्त्वा अग्रे, स आत्मा तत्त्वमसीति सर्वस्माद्भिन्नतया त्वम्पदार्थस्य जीवस्य तत्पदसामानाधिकरण्यश्रावणेन कौशीतकिब्राह्मणसमाप्तौ च इदं सर्वं यदयमात्मेत्यभिधाय, स एष तत्त्वमसीत्यात्मावग्राह्यः। अहंब्रह्मास्मीत्यहंग्रहश्रावणेन जीवस्य ब्रह्माभिन्नतया व्यापकत्वस्यैव सिद्धत्वादिति प्राप्तम्। तत्र नित्यत्व-

ननु कथमन्यस्यान्यधर्मवत्त्वेन कथनम् । न हि निरूपणस्थल एवोपचारः सम्भवति । तत्राह । प्राज्ञवत् । तद्यथा प्रियया स्त्रिया सम्परिष्वक्त इत्यत्र, एवमेवाऽयꣳ शारीर आत्मा प्राज्ञेनात्मना संपरिष्वक्त इत्यभिधाय प्राज्ञस्वरूपमाह । तद् वा अस्यैतदतिच्छन्दोऽपहतपाप्माऽभयꣳरूपमशोकान्तरमत्र पिता अपिता भवतीत्यादि । प्राज्ञश्च सुषुप्तिसाक्षी । न हि तस्यापहतपाप्मत्वमस्ति । ब्रह्मलिङ्गात् । एवमेव शारीरस्यापि जीवस्य ब्रह्मधर्मबोधिकाः श्रुतयः ।

स्याणुत्वेऽपि तुल्यत्वाज्जीवस्याणुत्वेऽपि ईश्वरेच्छयैव भोगव्यवस्थासम्भवे भोगव्यवस्थया श्रुत्यन्तरैराहृतस्य व्यापकत्वस्यासङ्गतत्वात् । अग्रे, अदृष्टानियमसूत्रे दूष्यत्वाच्च । अत एव जातिवद् व्यापकत्वस्याप्यसङ्गतत्वाद्, उत्क्रान्त्यादीनामप्युपाधिकृतत्वस्यापि, स्वात्मना चोत्तरयोरित्यनेन निरस्तत्वात् तत्सर्वमुपेक्ष्य, तत्त्वमस्यादिव्यपदेश इति । मैत्रेयीति पदेन सम्पूर्णे ब्राह्मणे । यद्यपि पूर्वस्मिन्नपि मैत्रेयीब्राह्मणे जीवस्य भगवद्व्यपदेशस्तथापि तत्र उक्तानुशासनास्मि मैत्रेय्येतावदरे खल्वमृतत्वमित्येवं विद्यासमाप्तेरनुक्तत्वात् सन्देहोऽपि भवेत् । द्वितीये जीव एव वस्तुतो ब्रह्मत्वेन संस्यतीति तन्निराकरणार्थेतद्ग्रहणम् । इदञ्च वाक्यान्वयाधिकरणस्य विषयवाक्यम् । तत्र च, न वा अरे पत्युः कामाय पतिः प्रियो भवत्यात्मनस्तु कामाय पतिः प्रियो भवतीति जीवमुपक्रम्याग्रे च तद्विज्ञानतः सर्वविज्ञानार्थे सर्वस्य तदात्मकत्वकथनेन वेदादीनां तन्निःश्वासत्वकथनादिना च ब्रह्मधर्माणां तत्र बोधनाद् भगवत्त्वेन जीव उक्तः । तत्र यथा वाक्यान्वयेन हेतुना प्रतिज्ञासिद्ध्यादिभिश्चोपक्रममनादृत्य ब्रह्मवाक्यत्वस्थापनान्निरुपाधिप्रियत्वमात्रामृस्पर्शोपदृश्यत्वादिलिङ्गबोधिते जीवे व्यासचरणैः प्रज्ञानघनशब्दस्यार्थाद् व्यपदेशपक्ष एव स्वीकृतस्तथा तत्त्वमस्यात्यत्र तत्पदेऽप्यवगन्तव्य इत्यर्थः । अत्र शङ्कते * ननु कथमित्यादि * । तथाच मैत्रेयीब्राह्मणेऽप्युपचारादरो न युक्त इत्यर्थः । एवमाशङ्कायां निरूपणस्थल एवोपचारस्य प्रामाणिकत्वं वक्तुं दृष्टान्तमुपन्यस्य व्याकुर्वन्ति । * तद्यथेत्यादि * । इदं हि बृहदार-

के शारीरकब्राह्मणेऽस्ति । तत्र हि जीवस्य जाग्रत्स्वप्नावस्थे पूर्वमुक्त्वा, अथ यत्र सुप्तो न कञ्चन कामं कामयते न कञ्चन स्वप्नं पश्यतीति सुषुप्तिं वदँस्तत्सामयिकं जीवस्वरूपं निरूप्य, तद्यथा प्रियया स्त्रिया सम्परिष्वक्तो न बाह्यं किञ्चन वेद नान्तरमिति जीवब्रह्मणोर्भेददृष्टान्तनिरूपणावसरे, एवमेवायं शारीर आत्मा प्राज्ञेनात्मना सम्परिष्वक्त इति जीवप्राज्ञयोर्भेदमभिधाय, कः प्राज्ञ आत्मेत्याकाङ्क्षायां प्राज्ञस्वरूपमाह, तद्वा अस्यैतदतिच्छन्दोऽपहतपाप्मेत्यादिना । अत्रास्य रूपमित्यनेन परमेश्वरस्य रूपान्तरमित्युच्यते, न तु परमपुरुष एवेति । नचापहतपाप्मत्वरूपाद् ब्रह्मलिङ्गाद् ब्रह्मैवेति शङ्क्यम् । प्राज्ञश्च सुषुप्तिसाक्षी । न हि तस्य स्वतोऽपहतपाप्मत्वमस्ति । अपहतपाप्मत्वस्य ब्रह्मलिङ्गत्वात् ।* ब्रह्मलिङ्गादिति भावप्रधानः। अत्रायमर्थः । माण्डूक्ये, ॐमित्येतदक्षरमिदं सर्वं तस्योपव्याख्यानं भूतं भवद्भविष्यदिति सर्वमोङ्कार एव यच्चान्यत् त्रिकालातीतं तदप्योङ्कार एव सर्वं ह्येतद् ब्रह्म अयमात्मा ब्रह्मेत्योङ्कारस्य वाच्याभेदविवक्षया अक्षरत्वमुक्त्वा सर्वस्य वाङ्मयस्य तद्व्याख्यानत्वं तज्ज्ञापनाय वाच्यस्य सर्वस्योङ्कारविषयत्वं चोक्त्वा तदुपपादनाय, सर्वस्य वस्तुजातस्यैतस्य जीवात्मनश्च ब्रह्मत्वं बोधयित्वा जडवैलक्षण्यार्थं सोऽयमात्मा चतुष्पादित्यादिना वैश्वानरतैजसप्राज्ञतुरीयभेदेन चतुरः पादान् विवृणोति स्म । तत्र यद्यपि सोऽयमात्मेति तच्छब्दबलेन ब्रह्मणो जीवस्य चैते पादा इति वक्तुं शक्यते । उभयोः प्रकृतत्वात् । तथापि नृसिंहोत्तरतापनीयारम्भे अणोरणीयांसमिममात्मानमोङ्कारं नो व्याचक्ष्वेति देवैः पृष्टः प्रजापतिः, ॐ तथेति कथनं प्रतिज्ञाय माण्डूक्यवदेव, अयमात्मा ब्रह्मेत्यन्तमुक्त्वा ततोऽहंग्रहोपासनार्थं चतूरूपमेतं चतूरूपेण ब्रह्मणैकीकर्तुं ब्रह्मणः पादानाह, विश्वो वैश्वानरः प्रथमः पादस्तैजसो हिरण्यगर्भो द्वितीयः प्राज्ञ ईश्वरस्तृतीय ईश्वरग्रासस्तुरीय इति । ततस्तुरीयस्य न स्थूलप्रज्ञमित्यादिना प्रपञ्चोपशमत्वेनोक्तत्वात् स निर्धर्मको भविष्यतीत्याशङ्कानिरासाय, अथ तुरीय ईश्वरग्रासः स्वराट् स्वयमीश्वरः स्वप्रकाशश्चतुरात्मा ओतानुज्ञात्रनुज्ञाऽविकल्पैरित्युक्त्वा ओतादीन् विवृणोति स्म । तादृशं च विवरणं न माण्डूक्ये। अतो जीवपादेभ्यो भिन्ना एते ब्रह्मपादा एतेषु ये पूर्वे त्रयस्तान् पूर्वेषु त्रिषु जीव-

इदमत्र वक्तव्यम् । सर्वोपनिषत्सु ब्रह्मज्ञानं परमपुरुषार्थसाधनमिति तन्निर्णयार्थं भगवान् व्यासः सूत्राणि चकार । तत्र ब्रह्मसूत्रे विचारं प्रतिज्ञाय जगत्कर्तृत्वाद्यसाधारणलक्षणं ब्रह्मणः प्रतिज्ञाय समन्वयनिरूपणे जीववाक्यानि दूरीकृत्य अविरोधे, ऐक्येऽप्यहिताकरणादिदोषमाशङ्क्य, अधिकन्तु भेदनिर्देशादिति परिहृत्य, जीवस्याणुत्वमुपचाराद् ब्रह्मत्वमंशत्वं पराधीनकर्तृत्वादिकं प्रतिपाद्य तस्यैव दक्षिणमार्गेण पुनरावृत्तिमुक्त्वा ससाधनेनब्रह्मज्ञानेन

पादेष्वारोप्य तुरीयं च जीवस्य केवलं रूपमीश्वरग्रासेन तुरीयेण ब्रह्मरूपेणैकीकृत्याहंग्रहोपासनां कुर्यादिति सिद्ध्यति । एवं सति जीवाद्भिन्नस्येश्वरस्य सर्वसुषुप्तिसाक्षिणोऽपि ब्रह्मशरीरत्वमेव, न ब्रह्मत्वमतस्तत्र यथा ब्रह्मधर्मा बोध्यन्ते, एष सर्वेश्वर एष सर्वज्ञ एषोऽन्तर्याम्येष योनिः सर्वस्य प्रभवाप्ययौ हि भूतानामित्यनेन । एवं शारीरस्यापि जीवस्य ब्रह्मधर्मबोधिकाः श्रुतयो जीवे गौण्या ब्रह्मत्वं वदन्तीति । नन्वस्मिन् सूत्रे गौण्या व्यपदेशः सूत्रकाराभिमतः सूत्रे च तच्छब्दद्वयम् । तत्र पूर्वस्मिंस्तच्छब्दे उपाधिः परामृश्यते, द्वितीये चाणुत्वमिति जीवे उपाधिगुणसारत्वादणुत्वव्यपदेश इति वा युक्तम् ? उत तच्छब्दद्वयेऽपि ब्रह्मैव परामृश्यत इति ब्रह्मगुणसारत्वाज्जीवे ब्रह्मत्वव्यपदेश इति वा युक्तम्? इत्येतत् कथं निश्चेतुं शक्यमित्यत आहुः । * इदमित्यादि * । अस्मिन् सूत्रे यदस्माभिर्व्याख्यातं तदेवाभिप्रेतम् । कुत इत्याकाङ्क्षायां हेतुं व्याकुर्वन्ति । सर्वोपनिषत्स्वित्यादि * * योजितवानित्यन्तम् * । चतुर्वेदास्थितासूपनिषत्सु, ब्रह्मविदाप्नोति परं, तमेवं विद्वानमृत इह भवति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय, तमेव विदित्वा अतिमृत्युमेतीत्यादिजातीयवाक्यदर्शनाद् ब्रह्मज्ञानं परमपुरुषार्थसाधनम्।* जीववाक्यानि दूरीकृत्येति * जीवबोधकवाक्यानि जीववाक्यानि तानि निराकृत्य, तेषु जीवबोधकवाक्यत्वं निराकृत्य । * अविरोध इति * द्वितीयाध्याये अविरोधेनेति तृतीयान्तपाठ तु तस्य, प्रतिपाद्येत्यनेनान्वयः।* ऐक्येऽपीति * अंशांशिभावेनैक्येऽपि । शेषं स्फुटम् । तथाच यस्मादेवं

आर्चिरादिद्वारा ब्रह्मप्राप्तिमुक्त्वा, न स पुनरावर्तत इत्यनावृत्तिं वदञ्छास्त्रपर्यवसानेन सर्वान् वेदान्तानव्याकुलतया योजितवान् ।

तत्र कश्चित् तद्व्यपदेशेन प्रोक्तानि तत्त्वमस्यादिवाक्यानि स्वीकृत्य जीवमात्रं च ब्रह्म स्वीकृत्य तदतिरिक्तस्य सर्वस्य कारणांशकार्यरूपस्य मिथ्यात्वं परिकल्प्य तद्बोधकश्रुतीनामर्थवादत्वेन मिथ्यात्वं स्वीकृत्य सुषुप्तिसम्पत्त्योर्भगवता प्रकटीकृतमानन्दरूपत्वं तत्प्रतिपादकवाक्यानां सद्योमुक्तिरूपफलवाचकत्वमुक्त्वा क्रममुक्तिमुपासनापरत्वेन योजयित्वा वेदसूत्राणि व्याकुलीचकार।

तद् वेदान्तानां ब्रह्मपरत्वं जीवपरत्वं वेति यदत्र युक्तं तत् सद्भिरनुसन्धेयम् ॥ २९ ॥

शास्त्रार्थस्तस्मादित्यर्थः । पूर्वरीत्या व्याख्यातुः शङ्कराचार्यस्य तात्पर्यमाहुः * तत्र कश्चिदित्यादि * । * स्वीकृत्येति * महावाक्यत्वेनाहृत्य । पूर्वस्येतिपदस्यैव विवरणं,* कारणांशकार्यरूपस्येति * कारणरूपस्यांशरूपस्य कार्यरूपस्य चेत्यर्थः । * अर्थवादत्वेनेति * गौण्या बोधकतया असदर्थवादत्वेन । * प्रकटीकृतमानन्दरूपत्वं तत्प्रतिपादकवाक्यानामिति * प्रकटीकृतं यदानन्दरूपत्वं तत्प्रतिपादकानि यानि वाक्यानि, न कञ्चन कामं कामयते सलिल एको द्रष्टा द्वितीयो भवतीत्यादीनि तेषाम् । * वेदसूत्राणीति * वेदसहितानि सूत्राणि ।* व्याकुलीचकारेति * इन्द्रप्रजापतिसंवादं मुक्तिवाक्यत्वेनोपन्यस्य तदर्थमन्यथा वदन् व्याकुलीकृतवान् । तथाचैवं व्याकुलीकरणमेव तथा व्याख्यानस्य तात्पर्यमित्यर्थः । नन्वेवं विप्रतिपत्तौ कथमेकतरनिश्चय इत्याकाङ्क्षायां निश्चयोपायमाहुः । * तद्वेदान्तानामित्यादि * । अत्रायमर्थः । सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति, तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामि, वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्य इत्यादिश्रुतिस्मृतिभिर्वेदमहातात्पर्यविषयं ब्रह्मैवेति वेदान्तानां ब्रह्मपरत्वमविवादम् । ब्रह्म च जगत्कर्तृत्वाद्यसाधारणधर्मैर्जीवविलक्षणमित्यपि पूर्वं सिद्धम् । अतः परं जीवस्वरूपे वि-

चारः । तद्यदि उत्पत्त्यश्रवणात् परस्यैव ब्रह्मणः प्रवेशश्रवणात् तादात्म्योपदेशाच्च परमेव ब्रह्म जीव इति मतं, तत्तु न युक्तम् । उत्पत्त्यश्रवणस्य जीवनित्यतायामप्युपपत्तेस्तस्य ब्रह्मत्वागमकत्वात् । अविद्याऽनादित्ववादित्वनस्तत्साधारण्याच्च । नच भेदे अद्वैतप्रतिज्ञाविरोधान्नित्यत्वमेवाभेदे पर्यवस्यति । अनादित्वं च मिथ्यात्वे । अतो न हेतौ दोष इति वाच्यम् । प्रतिज्ञाया वक्ष्यमाणेनांशांशिभावेन, पराऽस्य शक्तिर्विविधैवेत्यादिश्रुतेः शक्तिशक्तिमद्भावेन चाविरोधे नित्यत्वानादित्वयोरुक्तपर्यवसानस्यैव दुर्घटत्वात् । नचांशांशिभावे निष्कलश्रुतिविरोधः । श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वादित्यत्र विरुद्धधर्माश्रयत्वाङ्गीकारेणैव परिहृतत्वात् । नापि निर्गुणश्रुतिविरोधः । तस्याः प्राकृतगुणनिषेधपरत्वात् । तस्मान्नोत्पत्त्यश्रवणस्य जीवब्रह्मतागमकत्वम् । नापि परस्यैव ब्रह्मणः प्रवेशश्रवणस्य । तथाहि । प्रवेशो नाम संयोगो वा, तज्जनिका क्रिया वा । नाद्यः । कार्यसृष्टिमात्रादेवान्तर्बहिश्च तत्सम्भवेन पृथक् तदुक्तिवैयर्थ्यप्रसङ्गात् । तत एव नामरूपव्याकरणासिद्ध्या ल्यबन्तप्रयोगानावश्यकत्वप्रसङ्गाच्च । न द्वितीयः । व्यापकत्वस्य क्रियाविरुद्धत्वात् । वस्तुतस्तु न तत्र जीवरूपेण स्वप्रवेश उच्यते, किन्तु जीवसाहित्येन स उच्यते । द्वा सुपर्णादिश्रुत्यनुसारेण जीवपदगततृतीयायाः सहार्थे वक्तुं शक्यत्वात् । अन्यथा आत्मनेत्यस्य वैयर्थ्यप्रसङ्गात् । नचेतरव्यपदेशाधिकरणभाष्यं, जीवेनात्मनेत्यात्मपदस्य जीवविशेषणत्वाङ्गीकारान्नैवमिति शङ्क्यम् । तस्य पूर्वपक्षसूत्रत्वात् । तदनुरोधेन तत्र तथा व्याख्यानस्य सिद्धान्तीयत्वेन वक्तुमशक्यत्वात् । तस्मात् प्रवेशश्रवणस्यापि न जीवब्रह्मतागमकत्वम् । नापि तादात्म्योपदेशस्य । तस्यांशांशिभावादप्युपपत्तेः । किञ्च । यदि परमेव ब्रह्म जीवः स्यात् तदा, यथोदकं शुद्धे शुद्धमासिक्तं तादृगेव भवति, एवं मुनेर्विजानत आत्मा भवति गौतमेति काठकश्रुतिरपि विरुद्ध्येत । वास्तवयत्किञ्चिद्भावे, अस्य दृष्टान्तस्य सर्वथानुपपत्तेः । सत्सम्पत्त्यादिश्रुतिविरोधश्च । किञ्च । औपाधिकभेदाभ्युपगमपक्षे तत्त्वमसीत्यत्र, तत् त्वमितिपदद्वये भागत्यागलक्षणा । कारणे अंशकार्यबोधकश्रुतीनाम् । असदर्थवादत्वकल्पनं कारणत्वांशत्वकार्याणां मिथ्यात्वकल्पनम् । उपासनाविषयाणां रूपाणामब्रह्मत्वकल्पनमित्येत-

द्यादयो दोषाः। जीवोंशस्तत्र ब्रह्मत्वं गौण्या व्यपदिश्यत इति पक्षे त्वेकस्मिंस्तत्पदे गौणी। सापि राज्यजेष्ठपुत्रवदिति नासदर्थवादत्वापादिका। पूर्वकल्पोक्ताश्च न दोषाः केऽपि। एवं सति कः पक्षोऽत्र ज्यायान् को वा कनीयान्। नेतरोनुपपत्तेरित्यारभ्य जीवब्रह्मणोर्भेदं बोधयतोऽणुत्वमंशत्वादिकं च जीवस्य साधयतः सूत्रकृतश्च किं वाभिप्रेतम् इत्यादिकं विभावनीयम्। किञ्च। तद्गुणसारसूत्रे प्राथमिकतत्पदेन य उपाधिः परामृश्यते, स किमन्यथानुपपत्तिबलादध्याहृत उत क्वचित् पूर्वमुक्तः। नाद्यः। अनुपपत्त्यभावस्योपपादितत्वात्। नेतरः। अदर्शनात्। नचान्तरा विज्ञानमनसी इत्यत्रोक्तं विज्ञानं बुद्धितत्त्वात्मकं दृश्यत एवेति वाच्यम्। विज्ञानपदस्यानेकार्थत्वेनात्र बुद्धेरेव ग्रहणे नियामकाभावात्। व्याख्यात्रा विज्ञानमनसी इति द्विवचनोपपत्त्यर्थं विज्ञानपदे करणव्युत्पत्त्यङ्गीकारेणा बुद्धीन्द्रिययोः सङ्ग्रहात्। कस्य वोपाधित्वं कथं वा इन्द्रियाण्यपाकृत्य बुद्धेरेव ग्रहणमित्यत्र हेत्वनुलम्भाच्च। एतेन भास्कराचार्यव्याख्यानमपि दत्तोत्तरम्। ब्रह्मपरामर्शे तु कोऽप्ययं दोषो न भवति। नाणुरतच्छ्रुतेरिति सूत्रे इतरपदेन ब्रह्मण एवोक्तत्वेन तस्य च सन्निहितत्वेन कल्पनालेशस्याप्यभावादिति।

यत्तु भिक्षुः—अणुत्वसाधकानि नव सूत्राणि पूर्वपक्षीकृत्य, पृथगुपदेशादितिसूत्रं सिद्धान्तत्वेनाह। तदर्थं च जीवादणुरुपाधिभूतः पृथक्। कुतः। उपदेशात्। स चानन्त्याय कल्पते, स वा एष महानज आत्मा, योऽयं विज्ञानमयः प्राणेष्वित्यादिश्रुतिभिर्जीवस्यानणुत्वोपदेशादित्याह। तन्न। अन्त्ययोर्ब्रह्मप्रकरणस्थत्वस्य प्रागेव दर्शितत्वेन जीवाविषयत्वात्। आद्याया अपि सामर्थ्यबाधकत्वस्योपपादितत्वेन इतः पूर्वस्मिन्नङ्गुष्ठमात्र इति श्लोके बुद्धेर्गुणेनाङ्गुष्ठमात्रत्वमुक्त्वा किं तस्य स्वीयं परिमाणमित्याकाङ्क्षापूरणार्थं आत्मगुणेन चैव ह्याराग्रमात्र इत्यनेनाराग्रमात्रत्वं स्वगुणेनैव च पुनरित्युक्ते किमाराग्रमात्रत्वमित्याकाङ्क्षान्तरे, वालाग्रेतिश्लोकान्तरस्य पादत्रयेण तन्निश्चाययित्वा तस्य परिमाणस्याणुत्वेऽपि परमत्वाभावाज्जीवस्यानित्यत्वं स्यादिति शङ्कायां कालत आनन्त्यबोधनपरत्वस्यापि वक्तुं शक्यत्वेनानणुत्वबोधकत्वाभावादिति। तेन यदग्रिमे तद्गुणसारसूत्रे बुद्धेर्गुणेनेति श्रुतिद्वयं व्याख्यातम्, अत्राद्यार्द्धेन बुद्धिसम्पर्काज्जीवस्य

परिच्छिन्नव्यवहारमुक्त्वा पश्चाद् द्वितीयश्लोकचतुर्थपादेन तस्य स्वत आनन्त्यं प्रोक्तमिति । तदपि श्रुत्यक्षरविरुद्धत्वादसङ्गतमेव । यदपि तद्गुणसारसूत्रव्याख्यानं, जीवोपाधिर्बुद्धिरणुः कार्यावस्थया परिच्छिन्नपरिमाणः । तस्य चोपाधेर्ये गुणा उत्क्रान्त्यादयस्तत्सारस्तन्मात्रगुणक एव जीवो लोकैर्दृश्यते व्यवह्रियते च । स्वतो निर्गुणत्वात् । अतो लोकानुसारेण श्रुतावपि जीवस्योत्क्रान्त्यादिव्यपदेशो, न पुनर्जीवस्य स्वत उत्क्रान्त्यादिः श्रुत्या व्यपादिश्यते । विभुत्वश्रुतिविरोधात् । 'पुमान् सर्वगतो व्यापी ह्याकाशवदयं स्थितः । कुतः क्कासि क गन्तासीत्येतदप्यर्थवत्कथमिति स्मृतिविरोधाच्च । अयं च विभागः श्रुत्यैव स्पष्टीकृतः । यथा, कस्मिन्नहमुत्क्रान्त उत्क्रान्तो भविष्यामि कस्मिन् वा प्रतिष्ठिते प्रतिष्ठास्यामीति स प्राणमसृजतेति । प्राज्ञवत् । यथा प्राज्ञ ईश्वरे मायापरमाण्वाद्युपाधिगुणसारत्वेन मायादिगुणव्यपदेशः सोऽकामयत, अणोरणीयान्, तत् सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्, प्राज्ञेनात्मनान्वारूढ, उत्सर्जन्याती त्यादि, तद्वदित्यर्थः । तदेव जीवस्य गमनादेरौपाधिकत्वं 'घटसंवृतमाकाशं नीयमाने घटे यथा। घटो नीयेत नाकाशं तद्वज्जीवो नभोपम'इति श्रुत्या, गतिश्रुतिरप्युपाधियोगादाकाशवदिति सांख्यसूत्रेण च स्पष्टमुक्तमिति । तदपि तथा। माध्यन्दिनानां बृहदारण्यके शारीरब्राह्मणे, तेन प्रद्योतेनैष आत्मा निष्क्रामति चक्षुष्टो वा मूर्ध्नो वाऽन्येभ्यो वा शरीरदेशेभ्यस्तमुत्क्रामन्तं प्राणोऽनूत्क्रामति प्राणमनूत्क्रामन्तं सर्वे प्राणा अनूत्क्रामन्ति संज्ञानमेवान्ववक्रामति स एष ज्ञः स विज्ञानो भवति तं विद्याकर्मणी समन्वारभेते पूर्वप्रज्ञा चेत्यत्रैष इत्यनेन सलिङ्गमात्मानमुपक्रम्य चक्षुरादीनि निष्क्रमणद्वाराण्युक्त्वा सलिङ्गस्याङ्गुष्ठमात्रताया अङ्गुष्ठमात्र इति पूर्वोक्तश्रुतौ, अङ्गुष्ठमात्रं पुरुषं निश्चकर्ष यमो बलादिति स्मृतौ च सिद्धत्वात् कथं चक्षुष्टो निष्क्रमणमिति शङ्कानिवृत्त्यर्थं, तमुत्क्रामन्तमित्यादिना केवलस्यात्मनो निष्क्रामणानन्तरं लिङ्गभूतानां मुख्यप्राणादीनाम् अनूत्क्रमणं मुक्तामुक्तसाधारण्येनोक्त्वा तदनन्तरं संज्ञानमेवेत्यादिना पश्चाद्बुद्धिसम्बन्धे, ज्ञ इति ज्ञानगुणकत्वं, तेन जन्यज्ञानवत्त्वं स्थूलदेहान्तरप्राप्तिसामग्रीं वक्तीति तदनाकलनात् । अङ्गुष्ठमात्रताया गुणेनोक्तत्वाद् गुणस्य चोत्कर्षे स्वाश्रयाधिकदेशवृत्तित्वस्य पूर्वं साधितत्वान्मुष्टिपिहित-

यावदात्मभावित्वाच्च न दोषस्तद्दर्शनात् ॥ ३० ॥

ननु कथमन्यस्य नीचस्य सर्वोत्कृष्टव्यपदेशोऽपि । न हि प्रामाणिकैः सर्वथा अयुक्ते व्यपदेशः क्रियते । नचोक्ततद्गुणसा-

मणिप्रभावत् पिपीलकादिदेहेषु बुद्धिगुणसङ्कोचेन गौणपरिमाणसङ्कोचेऽपि दोषाभावात् । एवमेव परिवर्त्तनादावपि बोध्यम् । यत्तु अनुशब्दो विज्ञानमयादेः प्राधान्यद्योतको, न त्वनुक्रमद्योतक इति व्याख्यानम् । तदसङ्गतम् ।

अनोरप्राधान्येऽनभिधानाल्लिङ्गवियोगस्य प्राणादिपदैरेव प्राप्तेर्विज्ञानमयप्राधान्यस्योत्क्रान्तिक्रियायामेव पर्यवसानाच्च । व्यापकत्वश्रुत्यादितात्पर्यं त्वनुपदमेवाग्रिमसूत्रे वक्ष्यामः। यदुक्तमयं विभागः कस्मिन्नहमिति श्रुत्यैव स्पष्टीकृत इति । तदपि न । इयं श्रुतिस्तु ब्रह्मपरा सृष्टिकर्तृत्वलिङ्गात् । तया ब्रह्मण उत्क्रान्तिरौपाधिकीति बोध्यते । उत्क्रान्ते प्राणे देहजीवनरूपं कार्यं भगवान्न करोतीति । जीवनं च भगवत्कार्यमेवेति, न प्राणेन नापानेन मर्त्यो जीवति कश्चन इतरेण तु जीवन्ति यस्मिन्नेतावुपाश्रिताविति श्रुत्याऽवगम्यते । अतो नानया जीवोत्क्रान्तिविभागस्य स्फुटीभावः । दृष्टान्तव्याख्याने सोऽकामयतेत्यादिश्रुतितयोपन्यासोऽप्यसङ्गतः । तासां ब्रह्मप्रकरणस्थत्वात् । प्राज्ञस्य परमेश्वराद्भिन्नतायाः सूत्रव्याख्यान एव दर्शितत्वादिति । सांख्यसूत्रेण गतिश्रुतेरुपाधिप्रयुक्तत्वकथनं तु व्यासविरोधमेव बोधयति । श्रौतसन्देहनिराकरणाय प्रवृत्तः कथमेवं सूत्रं न प्रणीतवानतः किमाधिकं भ्रम इति दिक् ।

रामानुजा माध्वाः शैवश्चाणुजीववादिनः । परं तु प्राज्ञब्रह्मणोर्भेदं न केऽपि विचारितवन्त इति दृष्टान्तव्याख्यानं सर्वेषामेवानादेयम् ॥ २९ ॥

यावदात्मभावित्वाच्च न दोषस्तद्दर्शनात् ॥ व्यपदेशविषय एव कश्चिद्दोषमाशङ्क्य परिहरतीत्याशयेन तं दोषं प्रकाशयन्ति ।* नन्वित्यादि * । * अन्यस्येति * ब्रह्मभिन्नस्य । * सर्वोत्कृष्टव्यपदेश

रत्वाद् ब्रह्मण आनन्दांशस्य प्राकट्यादिति वाच्यम् । तथा सति प्राज्ञवत् पुनस्तिरोहितं स्यादिति तस्य तद्व्यपदेशो व्यर्थोऽयुक्तश्चेतिचेत् । नायं दोषः । कुतः ? । यावदात्मभावित्वात् । पश्चाद् यावत्पर्यन्तमात्मा । नित्यत्वात् । सर्वदा आनन्दांशस्य प्राकट्यात् । तस्य तथैव दर्शनमस्ति । अनावृतैश्वर्यादीनामुक्तत्वात् । प्राज्ञात् सम्पन्नत्वं विशेषः ।

इति * उत्कृष्टत्वेन व्यपदेशः । * तिरोहितं स्यादिति * ब्रह्मगुणसारत्वं तिरोहितं स्यात् । सूत्रोक्तं परिहारं व्याकुर्वन्ति । * नायमित्यादि * । हेतुं व्याकुर्वन्ति * पश्चादित्यादि * । * पश्चादिति * संसारदशोत्तरम् । * आनन्दांशस्य प्राकट्यादिति * जीवो हि भगवदंश इति तस्य यावानानन्दांशस्तत्प्राकट्यात् । * तस्येति * जीवस्य । * तथैव दर्शनमिति * ब्रह्मभावपूर्वकांशत्वेन दर्शनमस्ति । तत्र हेतुः । * अनावृतेत्यादि * । तथाच छान्दोग्ये, स तत्र पर्येतीत्यादिनाऽनावृतैश्वर्यादीनामुक्तत्वात् तद्गुणसारत्वकृतो ब्रह्मव्यपदेशो नाऽयुक्त इत्यर्थः । तथाचायं सूत्रार्थः । यावदिति पदार्थानतिवृत्तौ । भावित्वं वर्त्तनशीलत्वम् । तथाचात्मानमनतिक्रम्यानन्दांशस्य वर्त्तनशीलत्वान्न दोषः । न तिरोधानम् । ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति, तस्य तावदेव चिरमित्यादिश्रुतौ तथा दर्शनादिति सूत्रार्थो बोध्यः । नन्विदमप्रयोजकम् । प्राज्ञ ईश्वरस्तृतीयः पाद एष सर्वेश्वर एषोऽन्तर्याम्येष योनिः सर्वस्य प्रभवाप्ययौ हि भूतानामित्येवं प्राज्ञं प्रशस्याग्रे तुरीयव्याख्याने ईश्वरग्रासस्तुरीय इति कथनेन प्राज्ञलयस्योक्तत्वात् तस्यैवास्याप्यानन्दप्राकट्यैश्वर्यादीनामसार्वदिकत्वसिद्धेर्यावदात्मभावित्वस्य दुरनिरस्तत्वादित्यत आहुः * प्राज्ञात् सम्पन्नत्वं विशेष इति * पद गतौ । ये गत्यर्थास्ते प्राप्त्यर्थाः । तथाच समीचीनतया प्राप्तत्वं सम्पन्नत्वं, प्राज्ञस्तु ईश्वरेण ग्रस्यते, अयं तु सम्यक्तया स्वस्वरूपेण तिष्ठतीति प्राज्ञात् सम्पन्नत्वं विशेषोऽतो नाप्रयोजकत्वम् । तथाच प्राज्ञस्य ब्रह्मसम्पन्नत्वाभावाल्लयेन ब्रह्मधर्माणां तिरोभावः । अस्य तु सम्पन्नत्वेन लयाभावादैश्वर्याद्यतिरोभावोऽतः सदा तद्-

चकारात् तस्य चानन्दः प्रकटित इति न दूषणगन्धोऽपि ।

व्यपदेशो वा नात्यन्तमयुक्तस्य । यावदात्मा ब्रह्म भवत्यान-न्दांशप्राकट्येन तावदेव तद्व्यपदेशः। राजज्येष्ठपुत्रवत् । एतदे-वोक्तम् ।

व्यापकत्वश्रुतिस्तस्य भगवत्त्वेन युज्यते ।
आनन्दांशाभिव्यक्तौ तु तत्र ब्रह्माण्डकोटयः ॥
प्रतीयेरन् परिच्छेदो व्यापकत्वञ्च तस्य तादिति ॥ ३० ॥

शानमित्यर्थः। चकारप्रयोजनमाहुः । * चकारादित्यादि * । तथाच यावन्तो दोषास्त आनन्दतिरोभावकृता इति तदभावे कोऽपि दोषो नेति नानर्थको व्यपदेश इत्यर्थः। नित्यत्वादित्यनुक्त्वा यावदात्मभा-वित्वादिति यदुक्तं तेनार्थान्तरमपि सूच्यत इत्याशयेनाहुः । * व्य-पदेशो वेत्यादि * । वाशब्दो वाक्यालङ्कारे। युक्ततां व्युत्पादयन्ति * यावदित्यादि * । तथाच ब्रह्मभावोत्तरं तु ब्रह्मैवेति ततः पूर्वमेव व्यपदेशः। स च मुक्तौ ब्रह्मत्वसूचको, यथा राजज्येष्ठपुत्रस्य राजत्व-व्यपदेशोऽग्रे राजत्वसूचकस्तद्वत् । एतेनात्यन्तायुक्तत्वं परिहृतं बोध्यम्। एवं जीवस्य ब्रह्मभावं व्याख्याय तेन व्यापकत्वबाधकानि वाक्यानि समर्थयन्ति । * एतदेवोक्तमित्यादिना * । * उक्तमिति * निबन्धेऽस्माभिरुक्तम् । अर्थस्तु—तस्य ब्रह्मभावं प्राप्तस्य जीवस्य भगवत्त्वेन व्यापकत्वश्रुतिर्युज्यते, न तु जीवत्वेन रूपेण । तत्र प्रका-रमाहुः। आनन्दांशाभिव्यक्तौ ब्रह्मभावे सति तस्य तद् विरुद्धधर्मा-धारत्वं भवत्यतस्तत्र ब्रह्मकोटयः परिच्छेदो व्यापकत्वं च प्रतीयेर-न्निति । तथाच यथा कृष्णो भगवान् यशोदोत्सङ्गे स्थितोऽपि जृ-म्भणमृत्साभक्षणादौ सकलजगदाधारो दृष्टस्तथा जीवोऽणुरपि ब्रह्मभावेऽणुत्वाविरोधेनैव व्यापकः सकलजगदाधारो भवति । अत एव, मय्येव सकलं जातम्, तद्देतदृषिः पश्यन् वामदेवः प्रतिपेदे मनुरभवमहं सूर्यश्चेति, पुत्रेति तन्मयतया तरवोऽभिनेदुरित्यादीनि

वाक्यानि ब्रह्मभूतमेव लक्ष्यीकृत्योच्यन्ते । तेन, नित्यः सर्वगतः स्थाणुरचलोऽयं सनातनः, व्यापकोऽसङ्कुचनावृतः, पुमान् सर्वगतो व्यापी इत्यादीन्यपि भाविनीमवस्थामादायैव योज्यानि । अन्यथा, अपरिमितास्त्वनुभूतो यदि सर्वगतास्तर्हि न शास्यतेति नियमो ध्रुव नेतरथेति वेदस्तुतिवाक्यं विरुद्ध्येत । एवञ्च बिन्दुस्तोकोपनिषदि घटसङ्कटमाकाशमित्यत्र जीवगमनस्यौपाधिकत्वमुक्तम्, तदपि मुक्तजीवस्य ब्रह्मभूतस्यैव बोध्यम् । एक एवात्मा मन्तव्यो जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिषु, स्थानत्रयाद्यतीतस्य पुनर्जन्म न विद्यत इत्यमुक्तमुक्तावात्मानावुपक्रम्य, एक एव हि भूतात्मा भूते भूते व्यवस्थितः, एकधा बहुधा चैव दृश्यते जलचन्द्रवदित्यमुक्तस्योपाधिवशाद् बहुधा जाग्रदादिदेवमनुष्यादिरूपेण दर्शनमुक्त्वा, घटसंवृतमाकाशमित्यनेन मुक्तस्य नभोपमस्य जीवस्य गमानादेरौपाधिकत्वं वक्ति । तेन शुकसनकादिगमनस्यैव तथात्वं, नेतरेषामिति मन्तव्यम् । अत एवैतदग्रे 'घटवद् विविधाकारं भिद्यमानं पुनः पुनः।तद्भग्नं च न जानाति स जानाति च नित्यश' इति दधीच इव विद्वदवस्थैवोच्यत इति युज्यते । अन्यथा तस्यैवैकस्य प्रतिबिम्बमवच्छेदत्वं च विरुध्येत । वस्तुतस्तु, एक एव हि भूतात्मेत्यत्र जलचन्द्रदृष्टान्तेन यथाचन्द्रस्यांशुद्वारा, जलप्रवेशे नानात्वं तथा ब्रह्मणोऽप्यंशद्वारा तत्तद्देहप्रवेशे नानात्वमिति योग्यत्वाय ब्रह्मरूपतोच्यते अहङ्ग्रहोपासनायाः प्रकृतत्वात् तत्र दोषाभावायाऽतो न कोऽपि शङ्कालेशः । यत्तु परैर्बुद्धिसंयोगाज्जीवभाव उच्यते । तन्न । ब्रह्मभूतानामीश्वरस्य च व्यापकत्वेन तदापि तदापत्तेः । अपि तु प्राणधारणाभिमानात् । जीव प्राणधारण इति धात्वर्थेन तथा निश्चयात् । अन्योन्तर आत्मा विज्ञानमयो योऽयं विज्ञानमयः प्रणेष्वित्यादौ तस्य विज्ञानमयत्वं तु ज्ञानांशत्वाज्ज्ञानप्रचुरत्वं, न तु बुद्धिमयत्वं, तदनभिमानेऽपि ज्ञानप्राचुर्यस्य मुक्तेषु सिद्धत्वात् । विज्ञानमयो मनोमयो वाङ्मनःप्राणमयश्चक्षुर्मयः श्रोत्रमय इत्यत्र प्रायपाठबलेन विज्ञानपदस्य बुद्ध्याख्यकरणवाचकत्वेऽपि न सर्वत्र तथात्वं, गमकाभावे तथादर्शुमशक्यत्वात् । अत्रापि बुद्धिमयत्वं, बुद्धिप्रचुरत्वं, तदपि बुद्ध्यधीनव्यवहारत्वमेव । प्रायपाठेन तथा निश्चयात् । न तु बुद्धिगुणसारत्वम् । तस्य दूषितत्वात् । नापि बुद्ध्यधीनाखिलव्यवहारत्वम् । यावत्संसारमेव बु-

पुंस्त्वादिवत्त्वस्य सतोऽभिव्यक्तियोगात् ॥ ३१ ॥

व्यपदेशदशायामपि आनन्दांशस्य नात्यन्तमसत्त्वम् । पुंस्त्वादिवत् । यथा पुंस्त्वं सेकादिसामर्थ्यं बाल्ये विद्यमानमेव यौवने प्रकाशते तथा आनन्दांशस्यापि सत एव व्यक्तियोगः ॥ ३१ ॥

नित्योपलब्ध्यनुपलब्धिप्रसङ्गोऽन्यतरनियमो वाऽन्यथा ॥ ३२ ॥

ननु कथमेवं स्त्रीक्रियते । इदानीं संसारावस्थायां सच्चित्प्राकट्यमेव । मोक्षे त्वानन्दांशोऽपि प्रकट इति तन्निवारयति । तथा सति नित्यमुपलब्धिः स्यादानन्दांशस्य । तथा सति न संसारावस्थोपपद्येत । अथानुपलब्धिः सर्वदा तथा सति मोक्षदशा विरु-

द्धिसंसर्गेण बुद्धेर्यावदात्मभावित्वाभावात् । यदपि उपाधिकल्पितस्वरूपव्यतिरेकेण न परमार्थतो जीवो नाम कश्चिदस्तीति तदप्यसङ्गतम् । अंशत्वस्याग्रे वक्ष्यमाणत्वादिति । तस्मात् पूर्वोक्तरीतिरेव युक्तेति दिक् ॥ ३० ॥

पुंस्त्वादिवत् त्वस्य सतोऽभिव्यक्तियोगात् ॥ ननु पूर्वमसतश्चेदानन्दांशस्य प्राकट्यं तदा जन्यत्वेन नश्वरत्वेन व्याप्तेरानन्दांशस्य तिरोधानं भविष्यतीति न तस्य यावदात्मभावित्वं वक्तुं शक्यमिति शङ्कायामिदं सूत्रं प्रवृत्तम् इत्याशयेन व्याकुर्वन्ति । * व्यपदेशेत्यादि * । निगदव्याख्यातमेतत् ॥ ३१ ॥

नित्योपलब्ध्यनुपलब्धिप्रसङ्गोऽन्यतरनियमो वान्यथा ॥ सूत्रप्रयोजनमाहुः । * ननु कथमित्यादि । * तन्निवारयतीति * । तमेतमाशङ्कोत्पादकं प्रश्नमुत्तरयति । तथाचेदं सूत्रप्रयोजनमित्यर्थः । व्याकुर्वन्ति । * तथा सतीत्यादि * । सूत्रयोजना तु, अन्यथा यद्युक्तसूत्ररीत्या व्यवस्था नाङ्गीक्रियते तदा जीवे त्रयाणां नित्यं प्राकट्यं वा नित्यमप्राकट्यं वा, जीवः सच्चिद्रूप एव, ब्रह्मानन्दमेवेति

द्धयेत । अथान्यतरानियमः । जीवो निरानन्द एव, ब्रह्म त्वानन्दरूपम् । तथा सति, ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येतीति श्रुतिविरोधः । तस्मात् पूर्वोक्त एव प्रकारः स्वीकर्तव्य इति सिद्धम् ॥ ३२ ॥

वाङ्गीक्रियेत ततः पक्षत्रयेऽपि क्रमेण त्रयो दोषा इति निर्दुष्टः पूर्वोक्तप्रकार एव युक्त इति सिद्धमित्यर्थः ।

माध्वा अप्यर्द्धजरतीयेनैवमाहुः ।

एतेन संसारदशायां ब्रह्मत्वव्यपदेशो गौण्या, मुक्तिदशायां तु मुख्यवृत्त्या। व्यापकत्वविरुद्धधर्माश्रयत्वंचानन्दांऽशप्राकट्यादिति साधितम् ।

शङ्कराचार्यभास्कराचार्यभिक्षवस्तु—एतत् सूत्रमन्तःकरणसत्तासाधनार्थमित्याहुः । यदि ह्यन्तःकरणं न स्यात् तदा ह्यात्मनो व्यापकत्वादिन्द्रियविषयरूपाणामुपलब्धिसाधनानां समवधानं तस्य सार्वदिकमिति नित्यमुपलब्धिः प्रसज्ज्येत । अथ सत्यपि साधनसमवधाने फलाभावस्ततो नित्यमेवानुपलब्धिः प्रसज्ज्येत । अथाऽऽत्मनो वेन्द्रियस्य वा विषयस्य वा उपलब्धिजनकशक्तिप्रतिबन्धोऽङ्गीकार्यः । तदपि न । आत्मनोऽविक्रियत्वेन शक्तिप्रतिबन्धासम्भवात् । नापीन्द्रियस्य । पूर्वोत्तरक्षणयोरप्रतिबद्धशक्तिकस्याकस्माच्छक्तिप्रतिबन्धकल्पने प्रमाणाभावात् । अन्यथाऽनुपपत्त्या कल्पनेऽपि प्रतिबन्धकल्पनापेक्षया करणकल्पनाया लघीयस्त्वात् । अतो यत्समवधानासमवधानाभ्यामुपलब्ध्यनुपलब्धी तन्मनः । तथाच श्रुतिः । अन्यत्रमना अभूवं नादर्शमन्यत्रमना अभूवं नाश्रौषमिति मनसा ह्येव पश्यति मनसा शृणोतीति । कामादयश्च तद्वृत्तय इति दर्शयति, कामः सङ्कल्पो विचिकित्सा श्रद्धाऽश्रद्धाधृतिरधृतिर्ह्रीर्धीर्भीरित्येतत् सर्वं मन एवेति । आहुश्च नैयायिकाः । युगपज्ज्ञानानुत्पत्तिर्मनसो लिङ्गमिति । बौद्धानां मनोऽवस्थितं नास्तीति तन्निराकरणार्थं सूत्रमिदमिति चाहुः ।

रामानुजाचार्यास्तु—ज्ञानमात्रः सर्वगतश्चेदयमात्मा उपलब्ध्यनुपलब्ध्योरुभयोरपि हेतुः स्यात् । तदा सर्वत्रोभयं सदा प्रसज्ज्येत । अथान्यतरनियमस्तदाऽऽत्माऽनुपलब्धिरेव सर्वत्र सर्वदा

कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वात् ॥ ३३ ॥

सांख्यानां प्रकृतिगतमेव कर्तृत्वमिति तन्निवारणार्थमधिकरणारम्भः ।

कर्ता जीव एव । कुतः ? । शास्त्रार्थवत्त्वात् ।जीवमेवाधिकृत्य

स्यादुपलब्धिरेव वा । तस्मान्न सर्वगत आत्मा, किन्तु शरीरान्तरवस्थितत्वादात्मनस्तत्रैव सर्वेषां स्वात्मन उपलब्धिर्न सर्वत्रेति व्यवस्थासिद्धिः । नचोपलब्धेः करणायत्तत्वाद्दोषसमाधानम् । सर्वेषामात्मनां सर्वगतत्वेन सर्वशरीरगैः सर्वैः करणैः सर्वदा संयुक्तत्वाददृष्टानियमादुक्तदोषस्य समानत्वात् । अतो विभुत्ववादिनां दूषणायेदं सूत्रमित्याहुः । एवमेव शैवोऽपि ।

यत्तु भास्कराचार्यैरुक्तं, सर्वगतत्वेऽपि भोगस्य कर्मनिमित्तत्वाच्छरीरदेशे भोगोत्पत्तेर्न सर्वगतत्वव्याहतिरिति । तदप्यदृष्टानियमेनैव दूषितत्वान्न युक्तिसहम् । इदं सर्वं मया जीवाणुवादे सम्यक् प्रपञ्चितमतो नात्रोच्यते । नचैवं सति मनःसिद्ध्यभावः । उक्तश्रुत्या तत्तद्वृत्तिप्रत्यक्षेण च सिद्धत्वादिति ॥ ३२ ॥

कर्त्ता शास्त्रार्थवत्त्वात् ॥ अधिकरणप्रयोजनमाहुः। * सांख्यानामित्यादि * । तथाच पूर्वं ज्ञानस्वरूपत्वे ज्ञानगुणकत्वे च सिद्धान्तिते सांख्यवदकर्त्तृत्वं नैयायिकवत् कर्त्तृत्वं च सम्भाव्यते, अतः संशयः । तत्र कठवल्ल्यां, 'हन्ता चेन्मन्यते हन्तुं हतश्चेन्मन्यते हतम्। उभौ तौ न विजानीतो नायं हन्ति न हन्यत इत्यत्र हन्तृत्वं जानतोऽज्ञत्वश्रावणात् । गीतायामपि, 'प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्माणि सर्वशः । अहङ्कारविमूढात्मा कर्त्ताऽहमिति मन्यते । नान्यं गुणेभ्यः कर्त्तारं यदा द्रष्टाऽनुपश्यति । कार्यकारणकर्त्तृत्वे हेतुः प्रकृतिरुच्यते' इति भगवता कथनात् पुराणेष्वप्येवंविधवाक्यदर्शनाज्जीवो न कर्त्ता, प्रकृतिरेव कर्त्रीति निराकरणायाधिकरणारम्भ इत्यर्थः । एवं पूर्वपक्षे सूत्रोक्तं सिद्धान्तं व्याकुर्वन्ति । * कर्त्तेत्यादि * । * शास्त्रार्थवत्त्वादिति * । शास्त्रस्य अर्थवत्त्वं शास्त्रार्थवत्त्वं तस्मात् ।

वेदे अभ्युदयनिःश्रेयसफलार्थं सर्वाणि कर्माणि विहितानि ब्रह्मणोऽनुपयोगात् । जडस्याशक्यत्वात् । सन्दिग्धेऽपि तथैवाङ्गीकर्तव्यम् ॥ ३३ ॥

शास्त्रस्य फलवत्त्वादिति यावत् । कारीर्या वृष्टिकामो यजेत, ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत, तज्जलानिति शान्त उपासीत अथ खलु क्रतुमयः पुरुषो यथा क्रतुरस्मिँल्लोके पुरुषो भवति तथेतः प्रेत्य भवति, स क्रतुं कुर्वीतेत्यादिभिर्वेदेऽभ्युदयनिःश्रेयसफलार्थं सर्वाणि यज्ञादिरूपाण्युपासनारूपाणि च कर्माणि विहितानि । यदि जीवः कर्ता नेष्येत तदा स्वर्गकामादिपदानि तादृशफलेष्वधिकारिशून्यानि कुप्यन्ति तत्तच्छास्त्रवैयर्थ्यमेवापादयेयुः । न हि तादृशकामवत्त्वं ब्रह्मणः सम्भवति । आत्मकामत्वेन तत्फलानुपयोगात् । न वा जडस्य बोधाभावेन तादृशकामाभावेन चाशक्यत्वात् । अतः पूर्वोक्तवाक्यैः सन्दिग्धेऽपि कर्तृत्वे बहूनामनुग्रहस्य न्याय्यत्वात् तत्तत्फलकामिनां जीवानामेव कर्तृत्वमङ्गीकार्यम् । नच, हन्ता चेदित्यस्य कोपः । आत्मनो नित्यत्वेन वध्यत्वाभावात् । तादृशज्ञानस्य मिथ्यात्वबोधनेनोपपद्यमानत्वात् । प्रकृतेः क्रियमाणानीत्यादिगीतावाक्येषु पौराणिकेषु च यद् गुणानामेव कर्तृत्वं स्वस्मिन्नध्यस्यतीत्युच्यते तदपि लौकिककर्तृत्वाध्यासपरम् । 'न हि कश्चित् क्षणमपि जातु तिष्ठत्यकर्मकृत् । कार्यते ह्यवशः कर्म सर्वः प्रकृतिजैर्गुणैरि'ति वाक्यं लोकप्रवाहपतितस्य कर्मणः प्राकृतगुणप्रयुक्तत्वबोधनात् । न तावता सर्वविधकर्तृत्वलोपः । 'अधिष्ठानं तथा कर्ता करणं च पृथग्विधम् । विविधाश्च पृथक् चेष्टा दैवं चैवात्र पञ्चमम् । शरीरवाङ्मनोभिर्यत् कर्म प्रारभते नरः । न्याय्यं वा विपरीतं वा पञ्चैते तस्य हेतवः । तत्रैवं सति कर्तारमात्मानं केवलं तु यः । पश्यत्यकृतबुद्धित्वान्न स पश्यति दुर्मति'रिति गीतायामेव जीवस्य कर्तृत्वं कर्तेति पदेनोक्त्वा तस्याधिष्ठानादिपञ्चहेतुसापेक्षत्वं निरूप्य केवलस्य स्वस्य कर्तृत्वाभिमाने दुर्मतित्वबोधनेन घृतद्रवत्ववत् तस्य लौकिकस्यापि नैमित्तिकात्मधर्मत्वबोधनादिति ॥ ३३ ॥

विहारोपदेशात् ॥ ३४ ॥

तस्यैव गान्धर्वादिलोकेषु, यद् यत् कामयते तत् तद् भवतीति विहार उपदिष्टः। ततश्च कर्तृत्वभोक्तृत्वयोः साधुकारी साधुर्भवतीति सामानाधिकरण्यश्रवणाज्जीव एव कर्ता ॥ ३४ ॥

उपादानात् ॥ ३५ ॥

तदेषां प्राणानां विज्ञानेन विज्ञानमादायेति जीवेन सर्वेषां विज्ञानमुपादीयते। तस्मादिन्द्रियादीनां करणत्वमेव। स्वातन्त्र्यादस्यैव कर्तृत्वम्।

विहारोपदेशात् ॥ जीवस्य स्वतः कर्तृभावेऽपि प्रकृतिसंसृष्टत्वेन विवेकाग्रहात् तादृशकर्तृग्रहणेऽपि शास्त्रसार्थक्यमिति शङ्कायां सूत्रोक्तं हेत्वन्तरं व्याकुर्वन्ति। * तस्यैवेत्यादि *। छान्दोग्ये दहरविद्यायां, स यदि पितृलोककामो भवतीत्यादिना, यं कामं कामयते सोऽस्य सङ्कल्पादेव समुत्तिष्ठति तेन सम्पन्नो महीयते इत्यन्तेन तत्तत्समुत्थानादिकथनाद् विहारः स्वेच्छाक्रियात्मकभोगरूप उपदिष्टः। स चोक्तरीत्या दहरविदः कर्तृत्वमाक्षिपति। नच तादृशस्य विवेकाग्रहः सम्भवत्यतस्तथेत्यर्थः। अत्र पित्रादीति वक्तव्ये गान्धर्वादीति पदं विहारस्वाच्छन्द्यादिद्योतनार्थम्। यत्तु कैश्चित्, स ईयते पुरुषो यत्र काममिति श्रुत्युपन्यासेन स्वामी क्रिया विहारत्वेनादृता। तन्न रुच्यम्। लभ्यमाने ईदृशे ज्ञानिनो विहारे तादृशाज्ञानिविहारग्रहणस्यायुक्तत्वादिति ॥ ३४ ॥

उपादानात् ॥ सङ्कल्पस्य मनोधर्मत्वाद् दहरविदोऽपि मनःसंसृष्टत्वमेवेति न केवले जीवे कर्तृत्वसिद्धिरिति शङ्कानिरासायोक्तं हेत्वन्तरं विषयवाक्योपन्यासेन व्याकुर्वन्ति। * तदेषामित्यादि *। श्रुतिस्तु बृहदारण्यके दृप्तबालाकिब्राह्मणस्था। यत्रैष एतत् सुप्तोऽभूद्य एष विज्ञानमयः पुरुषस्तदेषां प्राणानां विज्ञानेन विज्ञानमादाय य एषोऽन्तर्हृदय आकाशस्तस्मिञ्छेत इति। अत्र अभूदित्यन्तं

यस्तु मन्यते बुद्धिसम्बन्धाज्जीवस्य कर्तृत्वमिति। स प्रष्टव्यः। किं बुद्धिकर्तृत्वं जीवे समायाति ? अथवा जीवगतमेव कर्तृत्वं बुद्धिसम्बन्धादुद्गच्छति ? अथवा शशविषाणायितमेव कर्तृत्वं सम्बन्धे समायाति । नाद्यः । जडत्वात् । अनङ्गीकारात् पूर्वं निराकृतत्वाच्च । द्वितीये त्विष्टापत्तिः । उपादानविरोधश्च ।

भिन्नं वाक्यम् । अग्निमे तु विज्ञानेन स्वीयेन गुणेन एषां प्राणानामन्तर्बहिरिन्द्रियाणां विज्ञानं ज्ञानजनिकां शक्तिमादायेत्यर्थो बोध्यः । शेषं स्फुटम् । तत्रैव श्रुत्यन्तरं च, तद्गृहीत एव प्राणो भवति गृहीता वाग् गृहीतं चक्षुर्गृहीतं श्रोत्रं गृहीतं मनः स यत्रैतत् स्वप्नया चरति स यथा महाराजो जानपदान् गृहीत्वा स्वे जनपदे यथाकामं परिवर्त्ततैवमेवैष एतत्प्राणान् गृहीत्वा स्वे शरीरे यथाकामं परिवर्त्तत इति ।तथाच स्वप्नावस्थायामज्ञानबहुलायामपि प्राणानामन्तर्बहिरिन्द्रियाणां पृथग्ग्रहणकथनात् तदानीं प्राणाख्येभ्य इन्द्रियेभ्यो विविक्तस्यैव ग्रहीतृत्वमुच्यते । अतो दहरविदः सङ्कल्पोऽप्यात्मधर्म एव ज्ञेयः । कामः सङ्कल्प इति श्रुतिस्तु लौकिकतत्परा । अतः स्वातन्त्र्याज्जीवस्यैव कर्त्तृत्वमित्यर्थः । अत्र मतान्तरमनुवदन्ति दूषयितुं विकल्पयन्ति च । * यस्त्वित्यादि * । स प्रष्टव्य इत्यादि च * । दूषयन्ति * नाद्य इत्यादि * । बुद्धिर्हि जडा । जडगतं कर्त्तृत्वं चेतने समयातीति न क्वापि दृष्टम् । विपरीतं तथाऽऽदौ दृष्टम् । अतो नाद्यः । किञ्च । सूत्रकृता कुत्र वा जडे कर्त्तृत्वमङ्गीकृतं येनात्र तदाद्रियते"। यदि तथा स्यात् पूर्वं न प्रकृतेः कर्त्तृत्वं च रचनानुपपत्त्यादिसूत्रेषु निराकुर्यात् । अतोऽनङ्गीकारात्, पूर्वं निराकृतत्वाच्च नाद्य इत्यर्थः । द्वितीयं दूषयन्ति । * द्वितीय इत्यादि * । कर्त्तृत्वस्य यद्यपि घृतद्रवत्ववज्जीवधर्मत्वासिद्धा इष्टापत्तिस्तथापि प्राणानामुपादेयतया श्रुतौ सिद्धत्वाद् बुद्धेरपि प्राणेष्वेव प्रवेशास्तत्सम्बन्धेनोद्गमाङ्गीकारे प्राणोपादानविरोधश्च । अतः सोऽपि नेत्यर्थः । नच जीवानां करणगोचरसाक्षात्काराभावात् तद्ग्रहणं कथमुपपद्यत इति वाच्यम् । जाग्रति स्वयञ्ज्योतिष्ट्वाभावेन तत्साक्षात्काराभावे-

तृतीये शास्त्रविरोधः । ब्रह्मणि सिद्धत्वाच्च । असत्कार्यस्य निराकृतत्वात् । सर्वविप्लवस्तु माध्यमिकवदुपेक्ष्यः ॥ ३९ ॥

पि, अत्रात्मा स्वयञ्ज्योतिर्भवतीति श्रुत्या तदानीं स्वयञ्ज्योतिष्ट्वेन करणनाडीप्रभृतिसाक्षात्कारसम्भवे सुखेन तद्ग्रहणोपपत्तेः । नचैवं सति जाग्रति कदाचित् तत्स्मरणापत्तिः । निद्रया स्वयञ्ज्योष्ट्वस्यैव ग्रहणादिविषयकसंस्कारस्यापि तिरस्कारात् । नच तिरस्कारे मानाऽभावः । कार्याभावेनैव तथानुमानात् । अथवा, उपेक्षाज्ञानादिव तादृशाज्ञानादपि संस्कारानुत्पत्तिरुपेक्षाज्ञानवत्तदपि त्रिक्षणावस्थाय्येवेति वा श्रुतार्थापत्त्या कल्पनीयमतो न दोषः ।

नच द्वितीयस्कन्धे, आत्मा यथा स्वप्नजनेक्षितैक इत्यत्र स्वप्नादौ भगवत एव द्रष्टृत्वप्रतिपादनान्न तत्र जीवस्य द्रष्टृत्वमिति शङ्क्यम् । तत्र, स सर्वधीवृत्त्यनुभूतसर्व इत्यत्रोक्तायाः भगवतो द्रष्टृत्वप्रतिज्ञायाः पूर्तये भगवतो द्रष्टृत्वव्युत्पादनेऽपि जीवद्रष्टृत्वस्यानिषेधात् । अन्यथा स्वप्नानुस्मरणाभावप्रसङ्गात् । इदञ्च मया तत्रैव व्युत्पादितमिति ततोऽवसेयम् ।

भिक्षुस्तु—यद्यपि जीवानां करणगोचरसाक्षात्कारो नास्तीति तद्गोचराकृतिर्न सम्भवति, तथापि निद्रानिमित्तकारणचक्षुर्निमीलनादिद्वारैव निद्रायां कर्त्तृत्वं बोध्यमित्याह । तन्नास्माकं रोचते । उक्तरीत्या कर्त्तृत्वे साक्षात्सम्भवति तथा कल्पनस्यायुक्तत्वादिति । तृतीयं दूषयन्ति । * तृतीय इत्यादि * । शास्त्रे हि कर्त्तृत्वं प्रतिज्ञातं सूत्रकृता । यदि तच्छशविषाणायितमेव भवेत् तदा तस्य समागमनासम्भवात् कथं तत्प्रतिजानीयादतस्तद्विरोधः । किञ्च । यदि सत् तथा स्याद् ब्रह्मण्यपि न स्यात् । तथा सतीक्षत्यादिसूत्रेषु न तत्प्रतिपादयेत् । अतो ब्रह्मणि सिद्धत्वादपि न कर्त्तृत्वस्य तथात्वम् । नच ब्रह्मणि सिद्धत्वेऽपि जीवे शुक्तिरजतवदसदेवोत्पद्यत इति युक्तम् । असत्कार्यवादस्य निराकृतत्वात् । यत्तु ब्रह्मणो निर्गुणत्वात् कार्यस्याविद्यकत्वेन कर्त्तृत्वमपि तथैवेति । तदयुक्तम् । सर्वविप्लावकत्वात् । सर्वविप्लवस्तु माध्यमिकवच्छून्यवाद एव पर्यवस्य-

व्यपदेशाच्च क्रियायां नचेन्निर्देशविपर्ययः ॥३६॥

व्यपदेशो, विज्ञानं यज्ञं तनुते कर्माणि तनुतेऽपि चेति । अत्र सांख्ये बुद्ध्यादीनामेव कर्तृत्वं न जीवस्येति क्रियायां यागादिकर्मसु, न तु भोगे । जीवस्य कर्तृत्वं न चेत् । न । तथा सति निर्देशस्य विपर्ययो भवेत् । विज्ञानेन विज्ञानमादायेति श्रुत्यनुरोधात् । प्रकृतेऽपि तृतीयान्तता आपद्येत ।

अथ स्वव्यापारे कर्तृत्वं, तथापि पूर्वनिर्देशस्य विज्ञानमयस्य विपर्ययः स्यात् । विकारित्वं स्यात् । तच्चासङ्गतम् । व्यक्त्वात् । विज्ञानमादायेत्यत्र विपर्यय एव एकस्य प्रदेशभेदेनार्थभेदोऽपि ।

तीति सर्वप्रमाणविरुद्धत्वात् तद्वदेवोपेक्ष्यः । तस्मात् तृतीयाऽपि नेत्यर्थः ॥ ३५ ॥

व्यपदेशाच्च क्रियायां नचेन्निर्देशविपर्ययः॥ एवं श्रुतार्थापत्त्या जीवस्य कर्तृत्वं साधयित्वा साक्षाच्छ्रुत्या साधयतीत्याशयेन व्याकुर्वन्ति । * व्यपदेश इत्यादि * । व्यपदेशः प्रथमाविभक्त्या कर्तृत्वेन निर्देशः, सोऽस्यां श्रुतौ जीवे वर्त्तते । अतः कल्पनां विना साक्षाच्छ्रुत्यैव स कर्त्तेत्यर्थः । सूत्रशेषं व्याकुर्वन्ति * अत्र सांख्य इत्यादि * । अत्र अस्यामपि श्रुतौ विज्ञानपदेन बुद्धिरेवोच्यते । सांख्ये बुद्ध्यादीनां प्राकृतानामेव कर्तृत्वं व्यवस्थापितं, न जीवस्य इति हेतोः क्रियायां यागादिषु वैदिकेषु लौकिकेषु च कर्मसु जीवस्य न कर्तृत्वम् । क्रियापदाद् भोगे कर्तृत्वं न पूर्वपक्षिणा प्रतिषिध्यते । तथाच क्रियायामेव जीवस्य कर्तृत्वं नेति चेन्न । इदं वक्ष्यमाणहेतुना सेत्स्यमानकथनम् । तथा सति विज्ञानपदेन बुद्धेरेव व्यपदेशोऽङ्गीकृते सति तथेत्यर्थः । ननु कारकमात्रस्य स्वस्वव्यापारे स्वातन्त्र्यात् स्थाली पचति काष्ठानि पचन्तीत्यादिवद् अत्रापि कर्तृत्वं शक्यवचनमतो निर्देशविपर्ययो न भविष्यतीत्याशङ्कामनूद्य तत्रापि दूषणं योजयन्ति । * अथेत्यादि * । यद्येवं निर्देशः समर्थ्यते तथापि अयं श्लोको विज्ञानमयमुपक्रम्य पठित इत्येतदैकार्थ्यात् तत्रापि विज्ञान-

भगवति सर्वे शब्दाः स्वभावत एव प्रवर्तन्ते । औपचारिकत्वज्ञापकाभावात् ।

यज्ञो जायमान इति श्रद्धादीनां शिरस्त्वादिः ।

पदस्य बुद्धिवाचकत्वे विज्ञानमयपदस्य बुद्धिविकारवाचकत्वं स्यात् । तच्चासङ्गतम् । द्व्यच्त्वात् । द्व्यचश्छन्दसीति विधेर्बह्वज्व्यावृत्त्यर्थत्वात् । अतस्तत्रेवात्रापि तदनुरोधाज्जीववाचकत्वमेवाङ्गीकार्यम् । यद्यपि विज्ञानमादायेत्यत्र विपर्यय एव वर्त्तेत इति तस्य न दोषत्वमिति वक्तुं शक्यते, तथापि एकस्य विज्ञानस्य जीवधर्मतया प्राणधर्मतया च प्रदेशभेदेनार्थभेदोऽपि तत्राभिप्रेतं इति तत्र न विपर्ययस्य दोषत्वम् । अत्र तूभयत्राप्येक एव विज्ञानपदार्थः परामृष्यत इत्यत्र तु विपर्ययो दोष एवेत्यर्थः । ननु विज्ञानपदस्य जीववाचकत्वे विज्ञानमानन्दं ब्रह्मेत्यत्र विज्ञानपदस्य ब्रह्मण्यौपचारिकत्वं स्यादतो नेदं साधीय इत्यत आहुः । * भगवतीत्यादि * । सर्वे शब्दाः प्रणवविकृतित्वात्प्रणववाच्ये ब्रह्मणि स्वभावत एव वर्त्तन्ते । सर्वे वेदा यत्पदमामनन्तीति श्रुतेश्च । अतस्तत्रौपचारिकत्वज्ञापकाभावान्न तथेत्यदोष इत्यर्थः । नन्विदं विज्ञानमयपदस्य विकारार्थत्वानुपपत्त्यनुरोधेनोक्तम् । सा तु नास्ति । छन्दसि सर्वेषां विधीनां वैकल्पिकत्वाभ्युपगमात् । नचात्र विकारप्रत्ययत्वे मानाभावः । तत्र श्रद्धादीनां मनोवागादिधर्माणां शिरआदित्वकल्पनाया एव मानत्वादित्यत आहुः । * यज्ञ इत्यादि * । सत्यमस्ति कल्पना, परन्तु न तस्या विकारप्रत्यये मानत्वम् । श्लोके तस्य यज्ञकर्त्तृताया वक्तव्यत्वात् । श्रुत्यन्तरे च यजमानभागप्राशनप्रशंसायाम्, एतावान् वै यज्ञो यावान् यजमानभागो यज्ञो यजमानो यद्यजमानभागं प्राश्नाति यज्ञ एव यज्ञं प्रतिष्ठापयतीति यज्ञस्वामित्वेन यजमानस्य यज्ञतायाः कल्पनाया उपदिष्टत्वाद्यजमानधर्माणां श्रद्धादीनां शिरस्त्वादियज्ञशिरःप्रभृतिरूपत्वं कल्पनयोच्यते । पञ्चाग्निविद्यायां श्रद्धाहोमकथनात् तस्या यज्ञाङ्गतया तद्धर्मत्वम् । ऋतसत्ये प्रमीयमाणानुष्ठीयमानौ धर्मौ । योगश्चात्मचिन्तनसाधनत्वाद्योगशिखाद्युपनिषत्सु विहितत्वाच्च धर्म एव ।

तस्माद् विज्ञानमयो जीव एव । जडस्य स्वातन्त्र्याभावान्न कर्तृत्वम् ॥ ३६ ॥

उपलब्धिवदनियमः ॥ ३७ ॥

ननु जीवस्य कर्तृत्वे हिताकरणादिदोषप्रसक्तिरितिचेन्न । न । उपलब्धिवदनियमः । यथा चक्षुषेष्टमनिष्टं चोपलभते, एवमिन्द्रियैः कर्म कुर्वन्निष्टमनिष्टं वा प्राप्नोति ॥ ३७ ॥

महर्लोकोऽप्याधारतया योगयज्ञाङ्गम् । इदं च तृतीयाध्यायेन सङ्गतम् । अत इयं कल्पना यज्ञन्यार्थेति नास्या विकारप्रत्ययसाधकत्वमित्यर्थः । सिद्धमाहुः । * तस्मादित्यादि * । ननु भवत्वेवं तथापि यज्ञादिकर्तृत्वं शरीरविशिष्टस्यैवेति बुद्धावेव कर्तृतायाः पर्यवसानमित्यत आहुः । * जडस्येत्यादि * । तथाच कर्तृलक्षणस्य बुद्धावघटमानत्वान्न बुद्धेः कर्तृत्वं, किन्तु जीवस्यैवेत्यर्थः ॥ ३६ ॥

उपलब्धिवदनियमः ॥ सूत्रमवतारयन्ति । * नन्वित्यादि * । जीवस्य कर्तृत्वे स्वातन्त्र्यं प्राप्तम् । स्वतन्त्रत्वे च हितमेव स्वस्य कुर्यान्न त्वहितादि । दृश्यते तु तदपि । अतो हिताकरणादिदोषप्रसक्तिर्जीवकर्तृत्वबाधिकेति बुद्धेरेव कर्तृत्वमित्यर्थः । समाधिं व्याकुर्वन्ति । * नेत्यादि * । सांख्यमते भोक्तृत्वस्याङ्गीकाराद् भोगस्य च सुखदुःखसाक्षात्कारात्मकत्वात् तत्र स्वातन्त्र्यं त्वस्य वक्तव्यम् । तथा सति उपलब्धिरूपे कार्ये तत्करणभूतानि चक्षुरादीनि व्यापारयन् यथा चक्षुषा इष्टमनिष्टं चोपलभते, एवं क्रियारूपेऽपि कार्ये तत्करणानामिन्द्रियाणां व्यापारणादिन्द्रियैः कर्म कुर्वन्निष्टमनिष्टं वाऽऽप्नोतीति समः समाधिरित्यर्थः ।

रामानुजाचार्यास्तु — यथा, नित्योपलब्धिसूत्रे आत्मनो विभुत्व उपलब्ध्यनियमो दोष उक्तस्तथात्र आत्मनोऽकर्तृत्वे प्रकृतेश्च कर्तृत्वे दोष उच्यते । यदि प्रकृतिरेव कर्त्री स्यान्नात्मा, तदा तस्याः सर्वपुरुषसाधारणत्वात् सर्वाणि कर्माणि सर्वेषां भोगाय

शक्तिविपर्ययात् ॥ ३८ ॥

नन्वीश्वरवत् स्वार्थमन्यथा न कुर्यादितिचेत् ॥ शक्तिविपर्ययात् ॥ तथा सामर्थ्याभावात् । इत एव दैवादहितमपि करोति ॥ ३८ ॥

समाध्यभावाच्च ॥ ३९ ॥

जीवस्य क्रियाज्ञानशक्ती योगेन सिद्ध्यतः । समाध्यभावाच्छक्त्यभाव इत्यर्थः । चकारात् तादृशमन्त्राभावोऽपि ।

स्युर्नैव वा, न तु कस्यचित्। मच य आत्मा यत्सन्निहितस्तस्य तद्भोग इति सन्निधानाद् व्यवस्था । आत्मनां विभुत्वाभ्युपगमेन सर्वेषां सन्निधानस्याविशिष्टत्वात् । अत एव नान्तःकरणादिनापि व्यवस्थासिद्धिरित्याहुः । तदपि युक्तम् ॥ ३७ ॥

शक्तिविपर्ययात् ॥ सूत्रमवतारयन्ति । * नन्वित्यादि * । अयमर्थः । चक्षुषा अनिष्टोपलब्धिर्या जायते सा न स्वप्रयत्नसम्पाद्या। प्रमाणवस्तुपरतन्त्रत्वेन दैवाज्जायमानत्वात् । अतः कर्मजनितेष्टानिष्टोपलब्धिदृष्टान्तो न युक्तः । अतो यदि जीवः स्वतः कर्त्ता स्यात् तदा स्वार्थमनिष्टं न कुर्यात् । यथा ईश्वरः स्वार्थमनिष्टं न करोति तद्वत् । दृश्यते च तत् । अतो न जीवः कर्त्तेति । अत्र समाधिं व्याकुर्वन्ति * तथेत्यादि * विपर्ययोऽभावः ।तथाच शक्त्यभावादनिष्टकरणम् । ईश्वरे तु शक्तिरस्तीति न दृष्टान्तः । अतोऽनिष्टकरणं न साहजिककर्त्तृत्वबाधकमित्यर्थः ॥ ३८ ॥

समाध्यभावाच्च ॥ शक्त्यभाव एव कुत इत्याकाङ्क्षायामेतत्सूत्रं प्रवृत्त इत्याशयेन विवृण्वन्ति । * जीवस्येत्यादि * । स्पष्टम् । तादृशमन्त्राभाव इति सामर्थ्यसाधकमन्त्राभावः । यथा भूमिर्भूम्ना द्यौर्वरिणेत्याहाशिषमेवैतामाशास्ते सर्पा वै जीर्यन्तोऽमन्यन्त स एतं कसर्णीरः काद्रवेयो मन्त्रमपश्यत्ततो वै ते जीर्णास्तनूरपाघ्नतेति । अत्र सांख्यास्तदनुसारिणो मायावादिप्रभृतयश्च जीवस्य बुद्धिसम्बन्धादौपाधिकं कर्त्तृत्वमङ्गीकुर्वन्तः स्वाभाविके जीवस्य कर्त्तृ-

नच सहजकर्तृत्वे अनिर्मोक्षः । पराधीनकर्तृत्व एवैतदिति ।

सांख्यस्य तन्मतानुसारिणो वान्यस्य भ्रम एव । कर्तृत्वे न मुक्तिरिति । नपुंसक एवमुच्येतेति बाह्यवत् ।

निरिन्द्रियस्यैव समाधिरित्यपि । करणत्वेन बुद्धिवन्न केनापि

त्वे यथा वह्नेरौष्ण्यान्न निवृत्तिस्तथा जीवस्य कर्तृत्वान्न निवृत्तिः स्यात् । तदनिवृत्तौ च मोक्षोऽपि न स्यात् कर्तृत्वस्य दुःखरूपत्वादित्याहुः । तद् दूषयन्ति * नचेत्यादि * । * पराधीनकर्तृत्व एवैतदिति * । आध्यासिक एव कर्तृत्वे अनिर्मोक्षस्तस्यैव दुःखरूपत्वात् । * ब्रह्मवदिति * । वैधर्म्ये दृष्टान्तः । तथाच पराधीनकर्तृत्ववादिनस्तवैवायं दोषो, नास्माकमित्यर्थः । ननु शुद्धबुद्धमुक्तात्मनः प्रतिपादनात् तादृशे आत्मनि मोक्षसिद्धिरभिमता । तादृगात्मप्रतिपादनं च न स्वाभाविके कर्तृत्वे अवकल्पते । अत उपाधिधर्माध्यासेनैवात्मनः कर्तृत्वं न स्वाभाविकमिति वदतः प्रत्याहुः । * सांख्यस्येत्यादि * । * कर्तृत्वे नेति * । अत्र नेति भिन्नं पदम् । भ्रमत्वे हेतुः । * नपुंसक इत्यादि * । * नपुंसक इति * स्वातन्त्र्यप्रदसर्वपुरुषधर्मशून्यः । * इति बाह्यवदिति * अयमभ्युपगमो बाह्यानामिव प्रमाणरहितः । तथाच प्रमाणराहित्यादस्य भ्रमत्वमित्यर्थः । अत्र हेतुस्तु मुक्तानामपि शुकसनत्कुमारादीनामुपदेशकर्तृत्वदर्शनम् । भूमविद्यायां, तस्य ह वा एतस्यैवं पश्यत एवं मन्वानस्यैवं विजानत आत्मतः प्राणा इत्यारभ्य, आत्मतः कर्माण्यात्मत एवेदं सर्वमित्यन्तेन पश्यस्य सङ्कल्पादीनामात्महेतुकत्वश्रावणं च बोध्यम् । यदुक्तं, समाध्यभावश्च शास्त्रार्थवत्त्वेनैव परिहृतो यथाप्राप्तमेव कर्तृत्वमादाय समाधिविधानादिति तद् दूषयन्ति । * निरिन्द्रियस्यैव समाधिरित्यपीति * अध्यासशून्यतया इन्द्रियाद्यभिमानरहितस्यैव समाधिर्मुख्य इत्यपि बोध्यमित्यर्थः । अत्रापि भूमविद्यास्थं वाक्यमेव हेतुः । ननु कैवल्यात् पूर्वं जीवन्मुक्तस्यापि लिङ्गसद्भावाद् बुद्धिसम्बन्धोऽस्त्येवेति कथं निरिन्द्रियत्वमत आहुः । * करणत्वेनेत्यादि * । तथाच बुद्धिसम्बन्धस्तु केवलस्य ब्रह्माभेदेऽप्यनिवार्यः । बुद्धेः पारमार्थिके

दृश्यते । तस्माज्जीवस्य स्वाभाविकं कर्तृत्वम् । ध्यायतीव लेलायतीवेत्यपि परधर्मानुकरणम् । अयमप्येको धर्मः ।

स्वाप्ययसम्पत्त्योर्ब्रह्मव्यपदेशं पुरस्कृत्य सर्वविप्लवं वदन्नुपेक्ष्यः ॥ ३९ ॥

व्यावहारिके च सत्यत्वे विभुन आकाशस्येव सर्वसम्बन्धत्वात् । अध्यासस्तु नास्ति, येन सम्बध्येत । तस्माज्जीवस्य स्वाभाविकमेव कर्त्तृत्वमित्यर्थः । एवं मुक्तस्य स्वाभाविकं कर्त्तृत्वं प्रतिपाद्य संसारिणोऽप्याहुः । * ध्यायतीवेत्यादि * । तदुक्तमेकादशस्कन्धे द्वाविंशे, 'नृत्यतो गायतः पश्यन् यथैवानुकरोति तान् । एवं बुद्धिगुणान् पश्यन्ननीहोऽप्यथाप्यकार्यत'इति । गुणैर्भगवता वेति बोध्यम् । अत एवैकादशे द्वितीयाध्यायेऽपि योगीश्वरवाक्ये 'कायेन वाचा मनसेन्द्रियैर्वा बुद्ध्यात्मना वाऽनुसृतस्वभावात् । करोति यद् यत् सकलं परस्मै नारायणायेति समर्पयेत् तदि'त्यत्र कायाद्युपाधितोऽन्य आत्माऽपि कर्त्तृत्वेनोक्तः । तस्मान्न शङ्कालेश इति दिक् । यत्तु, नान्योऽतोऽस्ति, द्रष्टृत्यादिश्रुतेः परस्मादन्यो जीवो नाम कर्त्ता भोक्ता न विद्यते । आविद्यकत्वात् कर्त्तृत्वभोक्तृत्वयोरिति तत्राहुः । * स्वाप्ययेत्यादि * । उक्तं पुरस्कृत्य स्वाग्रहेण तथा कुर्वन्नुपेक्ष्यः । अयमर्थः । उक्तश्रुतेर्जीवान्तर्यामिणोः शरीरशरीरिभावकथनोत्तरमेव पाठेन तद्भेदानिषेधकतया तादृशद्रष्ट्रन्तरनिषेधपरत्वम् । यत्र हि द्वैतमिवेत्यस्या अपि समानप्रकरणे पश्यत्वादिकं प्रतिपाद्य विभक्तत्वनिषेधनाविभागानुसन्धानदशायां द्वितीयस्य विभक्तत्वेन निषिध्य सर्वस्यात्मभावबोधनपूर्वकमन्यदर्शननिषेधात् सजातीयदर्शनैपरत्वं वा, न तु द्रष्टृत्वादिनिषेधनपरत्वम् । पश्यत्वादीनां विनाशेनाविनाशित्वबोधनपीडाप्रसङ्गात् । अतः स्वाग्रहेण तत् सर्वं विप्लावयन्नुपेक्ष्य इत्यर्थः । एवञ्च यत्तैरुच्यते—विधिशास्त्रं तु यथाप्राप्तं कर्त्तृत्वमादाय कर्त्तव्यविशेषमुपादिशति, न कर्त्तृत्वमात्मनः प्रतिपादयति । कर्त्ता विज्ञानात्मपुरुष इत्याद्यपि शास्त्रमनुवादरूपत्वाद् यथाप्राप्तमाविद्यकं कर्त्तृत्वमनुवदिष्यति । एतेन विहारोपादाने परिहृते । तयोरप्यनुवादरूपत्वात् । यत् पुनः सन्ध्ये स्थाने परिवर्त्तन-

विहारः प्राणानामुपादानं चोक्तम् । तत्राप्यन्येषां प्राणानां विरमणं, न तु धियोऽपि । सधीः स्वप्नो भूत्वेमं लोकमतिक्रामतीति धीसम्बन्धश्रावणात् । उपादाने यद्यपि करणे कर्मकरणविभक्तिनिर्देशस्तथापि तत्संपृक्तस्यैवात्मनः कर्तृत्वं द्रष्टव्यम् । केवले कर्तृत्वासम्भवस्य दर्शितत्वात् । यथा लोके योधा युध्यन्ते, योधै राजा युध्यत इति तथात्रापि । किञ्चास्मिन्नुपादाने करणव्यापारोपरममात्रं विवक्षितं, न स्वातन्त्र्यम् । कस्य चिदबुद्धिपूर्वकस्यापि स्वापे करणव्यापारोपरमदर्शनात् । तस्मादात्मनः कर्तृत्वमुपाधिनिबन्धनमेवेति । तदपि फल्गु । सनत्कुमारादीनां चङ्क्रमणादिदर्शनेन भूमविद्यास्थवाक्येन च निरध्यासानामात्मत एव सर्वकार्यकर्तृत्वे सिद्धे तदनुसारेणान्यद्रष्टृत्वान्यदर्शननिषेधकश्रुत्यर्थ उक्तरीत्योक्तयुक्तिभिश्च प्राञ्जले स्वाभाविककर्तृत्वनिषेधकप्रमाणाभावाद् विधिशास्त्रमनुवादकशास्त्रं विहारोपादानशास्त्रं च प्रतिपादयिष्यत्यनुवदिष्यति च । एवञ्च सन्ध्ये स्थाने, धियो विरमणाभावेऽपि न कश्चिद्दोषः । धीसाहित्येऽपि तदानीं तस्या उपाधितागमकस्याभावात् । करणत्वेन सम्बन्धस्येष्टत्वात् करणगतविभक्तिकोपाभावात् तदानुकूल्याच्च । योधदृष्टान्तेन धियः कर्तृत्वसाधनमात्मनस्तन्निराकरणं चाप्यसङ्गतमेव । योधानां चेतनत्वेन करणानां चाचेतनत्वेन राज्ञश्च प्रयोजकत्वेनात्मनश्च प्रयोजककर्तृताया अप्यनुपगमेन दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकवैषम्यात् । अतोऽस्मिन्नुपादाने जीवस्य स्वातन्त्र्यं ब्रह्मणाप्यभेद्यमिति दिक् । यदपि विज्ञानपदस्य बुद्धौ प्रसिद्धत्वान्मनोनन्तरपाठाच्च, विज्ञानं यज्ञं तनुत इत्यत्रापि बुद्धेरेव कर्तृत्वमुच्यते । विज्ञानं देवाः सर्वे ब्रह्मज्येष्ठमुपासत इति वाक्यशेषोऽपि बुद्धेरेव प्रथमजत्वं विषयीकरोति । ज्येष्ठत्वस्य प्रथमजत्वरूपस्य बुद्धौ प्रसिद्धत्वात् । स एव वाचश्चित्तस्योत्तरोत्तरिक्रमो यद् यज्ञ इति श्रुत्यन्तरे यज्ञस्य वाग्बुद्धिसाध्यत्वावधारणादित्युक्तम् । तदपि मन्दम् । प्रकरणापेक्षया प्रसिद्धेर्दुर्बलत्वात् । विज्ञानमानन्दं ब्रह्मेति ब्रह्मण्यपि प्रसिद्धेस्तुल्यत्वात् । योगरूढ्यपेक्षया केवलयोगस्याऽपि निर्बलत्वात् । श्रद्धादीनां शिरस्त्वादिकल्पनतात्पर्यस्य प्रागेवोक्तत्वात् । ज्येष्ठशब्दोऽपि ब्रह्मपदसमभिव्याहाराद् ब्रह्मण इव ज्यैष्ठ्यं वक्ति । ब्रह्मज्येष्ठा वीर्याणीत्यादिवत् । वाग्बुद्ध्योरुत्तरोत्तरिक्रमस्तु बुद्धेः करणत्वेऽपि तुल्यः ।

यथा च तक्षोभयथा ॥ ४० ॥

ननु कर्मकारिणां कर्तृत्वभोक्तृत्वभेदो दृश्यते तत् कर्तृत्वभोक्तृत्वयोर्भेदो भविष्यतीतिचेत् । न । यथा तक्षा रथं निर्माय तत्रारूढो विहरति, पीठं वा । स्वतो वा न व्याप्रियते वाश्यादिद्वारेण वा । चकारादन्येऽपि स्वार्थकर्तारः । अन्यार्थमपि करोतीतिचेत् तथा प्रकृतेऽपि । सर्वहितार्थं प्रयतमानत्वात् । नच कर्तृत्वमात्रं दुःखरूपम् । पयःपानादेः सुखरूपत्वात् । तथाच स्वार्थपरार्थकर्तृत्वं कारयितृत्वं च सिद्धम् ॥ ४० ॥

परात्तु तच्छ्रुतेः ॥ ४१ ॥

कर्तृत्वं ब्रह्मगतमेव । तत्सम्बन्धादेव जीवे कर्तृत्वं, तदंशत्वा-

---

तस्मान्न किञ्चिदेतत् ॥ ३९ ॥

यथा च तक्षोभयथा ॥ सूत्रमवतारयन्ति । * नन्वित्यादि * । भेद इति * भिन्ननिष्ठत्वम् । सूत्रोक्तं समाधिं व्याकुर्वन्ति । * नेत्यादि * । तथाच उक्तोऽभेदः प्रायिको, न तु नियत इति न कर्मकरदृष्टान्तेन तयोर्भिन्ननिष्ठत्वसिद्धिरित्यर्थः । उभयथेति पदं व्याकर्त्तुमाहुः । * अन्यार्थमित्यादि * । पूर्वपक्षिणोक्तमङ्गीकुर्वन्ति । * तथेत्यादि * । * प्रकृत इति * शास्त्रप्रणयने । तथाच व्याख्यातान् सर्वान् प्रकारान् क्रोडीकर्त्तुमयं दृष्टान्तो, न तु स्वतोऽकर्त्ता, करणद्वारैव कर्त्तेत्यतावन्मात्रांशे । प्रमाणाभावादित्यर्थः । शेषमुत्तानार्थम् ॥ ४० ॥ १४ ॥

परात्तु तच्छ्रुतेः॥ जीवे कर्त्तृत्वं स्वाभाविकमित्यवधारितम् । तत् किं जीवस्य स्वातन्त्र्येण, उत ब्रह्माधीनतयेति विचारणीयम् । पुण्यः पुण्येनेति, एष उ एवेति विरुद्धश्रुतिद्वयदर्शनेन सन्देहात् । तत्र ईश्वराधीनत्वे जीवस्य दुःखभोगासम्भवात् कर्मानादित्वस्य च कर्त्तृस्वाधीनत्वात् तदप्यनाद्येवेति स्वातन्त्र्येणैव कर्त्तृत्वमिति शङ्कायामिदं सूत्रमित्याशयेन सूत्रमुपन्यस्य व्याकुर्वन्ति । * कर्त्तृत्वमित्यादि *

दैश्वर्यादिवत् । न तु जडगतमिति । अतो, नान्योऽतोऽस्तीति सर्वकर्तृत्वं घटते । कुत एतत् ? । तच्छ्रुतेः । तस्यैव कर्तृत्वकारयितृत्वश्रवणात् । यमधो निनीषति तममाधु कारयतीति । सर्वकर्ता सर्वभोक्ता सर्वनियन्तेति । सर्वरूपत्वान्न भगवति दोषः ॥ ४१ ॥

कृतप्रयत्नापेक्षस्तु विहितप्रतिषिद्धावै-
यर्थ्यादिभ्यः ॥ ४२ ॥

ब्रह्मगतमेव कर्त्तृत्वं ब्रह्मतादात्म्यादेव जीवे भासते। तादात्म्यं चांशत्वान्नतु कार्यत्वात्। अत ऐश्वर्यादिकं यथा भगवत्कृपया पार्षदादिषु पुंस्त्वादिवत् प्रकटीभवद्भासते तथा कर्त्तृत्वमित्यपि । अत एव मुक्तानां तत्तत्कार्यकर्त्तृत्वं श्रूयते, इमांल्लोकान् कामान्नीकामरूप्यनुसञ्चरन्नित्यादि । यद्यपि ब्रह्मवादे जडेऽप्यंशत्वमविशिष्टं, तथापि जडजीवयोः परस्परवैलक्षण्यार्थं तत् तत्र न भगवता प्रकटीक्रियते । यथा पृथिव्यामेव गन्धो, न जलादिष्विति । अतो ब्रह्मधर्मस्यैव जीवे संक्रान्तत्वेन जीवस्य दर्शनादिकर्त्तृत्वान्नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टेत्यादिश्रुत्युक्तमन्यनिषेधेन ब्रह्मण एव दर्शनादिसर्वकार्यकर्त्तृत्वं घटते । सर्वगमिति श्रुतिरप्यसङ्कोचेन ब्रह्मणि सङ्गच्छते । एवञ्च, न कर्माविभागादिति सूत्रे यत् कर्मानादित्वमभ्युपगतं तदपि ब्रह्मधर्मत्वादेवोपपन्नमित्यर्थः।हेतुं व्याकुर्वन्ति * तस्यैवेत्यादि * स विश्वकृत् स हि सर्वस्य कर्त्तेति । ईशः सर्वस्य जगतः प्रभुः प्रीणाति विश्वभुगिति, सर्वमिदं प्रशास्ति, अन्तःप्रविष्टः शास्ता जनानामित्यादिश्रुतिभिः सर्वभोक्ता सर्वनियन्तेति । कारयितृत्वश्रुतिस्तूक्तैव । नन्वेवं सर्वकर्त्तृत्वाद्यङ्गीकारे असमीचीनं प्रत्यपि ब्रह्मण एव कर्त्तृत्वात् क्लिष्टकर्मत्वाद्यापत्तिरित्यत आहुः । * सर्वेत्यादि * । तथाच, 'किं वर्णितेन बहुना लक्षणं गुणदोषयोः । गुणदोषदृशिर्दोषो गुणस्तूभयवर्जित' इत्येकादशस्कन्धे भगवदुक्तान्न्यायान्न दोष इत्यर्थः ॥ ४१ ॥

कृतप्रयत्नापेक्षस्तु विहितप्रतिषिद्धावैयर्थ्यादिभ्यः ॥ तुशब्द-

ननु वैषम्यनैर्घृण्ययोर्न परिहारः । अनादित्वेन स्वस्यैव कारयितृत्वादितिपक्षं तुशब्दो निवारयति । प्रयत्नपर्यन्तं जीवकृत्यम् । अग्रे तस्याशक्यत्वात् स्वयमेव कारयति । यथा बालं पुत्रं यतमानं पदार्थगुणदोषौ वर्णयन्नपि तत्प्रयत्नाभिनिवेशं दृष्ट्वा तथैव कारयति । सर्वत्र तत्कारणत्वाय तदानीं फलदातृत्वे या इच्छा तामेवा-

व्याख्यानमुखेन सूत्रमवतारयन्ति । * नन्वित्यादि * । पूर्वं कर्मादित्वमीश्वरस्य तत्सापेक्षत्वं चाङ्गीकृत्य वैषम्यनैर्घृण्ययोः परिहारः कृतः । स तु न युज्यते । कर्मानादित्ववत् स्वस्य यत्कारयितृत्वं तस्याप्यनादित्वादित्यर्थः । समाधिं व्याकुर्वन्ति । * प्रयत्नेत्यादि * । अयमर्थः । तैत्तिरीय आनन्दमयप्रशंसाप्रसङ्गे, अथातोऽनुप्रश्ना इत्यादिना अविद्वद्विदुषोः समानैव ब्रह्मप्राप्तिरुत कश्चिद्भेद इति प्रश्ने उत्तरत्वेन, सोऽकामयतेत्यादिना स्वस्यैव बहुभवनेनोच्चनीचरूपेण सर्वसृष्टिमुक्त्वा तत्रानुप्रवेशेन स्वस्यैव, सच्च त्यच्चाभवदित्यादिना अनेकविधं द्वैधीभावं चोक्त्वा, सत्यमभवदिति समाप्तौ ब्रह्मरूपत्वं निगमयामास । तथा सति सर्वस्य ब्रह्मरूपत्वे अविशिष्टेऽपि मध्ये, स तपोऽतप्यतेत्यादिना तपोरूपस्यालोचनस्यापि सृष्टौ कारणत्वेन कथनाद् यथाधिकारं तत्तत्फलं, तत्तदधिकारश्च नानाविधस्तत्र कारणं, तस्यापि कारणं नानाविधः स्वभाव इति तत्र फलति । एवं सत्यालोचनानुसारेण वक्ष्यमाणप्रनाड्या प्रयत्नपर्यन्तं जीवकृत्यं, तदपेक्षः सन्, अग्रे बाह्यकृतावुपकरणबाहुल्यमपेक्षितं, तच्च जीवेन केवलेन सम्पादयितुमशक्यमतस्तत्सम्पादनद्वारा स्वयमेव कारयति । तत्र दृष्टान्तो *यथा बालमित्यादि* । एवं सति कार्यमात्रं प्रति भगवानेव कारणमिति सर्वत्र तत्कारणत्वाय तदानीं प्रयत्नोत्तरकाले फलदातृत्वाभिव्यापिका या इच्छा आलोचनाकारान्तःपातिनी तामेव श्रुतिरनुवदति, उन्निनीषत्यधोनिनीषतीति । अतो गुणदोषकथनपूर्वकं बालेच्छानुसारिसामग्रीसम्पादके पितरि यथा न दोषः, किन्तु बालस्वभावे, तथा ब्रह्मण्यपि न दोषः, किन्तु जीव एवेत्यर्थः । ननूक्तदृष्टान्तन्यायेनैव कारयतीत्यत्र किं गमकमित्या-

नुवदति । उन्निनीषति, अधो निनीषतीति । अन्यथा विहितप्रतिषिद्धयोर्वैयर्थ्यापत्तेः । अप्रामाणिकत्वं च । फलदाने कर्मापेक्षः । कर्मकारणे प्रयत्नापेक्षः । प्रयत्ने कामापेक्षः । कामे प्रवाहापेक्ष इति मर्यादारक्षार्थं वेदं चकार । ततो न ब्रह्मणि दोषगन्धोऽपि । न-चानीश्वरत्वम् । मर्यादामार्गस्य तथैव निर्माणात् । यत्रान्यथा स पुष्टिमार्ग्य इति ॥ ४२ ॥

काङ्क्षायां सूत्रोक्तं, विहितप्रतिषिद्धावैयर्थ्यादिभ्य इति हेतुं विवृण्वन्ति । * अन्यथेत्यादि * । यद्युक्तन्यायं विहाय केवलं जीवकृतकर्मापेक्षः कारयतीत्येवाङ्गीक्रियते तदा विहितप्रतिषिद्धयोर्यागादिब्राह्मणहननादिरूपयोः कर्मणोर्वैयर्थ्यं स्यात् । पूर्वपूर्वस्यैव कर्मानुसरणे ईश्वरस्य तदधीनतया तेषामेव प्राधान्यात्तत एव दुःखवदप्रार्थितस्य सुखस्यापि सिद्धेः । आदिपदादप्रामाणिकत्वं च । इदं विहितमिदं निषिद्धमिति बोधकस्य प्रमाणव्यापारस्य वैयर्थ्यात् । अतो विहितप्रतिषिद्धावैयर्थ्यप्रमाणव्यापारावैयर्थ्यप्रामाणिकापेक्षावत्कृतप्रमाणानुसरणेभ्यो हेतुभ्य इदं ज्ञायते, यत् फलदाने कर्मापेक्ष इत्यादिमर्यादारक्षार्थं तज्ज्ञापकं स्वनिश्वासरूपं वेदं प्रकटीचकार । यथा लोके राज्यमर्यादारक्षकं नीतिशास्त्रम् । ततो, लोकवत्तु लीलाकैवल्यमिति न्यायेन जीवकृतप्रयत्नानुसरणान्न ब्रह्मणि वैषम्यादिदोषगन्धः । नाप्यनीश्वरत्वम् । मर्यादामार्गस्य तादृशापेक्षाविशिष्टत्वपूर्वकत्वेन स्वयमेव निर्माणादिति । नन्वयमपि न नियमः । अहृत्यापूर्तमिति, ते नाधीतश्रुतिगणा इत्यादिवाक्येषु तदनपेक्ष्यैव गोकुलस्थेभ्यः फलदानकथनाच्छ्रुतावपि, सुहृदः पुण्यकृत्यां द्विषन्तः पापकृत्यामिति कथनादित्यत आहुः । * यत्रेत्यादि * । तथाचेदमपि लोकवत्तु लीलेतिन्यायादेव समाहितम् । लोके राज्ञामपि कृपापात्रेषु तथा दर्शनादिति ।

विद्वन्मण्डने तु, स वै नैव रेमे इति श्रुत्यनुसारेण, यती प्रयतने इतिधात्वर्थमादाय भगवत्कृतो यः क्रीडार्थमुद्यमः सोऽत्र प्रयत्नशब्दे गृहीतः । सिद्धान्तस्तूभयत्राप्येक एव । तेनात्रेदं सिद्धम् । फलदाने

अंशो नानाव्यपदेशादन्यथाचापि दाशकितवा-दित्वमधीयत एके ॥ ४३ ॥

जीवस्य ब्रह्मसम्बन्धिरूपमुच्यते । जीवो नाम ब्रह्मणोऽशः । कुतः ?। नानाव्यपदेशात् । सर्वे एवात्मानो व्युच्चरन्ति कपूयचरणा रमणीयचरणा इति च ।

भगवान् जीवकृतप्रयत्नापेक्षोऽपि न स्वातन्त्र्याद्धीयते । तथैवालोचितत्वात् । आलोचनानुसारेण विविधं फलं जीवेभ्यो ददपि, न वैषम्यादिदोषभाग् भवति । सर्वरूपत्वात् । कर्मणामप्यनादित्वं भगवद्धर्मत्वात् । क्वचिन्मर्यादां भिनत्त्यपि । स्वतन्त्रत्वात् । तथोक्तं द्वितीयस्कन्धसुबोधिन्याम् ।

यत्किञ्चिद् दूषणं त्वत्र दूष्यश्चापि हरिः स्वयम् ।
विरुद्धपक्षाः सर्वेऽपि सर्वमत्रैव शोभन इति ॥ ॥ ४२ ॥ १५ ॥

अंशो नानाव्यपदेशादन्यथा चापि दाशकितवादित्वमधीयत एके ॥ अधिकरणमवतारयन्ति * जीवस्येत्यादि * । स्वसम्बन्धि तु, ज्ञोऽत एवेति सूत्रे ज्ञानरूपत्वबोधनादुक्तम् । इदानीं यो यदंशः स तं भजेदिति भजनयोग्यत्वं वक्तुं मतान्तरवद् अन्यत्वं परिहर्त्तुं मुक्तिदशायां ब्रह्मत्वव्यपदेशस्य मुख्यवृत्तत्वे हेतुं बोधयितुं ब्रह्मानेकत्वं च परिहर्त्तुं ब्रह्मसम्बन्धिरूपकथनार्थमिदमारभ्यत इत्यर्थः । सूत्रं विवृण्वन्ति । * जीवो नामेत्यादि * । * नानाव्यपदेशादिति * नानात्वेन व्यपदेशो नानाव्यपदेशस्तस्मात् । श्रुतौ बहुत्वसंख्याविशिष्टत्वेन कथनाद् ब्रह्मणः सकाशाद् विस्फुलिङ्गवद् विभागकथनाच्चेत्यर्थः ।

विद्वन्मण्डने तु—नानाविधो व्यपदेशो नानाव्यपदेशः, क्वचिद् ब्रह्मत्वेन, क्वचिद्विभक्तत्वेन, क्वचिदज्ञत्वेन, क्वचिच्चिद्रूपत्वेन, क्वचिदीशितव्यत्वेन, क्वचिदणुत्वेन, क्वचिद् व्यापकत्वेनेत्येवंरूपः । अयमात्मा ब्रह्म सर्वानुभूः, सर्वे एवात्मानो व्युच्चरन्ति, ज्ञाज्ञौ द्वावजावीशानीशौ, विज्ञानघन एवैतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय. क्षरात्मानावीशते देव एकः, एषोऽणुरात्मा चेतसा वेदितव्यः, तद्वज्जीवो नभोपम इत्या-

ननु ब्रह्मणो निरवयवत्वात् कथं जीवस्यांशत्वमिति वाच्यम् । न हि ब्रह्म निरंशं सांशमिति वा क्वचिल्लोके सिद्धम् । वेदैकसमधिगम्यत्वात् । सा च श्रुतिर्यथोपपद्यते तथा तदनुल्लङ्घनेन वेदार्थज्ञानार्थं युक्तिर्वक्तव्या । सा चेत् स्वयं नावगता, तपो विधेयम् । अभिज्ञा वा प्रष्टव्या इति । न तु सर्वविप्लवः कर्तव्य इति ।

तत्रैषा युक्तिः—

विस्फुलिङ्गा इवाग्नेर्हि जडजीवा विनिर्गताः ।
सर्वतःपाणिपादान्तात् सर्वतोऽक्षिशिरोमुखात् ॥

दिषु । तस्माद् ब्रह्मणोंऽश एव जीवः । न ह्येवं विरुद्धधर्माश्रयत्वं कार्यस्य सम्भवतीत्यादि व्याख्यातम् ।

अत्रैकदेशिभिर्दर्शनान्तराभिमानिभिश्च कृतामाशङ्कामनूद्य निषेधन्ति * ननु ब्रह्मण इत्यादि * । निषेधे हेतुं व्युत्पादयन्ति । * न हि ब्रह्मेत्यादि * । * युक्तिर्वक्तव्येति * । यथा न्यग्रोधफलमाहरेत्यादिः । * तपो विधेयमिति * तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्वेति श्रुतेः । * अभिज्ञा वा प्रष्टव्या इतीति * । तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत् समित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठमित्यादिश्रुतेः । इतिः * प्रकारे । एवं श्रौतेन प्रकारेण ब्रह्म ज्ञातव्यं, न त्वेकदेशमादाय सर्वश्रुतिविप्लवः कर्त्तव्यः । योऽन्यथा सन्तमात्मानमिति श्रुत्युक्तदोषप्रसङ्गादित्यर्थः । एवं हेतुकथनावश्यकत्वं व्युत्पाद्य श्रुतिसिद्धयुक्तिरूपमंशपक्षाङ्गीकारे हेतुमाहुः । * तत्रेत्यादि * ।*जडजीवा विनिर्गता इति * । व्युच्चरणश्रुतौ एतस्मादात्मनः सर्वे प्राणाः सर्वे लोकाः सर्वे देवाः सर्वाणि भूतानीत्युक्त्वा, सर्व एवात्मानो व्युच्चरन्तीति कथनात् ते परस्परविलक्षणतया निर्गताः । * सर्वत इत्यादि * । श्वेताश्वतरे, विश्वतश्चक्षुरुत विश्वतोमुखो विश्वतोहस्त उत विश्वतस्पात्, सम्बाहुभ्यां धमति सम्पतत्रैर्द्यावाभूमी जनयन् देव एक इति, सर्वतःपाणिपादं तत् सर्वतोऽक्षिशिरोमुखं, सर्वतः श्रुतिमल्लोके सर्वमावृत्य

नारेन्द्रियान् स्वरूपेण नादृशादिति निश्चयः ।
सदंशेन जडाः पूर्वं चिदंशेनेतरे अपि ॥
अन्यधर्मतिरोभावा मूलेच्छातोऽस्वतन्त्रिण इति ॥
ब्रह्मवादे अंशपक्ष एव ।

ननु अंशत्वे सजातीयत्वमायाति । श्रुत्यन्तरे पुनर्ब्रह्मदाशा ब्रह्मेमे कितवा उत । अत्र सर्वस्यापि ब्रह्मविज्ञानेन विज्ञानप्रतिज्ञानाद् दाशादीनामपि ब्रह्मत्वं प्रतीयते । तत्कार्यत्व एव स्यादिति-

तिष्ठति, सर्वेन्द्रियगुणाभासं सर्वेन्द्रियविवर्जितमिति श्रावणात् तथा । एवं सृष्टिं कारणस्वरूपं चोक्त्वा जडजीववैलक्षण्ये हेतुमाहुः । * सदंशेनेत्यादि * । वैलक्षण्ये क्रमे च विस्फुलिङ्गश्रुतिरेव प्रमाणमिति वैलक्षण्यरूपात् कार्यादेवं कार्यविभागोऽनुमीयते । स इममेवात्मानं द्वेधाऽपातयत् ततः पतिश्च पत्नी चाभवतामिति श्रुत्यन्तरे तथा दर्शनात् । जडजीवयोर्विरुद्धधर्माधारत्वाभावे युक्तिमाहुः । * अन्येत्यादि * । अन्य आनन्दांशस्तस्य धर्मो विरुद्धधर्माश्रयत्वं तस्य तिरोभावो येषु तादृशाः । तत्र हेतुर्मूलेच्छा, प्रजायेयेतीच्छा ततः । * अस्वतन्त्रिण इति * । स्वतन्त्रो ब्रह्मभावस्तद्वन्तः स्वतन्त्रिणस्तद्भिन्ना ब्राह्मेभ्यो देहादिभ्यो मुक्तेभ्यो जीवेभ्यश्च भिन्ना इत्यर्थः । तथाचैवंश्रुतौ लोकविरुद्धस्य सर्वतःपाणिपादत्वादेः श्रावणेन ब्रह्मणि निरंशेऽपि लोकविरुद्धस्य सांशत्वस्य व्युच्चरणादिश्रुतिबलेनाङ्गीकर्त्तुं शक्यत्वाद् विरुद्धधर्माश्रयत्वं युक्तिरिति तया श्रुतिमूलकयुक्त्या ब्रह्मवादे अंशपक्ष एवाद्रियते । तं विहाय केवलं निष्कलश्रुतिं पुरस्कृत्यौपचारिकांशत्वकल्पनया सर्वश्रुतिविप्लवो न कर्त्तव्यः । ब्रह्मणो लोकविलक्षणत्वादित्यर्थः । अंशत्व एव किञ्चिदाशङ्क्य सूत्रांशेन परिहरतीत्याशयेनाहुः । * नन्वित्यादि * । * अत्रेति * । अस्यां श्रुतौ । तत्कार्यत्व एव स्यादिति । तेषां ब्रह्मत्वं ब्रह्मकार्यत्व एव युज्येत, घटमृदोरिव दाशादिब्रह्मणोर्वैजात्यस्य स्फुटत्वात् । तथाच व्युच्चरणश्रुत्युक्तानां प्राणलोकादीनामिवात्मनामपि कार्यत्वमे-

चेन्न । अन्यथापि प्रकारान्तरेणापि एके शाखिनो दाशकितवादित्वमधीयते शरीरत्वेन, अंशत्वेन च । स्वरूपतः कार्याभावेऽपि प्रकारभेदेन कार्यत्वात् । तथाच न साजात्यम् । आनन्दांशस्य तिरोहितत्वात् । धर्मान्तरेण तु साजात्यमिष्टमेव ॥ ४३ ॥

मन्त्रवर्णात् ॥ ४४ ॥

पुरुष एवेदꣳ सर्वमित्युक्त्वा, पादोऽस्य विश्वा भूतानीति भूतानां जीवानां पादत्वं, पादेषु स्थितत्वेन वा अंशत्वमिति ॥ ४४ ॥

वाङ्गीकार्यं, न त्वंशत्वमिति शङ्कार्थः । प्रकारान्तरं विवृण्वन्ति । * एक इत्यादि * । स्यात् कार्यत्वं, यदि दाशादीननूद्य ब्रह्मत्वं विधीयेत । विधीयते तु विपरीतम् । अतो ब्रह्मण एव शरीरत्वं तन्निविष्टत्वं च । इम इत्यनेन सजीवानामेव देहानां परामर्शात् । तन्निविष्टत्वं चांशद्वारैव सम्भवति यथा चन्द्रमसो जलादिषु वह्नेरयःपिण्डादिषु । अत एके शाखिनो ब्रह्मणो दाशकितवादित्वं शरीरत्वेन अंशत्वेन चाधीयते । अतस्तद्दशानूद्यविधेयभावान्यथानुपपत्त्या अंश एव जीवः । नच साजात्याभावो बाधक इति वाच्यम् । जीवस्य स्वरूपतो जन्माभावेन कार्यत्वाभावेऽपि ब्रह्मणः सकाशाद् विभागे शरीरप्रवेशतः प्रकारभेदेन कार्यत्वात् । तथाच स्थूलसूक्ष्मशरीराद्यभिमानान्न साजात्यम् । अभिमानश्चानन्दांशस्य तिरोहितत्वात् । तत्तिरोधानस्य च तदर्थप्रयत्नानुमेयत्वात् । अतोऽपि न साजात्यम् । धर्मान्तरेण चित्स्वरूपनित्यत्वादिना तु साजात्यमिष्टमेव । सहस्रशः प्रभवन्ते सरूपा इति मुण्डके श्रावणात् । अतः साजात्याभावस्यान्यहेतुकत्वाद् वस्तुनः साजात्यस्य सत्त्वादेतच्छ्रुतिविचारेऽप्यंश एव जीव इति परिहारग्रन्थाशयः ॥ ४३ ॥

मन्त्रवर्णात् ॥ श्रुत्यन्तरसम्मतिं दर्शयितुं हेत्वन्तरं वदतीत्याशयं स्फुटीकुर्वन्ति । * पुरुष एवेत्यादि * । पुरुषसूक्तव्याख्यानाऽध्याय, पादेषु सर्वभूतानि पुंसः स्थितिपदो विदुरिति व्याख्यानात पक्षान्तरमाहुः । * पादेष्व

अपि स्मर्यते ॥ ४५ ॥

वेदे स्वतन्त्रतया उपपाद्य वेदान्तरेऽपि तस्यार्थस्यानुस्मरणम् । ममैवांशो जीवलोके जीवभूतः सनातन इति ॥ ४५ ॥

प्रकाशादिवन्नैवं परः ॥ ४६ ॥

जीवस्यांशत्वे हस्तादिवत् तद्दुःखेन परस्यापि दुःखित्वं स्यादितिचेन्न । एवं परो न भवति । एवमिति प्रकारभेदः । द्विष्टत्वेनाऽनुभव इति यावत् । अन्यथा सर्वरूपत्वात् कुत एवं तत्राह ॥ प्रकाशादिवत् ॥ नाग्नेर्हि तापो न हिमस्य तत् स्यादिति ।

अपि स्मर्यते ॥ अर्थस्तुस्फुटः ॥ ४५ ॥

प्रकाशादिवन्नैवं परः ॥ एवं त्रिभिर्जीवस्यांशत्वं निर्द्धार्यांशत्वे प्राप्तान् दोषान् परिहरतीत्याशयेन सूत्रं व्याकुर्वन्ति * जीवस्येत्यादि * । * अंशत्वे हस्तादिवदिति * । हस्तादिवदंशत्वे इत्यन्वयः । परिहारं व्याकुर्वन्ति । * एवं पर इत्यादि * । अत्र, नैवं पर इति निषेधेन प्रकारभेदो बोध्यते।तेन तद्धेतुभूतः प्रकारोऽपि भेदकत्वेन सूच्यते।तथाच यस्मात् परो जीववन्न तस्मात् जीववद् दुःखी नेति।तथा सत्येवमिति जीवनिष्ठः प्रकारभेद उच्यते।स च दुःखे द्विष्टत्वेनानुभवरूपः।स तु परस्य नास्ति, किन्तु प्रियत्वेनानुभवरूपः।अतः परोऽन्यथा।तत्र हेतुः * सर्वरूपत्वादिति । तथाच पूर्वसूत्रे यथा दाशकितवादिरूपस्तथात्र दुःखरूपोऽपि । अतो दुःखे दुःखत्वेन भानरहितत्वात् परो नैवमित्यर्थः । न हि स्वस्य स्वस्मिन्नप्रियत्वं भासते । ननु कुत एवमवगम्यते, तत्राह * प्रकाशादिवदिति * । यथा प्रकाशशैत्यादयो धर्मा नाग्निहिमादीनां दुःखद्विष्टत्वबुद्धिजनकास्तथा दुःखमपि परस्य न दुःखजनकं, न वा द्विष्टत्वानुभवजनकमित्यर्थः । वाक्यं तु एकादशस्कन्धे भिक्षुगीतास्थम् । 'कालस्तु हेतुः सुखदुःखयोश्चेत् किमात्मनस्तत्र तदात्मकोऽसौ । नाग्नेर्हि तापो न हिमस्य तत् स्यात् क्रुद्ध्येत कस्मै न परस्य द्वन्द्वमिति । तत्र परस्येतिपदस्यांशिन इत्यर्थो

प्रकाशग्रहणं धर्मत्वद्योतनाय । दुःखादयोऽपि ब्रह्मधर्मा इति । अतो द्वैतबुद्ध्या अंशस्यैव दुःखित्वं, न परस्य ।

अथवा प्रकाशः प्रकाश्यदोषेण यथा न दुष्टः । पापस्यापि तदंशत्वादिति ॥ ४६ ॥

स्मरन्ति च ॥ ४७ ॥

स्मरन्ति च ऋषयः । सर्वेऽपि ऋषयोंऽशिनो दुःखासम्बन्धमंशस्य दुःखसम्बन्धं स्मरन्ति । 'तत्र यः परमात्मा हि स नित्यो निर्गुणः स्मृतः । न लिप्यते फलैश्चापि पद्मपत्रमिवाम्भसे'ति । कर्मात्मा त्वपरो योऽसौ मोक्षबन्धैः स युज्यते । एकस्तथा सर्वभूतान्तरात्मा

बोध्यः । दुःखादीनां ब्रह्मधर्मत्वमानन्दतिरोभावरूपत्वात् । आविर्भावतिरोभावौ शक्ती वै मुरवैरिण इति वाक्येन तिरोभावस्य भगवद्धर्मत्वादिति । ननु तर्ह्यग्न्यादिवदिति कुतो नोक्तं तत्राहुः । * प्रकाशेत्यादि * तथाचाग्न्यादिवदित्युक्ते सामर्थ्यविशेषादेव प्रकारभेदो बुध्येत, न तु धर्मधर्मिभावात् । अतस्तद्बोधनार्थं तथा नोक्तमित्यर्थः । एतस्य दुरूहत्वेन क्लिष्टत्वात् पक्षान्तरमाहुः । * अथवेत्यादि * रूपस्य प्रकाशांशत्वं तु, सूर्यश्चक्षुस्तथा रूपं ज्योतिषो न पृथग् भवेदिति द्वादशस्कन्धे उक्तम् । तथात्र सौरः प्रकाशो रूपप्रकाशकः प्रकाश्यं रूपमपि तदंशस्तथापि तद्दोषेण यथा प्रकाशस्य न दुष्टत्वं तथा जीवस्याभिमानादिदोषग्रासेऽपि न परस्य तद्दोषवत्त्वमित्यर्थः । क्वचित्तु पापस्यापि तदंशत्वादिति पाठः । तदा त्वादिपदेन सूत्रे पापं ग्राह्यम् । तथाच धर्मः स्तनोऽधर्मपथश्च पृष्ठ इति वाक्यात् पापं विराजोंऽशः । तस्माद् यथा विराजो न दुःखं तद्वदित्यर्थो वाच्यः ॥ ४६ ॥

स्मरन्ति च ॥ स्मरन्ति च ऋषय इति ग्रहणकम् । अग्रे व्याख्यानम् । * निर्गुण इति * प्राकृतसंसर्गशून्यः । एकस्तथेति श्रुतिस्तु कठवल्लीस्था । एतत्पूर्वार्द्धं तु, सूर्यो यथा सर्वलोकस्य चक्षुर्न लिप्यते चाक्षुषैर्बाह्यदोषैरिति । द्वितीया श्वेताश्वतरस्था । एतत्पूर्वार्द्धं द्वासुपर्णेत्यादि । तया विरुद्धधर्मवत्त्वं भेदश्च जीवपरमात्मनोः सिद्ध्य-

न लिप्यते लोकदुःखेन बाह्यः । चकारात्, तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्यो अभिचाकशीतीति ॥ ४७ ॥

अनुज्ञापरिहारौ देहसम्बन्धाज्ज्योतिरादिवत् ॥ ४८ ॥

ननु जीवस्य भगवदंशत्वे विधिविषयत्वाभावात् कर्मसम्बन्धाभावेन कथं फलसम्बन्धः । जीवस्य च पुनरनेकदेहसम्बन्धात् कः शूद्रः, का भार्येति ज्ञानमप्यशक्यम् । अतः कर्ममार्गस्य व्याकुलत्वात् कथं जीवस्यापि दुःखित्वमित्याशङ्क्य परिहरति ।

अनुज्ञापरिहारौ विधिनिषेधौ जीवस्य देहसम्बन्धाद् यो देहो यदा गृहीतस्तत्कृतौ । यथा शवाग्निश्चाण्डालभाण्डस्थमुदकं, तद्घटादिश्च परिह्रियते । एवमुत्कृष्टं परिगृह्यते । तथा जीवेऽपि देह-

---

ति । एवं सूत्रद्वयेन एको दोषः परिहृतः । पूर्वश्रुतौ चाक्षुषैरित्यस्य तत्तच्चक्षुःसम्बन्धिभिस्तिमिरादिभिरित्यर्थः ॥ ४७ ॥

अनुज्ञापरिहारौ देहसम्बन्धाज्ज्योतिरादिवत् ॥ पुनर्दोषान्तरमाशङ्क्य परिहरतीत्याहुः * नन्वित्यादि * । अयमर्थः । कर्त्ता शास्त्रार्थवत्त्वादित्यत्र ब्रह्मण आप्तकामत्वेन फलानुपयोगाज्जडस्य च ज्ञानाद्यभावेन कर्मकरणस्याशक्यत्वाद् विधिनिषेधशास्त्रमनर्थकं स्यादिति, तत्परिहारार्थं जीवस्य विधिनिषेधविषयतया कर्त्तृत्वमङ्गीकृतम् । अंशत्वे तद्विरुध्यते । भगवत इव जीवस्यापि तथात्वस्याऽवश्यवक्तव्यत्वेन कथं फलसम्बन्धः । तथाच विधिनिषेधवैयर्थ्यतादवस्थ्यात् तत्सूत्रव्याघातः । किञ्च । शास्त्रस्य जीवाधिकारकत्वाज्जीवस्य चानेकदेहसम्बन्धात् को जीवः शूद्रः, का भार्येति ज्ञानमप्यशक्यम् । तदज्ञाने, ऋतौ भार्यामुपेयात्, न शूद्राय मतिं दद्यादित्याद्यनुज्ञापरिहारविषयज्ञानाभावः । अतः कर्ममार्गस्य व्याकुलत्वाद् विहितनिषिद्धाव्यवस्थितौ कथं जीवस्यापि निषिद्धफलभूतं दुःखित्वमिति द्वयमाशङ्क्य परिहरतीति । परिहारं व्याकुर्वन्ति * अनुज्ञेत्यादि * सत्यं जीवस्य यद्यपि भगवदंशत्वान्न स्वरूपतो विधिनिषेधविषयत्वं,

सम्बन्धकृतः । सम्बन्धश्चाध्यासिको भगवत्कृतश्च । आध्यासिको हि ज्ञानान्निवर्तते । द्वितीयो भगवतैव । जीवन्मुक्तानामपि व्यवहारदर्शनात् । श्रुतिस्तु भगवत्कृतसम्बन्धमेवाश्रित्याग्निहोत्रादिकं विधत्ते । अन्यथा विद्यां स्वज्ञानं च बोधयन्ती कर्माणि न विदध्यात् । शब्दज्ञानस्य पूर्वमेव सिद्धत्वात् । कथं सिद्धवद् यावज्जीवं विदध्यात् । न्यासोऽपि देहसम्बन्ध एव ॥ ४८ ॥

तथापि तत्तद्देहसम्बन्धकृतमागन्तुकं तद् भवत्येव । यथाग्न्युदकपृथिवीनां स्वतो विध्याद्यविषयत्वेऽपि शवादिसम्बन्धान्निषेधविषयत्वं, श्रोत्रियादिसम्बन्धाच्च विधिविषयत्वं, तद्वदस्यापि देहसम्बन्धाज्जाते तस्मिंस्तत एव तत्फलसम्बन्धस्यापि साङ्कर्येण तयोरपि सार्थक्ये सति न शास्त्रार्थवत्त्वसूत्रव्याहतिर्न वा कर्ममार्गव्याकुलता । येन दुःखित्वाद्यनुपपत्तिरित्यर्थः । ननु देहसम्बन्धेन विधिविषयत्वे देहसम्बन्धस्याज्ञानकृतत्वाच्छास्त्रस्याप्यज्ञाधिकारकत्वं सिध्यति । अज्ञानं च बुद्ध्युपाधिकस्यैव, न तु स्वत इति शास्त्रार्थवत्त्वसूत्रव्याहतिर्न परिहृता भवतीत्याशङ्कायामाहुः । * सम्बन्धश्चेत्यादि * । * स्वज्ञानमिति * । साङ्गो वेदोऽध्येयो ज्ञेयश्चेत्यादिभिः स्वार्थज्ञानम् । * पूर्वमेव सिद्धत्वादिति * अध्यापनाध्ययनविधिभ्यां कृतेऽध्ययने तत्काल एव सिद्धत्वात् । तथाच कामाधिकारको विधिर्विश्वासोपजननार्थोऽज्ञाधिकारको भवतु नाम, यावज्जीवादिरूपो नित्यविधिस्तु नाज्ञाधिकारकः । अतो, न शास्त्रार्थवत्त्वव्याघात इत्यर्थः । ननु यावज्जीवविधिश्चेज्ज्ञानिपरस्तदा, यदहरेव विरजेत्तदहरेव प्रव्रजेदित्यादिसन्न्यासविधिवैयर्थ्यम् । अतो नेयं व्यवस्था युक्तेत्यत आहुः । * न्यासोऽपीत्यादि * । तथाच जरामर्याग्निहोत्रस्य तत्रापि सम्भवान्न वैयर्थ्यम् । ये पुनर्ब्रह्मभूता आदितः साधनसम्पत्त्या वा देहसम्बन्धं नानुसन्दधते, देवादपेतमुत दैववशादुपेतमिति न्यायेन देहं धारयन्ति पूर्णा एव ज्ञानिनस्तेषां तु शुकादिवत् स्वत एव तत्र तत्र प्रवृत्तेर्न विधिनियतत्वम् । अत एव, यं प्रव्रजन्त-

असन्ततेश्चाव्यतिकरः ॥ ४९ ॥

ननु देहस्यापि बाल्यकौमारादिभेदात् कथं कर्मकाले ब्राह्मणत्वादि, जीवैक्यादितिचेद् देहान्तरेऽपि स्यादिति, तत्राह देहान्तरे सन्ततिरपि नास्ति। बाल्यादिभेदे पुनः सन्ततिरेका। अतः सन्ततिभेदान्न कर्मणां साङ्कर्यमिति ॥ ४९ ॥

अभास एव च ॥ ५० ॥

ननु सच्चिदानन्दस्य ब्रह्मणोंऽशः सच्चिदानन्द एव भवेदतः कथं प्रवाहे प्रवेशो भगवतश्च सर्वकार्याणि तत्राह। अभास एव

मनुपेतमपेतकृत्यमिति, पञ्चपड्ढायनाभोभा इति, स्वैरं चरन्ति मुनयोऽपि न नह्यमाना इति योगेश्वरस्य भगवतो नाम्ना योऽपि नियामक इत्यादीनि वाक्यानि, दत्तात्रेयस्य च मार्कण्डेयपुराणे स्वैराचरणमिति सर्वं सङ्गच्छते। अतो, न कोऽपि दोष इत्यर्थः ॥ ४८ ॥

असन्ततेश्चाव्यतिकरः ॥ सूत्रमवतारयन्ति। *नन्वित्यादि*। यदत्र देहसम्बन्धेन विधिनिषेधव्यवस्थापनं तदयुक्तम्। यस्मिञ्जन्मनि यो देहो गृहीतस्तस्य देहस्यापि नित्यप्रलयेन बाल्यकौमारादिभेदादाधानादिकर्मकाले तस्य देहस्याभावेन ब्राह्मणत्वादिकं कथं वक्तव्यम्। तदभावे च, वसन्ते ब्राह्मण आदधीत, न ब्राह्मणं हिंस्यादित्यादिविधिनिषेधव्यवस्था दुरुपपादा। अतः कर्मव्याकुलत्वमसमाधेयम्। अथ जीवैक्यान्नानुपपत्तिरित्युच्यते चेत् तस्य देहान्तरेऽपि तुल्यत्वात् तस्याप्याधानाद्यापत्तिरिति शङ्कायां समाधिमाहेत्यर्थः। समाधिं व्याकुर्वन्ति। * देहान्तरे इत्यादि *। अर्थस्तूत्तानः। तथाच देहसम्बन्धेन समाधौ न कोऽपि दोष इत्यर्थः ॥ ४९ ॥

आभास एव च ॥ पुनः किञ्चिदाशङ्क्य परिहरतीत्याशयेन सूत्रमवतारयन्ति। * नन्वित्यादि * । * भगवतश्च सर्वकार्याणीति * अत्रापि कथमिति पदं सम्बध्यते। सर्वाणि जडरूपाणि कार्याणि भगवत एवोपादेयानीत्यपि कथमित्यर्थः। कार्येऽप्यंशत्वस्य तत्त्वेन प्रसङ्गादेतदुक्तम्। समाधिं व्याकुर्वन्ति। * आभास इ-

जीवः। आनन्दांशस्य तिरोहितत्वात्। चकारादाकारस्याप्यभावः। न तु सर्वथा प्रतिबिम्बवन्मिथ्यात्वं जलचन्द्रवदित्येकस्यानेकत्वे दृष्टान्तः। तथा सत्यध्यासश्च स्वस्य न स्यात्। तत्र दृश्यादिदोषप्रसङ्गश्च। अतो न मिथ्यात्वरूप आभासोऽत्र विवक्षितः ॥५०॥

अदृष्टानियमात् ॥ ५१ ॥

ईशित्वाय नैयायिकाद्यभिमतं जीवरूपं निराकरोति।

त्यादि *। * आकारस्येति * चतुर्भुजादिरूपस्य भगवदाकारस्य। तथाच यथाऽनाचारी ब्राह्मणो ब्राह्मणाभासः, सूत्रधारकत्वेऽपि ब्राह्मण्याख्यदेवतायास्ततस्तिरोहितत्वात् तथा जीवोऽपि। एवं जडेऽपि ज्ञेयम्। मायावादिभिर्हि जलसूर्यकादिवद् ब्रह्मप्रतिबिम्बरूप आभासः स्वीक्रियते, तदसङ्गतत्वान्निषेधन्ति। * न त्वित्यादि *। ननु प्रतिबिम्बत्वानङ्गीकारे, एकधा बहुधा चैव दृश्यते जलचन्द्रवदिति श्रौतदृष्टान्तविरोध इत्यत आहुः। * जलेत्यादि *। इदं वाक्यं याथदात्मभाविसूत्रे विचारितमिति, न पुनरनूद्यते। नन्वस्य प्रतिबिम्बरूपत्वाङ्गीकारे को दोष इत्यतस्तमाहुः। * तथा सतीत्यादि *। मिथ्याभूतस्याध्यासायोगात् तथेत्यर्थः। निबन्धोक्तानि दूषणानि च स्मारयन्ति। * तत्रेत्यादि *। तत्र दृश्तेर्द्वासुपर्णाश्रुतेरपि विरुद्ध्यत इत्यादिकारिकासूक्तानि स्वयमेव व्युत्पादितानि च, तत्प्रकाशे, तानि तानि चाऽऽवरणभङ्गे विद्वन्मण्डनविवरणे च मया सम्यग्विवेचितानीति ततोऽवगन्तव्यानि। अनेन केवलसदंशस्फूर्तौ वाभासत्वम्। यथाऽनाचारिब्राह्मणे ब्राह्मणाऽऽभासत्वं देहादिभिन्नत्वेन चेतनात्मज्ञाने बहूनां ब्रह्मधर्माणां भानात् प्रतिबिम्बत्वम्। आनन्दांशस्यापि स्फूर्त्तौ तु त्रितयप्राकट्यान्मुक्तिदशायां तु ब्रह्मत्वमित्यपि बोधितम्। * मिथ्यात्वरूप इति *। मिथ्यात्वं स्वरूपं यस्य तादृश इत्यर्थः ॥ ५० ॥

अदृष्टानियमात् ॥ सूत्रप्रयोजनमाहुः। * ईशित्वायेत्यादि *। ईशो नियामकोऽस्यान्योऽस्तीतीशितत्वायेत्यर्थः। ननु जीवस्य

नानात्मानो व्यवस्थात इति भोगव्यवस्थया जीवनानात्वमङ्गीकृतम् । तत्राहष्टस्य नियामकत्वं तन्मते सिद्धम् । देशान्तरवस्तूत्पत्त्यन्यथानुपपत्त्या व्यापकत्वं चाङ्गीकृतम् ।

एवञ्च क्रियमाणे मूल एव कुठारः स्यात् । सर्वेषामेव जीवानामेकशरीरसम्बन्धात् कस्यादृष्टं तद् भवेत् । नच मिथ्याज्ञानेन व्यवस्था । तत्रापि तथा । नचानुपपत्त्या परिकल्पनम् । श्रुत्यैवोपपत्तेः । एतेन विरोधाद् ऋषिप्रामाण्यमपि निराकृतम् ॥ ५१ ॥

ईश्वरनियम्यत्वं नैयायिकादिभिरप्यङ्गीक्रियत एवेति कुतस्तदर्थं तन्मतनिराकरणमित्याकाङ्क्षायां तत्र तदनुपपत्तिबोधनाय तन्मतमनुवदन्ति * नानेत्यादि * । * तत्रेति * भोगव्यवस्थायाम् । * सिद्धमिति * । कार्यमात्रं प्रति जीवादृष्टस्य कारणत्वाङ्गीकारात् सिद्धम् । * देशान्तरेत्यादि * । सामग्रीसमवधाने हि कार्यमुत्पद्यते । तत्र सामग्रीमध्ये अदृष्टमपि प्रविष्टमिति देशान्तरे यद्भोगार्थं यद्वस्तूत्पद्यते तत्र तददृष्टमवश्यं वक्तव्यम् । अदृष्टं चात्मसमवेतं गुणत्वात् । अतस्तत्रात्माभावे तद्वस्तूत्पत्त्यभाव इति तदन्यथानुपपत्त्या तस्मिन् देशे तददृष्टवदात्मसत्ताऽऽवश्यकीति तेषां व्यापकत्वमङ्गीकृतमित्यर्थः । एवमनूद्य दूषयन्ति । * एवञ्चेत्यादि * । भोगव्यवस्थैतत्सर्वाङ्गीकारे जीवनानात्वव्यापकत्वसाधनहेतुभूतायां भोगव्यवस्थायामेव तच्छेदकदूषणपात इत्यर्थः । अत्र हेतुमाहुः । * सर्वेषामित्यादि * । * मिथ्या ज्ञानेनेति * शरीरेऽहमित्यभिमानेन । * तत्रापि तथेति * । सर्वेषामेकस्मिन् शरीरे सम्बन्धतौल्ये कथमेकस्यैवात्मनोऽहंममेत्यभिमानः । * विरोधादिति * । श्रुतिविरोधात् । तथाचाभिमानकारणस्य निर्वक्तुमशक्यत्वे तेन शरीरेण तत्तदिन्द्रियेण तत्तन्मनसा कृतं कर्म सर्वेषां सम्बन्धतौल्यात् सर्वकृतं सत् सर्वेषामेव तद्भोजकादृष्टं जनयत् सर्वेषां तद्वस्तुभोगाय स्यात् । एवं सर्वत्रेति भोगव्यवस्थाभङ्गान्न तया जीवनानात्वव्यापकत्वयोः सिद्धिरित्यर्थः ॥ ५१ ॥

अभिसन्ध्यादिष्वपि चैवम् ॥ ५२ ॥

ननु मनःप्रभृतीनां नियामकत्वात् तेषामीश्वरेच्छया नियतत्वाच्च दोष इतिचेन्न । पूर्ववदेव दोषप्रसक्तिः । तादृशेश्वरकल्पना च पूर्वमेव निराकृता ॥ ५२ ॥

प्रदेशादितिचेन्नान्तर्भावात् ॥ ५३ ॥

आत्मनो विभुत्वेऽपि प्रदेशभेदेन व्यवस्था । आत्मनि तादृशः प्रदेशविशेषोऽस्ति येन सर्वमुपपद्यत इति चेन्न । अन्यस्यापि प्रदेशस्तत्रान्तर्भवति । तस्यैव वा देहस्य देशान्तरगमने पूर्वदेशस्य स-

---

अभिसन्ध्यादिष्वपि चैवम् ॥ विलक्षणमनःसंयोगेनाऽदृष्टव्यवस्थामाशङ्क्य परिहरतीत्याशयेन सूत्रमुपन्यस्य व्याकुर्वन्ति । * नन्वित्यादि * । ननु विलक्षणसंयोगोत्पादकानां मनःप्रभृतीनामभिमाननियामकत्वात् तेषां चेश्वरेच्छया नियतत्वान्नादृष्टानियमदोष इति चेन्न । कुतः । अभिसन्धिः पूर्वोक्तोऽभिमानस्तस्यादिभूतानि कारणानि तेष्वपि, एवं पूर्ववदेव विभूनामात्मनां विलक्षणमनःसंयोगस्यापि तुल्यत्वान्नियमाऽसम्भवद्दोषप्रसक्तिः । नचेश्वरेच्छया समाधानम् । निमित्तभूतेश्वरकल्पनायाः पूर्वमेव निराकृतत्वात् । अभ्युपगमेऽपि अनया प्रणाड्यास्यैवादृष्टमुत्पद्यतामिति वदयमेवं भुङ्क्तामित्यत एवात्मवादेऽप्याकारेण तस्यास्तुल्यत्वान्न व्यापकात्मसिद्धिरित्यर्थः ॥ ५२ ॥

प्रदेशादितिचेन्नान्तर्भावात् ॥ आत्मनां विभुत्वेऽपि प्रदेशभेदाङ्गीकारेण दोषसमाधिमाशङ्क्य परिहरतीत्याहुः । * आत्मन इत्यादि * । अन्यस्येत्यादि * । तथाच पूर्ववदेव दोषप्रसक्तिरित्यर्थः । * नन्वन्यस्य प्रदेशे स विशेषोनास्तीत्यदोष इत्यत आहुः । * तस्यै-

कत्वात् सोंऽशोऽन्तर्भवेत् तिरोभवेदिति ॥ ५३ ॥

इति श्रीवेदव्यासमतवर्तिश्रीवल्लभाचार्यविरचिते
ब्रह्मसूत्राणुभाष्ये द्वितीयाध्यायस्य तृतीयः
पादः ॥ २ ॥ ३ ॥

चेत्यादि * । * सोंऽश इति * । विशेषत्वेनाङ्गीक्रियमाणो विशेषणांशः, देशान्तरे तस्य प्रदेशस्याभावात् तत आत्मनस्तिरोहितो भवेत् ततश्च तस्य भोगस्यासम्भव इति न प्रकृतसिद्धिरित्यर्थः ॥

शङ्कराचार्यमते जीवो ब्रह्मैव, उपाधिभेदादेव भेद इत्यंशत्वमौपचारिकम् । तन्मतं तु प्रागेवास्मकृभिरस्तम् । किञ्च । अविद्याभ्रान्तं ब्रह्मैव जीव इति । यथा संक्षेपशारीरके । आश्रयत्वविषयत्वभागिनी निर्विभागचितिरेव केवलेति । कश्चिदविद्यावच्छिन्नं चैतन्यं जीव इति । कश्चिद् अविद्यायां प्रतिबिम्बितं चैतन्यं कश्चिद् अन्तःकरणे प्रतिबिम्बितं, कश्चिद् अङ्गुल्यादिसम्पर्काच्चन्द्रादिद्वैताभासवदविद्यातो ब्रह्माप्यनेकवदाभासमानं द्वित्र्यादिसंख्यायोगि जीवपदवाच्यमिति । ततश्चाव्यवस्थादोषोऽपि । एते च सर्वेऽपि पक्षा विद्वन्मण्डने दूषिताः । मया च तट्टिप्पणे सम्यग्विवेचिता इति, नेह पुनर्दूष्यन्ते ।

भास्कराचार्यास्तु—सौत्रोऽन्तःशब्द उपाध्यवच्छिन्नस्याऽनन्यभूतस्य वाचकः । तथाच यथा आकाशस्य पार्थिवाधिष्ठानावच्छिन्नं कर्णच्छिद्रं, यथा च वायोः पञ्चवृत्तिः प्राणो, यथा च मनसः कामाद्या वृत्तयस्तथा ब्रह्मणो जीवः । स च ब्रह्मणो भिन्नाभिन्नः । तस्याऽभिन्नत्वं स्वाभाविकं, भिन्नत्वमौपाधिकम् । निरवयवस्य ब्रह्मणोंऽशाङ्गीकारस्तु विस्फुलिङ्गदृष्टान्तश्रुतेरित्याहुः । तत्रांशत्वं तु युक्तं भिन्नाभिन्नत्वं च । श्रौतत्वात् । भिन्नत्वस्यौपाधिकत्वं त्वसङ्गतम् । श्रौतदृष्टान्तविरोधात् । पादोऽस्येति मन्त्रवर्णस्य च विरोधात् । मन्त्रवर्णसूत्राविरोधात् । श्रुतौ पुराणेषु च श्रोत्रेन्द्रियस्य दिग्देवताकत्वेनातिरिक्तस्यैव सिद्धत्वात् तस्य चाभासत्वाद्द्वारेण दृष्टान्तस्याप्ययुक्तत्वात् । प्राणमनोदृष्टान्तयोरप्यश्रौतत्वेन श्रौतदृष्टान्तविरुद्धत्वेन चायुक्तत्वादिति ।

भिक्षुस्तु—वास्तवमेवांशत्वं भेदाभेदश्रुतिभ्यामुपगम्य भेदाभेदावुभावपि स्वाभाविकौ मन्यते । तथाच यथा पितापुत्रयोरग्निविस्फुलिङ्गयोश्च विभागेनाभिव्यक्तिलक्षणः कार्यकारणभावस्तथा जीवब्रह्मणोरपीत्युपपद्यते । अभिव्यक्तिश्च स्वव्यापारारूढता । नच भेदाभेदौ विरुद्धौ कथमेकत्र सम्भवेतामिति शङ्क्यम् । अन्योन्याभावलक्षणस्य भेदस्याविभागलक्षणेनाभेदेनाविरोधाद् विभागाविभागरूपयोर्भेदाभेदयोः कालभेदेन व्यवहारपरमार्थभेदेनाविरोधाच्च । नचाऽयमभेदो गौण इति वाच्यम् । लवणं जलमभूत्, दुग्धं जलमभूत्, यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्, आप एवेदमग्र आसुः, वायुर्भूत्वा धूमो भवतीत्यादिलोकवेदयोः प्रयोगबाहुल्येन अविभागस्यापि मुख्याभेदत्वात् । भिदिर् विदारण इत्यनुशासनाच्च । परमात्मा जगद्रूपी सर्वसाक्षी निरञ्जनः । भिन्नाभिन्नस्वरूपेण स्थितोऽसौ परमेश्वर' इत्यादिस्मृतिशतादपि भेदाभेदयोर्विरोधोऽप्रामाणिक इति । ननु भवत्वेवं भेदाभेदयोरविरोधस्तथापि ब्रह्मणो निरवयवत्वाज्जीवस्य मुख्यं ब्रह्मांशत्वं न सम्भवतीतिचेन्न । अंशत्वं हि सजातीयत्वे सति कदाचिदविभक्तत्वमेव वाच्यम् । अन्यथा पुत्रचेतने पितृचेतनांशव्यवहारानुपपत्तेः । विभागश्च लक्षणान्यत्वम् । अभिव्यक्तधर्मभेद इति यावत् । ईदृशश्चांऽशो निरवयवस्यापि सम्भवतीत्यदोषः । यदि चावयवत्वमेवांशत्वमिष्यते तथापि सजातीयाविभक्तत्वगुणेनैव जीवेंऽशशब्दो गौणो युक्तो, न तु घटाकाशादिवत् प्रकारान्तरेण गौणः । भेदग्राहकश्रुत्यादिबलेनाग्निविस्फुलिङ्गादिदृष्टान्तानामेवादरणीयत्वादिति चाह । एतमर्थं मोक्षधर्मीयैर्वैशम्पायनवाक्यैश्चोपष्टम्भयन् व्याससम्मतत्वमस्य दृढीचकार । तदस्माकमपि सम्मतमेव । एतावान् परं विशेषो यदस्मत्सिद्धान्ते श्रुतीनामेव मुख्यत्वात् तयैव विरुद्धधर्माश्रयत्वं कर्तुमकर्तुमन्यथाकर्तुं समर्थत्वमद्भुतकर्मत्वं महामहिमशालित्वं च निश्चित्य ब्रह्मसामर्थ्येनैव भेदाऽभेदाविरोधोऽखण्डत्वं, सांशत्वमन्यच्च यदनुपपद्यमानं लौकिकप्रमाणैस्तत् सर्वं समर्थ्यते । अनेन तु युक्तिभिः समर्थ्यत इति ।

रामानुजाचार्यास्तु—'ज्ञाज्ञौ द्वावजावीशानीशावित्यादिश्रुतेरत्यन्तभिन्न इति माध्वमतम्, उत परमेव ब्रह्माविद्यया भ्रान्तं जीवः, तत्त्वमसि, अयमात्मा ब्रह्मेत्यादिश्रुतेरिति शाङ्करमतम्, अथवा ब्रह्मै-

धानाद्युपाध्यवच्छिन्नं जीवः, तत्त्वमस्यादिवाक्येभ्यः, उपाधिश्च सत्य इति भास्करं मतं चोपन्यस्य स्रष्टृत्वसृज्यत्वनियन्तृत्वनियम्यत्वादिरूपादुभयथाव्यपदेशात् तत्त्वमस्याद्यभेदेन व्यपदेशाच्च जीवो ब्रह्मणोंऽशः । नच भेदव्यपदेशानां प्रसिद्धार्थत्वेनान्यथासिद्धत्वं शङ्क्यम् । ब्रह्मसृज्यत्वतन्नियम्यत्वतच्छरीरत्वादीनां प्रत्यक्षाद्यप्रसिद्धार्थानां कथनेन सिद्धस्य भेदस्यान्यथासिद्धताया वक्तुमशक्यत्वात् । अत एव जगत्सृष्ट्यादिवादिनीनामपि, न मिथ्यार्थोपदेशपरत्वमपीत्येवं पूर्वं दूषितमपि शाङ्करं भास्करं च मतं सङ्क्षेपेण दूषयित्वा, ततः, प्रकाशादिवन्नैवं पर इति सूत्रे प्रकाशादिवज्जीवः परमात्मनोंऽशः । यथा भास्वतोऽग्न्यादेर्भावरूपः प्रकाशोंऽशो भवति । यथा गवाश्वादीनां गोत्वादिविशिष्टानां गोत्वादिकं विशेषणमंशः । यथा वा देहिनो देवमनुष्यादेर्देहोंऽशस्तद्वत् । अंशत्वं चैकवस्त्वेकदेशत्वम् । अतो विशिष्टस्यैकस्य वस्तुनो विशेषणमंश एव । तथाच विवेचका विशिष्टे वस्तुनि विशेषणांऽशोऽयं विशेष्यांऽशोऽयमिति व्यपदिशन्ति । विशेषणविशेष्ययोरशांशित्वेऽपि स्वभाववैलक्षण्यं दृश्यते, एवं जीवपरयोर्विशेषणविशेष्ययोरंशांशित्वं स्वभावभेदश्चोपपद्यते । तदिदमुच्यते । नैवं पर इति । एवञ्च जीवपरयोर्विशेषणविशेष्यत्वकृतं स्वभाववैलक्षण्यमादाय भेदनिर्देशाः प्रवर्त्तन्ते । अभेदनिर्देशास्तु पृथक्स्थित्यनर्हविशेषणानां विशेष्यपर्यन्तत्वमादाय मुख्यत्वेनोपपद्यन्त इति व्याचक्रुः ।

शैवस्तु— मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम्, अस्यावयवभूतेन व्याप्तं सर्वमिदं जगदिति श्वेताश्वतरश्रुतिमुपन्यस्य प्रकृतिविशिष्टस्य ब्रह्मणोंऽशो जीव इत्याह । अंशत्वं च पूर्ववद् आह । अत्रापि सिद्धान्तादियान् भेदः । एतैर्विशेषणविशेष्ययोर्भेदस्तयोः स्वभावभेदश्च नैसर्गिक एवाङ्गीक्रियते । सिद्धान्ते तु प्रजायेयेतीच्छाहेतुकः । नैसर्गिकपक्षेऽपि विरुद्धधर्माधारत्वात् सामर्थ्यादेव नैकत्वादिविरोध इति शुद्धाद्वैतं निरवद्यम् । अतो ये वादा यानि च दर्शनानि तानि सर्वाण्येतदेकदेशावलम्बीनीति बोध्यम् ।

माध्वास्तु—अंशान् द्विविधान् वदन्ति । केचिदभिन्नाः करचरणादिवत्, केचिद्भिन्नाः पुत्रादिवत् । तत्राद्या मत्स्याद्यवताराः । द्वितीया जीवाः ।

वनमालिदासस्तु—तद्भिन्नत्वे सति तत्सदृशत्वमंशत्वम् । यथा चन्द्रमण्डलाच्छूतांशो गुरुमण्डल इति भिन्नांशस्वरूपमाह ।

तेन प्राचीनमाध्वमते राश्येकदेशत्वमंशत्वं फलति । वनमालिमते तु सादृश्याल्पत्वबोधनार्थत्वादौपचारिकमंशत्वं फलति । प्रकाशादिवन्नैवं पर इति सूत्रव्याख्याने च, यथा तेजोंऽशयोः कालाग्निखद्योतयोर्जलांशयोरमृतसमुद्रमूत्रयोः पृथिव्यंशयोर्मेरुपुरीषयोस्तत्तदंशत्वाविशेषेऽपि यथा नैकप्रकारता, किन्तु सदसत्तया विवेकस्तथा मत्स्यादीनां स्वरूपांशानां भिन्नांशानां जीवानां च । एवश्चांशतुल्येऽपि कालाग्नितेजसोरभिमानिदेवतैक्यं खद्योते चाभिमानिभेद इति तत्कृतं वैलक्षण्यमित्याहुः ।

अत्रेदमवधेयम् । सूत्रे, नैवं पर इत्यनेन यत्प्रकारको जीवस्तत्प्रकारकत्वं परस्मिन्निषिध्यते प्रकाशादिदृष्टान्तेन । भवद्भिस्तु परस्वरूपविचारेण स्वरूपांशानां तथात्वं साध्यते । तत्तु सिद्धे परस्य तथात्वे अर्थादेव सेत्स्यतीत्यपार्थः प्रयासः । परस्य निर्दोषत्वं तु न भवदुदितरीत्या सिद्ध्यति । तेजोजलभुवां कालाग्न्यमृतसमुद्रमेरूणामेवैकाभिमानित्वं नान्येषामित्येवं विभागस्य पुराणादिष्वदर्शनात् । पृथिव्याः सर्वसहात्वेन दोषसम्बन्धस्य सिद्धतया दृष्टान्तस्य विरुद्धत्वप्रसङ्गाच्च । तेषां स्वांशराश्यभिमानित्ववदीश्वरेऽपि जीवराश्यभिमानित्वप्रसङ्गाच्च । अनभिमानित्वे तु भिन्नत्वस्य भवद्भिरेगोपगतत्वादंशत्वस्यैवासम्भवः । अथ राशिवदंशित्वं विभाव्यते तदा तु तस्य साजात्यमात्रे पर्यवसानात् ततो भिन्नस्यैकदेशस्य दूषणे राशौ दूषणसंसर्गस्य लोकेऽप्यभावात् परिहारस्यैव वैयर्थ्यम् । एवं पितृपुत्रभावेऽपि. पुत्रे काणे पितरि तदभावात् परिहारवैयर्थ्यमेव । नच तद्बाधकश्रुत्याद्यनुपपत्तिः । अस्मद्रीत्यापि तदुपपत्तेः । किञ्चैवं नैसर्गिके भेदे अवान्तरसृष्टाविवादिसृष्टावपि पूर्वमीश्वरे जीवानां पिण्डीभाव एव वाच्यो, न त्वैक्यम् । तथा सति तेषां भिन्नत्वेन, बहु स्यां नामरूपे व्याकरवाणीत्याद्युक्तं स्वस्य बहुभवनं नामरूपव्याकर्तृत्वमुत्तमपुरुषप्रयोगश्चोपरुद्ध्येत । अभिमानित्वे जीवतौल्यं चापद्येतेति ।

प्रकृतमनुसरामः॥ स्मृतौ सूत्रे चांशशब्द उक्तः, श्रुतौ च पादशब्दः । उभावप्यनेकार्थत्वात् सन्दिग्धौ । अंशशब्दस्तावदवयवे पुत्रे खण्डे

विशिष्टवस्त्वेकदेशे राश्येकदेशे च प्रसिद्धः । श्रुतौ तु पत्न्यामपि परंपरया, अर्द्धो वा एष आत्मनो यत् पत्नीरिति । स आत्मानमेव द्वेधाऽपातयत् ततः पतिश्च पत्नी चाभवतां तदेतदर्द्धबृगलमिवेति तस्या अर्द्धत्वकथनादर्द्धशब्दस्य च कोशे पुंस्यर्द्धोऽर्द्धं समेंऽशक इत्यंशविशेषे शक्तः पादशब्दोऽप्यवयव एकदेशे च । अवयवे तु प्रसिद्धः । एकदेशे तु विश्वो वैश्वानरः प्रथमः पाद इति । यद्यप्येतेषु यस्य कस्याप्यर्थस्य ग्रहणे लक्षणादोषसंसर्गो न भवति, तथापि श्रुतावूर्णनाभतन्त्वोरग्निविस्फुलिङ्गयोश्च दृष्टान्तकथनात् तदनुकूल एवांशांशिभावो ग्राह्यः । तथा सति खण्डावयवादिरूपस्तन्नित्यत्वादिबाधकश्रुत्यनुरोधादविकृतस्वरूप एवांशः सिद्ध्यति, न नित्याभिन्नः केवलविशेषणरूपो वा । प्रलयदशायामविभागेन पिण्डीभाव ऐक्ये वा श्लिष्टत्वेनैव सत्त्वात् तदालिङ्गितस्य ब्रह्मणः स्वस्मिन्नहमितरभिन्न इति प्रतीतेरर्थसिद्धत्वात् सृष्टिप्राक्काले बहु स्यामित्येकत्वबुद्धिपूर्वकस्य सङ्कल्पस्य पीडाप्रसङ्गात् । तस्या एकत्वबुद्धेर्भ्रमत्वप्रसङ्गेन महोपप्लवप्रसङ्गाच्च । अस्मत्पक्षे तु मोक्षेऽपि चरण एवं कथम् । चैद्यं च सात्त्वतपतेश्चरणं प्रविष्ट इत्यादिवाक्यात् । अतोऽशांशिभावः स्वामिसेवकभावो, यो यदंशः स तं भजेत्, नाऽरुद्रो रुद्रमर्चयेदित्यादिवाक्यान्यैक्यं चेति सर्वं प्राञ्जलमुपपद्यते । एवं जीवानामंशत्वे जीवस्वरूपविचारेण नानात्मवादो, भगवत्स्वरूपविचारेण चैकात्मवाद इत्यपि प्राञ्जलमेव सिद्ध्यति । हस्तपादादीनां परस्परभेदपुरुषाभेदयोर्लोकेऽपि दर्शनात् । एवञ्च मुक्तौ जीवानां भगवदैक्येऽपि तेषां तत्तदङ्गेष्वेव प्रवशाद्भेदसहिष्णुरेवाभेदः । भगवन्नियम्यता च प्राञ्जलैव । यथा हस्तादीनां तत्तन्नामकत्वं, तद्वज्जीवानामंशानां जीवनामकत्वमात्मनामकत्वं च निर्बाधम् । स्वगतद्वैतं तु न दोषाय । भेदसहिष्णोरेवाभेदस्य सिद्धान्तेऽङ्गीकारात् । अत एव श्रीवसुदेवभगवत्संवादेऽपि, आत्मा ह्येकः स्वयं ज्योतिरिति श्लोके नानात्वदृष्टेरौपाधिकत्वेन भ्रान्तत्वं निरूप्य स्वजीवस्वरूपयोर्विचारेणैकात्म्यं बोधयता भगवता, 'खं वायुर्ज्योतिरापो भूस्तत्कृतेषु यथाशयम् । आविस्तारोऽल्पभूर्येको नानात्वं यात्यसावपी'ति श्लोके खादिपञ्चमहाभूतदृष्टान्तेनैकात्म्येऽपि नानात्वस्य वास्तवत्वमुपाधिव्यङ्ग्यत्वं च बोधितम् । अन्यथा पूर्वश्लोके एव नानात्वदृष्टे-

गुणोपाधित्वेन भ्रान्तत्वे बोधिते तत एव नानात्वस्य निवृत्तत्वात् खादिपञ्चमहाभूतदृष्टान्तेन नानात्वं न स्थापयेत् । केवलाकाशदृष्टान्तेनापि घटाकाशमहाकाशवदेकत्वस्यौपाधिकनानात्वस्य च सिद्धौ सांख्यानि भूतानि भूतान्तराणि न दृष्टान्तीकुर्यात् । अतोंऽशत्वेन नानात्वस्य विद्यमानत्वात् परापरभावघटित एवैकात्म्यवादो भगवदभिमत इति सिद्ध्यति । तेन परममुक्तिदशायामैक्याभिव्यक्तावपि पुरुषस्य स्वाङ्गेष्विव भगवतो जीवेषु नियम्यता न विरुद्ध्यते । ननु परममुक्तेष्वैश्वर्यादिवत्त्वे सिद्धे नियम्यतया किं वा कार्यमिति शङ्क्यम् । स्वस्य मुक्तोपसृप्यत्वात् स्वसेवास्वप्राकट्येच्छायां स्वसेवार्थं स्वेन सह तत्प्राकट्यमित्यादि बोध्यम् । नचैवं सति नानात्वनिन्दाबोधकश्रुतिविरोधः शङ्क्यः । तत्र हि प्राणस्य प्राणमुत चक्षुषश्चक्षुरित्युपक्रम्य सर्वाधिदैविकत्वं वदन्, नेह नानास्ति किञ्चनेति स्वरूपे नानात्वं निषेधति । तेन यथा जीवे प्राणादयो भिन्नाः स्वयं जीवस्तेभ्यो भिन्न इत्येवं नानात्वं, न तथा ब्रह्मणि, किन्तु सर्वाधिदैविकत्वात्, प्राणन्नेव प्राणो भवतीत्यादिश्रुत्युक्तं प्राणादिकार्यं स्वयं स्वरूपेणैव कुर्वन्नाना नेति नानात्वं निषिद्ध्य तादृशे यः प्राणादिनानात्वं पश्यति तस्य निन्दा क्रियते । तेन भ्रान्तप्रतिपन्ननानात्वस्य दर्शन एव निन्दापर्यवसानं, न तु कार्यभेदेन प्राप्ते तस्मिन् प्राणन्नेव प्राणो भवतीति श्रुत्यैव नानात्वस्याङ्गीकारात् । यथैकः पुरुषो पाचनपाठनादीनि नानाकार्याणि कुर्वन्नाना न भवतीति तद्वद् अत्रापीत्यदोषात् । एतेनैव, न ह्यस्ति द्वैतसिद्धिरात्मैव सिद्धोऽद्वितीयो मायया ह्यन्यदिवेत्युत्तरतापनीयोक्तं समर्थितं ज्ञेयम् । अशांशिभावेनैव नानाकार्यकरणेऽपि स्वरूपैक्यानपायात् । इदं च मत्कृतनृसिंहतापनीव्याख्यानाज्ज्ञेयमवगन्तव्यमिति नेह प्रपञ्च्यते । नच, यदा ह्येवैष एतस्मिन्नुदरमन्तरं कुरुते अथ तस्य भयं भवतीति श्रुतिविरोधः । अत्र भेददर्शने दोषस्यानुक्तत्वात्, कुरुते इति पदेन तथा निश्चयात् । क्रियासाध्यस्य तस्य भेदस्योपमानादिकरणे एव सम्भवात् । तस्मादयमेव पक्षो निर्दुष्ट इति ॥ ५३ ॥ १६ ॥

इति श्रीमद्वल्लभाचार्यचरणनखचन्द्रनिरस्तहृदयध्वान्तस्य
पुरुषोत्तमस्य कृतौ भाष्यप्रकाशे द्वितीयाध्यायस्य
तृतीयः पादः ॥ २ ॥ ३ ॥

BENARES SANSKRIT SERIES;
A
COLLECTION OF SANSKRIT WORKS
EDITED BY THE
PANDITS OF THE BENARES SANSKRIT COLLEGE,
UNDER THE SUPERINTENDENCE OF
R. T. H. GRIFFITH, M. A., C. I. E.
AND
G. THIBAUT, PH. D.
No. 119.

श्रीमदणुभाष्यम् ।

श्रीश्रीवल्लभाचार्यविरचितम् ।

गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमजीमहाराजविरचितभाष्य-
प्रकाशाख्यव्याख्यासमेतम् ।

श्रीमदाचार्यश्रीवल्लभाधीश्वरशुद्धाद्वैतसंप्रदायविदुषा
रत्नगोपालभट्टेन संशोधितम् ।

ANU BHÂSHYA,

ON BRAHMASÛTRA BY SRÎ VALLABHÂCHÂRYA,
With the Commentary called Bhâshya Prakâsa,
By Goswâmi Srî Purushottamjee Mahârâj.
EDITED BY RATNA GOPÂL BHATTA.

Fasciculus IX.

BENARES:
Published by the Proprietors Messrs. Braj B. Das & Co.,
AND SOLD BY H. D. GUPTA,
Secretary, Chowkhambâ Sanskrit Book Depôt.

Printed at the Vidyâ Vilâs Press,
BENARES.

1906.

सूचीपत्रम्।

गणपाठः	०	४	०
गोलप्रकाशः	२	८	०
गंगालहरी	०	१	०
गुरुसारणी	०	४	०
जातकतत्त्वम्	०	१२	०
तत्त्वदीप	०	१	०
तर्कसंग्रहः	०	१	६
दत्तकमीमांसा	०	८	०
धर्मशास्त्रसंग्रहः	०	१	६
धातुपाठः (जिल्द -))	०	२	०
धातुरूपावली	०	२	०
नैषध चरित नारायणी टीका टाइप	४	०	०
परिभाषापाठः	०	१	०
पाणिनीयशिक्षा भाष्यसहिता	०	२	०
प्रथम परीक्षा	०	२	०
प्रथमपुस्तक हिन्दी	०	१	०
प्रश्नभूषणम् (प्रश्न विचार का बहुत उत्तम ग्रन्थ)	०	४	०
बीजगणितम् (म० म० पं० सुधाकरकृतटिप्पणीसहित)	१	८	०
मनोरमा शब्दरत्नसहिता (टाइप)	९	०	०
लघुकौमुदी टिप्पणीसहिता	०	४	०
लघुकौमुदीभाषाटीका	४	०	०
लक्षणावली	०	२	०
लीलावती (म० म० पं० सुधाकरकृतटिप्पणीसहित)	१	०	०
वसिष्ठसिद्धान्तः	०	१	६
विष्णु सहस्रनाम	०	१	०
शब्दरूपावली	०	१	६
शृङ्गार सप्तशती	१	८	०
समासचक्रम्	०	१	०
समासचन्द्रिका	०	१	०
सरस्वतीकण्ठाभरणम्	३	०	०
साङ्ख्यचन्द्रिका टिप्पणीसहिता	०	८	०
साङ्ख्यतत्त्वकौमुदी	०	६	०
सिद्धान्तकौमुदी	३	०	०
सिद्धान्तमुक्तावली दिनकरीटिप्पणीसहिता	३	०	०
उपसर्गवृत्ति	०	१	०
हैमकौमुदी	०	[illegible]	०
हैम[illegible]	[illegible]	०	०

अथ द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ।

तथा प्राणः ॥ १ ॥

जीवशरीरवर्तिनां प्राणादीनां विचारार्थं पादारम्भः । तत्र जीवं निरूप्य तादृशधर्मवत्त्वं प्राणे अतिदिशति । प्राणशब्दप्रयोगः प्रियत्वाय प्राणा इन्द्रियाणि ।

तथा प्राणः ॥ पूर्वपादे जीवस्य स्थूलशरीरनिष्पादकानां भूतानामुत्पत्तिक्रमादिकं विचार्य ततो जीवस्वरूपं विचारितम् । इन्द्रियादीनां तु स्वरूपादिकं न विचारितमिति तुरीये पादेऽवसरसङ्गतिं बोधयन्तः पादप्रयोजनमाहुः । * जीवशरीरेत्यादि * । जीवस्थूलशरीरमध्यवर्तिनां लिङ्गशरीरघटकानामन्तर्बहिरिन्द्रियाणां प्राणानां च विचारार्थं पादारम्भ इत्यर्थः । अत्रैतेषां शरीरान्तरवर्तित्वोक्त्या शरीरान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वं दर्शितम् । तत्र द्वयी विधा संम्भाव्यते । शरीरवदुत्पत्तिनाशशालित्वं वा जीववद्गत्यागतिशालित्वं वा । आद्यायां वियदादिवद् ब्रह्मकार्यत्वम् । द्वितीयस्यां जीववद् ब्रह्मांशत्वम् । सर्वविज्ञानप्रतिज्ञायास्तूभयथाऽपि सिद्धिरतोऽत्रोभयोर्मध्ये किं विवक्षितमित्याकाङ्क्षायां प्राणादिनित्यतागमकस्य श्रुतावनुपलम्भाद्, एतस्माज्जायते प्राण इत्यत्र जन्मोपलम्भाच्च कार्यत्वमेव विवक्षितमिति पूर्वपक्षे प्रवृत्तमिदं सूत्रमित्याशयेन व्याचक्षते । * तत्र जीवमित्यादि * । अतीतपादान्ते अदृष्टानियमेन परमतं निराकृतम् । यद्यपि तत्संनिहितं तथापि तद्वत् प्राणानां निराकार्यत्वाभावेनादृष्टधर्मस्यातिदेष्टव्यत्वाभावात् ततः पूर्वं प्रकृतो यो जीवः स एव वियदाद्यपेक्षया सन्निहित इति जीवसमानधर्मवत्त्वं प्राणेऽतिदिशतीत्यर्थः । नन्वान्तराणां सर्वेषामत्र विचार्यत्वात् तथा करणानीति वक्तव्ये कथं प्राण एवात्रोक्त इत्यत आहुः * प्राणशब्देत्यादि * । ननु तथापि मुख्ये तद्वाचके पदेऽनुक्ते कथं तेषामवगम इत्यत आहुः * प्राणा इन्द्रियाणीति * । अथ ह प्राणा

मनसो मुख्यत्वादेकवचनम् । उत्क्रान्तिगत्यागतीनामित्यारभ्य सर्वोपपत्तिरत्रातिदिष्टा, चिदंशस्यापि तिरोभाव इति पृथङ् निरूपणम् । ननु तद्गुणसारत्वादयः कथमुपदिश्यन्त इतिचेत् । न । सत्यम् अस्ति तत्रापि, ये प्राणं ब्रह्मोपासत इति ॥ १ ॥

अहं श्रेयसि व्यूदिरे इत्यादिश्रुतौ प्राणशब्द इन्द्रियेषु प्रसिद्ध इति सोऽपि मुख्यप्राय इति ततोऽपि सुखेनावगम इत्यर्थः । तर्हि कथमेकवचनप्रयोग इत्यत आहुः । * मनस इत्यादि * । लिङ्गशरीरे तस्यैव प्राधान्यात् तथेत्यर्थः । ननु प्राणेषु वियदादिधर्मातिदेशे, स प्राणमसृजतेति श्रुत्युक्तं सृज्यत्वरूपं जन्यलिङ्गमतिदेशकम् । जीवधर्मातिदेशे किमतिदेशकमित्यत आहुः । * उत्क्रान्तीत्यादि * । स यदाऽस्माच्छरीरादुत्क्रामति सहैवैतैः सर्वैरुत्क्रामति यथा महाराजो जानपदान् गृहीत्वा स्वे जनपदे यथाकामं परिवर्त्तत एवमेवैष एतत्प्राणान् गृहीत्वा स्वे शरीरे यथाकामं परिवर्त्तते । स यदा प्रतिबुध्यते । यथाऽग्नेर्ज्वलतः सर्वा दिशो विस्फुलिङ्गाः प्रतिष्ठेरन्नेवमेवैतस्मादात्मनः प्राणा यथायतनं विप्रतिष्ठन्त इत्यादिपूक्ता जीवसहभावावबोधिका या सर्वानुपपत्तिः सैव, विप्रतिषिद्धधर्मसमवायं भूयस्त्वं स्यात् स्वधर्मत्वमिति पूर्वतन्त्रोक्तन्यायाज्जीवसमानधर्मातिदेशकत्वेनोपदिष्टेत्यर्थः । ननु सर्वोपपत्तिसाम्ये जीवधर्मातिदेशस्यार्थादेव सिद्धेरिदं सूत्रं पूर्वपाद एव प्रणीतं स्यात् पृथक्पादान्तरे विचारस्य किं प्रयोजनमत आहुः । * चिदंशेत्यादि * । तथाच जडत्वाद्वियदादितुल्यत्वं सम्भाव्येतेति तन्निवृत्त्यर्थं पृथग्विचार इत्यर्थः । अत्र जीवसाम्यममन्वानः पृच्छति । * नन्वित्यादि * । ननु सर्वोपपत्तिमध्ये तद्गुणसारत्वतद्व्यपदेशौ गुणानां यावदात्मभावित्वमन्ये च धर्माः प्रविष्टास्ते च प्राणविषयका न प्रसिद्धास्ते कथमुच्यन्ते इत्यर्थः । अत्र समादधते । * नेत्यादि * । अयं पर्यनुयोगो न कार्यः । बृहदारण्यके, प्राणा वै सत्यं तेषामेष सत्यमिति श्रुत्युक्तं सत्यमस्ति । तैत्तिरीये तत्र प्राणेऽपि ये प्राणं ब्रह्मोपासत इति व्यपदेशोऽस्ति । एवं षष्ठाचार्यब्राह्मणे प्राणवाक्चक्षुःश्रोत्रमनोहृदयेषु प्राणो

गौण्यसम्भवात् ॥ २ ॥

ननु उत्क्रान्त्यादिश्रुतिर्गौणी भविष्यति । न । गौण्यसम्भवात् । सा श्रुतिर्गौणी न सम्भवति । एकत्र श्रुतिर्जीवे मुख्या प्राणे गौणीति कथं सम्भवति ॥ २ ॥

तत्प्राक् श्रुतेश्च ॥ ३ ॥

वै ब्रह्म वाग वै ब्रह्मेति व्यपदेशोऽस्ति । न प्राणेन नापानेन मर्त्यो जीवति कश्चन इतरेण तु जीवन्ति यस्मिन्नेतावुपाश्रिताविति सर्वप्राणनरूपो ब्रह्मगुणः प्राणेऽस्ति । चक्षुषश्चक्षुः श्रोत्रस्य श्रोत्रमिति तेषां स्वस्वकार्यक्षमत्वमपि ब्रह्मगुण एव तत्तदिन्द्रियेष्वस्ति । स एव च तेषु सारभूतो जडान्तरेभ्यो वैलक्षण्यसम्पादकत्वात् । स च धर्मो यावत्तत्स्थिति तेषु तिष्ठतीति कार्यबलादेवावगम्यते । इन्द्रियबधस्तु कार्याक्षमत्वमेव, न नाशः । पुनः शरीरान्तरेऽपि सन्निधानात् । अतस्तद्गुणसारत्वादयस्तत्रोपदिश्यन्ते इति न पर्यनुयोगावकाशः । तथाच जीवधर्माणां भूयस्त्वात् तेषामेवातिदेशो युक्तो न वियदादिधर्माणामित्यर्थः ॥ १ ॥

गौण्यसम्भवात् ॥ अतिदेशकमाक्षिपति । * नन्वित्यादि * । ननु नित्यत्वस्याश्रवणादुत्क्रान्त्यागतिश्रुतिर्नाशोत्पत्तिपरतया सत्यत्वादिश्रुतिश्चोपासनापरतया गौणी भविष्यतीति न तासामतिदेशकत्वमित्यर्थः । अत्र समादधते * नेत्यादि * । कुतः ? गौण्या असम्भवो गौण्यसम्भवस्तस्मात् । अत्र तथेति पूर्वस्मादनुवर्तते । एवमग्रेऽपि । तेन बुद्धिस्थहेतुशुद्ध्यर्थानि चत्वार्यग्रिमाणि सूत्राणीति फलति । असम्भवं व्युत्पादयन्ति । एकत्रेत्यादि । स यदाऽस्मादित्यत्र द्वितीया उत्क्रामतीति श्रुतिस्तु सर्वेषां सहभावं विधातुं पूर्वामेवोत्क्रान्तिमनुवदत्यतः पूर्वोक्तैकैव श्रुतिर्जीवे मुख्या प्राणेषु गौणीति युगपद्वृत्तिद्वयविरोधान्न सम्भवतीति न तासामतिदेशकत्वहानिरित्यर्थः । एतेनैव जीवे गौणी, प्राणेषु मुख्येति वदन्त एकदेशिनोऽपि प्रत्युक्ताः । वैरूप्यस्य तौल्यादिति बोध्यम ॥ २ ॥

तत्प्राक् श्रुतेश्च ॥ अत्रापि तथेत्यनुवर्त्तते । सूत्रप्रयोजनमा-

जडत्वेनाधिकविचारोऽत्र क्रियते । सृष्टेः पूर्वमपि प्राणादीनां स्थितिः श्रूयते । असद् वा इदमग्र आसीत् तदाहुः, किं तदसदासीदित्यृषयो वा व तेऽग्रे असदासीत् तदाहुः, के ते ऋषय इति प्राणा वा ऋषय इति । ननु सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयमिति विरोध इतिचेत् । न । स्वरूपोत्पत्तिरेवात्र निषिद्ध्यते । जीववत् । न तूद्गमः । उद्गमात् पूर्वं तु सदेवेति श्रुतिः । चकारान्मोक्षे तस्यापि सम्पत्तिः श्रूयते स्थलान्तरे । एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि चेति श्रुतिर्विस्फुलिङ्गसदृशी ॥ २ ॥

हुः । * जडत्वेनेत्यादि * । जडानां भूतानां चिरस्थायित्वदर्शनात्तावतैव प्राणानामप्युत्क्रान्त्यादिः सम्भाव्यत इति तदभावाय प्राणानां नित्यत्वविचारः क्रियत इत्यर्थः । तमेवाहुः । * सृष्टेरित्यादि * । श्रुतिस्तु वाजिनामग्निप्रकरणस्था । अत्र प्राणा इति बहुवचनमिन्द्रियाणां गमकम् । छान्दोग्यविरोधमाशङ्क्य परिहरन्ति । * नन्वित्यादि * । * नेत्यादि च * । तथाच न तस्याः श्रुतेर्विरोधो, नाप्यनित्यत्वमित्यर्थः । चकारप्रयोजनमाहुः । * चकारादित्यादि * । यथा सृष्टेः प्राक् स्थित्या नित्यत्वं लभ्यते तथा मोक्षे तदीयप्राणादेर्ब्रह्मसम्पत्तिः श्रूयते शारीरब्राह्मणे । न तस्मात् प्राणा उत्क्रामन्त्यत्रैव समवनीयते ब्रह्मैव सन् ब्रह्माऽप्येतीति । अत्रैव समवनीयन्त इति । उत्क्रमहेतूनामविद्याकामकर्मणां निवृत्तत्वाद् ब्रह्मण्येव सम्पद्यन्ते इत्यर्थः । नचेयं जीवन्मुक्तव्यवस्थेति शङ्क्यम् । तत्रोत्क्रमशङ्काया एवाभावेन तदभावानुवादवैयर्थ्यप्रसङ्गात् । अग्रे अहिनिर्ल्वयनीदृष्टान्तदर्शनेन स्थूलदेहत्यागस्यैव तत्र लाभाच्च । अतो नित्यत्वार्थं साऽपि संगृह्यत इत्यर्थः । श्रुत्यन्तरपीडामाशङ्क्य परिहरन्ति । * एतस्मादित्यादि * । तथाच विस्फुलिङ्गवाक्ये यथा व्युच्चरणं, तथाऽत्र प्रादुर्भाव इति तत्सादृश्यम् । स्वरूपोत्पत्तेरपि विभागानन्तरभावित्वात् स्वाद्युत्पत्तेरपि न विरोधोऽतो न तस्या अपि पीडेत्यर्थः । विसर्गस्यापि विभागरूपत्वादयमेव न्यायः, स प्राणमसृजतेत्यत्रापि द्रष्ट-

तत्पूर्वकत्वाद् वाचः ॥ ४ ॥

मनः पूर्वरूपं वागुत्तररूपमिति। तस्य यजुरेव शिर इति। तथाच वेदानां स्वत उत्पत्त्यभावात् तत्पूर्वमनसः कथमुत्पत्तिः॥४॥

सप्तगतेर्विशेषितत्वाच्च ॥ ५ ॥

तमुत्क्रामन्तं प्राणोऽनूत्क्रामति प्राणमनूत्क्रामन्तं सर्वे प्राणा

व्यः। एतेन श्रुत्यविरोधप्रतिपादनरूपत्वादध्यायसङ्गतिरपि स्मारिता ज्ञेया ॥ ३ ॥

तत्पूर्वकत्वाद्वाचः ॥ ननु सृष्ट्यादौ प्राणस्थितिश्रुतेरवान्तरप्रलये प्रागवस्थितप्रजापतिप्राणसत्ताप्रतिपादनेनाऽप्युपपद्यमानत्वान्न तया प्राणनित्यत्वसिद्धिरिति शङ्कायामिदं सूत्रमाहेत्याशयेन व्याकुर्वन्ति। * मन इत्यादि *। पूर्वया श्रुत्या मनोवाचोः पूर्वोत्तरभावेऽन्यया च मनोमयस्य वेदात्मकत्वे बोधिते मनोवाचोर्वृत्तिभेदादेव भेदे, न तु स्वरूपत इति सिद्धौ, निश्वसितश्रुत्या, वाचा विरूपनित्ययेति श्रुत्या च वेदानां निश्वसिरूपतया नित्यतया च स्वरूपत उत्पत्त्यभावादुद्गममात्रमेव। तथा सति तत्पूर्वरूपस्य मनसः कथमुत्पत्तिः सम्भवति। तस्मान्न तस्याप्युत्पत्तिः किन्तूद्गममात्रमेवातस्तयोर्नित्यत्वसिद्धिरित्यर्थः। नन्वेवं भगवन्मनोवाचोर्नित्यत्वे जैवानां कथं नित्यत्वसिद्धिरितिचेत्। उच्यते। तद्व्यष्टित्वात् सिद्धिरिति। अत एवाग्रे श्लोकाः सूत्राण्यनुव्याख्यानानि व्याख्यानान्यस्यैवेतानि सर्वाणि निश्वसितानीत्युक्तम्। इदमेव चैकादशस्कन्धे स एष जीवो विवरप्रसूतिरित्यादिश्लोकत्रये स्फुटम्। तत एवाचार्यैरपि निबन्धे 'अस्मदादिमुखेनापि क्रीडार्थं सर्वतो हरिः। शब्दभेदं वितनुते रूपेष्विव विनिश्चय'इत्युक्तम् ॥ ४ ॥

सप्तगतेर्विशेषितत्वाच्च ॥ एवं प्राणमनोवाक्स्वतिदेशिकाया उपपत्तेः सिद्धावपि चक्षुरादिषु न सा स्फुटेत्यतस्तदर्थं हेत्वन्तरं वदतीत्याशयेन व्याकुर्वन्ति। * तमित्यादि *। एताभ्यां वाक्याभ्याम्। अथारूपज्ञ इत्यादिषु पूर्ववाक्येषूक्तानां चक्षुरादीनां सप्तानां मु-

अनुत्क्रामन्तीति पूर्वोक्तानां चक्षुरादीनाम्, अथारूपज्ञो भवतीत्ये-कीभवति न पश्यतीत्याहुरित्यादिभिर्जीवगतिः सप्तानां गतिभिर्वि-शेष्यते। सप्तगतयस्तेन विशेषिता एकीभवन्तीति। अतो जीवसमान-योगक्षेमत्वाज्जीवतुल्यतेति। चकारात् तत्तदुपाख्यानेषु चक्षुःप्रभृ-तीनां देवतात्वं संवादश्च। अतश्चेतनतुल्यत्वम्।

स्थप्राणगत्युत्तरं गतिरुच्यते। सा सप्तगतिः। यद्यपि पूर्ववाक्येष्व-ष्टावुक्तास्तथापि मनोबुद्ध्योर्वृत्तिभेदोऽन्तःकरणत्वेन ऐक्यमतः स-प्तत्वमिति सप्तगतिः। किञ्च तेन प्रद्योतेनैष आत्मा निष्क्रामति चक्षु-ष्टो वा मूर्ध्नो वेत्यादिना उत्तरवाक्येन वक्ष्यमाणा या जीवगतिः सा, अथारूपज्ञ इत्यादिषु पूर्ववाक्येषु सप्तानां गतिभिर्विशेष्यते एकीभ-वतीति सप्तगतयो या तेन जीवगमनेन विशेषिता एकीभवन्तीति। अतः, अनश्वरभावस्याजन्यत्वेन तथेत्यर्थः चकारसूचितं हेत्वन्तर-माहुः। * चकारादित्यादि *। * तत्तदुपाख्यानेष्विति *। व्रत-मीमांसाप्रभृतिषु। * चेतनतुल्यत्वमिति *। स्वरूपतोऽचेतनत्वा-त्। तदेषां प्राणानां विज्ञानेन विज्ञानमादायेति धर्मरूपज्ञानस्य श्रा-वणाच्च चेतनतुल्यत्वम्। एवमत्र प्राणपदवाच्यानां जीवतुल्यत्वं स-मर्थितम्। एतस्य सूत्रस्योत्तराधिकरणे सम्बन्धे तु, एते हेतवो व्याख्यातरीत्या उत्सूत्रमेव बोध्याः। तेन न कापि न्यूनता।

अत्र सर्वेऽपि वियदाद्यतिदेशमङ्गीकृत्य इन्द्रियाणामुत्पत्तिं वदन्ति।

सन्निहितजीवातिदेशानङ्गीकारे तु केचन जीवस्यानुत्पत्तिग-ख्यातया, प्राणानां तूत्पत्तिगर्भाचक्ष्याऽनित्यसम्बद्धत्वं हेतुं वदन्ति।

अपरे तु, उत्पत्त्यनुत्पत्तिबोधकयोः श्रुत्योः सद्भावेऽप्युत्पत्ति-बोधकश्रुतीनां भूयस्त्वात् पूर्वतन्त्रे च, विप्रतिपद्धधर्मसमवाये भूय-सां स्यात् सधर्मत्वमिति निर्णयं हेतुमाहुः।

अन्ये तु, असद्वेतिवाजिश्रुतिमपि ब्रह्मपरत्वेन व्याकुर्वन्तः, प्राणा वा ऋषय इति बहुत्वश्रुतिं च गौणीं वदन्तः, सदेव सोम्येति श्रुतेर्ब्रह्मातिरिक्तस्य प्रागवस्थानासम्भवमेव हेतुमाहुः।

केचिदिदं सूत्रमुत्तरसूत्रपूर्वपक्षत्वेन योजयन्ति। तत्रायमर्थः। ते प्राणाः कतीत्याकाङ्क्षायां, सप्त प्राणाः प्रभवन्ति तस्मात् सप्ता-

इतरे तु, एतस्माज्जायते प्राण इति श्रुतिमेव हेतुमाहुः।

तत् सर्व्वमरोचिष्णु। श्रुत्या व्युच्चरणस्य जीवप्राणादिसाधारण्येनोक्तत्वात् तस्य स्वरूपोत्पत्तिरूपत्वाभावेन तैत्तिरीये, तायेन जीवान् व्यससर्जभूम्यामिति जीवेऽपि केवलविसर्गश्रावणात् तस्यापि पृथक्करणरूपतया व्युच्चरणानतिरेकेण जीववत् प्राणानामप्युत्पत्त्यभावाज्जीववत् प्राणानामनुत्पत्तेरवाच्यिष्यामितनया आद्यपक्षोक्ताया असम्बद्धताया अभावात्। असद्वेति वाजिश्रुतौ मध्यप्राणेद्धान्यप्राणकृतसप्तपुरुषसृष्ट्यनन्तरं तदैक्यनिष्पादितस्यैकस्य पुरुषस्य प्रजापतित्वकथनेन तस्य प्राणानन्तरभावितया प्राणेषु तदीयत्वस्य वक्तुमशक्यत्वेन तद्विरोधानपायाद् द्वितीयपक्षोक्तपूर्वतन्त्रन्यायस्यास्मत्पक्षेऽप्यविरोधाच्च। एवञ्च, सदेव सोम्येति श्रुतिर्व्युच्चरणात् पूर्व्वं काले परामृशति। व्युच्चरणोत्तरं भूतोत्पत्तेः पूर्वं काले वाजिश्रुतिः परामृशतीति तयोर्विरोधाभावेन एतद्ग्रन्थस्य योऽयं मध्यप्राण इत्यादिग्रन्थस्य विरोधेन च तृतीयपक्षोक्ताया प्राणा वा ऋषय इत्यत्र गौण्या अप्यप्रयोजकत्वात्। एतस्माज्जायत इत्यस्यास्तुरीयपक्षोपन्यस्ताया: श्रुतेरपि व्युच्चरणश्रुतितुल्यत्वाच्च। सन्निहितजीवातिदेशानङ्गीकारे बीजानुपलम्भेन सर्व्वेषामेव शिथिलत्वादिति। तस्माद् भूतोत्पत्तेः पूर्वं जीवानामिन्द्रियाणां च व्युच्चरणं, न तूत्पत्तिरिति सिद्धम्।

भिक्षुस्तूत्पत्तिक्रमविचारार्थैतदधिकरणम्। अतिदेशस्त्वन्तरा विज्ञानमनसी इति सूत्रस्थयोर्विज्ञानमनसोरित्याह। तन्मन्दम्। अनयोरेकतरसूत्रस्य वैयर्थ्यापत्तेः। विज्ञानमनसी इत्यत्रोपलक्षणविधया अन्येषामपि प्राणानां ग्रहीतुं शक्यत्वात्। अत्रापि प्राणमध्ये तयोरपि निविष्टत्वाच्चेति।

एवमेतेनाधिकरणेन प्राणानां जीवतुल्यत्वं समर्थितम्। अतः परं तेषां संख्या निर्द्धार्यते। तत्र सप्तगतिसूत्रस्य सम्बन्धं केचन वदन्ति। तदाहुः। * केचिदित्यादि *। भाष्यं तु निगदव्याख्या-

र्चिषः समिधः सप्तजिह्वाः । अष्टौ ग्रहा अष्टावतिग्रहा इति । सप्त इति । सप्त वै शीर्षण्याः प्राणा द्वाववाश्चाविति । नव वै पुरुषे प्राणा नाभिर्दशमी । दश वै पशोः प्राणा आत्मैकादश इत्येवमादिषु नानासंख्या प्राणानां प्रतीता । तत्र श्रुतिविप्रतिषेधे किं युक्तमिति संशये सप्तैवेति प्राप्तम् । कुतः ? । गतेः । सप्तानामेव गतिः श्रूयते । सप्त इह लोका येषु चरन्ति प्राणा गुहाशया निहिताः सप्त सप्तेति । किञ्च । विशेषितत्वाच्च । जीवस्योत्क्रमणसमये सप्तानामेव विशेषितत्वम् । अन्ये तु पुनरेतेषामेव वृत्तिभेदाद् भेदा इत्येवं प्राप्ते ॥ ५ ॥

उच्यते—

हस्तादयस्तु स्थितेऽतो नैवम् ॥ ६ ॥

पूर्वसम्बन्धे उत्सूत्रं पूर्वपक्षः । तुशब्दः पूर्वपक्षं व्यावर्तयति । हस्तादयः सप्तभ्योऽधिकाः । हस्तौ चादातव्यं च, उपस्थश्चानन्दयितव्यं च, पायुश्च विसर्जयितव्यं च, पादौ च गन्तव्यं चेति। चक्षुरादिगणनायामेतेऽपि चत्वार इन्द्रियत्वेन गणिताः । स्थिते सति, श्रुतौ गणनया चक्षुरादितुल्यत्वे सति । अतो हेतोः सप्तैवेति न, किन्त्वेकादश । अवान्तरगणना सूचनयाऽसम्भवाभिप्राया

तम् ॥ ५ ॥ १ ॥

हस्तादयस्तु स्थितेऽतो नैवम् ॥ ननु सप्तगतिसूत्रस्य पूर्वाऽधिकरणशेषत्वे एतस्याधिकरणस्य कथं सिद्धिरित्यत आहुः । * पूर्वेत्यादि * उक्तप्रकारक एव पूर्वपक्षः, सूत्रं विहाय उपरिष्टात् कर्तव्यस्ततः सिद्धिरित्यर्थः । व्याकुर्वन्ति । * तुशब्द इत्यादि * । * अत इति * । चक्षुरादितुल्यत्वात् । ननु तर्हि सप्तादिगणनायाः किं प्रयोजनमत आहुः * अवान्तरेत्यादि * सप्तगणना, चक्षुस्त्वग्घ्राणरसन-

अधिकसंख्याऽन्तःकरणभेदादिति । एकादशैवेन्द्रियाणीति स्थितम् ॥ ६ ॥

श्रवणमनोवाचामितरेन्द्रियाणां बहूपकारकत्वेन प्राधान्यसूचनया । अष्टगणना ग्रहपदकथनाद् बन्धकत्वसूचनया । नवगणना अनावृतनवद्वारसूचनया । दशगणना केवलद्वारमात्रसूचनयेत्येवं सम्भवाभिप्राया । सम्भवन्ति ह्येकादशसंख्यायामेताः संख्या इत्यभिप्राया । चतुर्दशसंख्या त्वन्तःकरणस्य चतुर्विधत्वात् तदभिप्राया । तथाचैतज्ज्ञापनं प्रयोजनमित्यर्थः । तर्ह्येकादशैवेति कथं निर्णय इत्यत आहुः । * एकादशेत्यादि * । गीतायां क्षेत्रकथने, 'ऋषिभिर्बहुधा गीतं छन्दोभिर्विविधैः पृथक् । ब्रह्मसूत्रपदैश्चैव हेतुमद्भिर्विनिश्चितैरि'त्युक्त्वा, महाभूतान्यहङ्कारो बुद्धिरव्यक्तमेव चेत्यहङ्कारादीन् भिन्नतयोक्त्वा, इन्द्रियाणि दशैकं चेति कथनाद् ब्रह्मसूत्रपदेष्वेकादशैवेन्द्रियाणीति निर्णीतमित्यर्थः । नच पञ्च कर्मेन्द्रियाणि, पञ्च ज्ञानेन्द्रियाणीति दशोक्ताः । एकं चेति भिन्नतया कथनात् संख्यापूरणस्य चानिन्द्रियेणापि मनसा, यजमानपञ्चमा इडां भक्षयन्तीतिवत् सम्भवाच्च मनस इन्द्रियत्वमिति वाच्यम् । अनिन्द्रियत्वासिद्धेः पूर्वं तथा संख्यापूरणस्यापादयितुमशक्यत्वात् । भेदेन कथनस्य तूभयेन्द्रियनायकतयोत्कर्षबोधनार्थत्वात् । अन्यथा पूर्वार्द्धे बुद्ध्यादिभिः सहैव क्रमापत्तेः ।

यत्तु इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था ह्यर्थेभ्यश्च परं मन इति, बुद्धिं तु सारथिं विद्धि मनः प्रग्रहमेव च, इन्द्रियाणि हयानाहुर्विषयांस्तेषु गोचरानित्यादिश्रुतौ इन्द्रियेभ्यः परं मनः । इन्द्रियाणि मनो बुद्धिः, मनसश्चेन्द्रियाणां च ऐकाग्र्यं परमं तप इत्यादिस्मृतौ च भेदेन निर्देशान्मनो नेन्द्रियम् । क्वाचित्कमेकादशवचनं तु मनस इन्द्रियप्रवर्त्तकत्वेनोपचारात् । नचेन्द्रियेभ्यः परा इत्यादिषु गोबलीवर्दन्यायेन पृथग्वचनमिति वाच्यम् । इन्द्रियलक्षणस्य बुद्ध्यादावसम्भवात् । किं तल्लक्षणमितिचेत् । एकजातीयमात्रव्यापारकरणत्वमेव । अन्यथा शरीरादीनामपीन्द्रियत्वप्रसङ्गात् । अन्तःकरणस्य तु चाक्षुषादिरूपनानाजातीयज्ञानकर्म प्रति करणत्वेनाऽस्य लक्षणस्या-

अणवश्च ॥ ७ ॥

सर्वे प्राणा अणुपरिमाणाः । गतिमत्त्वेन नित्यत्वे अणुत्वमेव । परिमाणप्रमाणाभावात् पुनर्वचनम् ॥ ७ ॥

न्तःकरणे अभावादिति भिक्षुराह । तन्न । उक्तश्रुतिस्मृतीनां मनसो बलवत्त्वबोधनेनाप्युपपत्तेः । गीतायाम्, इन्द्रियाणां मनसश्चास्मीति वाक्येन, पञ्चमस्कन्धे पुरञ्जनोपाख्याने च, एकादशेन्द्रियचमूः पञ्चसूनाविनोदकृदिति वाक्येन च मनस्यपीन्द्रियत्वसत्ताया निश्चयात् । नच लक्षणाभावः । देहस्थत्वे सति ज्ञानक्रियान्यतरकरणत्वं वा, तथात्वे सति स्वफलेनात्मसत्ताज्ञापकत्वं वेति लक्षणस्य सम्भवात् । यद्वा इन्द्रियत्वमनिन्द्रियत्वं चेत्युभयमप्यस्तु । नच भावाभावविरोधः । अनिन्द्रियत्वस्य अविद्यावद्धर्मान्तरत्वेनाप्युपगन्तुं शक्यत्वात् । यमे देवत्वपितृत्वयोरिव मनसि क्रियाज्ञानमयत्वयोरिवैतयोरप्युभयोर्निवेशे बाधकाभावात् । विशेषविचारस्तु प्रस्थानरत्नाकरे मया कृत इति नेह प्रपञ्च्यते । तस्मादन्येषां वृत्तिभेदत्वेनाऽन्तःकरण एव निवेशादेकादशैवेन्द्रियाणीति सिद्धम् ।

अन्येऽपि सर्वे एकादशपक्षमेवाद्रियन्ते ।

माध्वास्तु । बुद्धिं निवेश्य द्वादशप्राणपक्षमङ्गीकुर्वन्ति । श्रुतिं च काञ्चिल्लिखन्ति । इन्द्रियाणि कतीति न विचारयन्ति । तत्रोदासीना वयम् ॥ ६ ॥ २ ॥

अणवश्च ॥ संख्यां निर्द्धार्य परिमाणं निर्द्धारयतीत्याशयेन व्याकुर्वन्ति । * सर्व इत्यादि * । सर्वेषां प्राणानां पूर्वोक्तरीत्या नित्यत्वे सिद्धे गतिमत्त्वेनाणुत्वमेवेत्यर्थः । अयं च हेतुर्गतिदेशात् प्राप्तश्चकारेण सूचितः । सूचनप्रयोजनमाहुः । * परिमाणेत्यादि * । सप्तान्नब्राह्मणे, त एते सर्व एव समाः सर्वेऽनन्ता इति यदानन्त्यश्रवणं तत्तु कालत एव तथात्वबोधकम् । अनन्तमेव सलोकं जयतीति फलोक्त्या तथाऽवसायात् । अतो जीवे यथाऽऽराग्रमात्रत्वं तथा प्राणेष्वश्रवणात् पुनर्वचनमित्यर्थः । एतेन शरीरपरिमाणत्वं सङ्कोचविकाशशालिपरिमाणत्वं व्यापकत्वं च निवारितम् । तेन चक्षु-

श्रेष्ठश्च ॥ ८ ॥

मुख्यश्च प्राणो नित्यगतिमान् अणुपरिमाणश्च । चकाराद्-

मनोवाचां दूरगमनम् । त्वचः सर्वशरीरव्याप्तिश्च सामर्थ्येन वा गुणव्याप्त्यावेति बोधितम् । मोक्षे च तेषामपि सत्सम्पत्तिरिति च बोधितम् । नन्वेतेषां को वा गुणो यो बहिः प्रसरतीति वक्तव्यम् । यदि न वक्तुं शक्यते तर्हि मिथ्यैवायमुद्यम इतिचेन्न । चक्षुर्मनोवाचां तेजोमयदेवताधिष्ठितत्वात् तदंशत्वाच्च रूपमेवेति वदामः। तेजोमयीवागिति श्रुतेश्च । त्वचस्तु स्पर्श एव । अथवा । यन्न स्पृशन्ति न विदुर्मनोबुद्धीन्द्रियासव इति पष्ठस्कन्धे नारदकृत उपदेशे मनःप्रभृतीनां ब्रह्मकर्मकस्पर्शज्ञानयोर्निषेधमुखेन तेषु स्पर्शज्ञानयोरङ्गीकारात् स्पर्श एव सर्वत्र यथोचितो भवतु । नच तस्य प्रत्यक्षापत्तिः शङ्क्या । अणुगुणत्वेनातीन्द्रियतया कार्यैकानुमेयत्वात् । इन्द्रियाणां प्राप्यप्रकाशकारित्वस्य नियतत्वादिति यत् पुनः सकलदेहव्यापिकार्यानुपपत्तिप्रसङ्गादणुत्वं मध्यमपरिमाणबोधकत्वेन व्याख्यातम् । तदप्येतेनैव निरस्तं ज्ञेयम् । ज्ञानवत्ता तु तदेषां प्राणानां विज्ञानेन विज्ञानमादायेति श्रावणाद् देवतात्वाच्च युक्तैवेति न कोऽपि शङ्कालेशः । भिक्षुस्त्वत्राणुपदेन तन्मात्राणि व्याख्याय तेषां पृथगुत्पत्तिविचारमत्राङ्गीचकार । तन्न । मैत्रेयोपनिषदि, पञ्च तन्मात्राणि भूतशब्देनोच्यन्ते।अथ महाभूतानि भूतशब्देनोच्यन्ते इत्युक्त्या श्रुतौ भूतपद उभयसङ्ग्रहस्य बोधितत्वेन पूर्वपादीयवियदाद्युत्पत्तिविचारादेव चारितार्थ्येन पृथग्विचारप्रयोजनाभावात् ॥७॥३॥

श्रेष्ठश्च ॥ इन्द्रियाणि विचार्येदानीं मुख्यप्राणं विचारयति । तत्र मुख्यप्राणनित्यतायाः स्फुटमश्रवणात् प्रश्नोपनिषत्प्रभृतिषु, मा मोहमापद्यथा अहमेवैतत्पञ्चधात्मानं प्रविभज्यैतद्बाणमवष्टभ्य विधारयामीत्यादिरूपे प्राणानां संवादे शरीरस्थितिहेतुतया श्रेष्ठत्वेन निर्णीतत्वाच्च सन्देहे श्रेष्ठस्य नित्यतागमकत्वे मानाभावादनित्य इति प्राप्ते आहेत्याशयेन व्याकुर्वन्ति । * मुख्य इत्यादि * । मुख्यः

तिदेशः । नासदासीदित्यत्र, आनीदवातं स्वधया तदेकमिति अननात्मकस्य पूर्वसत्ता प्रदर्शिता ॥ ८ ॥

न वायुक्रिये पृथगुपदेशात् ॥ ९ ॥

ननु मुख्यः प्राणो वायुरेव भविष्यति, इन्द्रियाणां क्रिया वा । एवं हि श्रूयते । यः प्राणः स वायुः । एष वायुः पञ्चविधः। प्राणोऽपानो व्यान उदानः समान इति । सामान्यकरणवृत्तिः प्राणाद्या वायवः पञ्चेति । तत्रान्तरीया आचक्षते । तदुभयमपि न । कुतः ? पृथगुपदेशात् । एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च, खं वायुर्ज्योतिरापः पृथिवी विश्वस्य धारिणीति प्राणवाय्वोः

प्राणोऽपि नित्यो गतिमानणुपरिमाणश्च । तत्र हेतुरतिदेशप्राप्तश्चका-रादेव पूर्ववत् सूच्यते । नन्वस्य सृष्टेः पूर्वं सत्तायां किं मानमत आहुः । * नासदित्यादि * । तथा चैवं सृष्टिप्राक्काले वातरूपता-निषेधपूर्वकमानीदिति कथनाद्भगवतोऽननात्मको यो धर्मः स एव मुख्यः प्राण इति तेन रूपेण सत्तायां सिद्धायाम्, एतस्माज्जायते प्राण इत्यत्रापि जीववद् व्युच्चरणमेव, न तूत्पत्तिः । सदेवेति श्रु-तिस्तु ततोऽपि पूर्ववृत्तान्तपरेति श्रुतिविरोधलेशस्याप्यभावादयमपि जीवसमानयोगक्षेमत्वादंश एवेत्यर्थः ॥ ८ ॥

न वायुक्रिये पृथगुपदेशात् ॥ प्राणस्वरूप एव किञ्चिदाशङ्क्य परिहरतीत्याशयमस्याहुः । * नन्वित्यादि *। तत्रान्तरीयाः सांख्याः, सामान्येति तेषां सांख्यसप्ततौ कारिका । अर्थस्तु—पञ्च बुद्धीन्द्रि-याणि, पञ्च कर्मेन्द्रियाणि बाह्यानि । मनोबुद्ध्यहङ्काराख्त्रय आन्तराः। एवं त्रयोदशविधं करणम् । तस्य त्रयोदशविधस्यापि करणस्य या साधारणी वृत्तिः प्राणाद्याः प्राणनादिरूपा । भावे घञ् । सैव पञ्च वायवः प्राणादय इति व्यवह्रियत इत्यर्थः । तथा चोभयोर्मध्ये यत्किञ्चिदादर्तव्यं, न तु पृथग्विचारस्तस्य युक्त इत्याशङ्काशयः । परिहारं व्याचक्षते * तदुभयमपि नेत्यादि * । नन्वेवं वायोः स-

पृथगुपदेशात् । वृत्तिवृत्तिमतोरभेदेन ततोऽपि पृथगुपदेशाच्च ॥ ९ ॥

चक्षुरादिवत्तु तत्सहशिष्ट्यादिभ्यः ॥ १० ॥

स प्राणः स्वतन्त्रः, परतन्त्रो वेति विचारे स्वतन्त्र इति तावत् प्राप्तम् । सुप्तेषु वागादिषु प्राण एको मृत्युनानाप्तः प्राणः संवर्गो वागादीन् संवृङ्क्ते प्राण इतरान् प्राणान् रक्षति मातेव पुत्रानिति ।

इमामाशङ्कां निराकरोति तुशब्दः । चक्षुरादिवदयमपि प्राणो-

काशाद्भेदोऽस्तु, इन्द्रियक्रियातः कथं भेद इत्यत आहुः । * वृत्तीत्यादि * । * ततोऽपीति * इन्द्रियतोऽपि । तथाच पदार्थान्तरमेव मुख्यः प्राणः । नच पदार्थान्तरत्वे, यः स वायुः, स एष वायुः पञ्चविध इति श्रुत्योर्विरोधः शङ्क्यः । तस्य भूतात्मकवायुव्यतिरिक्तभगवत्प्राणात्मकवायुपरत्वात् । नचात्र मानाभावः । बृहदारण्यक उद्गीथब्राह्मणे, अथ हेममासन्यं प्राणमूचुरित्यत्र तस्य प्राणादपि वैलक्षण्यश्रावणात् । नचाध्यात्मापत्त्या न वैलक्षण्यमिति वाच्यम् । तस्याः तस्य प्राणेऽपि सत्त्वात् । अनोऽपहतपाप्मत्वरूपाद् वैलक्षण्यात् तत्त्वान्तरमेव । वायुसमानाकारत्वं च तस्य मैत्रेयोपनिषदि द्वितीयप्रपाठके, सोऽमन्यतैतासां प्रबोधनायाभ्यन्तरं विविशामीति स वायुरिवात्मानं कृत्वाऽभ्यन्तरं प्राविशत् स एको नाशकत् स पञ्चधात्मानं विभज्येत्यादिप्रजापतिमुपक्रम्य पठ्यते । अतो न विरोध इत्यर्थः । अन्ये त्विदं सूत्रमग्रिमाधिकरणे योजयन्ति ॥ ९ ॥ ४ ॥

चक्षुरादिवत्तु तत्सहशिष्ट्यादिभ्यः ॥ अधिकरणान्तरत्वं बोधयितुं संशयादिकमाहुः । * स प्राण इत्यादि * । * संवृङ्क्त इति संगृह्णाति सङ्ग्रसति च । * इमामिति * । एतासु श्रुतिषु मृत्युना अनाप्तत्वस्य वागादिसंवर्गत्वस्य इतरप्राणरक्षकत्वस्य च श्रावणात् प्राणः स्वतन्त्र इत्येताम् । सिद्धान्तं व्याकुर्वन्ति । * चक्षुरादि-

ऽस्वतन्त्रः । मुख्यतो भगवदधीनः । व्यवहारे जीवाधीनः । कुतः ? । तत्सहशिष्ट्यादिभ्यः । चक्षुरादिवत् सह शासनात् । इन्द्रियजयवत् प्राणजयस्यापि दृष्टत्वात् । आदिशब्देन जडत्वादयः ॥ १० ॥

अकरणत्वाच्च न दोषस्तथाहि दर्शयति ॥ ११ ॥

ननु प्राणस्य जीवोपकरणत्वेन तदुपकारकव्यापारवत्त्वमपेक्ष्यते । तत्रैकादशैव वृत्तयस्तन्त्रान्तरेऽपि सिद्धाः । 'एकादशामी मनसोऽपि वृत्तय आकूतयः पञ्च धियोऽभिमानः । मात्राणि कर्माणि पुरञ्जनामां वदन्ति चैकादश वीर भूमी'रिति । तथा कश्चित् प्राणस्य व्यापारोऽस्तीतिचेत् ।

वदित्यादि * । मुख्यत इति * आसन्यत्वात् । * कुत इति * उक्तश्रुतिभिः स्वतन्त्रता तु सिद्धा । अस्वातन्त्र्यं कस्मात् प्रमाणादुच्यत इत्यर्थः । * इन्द्रियजयवदित्यादि * । श्वेताश्वतरे, त्रिरुन्नतं स्थाप्य समं शरीरं हृदीन्द्रियाणि मनसा सन्निवेश्य । ब्रह्मोडुपेन प्रतरेत विद्वान् स्रोतांसि सर्वाणि भयावहानि । प्राणान् प्रपीड्येह स युक्तचेष्टः क्षीणे प्राणे नासिकयोः श्वसीतेति इन्द्रियाणां हृदि सन्निवेशनेन जयवत् प्राणान् प्रपीड्येति प्राणायामेन तज्जयस्यापि श्रुतावेव दृष्टत्वात् । जितेन्द्रियस्य युक्तस्य जितश्वासस्य योगिन इति पुराणेऽपि दृष्टत्वात् । * जडत्वादय इति * । आदिशब्देन जीवोपकरणत्वं प्राणसंवादादिषु सह शासनं सर्वैर्व्याख्यातं संगृह्यते । तथाच प्रश्नोपनिषदि प्राणोत्पत्त्युत्क्रमस्थितीनां ब्रह्माधीनत्वश्रावणादासन्यत्वेऽपि ब्रह्मतन्त्रः । व्यवहारे पूर्वोक्तश्रुतिभ्यो वागादिनियामकत्वेऽप्येतभ्यो जीवतन्त्र इत्यर्थः ॥ १० ॥

अकरणत्वाच्च न दोषस्तथाहि दर्शयति ॥ उपकरणत्वं प्राणस्य कथमित्याकाङ्क्षायां किञ्चिदाशङ्क्य परिहरँस्तत् समर्थयतीत्याशयेन व्याकुर्वन्ति । * नन्वित्यादि * । * तन्त्रान्तर इति * ।

नैष दोषः । कुतः ? । अकरणत्वात् । करणस्यैव हि व्यापारोऽपेक्षितः । अन्यस्य कार्यमा[illegible]म् । तत्राह तथाहि कार्यवत्त्वं युक्तं तच्छ्रुतिरेव दर्शयति [illegible]स्मिन्नुत्क्रामसथेतर इत्यादिश्रुतिभिः । प्राणनिमित्तैव शरीरस्थितिरिति । तस्माद् व्यापाराभावेऽपि स्वरूपस्थितिमात्रेण तस्योपकारित्वम् ॥ ११ ॥

पञ्चवृत्तेर्मनोवद् व्यपदिश्यते ॥ १२ ॥

योगशास्त्रे । श्लोकस्तु पञ्चमस्कन्धे जडभरतवाक्येषु । अर्थस्तु–आकूतयो विसर्गानन्दनादानगमनवचनाख्यकर्मजनका बाह्यप्रयत्नाः पञ्च, धियः शब्दस्पर्शरसगन्धज्ञानानि पञ्च । एता दश सङ्कारकस्य मनसो वृत्तयः । अभिमानोऽहंममेति स्वीकारात्मकः साक्षान्मनसो वृत्तिः । एवमेकादश मनसो वृत्तयः । द्वारभूतानामिन्द्रियाणां तु प्रतिनियता एकैकजातीयाः । मात्राणि शब्दादयो धियां भूमयो विषयाः । कर्माणि विसर्गादीनि आकूतीनां भूमयो विषयाः । पुरं शरीरं, तच्च स्वसम्बन्धिनामप्युपलक्षकम् । तद्, अहंममेत्यभिमानाख्यमनोवृत्तेर्विषयः । एवमेकादश तासां वृत्तीनां भूमीर्गिर वदन्तीति । तथाच यथैता जीवोपकरणभूतानां करणानां तत्तद्भोगरूपकार्यार्थे व्यापारा आकूत्यादयः सन्ति तथा प्राणस्य जीवभोगसाधकः कश्चिद् व्यापारो नास्तीति कथं तस्य जीवोपकरणत्वमित्यर्थः । समाधिमत्राहुः । * नैष इत्यादि * । * एष इति * । व्यापाराभावः । * तत्राहेति * । तादृशापेक्षाभेदे प्रमाणमाह । * तथा हीत्यादि * अकरणत्वे कार्यवत्त्वमात्रं युक्तं, न तु सव्यापारं, तच्छ्रुतिरेव दर्शयतीत्यर्थः । श्रुतिमाहुः । * तस्मिन्नित्यादि * । प्रश्नोपनिषदि, तस्मिन्नुत्क्रामत्यथैतरे सर्व एवोत्क्रामन्ते तस्मिंश्च प्रतिष्ठमाने सर्व एव प्रतिष्ठन्ते तद्यथा मक्षिका मधुकरराजानमुत्क्रामन्तं सर्वा एवोत्क्रमन्ते तस्मिंश्च प्रतिष्ठमाने सर्वा एव प्रतिष्ठन्त इति । * उपकारित्वमिति * । तथाचोपकारित्वादुपकरणमित्यर्थः ॥ ११ ॥

पञ्चवृत्तेर्मनोवद् व्यपदिश्यते ॥ पुनः किञ्चिदाशङ्क्य परिहर-

व्यापारव्यतिरेकेणोपकारित्वमसमञ्जसमितिचेत् तत्राह । पञ्चवृत्तेः । अहमेवैतत् प[illegible] विभज्यैतद्बाणमवष्टभ्य विधारयामीति । यथा मनसो [illegible]नैवैकादश वृत्तयः स्वरूपत एव । एवमेव प्राणस्यापि पञ्चधात्मानं विभज्य कार्यकारणं व्यपदिश्यते ॥ १२ ॥

अणुश्च ॥ १३ ॥

अतिदेशेन प्राप्तमप्यणुत्वं पञ्चधात्मानं विभज्येति वचनात् सन्दिग्धं पुनर्विधीयते । आसन्योऽप्यणुः । चकारात् पूर्वोक्तसर्वससमुच्चयः ॥ १३ ॥

तीत्याशयेन व्याकुर्वन्ति । * व्यापारेत्यादि * । परिहारं विशदयन्ति । * यथेत्यादि * । तथाच व्यपदेशप्रामाण्येन यथा मनसि इन्द्रियद्वारा साक्षाच्च वृत्तिस्वीकारस्तथा प्राणेऽपि व्यपदेशप्रामाण्येन साक्षादेव वृत्तिस्वीकारः । अतः कार्यमात्रात् स्वरूप एवोपकारादुपकरणत्वमित्यर्थः । एतेन यत् परैः, प्रमाणविपर्ययविकल्पनिद्रास्मृतय इति योगसूत्रानुसारेण मनसः पञ्चवृत्तित्वमङ्गीकृत्य पञ्चवृत्तिकत्वांशेऽपि मनोवदिति दृष्टान्त इत्युक्तम्, तदपि परास्तम् । उक्तवाक्य एकादशत्वस्य कण्ठोक्तत्वात् । योगोक्तवृत्तीनां तृतीयस्कन्धे,संशयोऽथ विपर्यास इत्यत्र बुद्धिवृत्तित्वस्वीकाराच्च । श्रुत्युक्ताः कामादयस्त्ववान्तरवृत्तित्वेनैकादशस्वेव प्रविशन्ति । योगसूत्रं तु निरोध्यत्वेन ता वक्तीति, न त्वन्या निराचष्ट इति न कोऽपि दोषः ॥ १२ ॥

अणुश्च ॥ * पूर्वोक्तसर्वसमुच्चय इति * । उत्क्रान्त्यादिवृत्त्यन्तधर्मसंग्रहः । तथाच स्वसामर्थ्याद् वृत्तयां वृत्तिसामर्थ्यात् सर्वशरीरव्याप्तिः । बहिर्भूयस्त्वेन प्रत्ययस्तु त्रिवृत्करणोत्तरमद्भिः पोषणादुपपन्नः । तस्मादणुरेवासन्यः प्राण इति सिद्धम् । यत्पुनः प्राणमुपक्रम्य सम एभिस्त्रिभिर्लोकैः समोऽनेन सर्वेणेति विभुत्वमुद्गीथब्राह्मणे आवितम् । यच्च प्राणे सर्वं प्रतिष्ठितमिति सर्वाधारत्वं प्र-

ज्योतिराद्यधिष्ठानं तु तदामननात् ॥ १४ ॥

वागादीनां देवताधिष्ठानवतां प्रवृत्तिः,स्वत एव वा । जीवाधिष्ठानब्रह्मप्रेरणयोर्विद्यमानत्वादिति संशयः । विशेषकार्याभावा-

---

द्ब्नोपनिषदि श्रावितं, सर्वं हीदं प्राणेनावृतमिति श्रुत्यन्तरे । तत्तु, उत्क्रान्त्यादिश्रुतिभिर्निश्चिते परिच्छिन्नत्वे सर्वस्य प्राणिजातस्य प्राणायत्तस्थितिकत्वेनोपपद्यते इति रामानुजाचार्याः । तेन व्यापककार्यकरणात् तत्सिद्धिनिबन्धना गौणी तत्र फलति ।

शङ्कराचार्यभास्कराचार्याभ्यां तु—आधिदैविकेन समष्टिव्यष्टिरूपेण हैरण्यगर्भेण प्राणेन सूत्रात्मना तद्विभुत्वमिति न विरोध इत्युक्तम् । अस्माकमपीदमेव सम्मतं किञ्चिद्वैलक्षण्येनेत्यग्रिमाधिकरणे स्फुटयिष्यति ।

भिक्षुस्तु—अणुशब्देन तन्मात्रकार्यं स्थूलमहाभूताणुं वैशेषिकप्रतिपन्नत्र्यणुकस्थानीयं योगभाष्यानुसारेणाङ्गीकृत्य ततः स्थूलमहाभूतोत्पत्तिमङ्गीचकार । तदपि व्यासानभिप्रेतमेव । अत्र तत्प्रसङ्गादर्शनात् । यदि हि तानणूनभिप्रेयात् तदा पूर्वपाद एव विपर्ययसूत्रात् पूर्वमेव तानपि विचारयेत् । यदि च तत्र प्रामाणिकत्वमभिप्रेयात्, श्रुतेरिति वा स्मृतेरिति वा हेतुं च वदेत् । योगभाष्ये तदुक्तिस्तु तत्सूत्रानुसारिणीति न तेषां श्रौतत्वं स्वाभिप्रेतत्वं वा आपादयितुं शक्नोतीति वृथाडम्बर इति दिक् ॥ १३ ॥ ५ ॥

ज्योतिराद्यधिष्ठानं तु तदामननात् ॥ संशयाद्युपन्यासमुखेन सूत्रयोजनं बोधयन्ति । * वागादीनामित्यादि * नच जडानां स्वतः प्रवृत्त्यदर्शनाद् देवताधिष्ठानमर्थाक्षिप्तमिति संशय एव न घटत इत्यत आहुः । * जीवेत्यादि * अत्र जीवाधिष्ठानं द्वितीयकोटौ हेतुः । ब्रह्मप्रेरणं प्रथमकोटौ । अन्तर्यामिब्राह्मणे देवताधिष्ठितानामेव यमनस्योक्तत्वादिति । तुशब्दव्याख्यानमुखेन पूर्वपक्षमाहुः * विशेषेत्यादि * । अन्तर्यामिब्राह्मणोक्तस्य यमनस्याण्डसृष्टिरूपविशेषकार्यार्थतया, यः पृथिव्यां तिष्ठन्नित्यादिवाक्यसमभिव्याहारेणावगमादत्र च तदभावेन देवताप्रयोजनाभावात् । भोगमात्रकार्यस्य तु प्रतिनियत-

न देवताऽपेक्षेति पूर्वपक्षं निराकरोति तुशब्दः । वागादीनां ज्योति-रादि अग्न्यादिरधिष्ठानमवश्यमङ्गीकर्तव्यम् । कुतः ? । तदामनना-त् । तथा आम्नायते अग्निर्वाग् भूत्वा मुखं प्राविशदित्यादि ।

अयमर्थः—

योऽध्यात्मिकोऽयं पुरुषः सोऽसावेवाधिदैविकः ।

यस्तत्रोभयविच्छेदः स स्मृतो ह्याधिभौतिक इत्याध्यात्मिका-दीनां स्वरूपं वागादयश्चानुरूपा नित्याः । तत्र यदि त्रैविध्यं न क-ल्प्येत तदैकस्मिन्नेव शरीरे उपक्षीणं शरीरान्तरे न भवेत् । कल्प्

तथा जीवाधिष्ठानमात्रादेव सिद्धेर्न देवतापेक्षेति पूर्वपक्षमित्यर्थः । * अधिष्ठानमिति * । नन्द्यादित्वात् कर्त्तरि ल्युः । नपुंसकं तु सा-मान्ये । तथाच शरीरेऽपि प्राणानां सर्वेषां स्वस्वकार्यार्थं ज्योतिरा-दिर्धिष्ठाताऽवश्यमङ्गीकार्य इत्यर्थः । * तदामननादिति * तस्य देवतारूपस्याधिष्ठातुः श्रुतौ कथनात् । अग्निर्वाग्भूत्वेति श्रुतिस्तु ऐ-तरेयोपनिषदि लोकानां लोकपालानां च सृष्टिमुपक्रम्याद्भ्यः पुरुषो-द्धरणमुक्त्वा तत आलोचनान्तरेण तस्य मुखनिर्भेदं मुखाद्वाङ्नि-र्भेदं वाचोऽग्नेर्निर्भेदमुक्त्वा तथैव नासिकाक्षिकर्णत्वग्हृदयनाभिशि-श्नानां सेन्द्रियाणां सदेवानां निर्भेदं, ततस्तासां देवतानां प्रलयमहा-र्णवे पातम्, अशनापिपासाभ्यां तासामावरणं, ताभिः स्वान्नभोगार्थं स्थानप्रार्थनं, ततो भगवता तासां स्थित्यर्थे पुरुषशरीरानयनं चोक्त्वा ततो भगवता यथायतनं प्रविशतेत्युक्ते, अग्निर्वाग्भूत्वा मुखं प्राविश-द् वायुः प्राणो भूत्वा नासिके प्राविशदित्येवं तस्यास्तस्या देवता-यास्तत्तदिन्द्रियरूपभवनेन तत्तद्गोलके प्रवेशं वक्ति, तस्मादित्यर्थः । ननु तासां देवतानां विराट्पुरुषशरीरीयतत्तद्गोलके प्रवेशः स्वस्वा-न्नभोगार्थो, न तु कार्यार्थः । अथेन्द्रियरूपेण भवनात् कार्यार्थस्तदापि विराडिन्द्रियाणामेव कार्यार्थो न सर्वेषामतोऽनया श्रुत्या कथं सर्वत्र देवताधिष्ठानसिद्धिरित्याकाङ्क्षायां तां व्युत्पादयन्ति । * अयमर्थ इत्यादि * । * अयमर्थ इति * अयं वक्ष्यमाणः सौत्रतात्पर्यगोचरो-

माने तु अग्निर्देवतारूपोऽनेकरूपभवनसमर्थो वाग्रूपो भूत्वा सर्वत्र प्रविष्ट इति सङ्गच्छते। ते चाग्न्यादयश्चेतना भगवदंशास्तिरोहितानन्दाः सामर्थ्ययुक्ता इति कार्यवशादवगम्यते।

आध्यात्मिकाधिदैविकयोरेकत्वाद् वदनादिकार्यार्थमाध्यात्मिका एव निरूपिताः। उद्गमने, एतस्माज्जायते प्राण इत्यादिषु

..थः। योऽध्यात्मिक इति द्वितीयस्कन्धीयः श्लोकः। पुराणं च वेदोपबृंहणमतस्तदनुसारेणाव्याकुलत्वाय श्रुतिर्विचार्यते। अर्थस्तु- आत्मनीत्यध्यात्मं तत्र भव आध्यात्मिकः। एवमन्यावपि। उभयोराध्यात्मिकाधिदैविकयोर्विच्छेदो द्वैधीभावो यस्मात् स उभयविच्छेदः। न..च श्रुतौ मुखादिनिर्भेदोत्तरमेवेन्द्रियदेवतयोर्निर्भेदकथनादेतच्छ्..कोकमाध्यात्मिकादिस्वरूपमाधिभौतिकोत्तरभाव्येवाभिप्रेतम्। नचाऽयं श्लोको जीवात्मपरमात्मशरीरं चेति त्रयमभिप्रेत्य तत्रोक्त इति कथमत्रैतस्य योजनमिति शङ्कनीयम्।
तत्र यथा जीवपरमात्मानावणू नित्यौ तथाऽत्र वागादयोऽप्यणुरूपा नित्याः। तत्र यदि त्रैविध्यं न कल्प्येत तदैकस्मिन् सशरीरे उपक्षीणं वागादिकं शरीरान्तरे न सम्बद्धं भवेत्। कल्प्यमाने तु त्रैविध्ये अग्निर्देवतारूपः परमात्मवदनेकरूपभवनसमर्थो वाग्रूपो भूत्वा सर्वेषु शरीरेषु प्रविष्ट इति सङ्गच्छते। अतोऽर्थापत्त्यात्रापि तद्योजनम्। जीवशरीरान्तरवर्त्तिविषयतया सामानाधिकरण्याच्च। नचाग्न्यादिषु तादृशसामर्थ्याभावादिकं शङ्कनीयम्। ते चाग्न्यादयश्चेतनाः। लोकपालकत्वालोचनेनोद्गमितत्वात्। भगवदंशाः कारणत्वेन भगवत एवोपक्रान्तत्वात्। तिरोहितानन्दाः, अन्नभे जनप्रार्थनाकारित्वात्। सामर्थ्ययुक्ताः, वागादिरूपेण भवनादित्येवंप्रकारकाः प्रवेशरूपकार्यवशादवगम्यन्ते। नन्वेवं सदा देवतासाहित्यं चेद् एतस्माज्जायत इत्यत्र देवोद्गमः कुतो नोक्त इत्यत आहुः। * आध्यात्मिकेत्यादि *। तथाच साक्षादनुक्तावपि भङ्ग्यन्तरेणोक्त एवेत्यर्थः। नन्वेवं दृष्टार्थापत्तौ वागादिष्वेव तादृशं सामर्थ्यं कल्प्यम्। आध्यात्मिकादिस्मृतिवाक्ययोजनेनाधिष्ठातृकल्पने किं मानमत आ-

वागादीनां नियमेन तत्तज्जीवसान्निध्यं, स्वतश्चानिर्गमनं मृत्युरूपश्रमेण तत्र लयः पुनरुद्गमनं समष्टिव्यष्टिभावश्च नोपपद्येत ।

आधिभौतिककृतश्चायं भेद इत्यग्रे व्यक्तीकरिष्यते । एवमेव ब्रह्मणोऽपि । अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्येत्यपि निःसन्दिग्धं द्रष्टव्यम् ।

ष्टुः । * वागादीनामित्यादि * । अन्यथा यद्येवं न कल्प्येत तदा आर्तभागब्राह्मणोक्तं ग्रहातिग्रहभावेन प्राणवागादीनां जीवसान्निध्यं तमुत्क्रामन्तं प्राणोनूत्क्रामतीत्यादिवाक्यावगतं स्वतोऽस्माज्जीवदेहादनिर्गमनं, व्रतमीमांसायां तानि मृत्युः श्रमो भूत्वोपयेम इत्यादिनोक्तमृत्युरूपश्रमेणावगम्यमानः शरीरे लयः पुनरुद्गमनं, भुज्युब्राह्मणे वायुरेव व्यष्टिर्वायुः समष्टिरित्यनेन बोधितो य आसन्यस्य समष्टिव्यष्टिभावश्चकारात् तत्र तत्रोक्तं चेतनतुल्यत्वम् एतत् सर्वं नोपपद्येत। तथाच श्रुतार्थापत्तिरेव मानमित्यर्थः । समष्टिव्यष्टिपदयोरर्थस्तु, अशू व्याप्तौ, सम्यग् एकेन रूपेण अनुगता अष्टिर्व्याप्तिर्यस्यासौ समष्टिः । विविधा नानारूपेण अष्टिर्व्याप्तिर्यस्यासौ व्यष्टिरिति । यद्यपि तत्र समष्टिव्यष्टिभावः प्राणस्यैवोक्तस्तथाप्यणुत्वादिसामान्यात् प्राणान्तरेऽपि तुल्य इति न कोऽपि सन्देहः । एतस्य श्रौतस्य समष्टिव्यष्टिभावस्य पौराणिकाध्यात्मिकादिभावानुगृहीतत्वेनात्रोक्तं त्रैविध्यं सृष्टिदशायां सार्वत्रिकं सर्वत्रैवोपयुज्यत इत्यतन्निबन्धे सर्वनिर्णये, आनन्त्येऽपि हि कार्याणामित्यादिकारिकाभिस्तद्व्याख्यया च प्रपञ्चितमिति ततोऽवगन्तव्यम् । एतस्य व्यासाशयगोचरत्वं स्फुटीकुर्वन्ति । * आधिभौतिकेत्यादि * । चोऽवधारणे । भेदो विभागः । अग्रे वैशेष्यसूत्रे व्यक्तीकरिष्यते । तत्र मनआदीनां तत्त्वान्तरत्वस्थापनात् तेषामेवैतरेयेऽद्भ्यः पुरुषसमुद्धारं प्रकृत्य तस्य मुखादिगोलकनिर्भेदोत्तरं मुखादिभ्यो वागादीन्द्रियाणामिन्द्रियेभ्योऽग्न्यादिदेवानां निर्भेदस्य तदुत्तरं देवानामन्नभोजनार्थं यथास्थानं तत्तद्गोलके प्रवेशस्य च श्रावितत्वात् तत्स्मारणेन स्फुटीकरिष्यत इत्यर्थः । अयमर्थः, संज्ञामूर्तिसूत्रेऽप्यस्तीति बोधयितुं तद्विषयवाक्यमुपन्यस्यन्त एवमाध्यात्मिकाधिदैविकभावं ब्रह्मण्यप्यतिदिशन्ति । * एवमेव ब्रह्मणोऽपीति * । यथैतेषामाधिभौतिके प्रवेशोत्तरमाध्यात्मिकाधिदै-

व्यम् यदज्ञानात् सर्वविप्लववादिव्यामोहः ॥ १४ ॥

प्राणवता शब्दात् ॥ १५ ॥

यदधिष्ठानमग्न्यादि तत् किं स्वत एव, अन्यसहितं वेति सन्देहः । किं तावत् प्राप्तम् । स्वत एवेति । पूर्वोक्तन्यायेन तावतैव सिद्धेरनवस्थानाच्च देवतात्वव्याघातश्चेत्येवं प्राप्ते उच्यते । प्राणवता अधिष्ठितं वागादि । कुतः ? । शब्दात् । सोऽयमग्निः परेण मृत्युनाऽतिक्रान्तो दीप्यत इत्यादि । अयमर्थः । द्वया ह

विकत्वम्, एवमेव ब्रह्मणोऽपि तिसृषु देवतासु, अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्येति प्रवेशकथनादत्रापि श्रुतौ निःसन्दिग्धं द्रष्टव्यम् । तदनुप्रविश्य सच्च त्यच्चाभवदिति श्रुत्यन्तरे प्रवेशोत्तरमेव द्वैधीभावश्रावणात् । उक्तश्रीभागवतश्लोकस्याप्याश्रयरूपं परं ब्रह्मैव प्रकृत्य पठितत्वाच्च । यस्य भगवत्सामर्थ्यकृतस्याध्यात्मिकाधिदैविकभावस्याज्ञानात् सर्वविप्लवजनकमायावादरूपव्यामोहः । एवं ब्रह्मसामर्थ्येऽवधारिते उच्चनीचभावस्य जडचेतनभावस्य बन्धमोक्षव्यवस्थायाः शुद्धब्रह्माद्वैतस्य च सुखेन सम्भवादित्यर्थः ॥ १४ ॥ ६ ॥

प्राणवता शब्दात् ॥ अत्रापि पूर्ववत्सूत्रप्रयोजनं बोधयितुं संशयादिकमाहुः । * यदित्यादि * । * स्वत एव, अन्यसहितं वेति * स्वत एव वागादीनधितिष्ठति, मुख्यप्राणेन सहितं वा सद् अधितिष्ठतीति सन्देह इत्यर्थः । पूर्वपक्षे युक्तिमाहुः । * पूर्वोक्तेत्यादि * । ज्योतिराद्यधिकरणेऽग्न्यादीनामेवाधिष्ठातृत्वसाधनात् तदधिष्ठानमात्रादेव वागादीनामिन्द्रियाणां व्यापारस्य सर्वजीवसान्निध्यादेःसिद्ध्या इतरसाहित्यप्रयोजनाभावात् तदङ्गीकरणे च तस्याप्यधिष्ठात्रन्तरापेक्षासम्भावनेनाऽग्रेऽप्यपेक्षानुपरमेणाप्रामाणिकानवस्थानाच्च । किञ्चाधिष्ठेयत्वे तेषां देवतात्वव्याघातश्च । अधिष्ठातृत्वस्यैव देवतात्वादित्यर्थः । सिद्धान्तं विवृण्वन्ति * प्राणवतेत्यादि * । मुख्यप्राणसहितेनाग्न्यादिनाऽधिष्ठितं वागादीत्यर्थः । नन्वनेन शब्देन कथं प्राणसाहित्यसिद्धिरित्याकाङ्क्षायां तद्विवृण्वन्ति । * अयमर्थ इत्या-

प्राजापत्या इत्यत्राधिष्ठातृत्वमग्नीनामुक्तम् । देवा इत्यविशेषेणेन्द्रियाधिष्ठात्र्योऽन्याश्च । तेषां प्रतिबन्धकाऽसुरातिक्रमेण स्वर्गलोके गमनेच्छा बभूव । तत्र यज्ञेनैव स्वर्ग इति । तत्र जनको ह वैदेह इति ब्राह्मणे केनाक्रमेण यजमानः स्वर्गं लोकमाक्रमत इत्युद्गात्रर्त्विजा वायुना प्राणेनेति उद्गात्रैवाक्रमणमिति सिद्धम् । तत्रान्योन्योद्गातृत्ववरणे तथोद्गाने यो वाचि भोगस्तं देवेभ्य इत्याम्नातम् ।

दि * । इदं वाक्यमुद्गीथब्राह्मणस्थम् । तत्र हि द्वया ह प्राजापत्या देवाश्चासुराश्चेत्युपक्रम्यासुराणां प्राबल्यं देवानां नैर्बल्यं तेषाम्, एषु भूर्लोकेषु वसतां स्पर्द्धा चोक्ता । सा तु चेतनधर्म इत्युभयेऽपि चेतनाः । तत्र, के देवा इत्यपेक्षायां, ते ह वाचमूचुरित्यादिभिरग्रिमवाक्यैर्वागाद्यधिष्ठातार इति ज्ञायते । तेनात्राधिष्ठातृत्वमग्न्यादीनामुक्तम् । यद्यपि तत्र वाग्घ्राणचक्षुःश्रोत्रमनसामेव देवता उक्तास्तथापि अत्र, देवा इत्यविशेषेण कथनादुपलक्षणविधया इन्द्रियाधिष्ठात्र्योऽन्या अपि बोध्याः । तेषां च देवानां प्रतिबन्धकासुरातिक्रमेण स्वर्गलोके गमनेच्छा बभूव । तत्रेच्छायां सत्यां, स्वर्गकामो यजेतेत्यादिश्रुतेर्यज्ञेनैव स्वर्ग इति विचार्य यज्ञं चक्रुरिति बोधनाय, ते ह देवा ऊचुः, हन्ताऽसुरान् यज्ञ उद्गीथेनात्ययामेत्युक्तम् । तत्र कथमुद्गीथेनवातिक्रम इत्यपेक्षायां जनको ह वैदेह इति वक्ष्यमाणे ब्राह्मणे यदिदमन्तरिक्षमनारम्भणमिवाथ केनाक्रमेण यजमानः स्वर्गं लोकमाक्रमत इत्याश्वलेन प्रश्ने कृते याज्ञवल्क्येन उद्गात्रर्त्विजा वायुना प्राणेनेति कथनादुद्गात्रैवाक्रमणमिति सिद्धम् । तत्र प्रकृते अन्योन्यस्य वागादेरुद्गातृत्वेन वरणे तथोद्गाने, ते ह वाचमूचुः त्वं न उद्गायेति तथेति तेभ्यो वागुदगायद् यो वाचि भोगस्तं देवेभ्य आगायद् यत्कल्याणं वदति तदात्मन इत्यनेन यथेदानीं ज्योतिष्टोम उद्गात्रा त्रिषु स्तोत्रेषु यजमानार्थमुद्गानं क्रियते, नवसु स्वार्थं तद्वत् तत्रापि द्विविधम् उद्गानम्,तत्र यो वाङ्निमित्तको भोगः सुखविशेषस्तं देवेभ्य आगायद् आसमन्ताद् गानेन प्रापयितुमारेभे । यत् पुनः कल्याणं समीचीनं शास्त्रानुसारि वदति तदात्मने स्वार्थमागानेन प्रा-

तदनुश्रमरूपपाप्मना वेदानन्तरमप्रातिरूपं वदतीति निरूपितम्। सोऽपि दोषो देवानां प्राप्नोति । तच्छ्रुतिविप्रतिषिद्धम् । न ह वै देवान् पापं गच्छतीति। तदनु प्राण एवोद्गाता सिद्धः । तेनान्येषामपि पापसम्बन्धो निवारितः। ततः परेण, तस्य चेति सूत्रेण मृत्युमतिक्रान्तो दीप्यत इति। अतो दीप्यमानस्यैवाधिष्ठातृत्वात् प्राणवतैवाधिष्ठानमिति सिद्धम् ॥ १५ ॥

पयितुमारेभे इत्याम्नातम्।तदा तेऽसुरा विदुरनेन वै न उद्गात्रात्येष्यन्तीति तमभिद्रुत्य पाप्मनाऽविध्यन्। तत् ते असुरा ज्ञात्वा तथा वेधं कृतवन्तस्तत्र स पाप्मा को वेत्याकाङ्क्षायां, स यः स पाप्मेति स वेधकरणभूतो योऽयं व्रतमीमांसायामुच्यमानः श्रमरूपः स एव पाप्मेति सामान्यत उक्त्वा तदनुश्रमरूपपाप्मना वेधानन्तरं तत्परिचायनाय यदेवेदमप्रतिरूपं वदति स एव पाप्मेति निरूपितम्। तथा च वेदाध्ययनभगवद्गुणगानादिष्वेव श्रमो न पुनर्लौकिकदुर्वार्त्तादिकथन इति तत्परिचायकं निरूपितम्। सोऽप्येवं परिचायितो द्वितीयो दोषोऽपि देवानां प्राप्नोति। क्रमेण सर्वेषामेवोद्गातृत्वात्। तद् दोषरूपं पापं श्रुतिविप्रतिषिद्धं, न ह वै देवान् पापं गच्छतीति श्रुत्यन्तरे पापासंसर्गश्रावणात्। तदनु इन्द्रियाधिष्ठातॄणां पापसंसर्गोत्तरम्, अथ हेममासन्यं प्राणमूचुरित्यादिना मुख्यः प्राण एवोद्गाता सिद्धः। तं यदा पाप्मनाऽविध्यंस्तदा यथाऽऽश्मानं प्राप्य लोष्टो विध्वस्तो भवति तथा सर्वेऽप्यसुरा नष्टा इति ।तेन प्राणकृताऽसुरनाशनेनान्येषामपि पापसम्बन्धो निवारित इति द्वितीयदोषनाशाच्छ्रुतिविप्रतिषेधोऽपि निरस्तः। ततः सा वा एषा देवता एतासां देवतानां पाप्मानं मृत्युमपहत्याथैनां मृत्युमत्यहवत्, स वै वाचमेव प्रथमामत्यहवत्, सा यदा मृत्युमत्यमुच्यत सोऽग्निरभवत्, सोऽयमग्निः परेण मृत्युमतिक्रान्तो दीप्यत इत्यादिना मुख्यप्राणाश्रयवशाद्देवानां वागाद्यधिष्ठातॄणां मृत्युरूपश्रमात्मकपाप्मनिवृत्त्या प्रतिबन्धकासुरातिक्रमेण दीप्यमानत्वादिकमुक्तम्।अतः स्वस्वकार्यक्षमत्वेन दीप्यमानस्यैवाधिष्ठातृत्वात् प्राणवतैवाग्न्यादिना वागाद्य-

तस्य च नित्यत्वात् ॥ १६ ॥

अग्न्यादेः प्राणसम्बन्धो नित्य इति सर्वदाधिष्ठातृत्वम् । प्राणस्य तत्सम्बन्धस्य चेति चकारार्थः । प्राणसहायेनैव यथोचितवर्णोद्गम इति लोके स्वामिभृत्यभावेन जीवे भोगः फलिष्यति ॥१६॥

धिष्ठानं न केवलेनेति सिद्धम् । तथाच्चाधिष्ठातृणामेव पापाभावो, न त्वाधिष्ठेयानामस्मदादीन्द्रियाणामपीत्यतो, न किञ्चिच्चोद्यमित्यर्थः । इयं श्रुतिः परैरन्यथा व्याख्यायते । तत्कल्पनाबाहुल्यादसङ्गतं व्याख्यानमिति बोध्यम् ॥ १५ ॥

तस्य च नित्यत्वात् ॥ सर्वदा प्राणसम्बन्धे हेतुं वदन्तीत्याशयं स्फुटीकुर्वन्ति । * अग्न्यादेरित्यादि * । प्राणस्य नित्यत्वं श्रेष्ठश्चेत्यधिकरणे निर्णीतम् । सम्बन्धनित्यत्वं तु छान्दोग्ये प्राणानामहंश्रेयसि विवादेऽन्येषां प्राणानां मुख्यप्राणं विना स्थातुमशक्त्या निर्णीयते । तस्मादग्न्यादेरासन्यस्य तत्सम्बन्धस्य च नित्यत्वात् प्रतिकल्पमनयैव रीत्याऽधिष्ठातृत्वमित्यर्थः । इदानीमपि प्रतिशरीरं प्राणसहायेनैव कार्यक्षमत्वमित्यत्र गमकमाहुः । * प्राणेत्यादि * । एवमिन्द्रियान्तरेऽपि समानन्यायाद् बोध्यम् । नन्वत्र प्राणवच्छब्देन प्राणजीवो व्याख्यायते । उचितं च तत् । जीवभोगप्रकारबोधनार्थमेव तत्परिकरविचारस्य प्रकृतत्वात् । अत्र च तस्याधिष्ठातृत्वे अव्याख्याते तस्य भोगासिद्धौ विचारवैयर्थ्यापात इत्याशङ्कायामाहुः । * लोक इत्यादि * । श्रुत्यन्तरे, स यथा महाराजो जानपदान् गृहीत्वेति दृष्टान्तेन मुख्यप्राणांशभूतास्मत्प्राणानामपि जीवपरिकरत्वेन स्वामिभृत्यन्यायसिद्धस्तेन न्यायेन जीवे भोगो मुख्यामात्यरूपप्राणाधिष्ठानादपि फलिष्यतीति न विचारवैयर्थ्यम् । तथाच करणत्वांश एव तस्य तासां चाधिष्ठातृत्वं, भोक्तृत्वेन तु जीवस्यैवाधिष्ठातृत्वमित्यर्थः ॥

अथात्र प्रसङ्गाज्ज्ञानक्रियां वदामः । तत्र गीतायाम् 'अधिष्ठानं तथा कर्त्ता करणं च पृथग्विधम् । विविधाश्च पृथक् चेष्टा दैवं

चैवात्र पञ्चमम्। शरीरवाङ्मनोभिर्यत् कर्म प्रारभते नरः। न्याय्यं वा विपरीतं वा पञ्चैते तस्य हेतव' इति भगवता जीवक्रियमाणकार्यं प्रति पञ्चहेतव उक्ताः। तत्राधिष्ठानं शरीरम्। कर्त्ता जीवः, करणं बाह्यमान्तरं च नानाविधं, चेष्टा प्राणादिवायुकर्माणि, शरीराणि च, दैवं कालः, कर्म, भगवदिच्छा, अन्तर्यामी, मुख्यप्राणसहाया इन्द्रियाधिष्ठातारश्च। एवं सति ज्ञानजनकमनःसंयोगादिहेतुभूतक्रियायामप्येतान्येव यथासम्भवं कारणानि। तत्रायं क्रमः। पूर्वं भगवदिच्छया ईश्वरांशेनान्तर्यामिणा कालकर्मसाचिव्यादन्तःकरणं प्रेर्यते। तच्चतुर्विधम्। तत्राहङ्कारदेवता रुद्रः, तस्य च हृदिन्द्रियाण्यसुर्व्योमेर्ति वाक्यादेकादशस्थानानीति रुद्राधिष्ठितोऽहङ्कारो दैहिकेषु तेष्वभिमतिं जनयति। बुद्धिदेवता ब्रह्मा, तेनाधिष्ठिता बुद्धिर्ज्ञानेन्द्रियाण्यनुगृह्णाति। चित्तं तु सुषुप्तौ अभेदेनात्मानं गृह्णात्यन्यदा तु लीनम्। मनस्तु चन्द्राधिष्ठितमुभयविधेन्द्रियनायकं तत्तदिन्द्रियप्रेरणाय तेन तेन तत्तद्देवताधिष्ठितेनेन्द्रियेण संयुज्यते। तदा तानि स्वस्वकार्यं कुर्वन्तीति साधारणी प्रक्रिया। ज्ञानेन्द्रियाणि तु मनःप्रेरितानि स्वस्वविषयैः संसृज्य स्वसंसृष्टे मनसि पूर्वं निर्विकल्पकमुत्पादयन्ति। तदा इन्द्रियदेशे मनसो वृत्तिर्भवति। सा यदा बुद्ध्या वृत्तिद्वाराऽनुगृह्यते तदा सविकल्पकं भवति। तच्च प्रमेयानन्त्यादनन्तविधम्। तत्रापि कारणान्तरसमवधाने संशयविपर्यासप्रमाणस्मृतिभेदाज्ज्ञप्तिर्भवन्ति। यथा सम्भवं स्वप्नेऽपि। सविकल्पकजन्यहानोपादानबुद्धौ तु विशेषः।'इन्द्रियैर्विषयाकृष्टैराक्षिप्तं ध्यायतां मनः।चेतनां हरते बुद्धेस्तम्बस्तोयमिव ह्रदादि'ति चतुर्थस्कन्धे द्वाविंशे वाक्याद्विषयैरिन्द्रियाकर्षस्ततस्तैर्मनसस्तच्च कामादिहतमिति तत्र कामोत्पत्तावुपादानबुद्धिः। तादृशे मनसि द्वेषोत्पत्तौ तु हानबुद्धिः। नचात्र ध्यायतामिति पदात् स्मृतानामेव विषयाणामिन्द्रियाकर्षकत्वं न प्रत्यक्षाणामिति वाच्यम्। कामिनीकुचकुम्भदर्शनादौ चक्षुषः, शीतादिकाले चूर्णादिना त्वचो, रागादियुक्तगीतेन श्रवणस्य, चन्दनादिगन्धेन घ्राणस्य, भक्षितस्यापि दध्यादेः पुनरास्वादनेन रसनस्य, तैश्च मनस आकर्षस्यानुभवसिद्धत्वात्। तेषामेव विषयाणां किञ्चित्प्रत्यक्षान्तराये तेषामेव स्मृतत्वस्य सम्भवाच्च। मनसश्च रूपद्वयं बाह्यमान्तरं चेति तृतीयस्कन्धे तत्त्वस्तुतौ, पराहृतान्तर्मनस इत्यस्य सुबोधिन्यां

स्थितम् । तत्रान्तरं येन विषयेणेन्द्रियद्वाराऽऽकृष्यते तद्विषयिणी हा-नोपादानबुद्धिर्भवति, येन तु नाकृष्यते तद्विषयिण्युपेक्षाबुद्धिरिति युगपज्ज्ञानाबुद्धिसत्त्वम् । नच तत्र वेगाद्यौगपद्याभिमान एवेति वा-च्यम् । ऐकाग्र्यदशायां पुस्तकदर्शने युगपज्ज्ञानाऽक्षरापेक्षाज्ञानस्थले वेगाङ्गीकारस्यानुभवविरुद्धत्वात् । अतो रूपद्वयमेव युक्तमिति । यद्वा मनसोऽनाकर्षस्तदोपेक्षाबुद्धिः । अत एव तस्या न स्थिरत्वम् । अभ्यासाद्यभावात् । अन्यासां तु स्थिरत्वमिति । बुद्ध्याऽननुग्रहे तु निर्विकल्पकमेव । इन्द्रियाणि तु प्राप्य प्रकाशकारीणि । तत्र चक्षु-रिन्द्रियं स्वकिरणैर्वा, स्वाधिष्ठात्रादित्यसामर्थ्याद्वा, स्वगुणेन रूपेण वा, स्पर्शेण वा विषयदेशं प्राप्नोति । तथैव तदारूढं मनोऽपि । तदा विषयदेशावच्छेदेन घटो भूमौ, व्योम्नि तारा इत्यादिज्ञानमुत्पद्यते । तत्र किरणपक्षे नयनकिरणा विषयपर्यन्तं गच्छन्ति । इन्द्रियान्तरे तु किरणाभावादिन्द्रियेण सह विषयं मनः प्राप्नोति । तदा क्रमेण, स-हैव वा निर्विकल्पकं सविकल्पकं च तत्तदिन्द्रियसंसृष्टे मनसि उ-त्पद्यते । ज्ञानद्वयेऽपि विषये विषयेन्द्रियस्पर्शादिकं व्यापारः । नच नयनानां किरणाङ्गीकारे चक्षुषां व्यापकत्वापत्त्या अणवश्चेति सूत्रवि-रोधः शङ्कनीयः । अर्चीरूपाणां किरणानां सूर्यमण्डलाच्छेदस्य, आदित्यो वा एष इत्यनुवाके श्रावणात् तैरखिलमेरूत्तरदेशान् व्याप्नुवानस्यादि-त्यमण्डलस्य दशसहस्रयोजनपरिमाणस्मरणेन तेषां तत्परिमाणाबा-धकत्ववत् सूर्याध्यात्मिकचक्षुषः किरणानामपि तथात्वेन सूत्रा-ऽविरोधात् । तथा प्राण इत्यत्र प्राणेषु जीवातिदेशस्य सिद्धान्तेऽङ्गीका-रात् सर्वशरीरे जीवस्येव सामर्थ्याद्वा, गुणाद्वा, व्याप्त्यङ्गीकारस्य व-क्तव्यत्वात् । गुणाद्वाऽऽलोकवदिति सूत्रे आलोकस्य गुणत्वाङ्गीका-रात् तैजसस्य चक्षुष आलोकरूपगुणव्याप्त्यङ्गीकारेऽप्यदोषः । एव-मपि सूत्राविरोधचाक्षुषरूपकार्यसिद्ध्योः सम्भवात् । अत एव त्वचः सकलशरीरव्यापित्वमपि देवतासामर्थ्यस्पर्शगुणाभ्यां युज्यते । अ-न्यथा तु सूत्राविरोधसार्वत्रिकस्पर्शानुभवबाधयोरन्यतरदापद्येतैव । तस्मान्नयनकिरणगमनादिद्वारिकैव प्रत्यक्षप्रक्रिया साधीयसी । या पुनरालोकेन मायाकार्यतमोजननप्रतिबन्धे कृते ज्योतीरूपसूर्यदेवत-या तदात्मकचक्षुषि सन्मुखाव्यवहितदेशस्थपृथुबुध्नोदाराकारविशि-ष्टरूपे प्रापिते सत्त्वप्रधानबुद्धेरन्तरेव तदाकारतासम्पत्तौ अनुरूप

जीवं प्रतिज्ञानाश्रिताध्यात्मिकघटाभिव्यक्तेरेव चाक्षुषम् । दूरस्थग-न्धशब्दयोस्तु वायुना घ्राणश्रोत्रसमीपप्रापणेऽन्तःसत्त्वात्मकबुद्धे-स्तदाकारतासम्पत्तौ ज्ञानाश्रिताध्यात्मिकगन्धशब्दाभिव्यक्तिरेव घ्रा-णजं श्रावणं च प्रत्यक्षमिति । आध्यात्मिकाधिभौतिकयोरभेदाच्च बाह्यघटाग्रहणनिबन्धनो दोष इति केषाञ्चित् प्रत्यक्षप्रक्रिया । तत्रा-लोकेन तमोजननप्रतिबन्धककथनमयुक्तम् । यदा हि भानोरुदयो नृ-चक्षुषां तमो निहन्यादित्येकादशस्कन्धीयभगवद्वाक्ये तमोनिहन्तृ-त्वकथनात् । एवं ज्योतीरूपसूर्यदेवतायाः पुरुषचक्षुषि विषयनि-ष्ठरूपप्रापकत्वकथनमपि तथा । बहुषु पश्यत्सु तौस्तान् प्रतिरूपे प्रापि-ते विषयस्य नीरूपताप्रसङ्गेन पाश्चात्यानां तददर्शनप्रसङ्गात् । तद्द-र्शनार्थे तस्मिन् विषये पुना रूपान्तरोत्पादनाऽऽनयनादिरूपाऽप्रामा-णिककल्पनप्रसङ्गाच्च । सन्ध्यायामस्तं गते सूर्ये रूपप्रापकदेवता-या गतत्वात्तदानीं घटाद्यदर्शनापत्तेश्च । न च निशिनेतिचेन्न सम्ब-न्धस्य यावद्देहभावित्वादिति तार्त्तीयीके सूत्रे, अथ या एता हृदयस्य नाड्य इति नाडीरूपक्रमस्य, अमुष्मादादित्यात् प्रतायन्ते ता आसु नाडि-षु सृप्ता आभ्यो नाडीभ्यः प्रतायन्ते तेऽमुष्मिन्नादित्ये सृप्ता इति दह-रविद्यास्थश्रुत्या रात्रावप्यादित्यरश्मिसम्बन्धस्योक्तत्वात् तदानीं सन्ध्यायां च नाडीसृतरश्मिभिर्विषयरूपप्रापणान्न घटाद्यदर्शनप्रस-ङ्ग इति वाच्यम् । नाडीसृतरश्मीनां हृदयाग्रप्रद्योतनजीवोत्क्रमण-मात्रकार्यार्थताया एव श्रावणेन तद्रश्मीनां रूपप्रापकताया वक्तुम-शक्यत्वात् । तदानीमपि रूपप्रापकत्वाङ्गीकारे तदानीं तत्सत्त्वाद-स्तमिते आदित्ये, किंज्योतिरयं पुरुष इत्यादिज्योतिर्ब्राह्मणविरोध-स्य प्रत्यक्षविरोधस्य च दुष्परिहरत्वात् । अतो नेतृत्वं द्रव्यशब्दयो-रिति वदादित्यादिरश्मीनां रूपप्रापकत्वस्याशब्दगोचरत्वात् सूर्य-रूपदेवताया रूपप्रापकत्वाङ्गीकारः सर्वथा न युक्तः । किञ्च । चक्षुषि रूपप्राप्तिश्च प्रतिबिम्बभवनरूपैव । सा तु मायया । ऋतेऽर्थं यत् प्र-तीयेतेति वाक्यात् । तस्या विक्षेपकत्वाच्च । एवञ्च बुद्ध्याकारस-मर्पकत्वमपि प्रतिबिम्बस्यैव । आध्यात्मिकरूपमपि मायामयम् । मनोमयत्वात् । तस्य च न सत्यता । अर्थक्रियाकारित्वमात्रं परम् । आधिदैविकं तु शब्दैकनिष्ठं भगवदात्मकं तत्सत्यमेव । आधिभौति-कं तु प्रपञ्चात्मकम् । तस्य तु कार्यरूपत्वेऽपि कारणरूपेणैव सत्यत्वं, न

तु स्वेन रूपेण विकाराणां वाचाऽऽरब्धत्वात्, सदसद्ग्रन्थिरूपत्वाच्च। तदेव च लौकिकव्यवहारविषय इत्येवं चाक्षुषे बोध्यम्। स्पार्शने तु त्वगेव स्वगुणेन स्पर्शेन सर्वं शरीरं व्याप्नोति। न तु ततोऽग्रे गच्छति। घ्राणरसनश्रवणानि तु स्वस्वगोलके स्थित्वा सर्वस्मिन् शरीरे यथोचितं कार्यं स्वगुणद्वारा वा स्वदेवतासामर्थ्यादेव वा कुर्वन्ति। कर्मेन्द्रियेषु तु वाचः स्पर्शो बहिर्गच्छति। अत एव न कश्चिन्मर्मणि स्पृशेदित्यादीनि वाक्यानि। माहागुलीयन्त्रशब्दे विद्युच्छब्दे च तत् स्पर्शेन हृदयकम्पभित्तिपातादिकं युज्यते। पायूपस्थहस्तपादास्तु घ्राणादिवदेव स्वस्वगोलके स्थित्वा सर्वस्मिन् शरीरे यथोचितं कार्यं कुर्वन्ति। अत एव हस्ताभ्यां चलनं, पद्भ्यां तालादिवादनं, शिश्नेन मूत्रादिविसर्ग इत्यादिकं, द्विगोलकानामुभयत्रापि स्थितिश्च सङ्गच्छते। इदं च सर्वं ज्ञानं कर्म च अन्तःकरणाद्ध्यासाज्जीवात्मा स्वस्मिन्नभिमन्यत इत्यतो लौकिकानां नैयायिकादीनां ज्ञानेच्छादिष्वात्मधर्मत्वप्रवाद इति। अन्तःकरणाध्यासस्तु हृदयदेशे जीवस्यान्तःकरणानां च स्थितत्वात् तेषु तत्प्रतिबिम्बे तस्य प्रतिबिम्बस्येन्द्रियेषु प्रतिबिम्बान्तरे इन्द्रियाध्यासस्तस्य देहे प्रतिबिम्बे देहाध्यासश्च भवति। प्रतिबिम्बश्च तत्प्रकाशस्य तेषु क्रमेण भवति सूर्यस्येव, न तु मुख्यस्येव सन्निधिमात्रेणेति निर्णीतम्, यथा जलस्थ आभास इत्यत्र तृतीयसप्तविंशाध्याये। एवञ्च पूर्वकृतस्य प्रारब्धकर्मणः पक्वस्य जाग्रति फलभोगे क्रियमाण आहारश्रमादिभिर्यदा निद्रा भवति तदा स्वापः स्वप्नवृत्तिः। तत्रायं हृदयदेशान्निःसृत्य हिताभिधानासु शुक्लनीलहरितलोहितपीतरसभृतासु केशसहस्रभागवदण्वीषु नाडिषु द्वासप्ततिसहस्रसंख्यासु तस्यां तस्यां कचिदीश्वरेच्छादिवशेनान्तर्बहिःकरणान्यादाय परिवर्तते। तदा चैतन्यसङ्कोचनेन बहिरिन्द्रियेषु मनसि च प्रकाशासंक्रमात् प्रतिबिम्बो न भवति। बुद्ध्यहङ्कारयोरेव तु भवति। तदा बुद्धिसहिताऽहङ्काराध्यासेन स्वाप्नं सुखदुःखादि भुङ्क्ते। तत्र प्रकाशो भगवतो, विषयश्च मायिकः। भोगे बुद्धिः करणं, भोगश्चाहङ्कारे। यदा पुनर्निद्रायां तमस उद्रेक ईश्वरेच्छादिवशात् तदाऽयं तैः सर्वैः सह पुरीतति प्रविशति। पुण्डरीकाकारो मांसपिण्डो हृदयं, तद्वेष्टिता नाड्यः पुरीतच्छब्देनोच्यन्ते। तदा सुषुप्तिः। कदाचिद्भगवदिच्छया त-

स्य हृदयस्यान्तर्य आकाशशब्दवाच्यः परमात्मा तत्र सम्पद्य शेते। द्विविधायामपि सुषुप्तौ कर्मासंसर्गाद् दुःखाभावः। द्वितीयस्यां परमानन्द इति विशेषः। ततः पुनर्भगवदिच्छादिवशेन परमात्मनः सकाशात् सर्वेषां प्राणादीनामात्मान्तानां व्युच्चरणम्। ततो जागरणे स्वस्थानस्थितिः पूर्वोक्तरीत्या तत्तदनुभवादिश्चेति।

नैयायिकास्तु—आत्मा मनसा संयुज्यते मन इन्द्रियेण इन्द्रियमर्थेनेति क्रमेणाऽऽत्मन्येव ज्ञानमुत्पद्यत इत्यात्मधर्मत्वं जन्यज्ञानस्याहुः। तत्तु श्रुतिविरोधादेवापास्तम्। विभोर्निरवयवस्यात्मनः संयोगं प्रति कर्त्तृत्वायोगाच्च। नचान्यतरकर्मज एव संयोगस्तत्रास्त्विति वाच्यम्। मनस एव कर्त्तृत्वापातात्। तस्यैव क्रियाश्रयत्वात्। जीवे गुणाधीनत्वे कर्त्तृत्वायोगादिति।

मायावादिनस्तु—ब्रह्मात्मकमेकमेव ज्ञानं स्वीकृत्य बुद्धौ तस्य प्रातिबिम्बे तस्यैव व्यावहारिकज्ञानत्वं चाङ्गीकृत्य चिदुपरागावरणभङ्गाभेदाभिव्यक्तिपक्षान् जीवस्य किञ्चिज्ज्ञत्वायाहुः। तदप्यसङ्गतम्। प्रतिबिम्बस्य वक्तुमशक्यत्वात्। ब्रह्मणो नीरूपत्वात्। बुद्धेश्चास्वच्छत्वात्। दर्पणवत् किञ्चिद्देशावच्छिन्नस्वच्छत्वमङ्गीकृत्याकाशस्येव ब्रह्मणः प्रतिबिम्बाङ्गीकारेऽपि ब्रह्मणः सच्चिदानन्दरूपत्वेन सदानन्दयोरपि प्रतिबिम्बापातात्। नचेष्टापत्तिः। ज्ञानवत् तयोरपि भानापत्तेः। सर्वदा सर्वेषामन्तःशरीरस्थसर्वज्ञानापत्तेश्च। प्रतिबिम्बाधारत्वयोग्यायां बुद्धौ ज्ञानस्यैवान्तराणां नाड्यादीनां सन्निहितत्वेन तत्प्रतिबिम्बेऽपि बाधकाभावात्। किञ्चाविद्यायां ब्रह्मप्रतिबिम्बभूतानां जीवानां व्यापकतया स्वतः सर्वपदार्थसंसृष्टत्वाद् बाधकाभावेनाविद्यायामपि सर्वप्रतिबिम्बसम्भवेन तत्तत्संसर्गे द्विगुणीकृत्य जाते सर्वतादात्म्यापन्नस्य ब्रह्मण इव तेषामपि सर्वसंसृष्टत्वात् साक्षित्वाच्च वृत्तिं विनैव स्वरूपचैतन्येन सर्वावभासकतायाः शक्यवचनत्वेन ब्रह्मवत् सर्वेषां सर्वज्ञता स्यात्। नचान्तःकरणभेदेन प्रमातृभेदात् तदनापत्तिः। व्यापकत्वेन सर्वेषां सर्वान्तःकरणसंसृष्टतया प्रमातृभेदस्याप्यकिञ्चित्करत्वात्। संसर्गतौल्ये एकस्यैवान्तःकरणवैशिष्ट्यं, नापरस्येत्यत्र हेत्वभावात्। अदृष्टादीनां हेतुताकल्पनस्याप्यनेनैव न्यायेन निरसितुं शक्यत्वात्। ननु दूषणग्रासान्मास्तु व्यापकानेकजीववादः, किन्तु व्यापकैकजीववादोऽस्तु। तथाच तस्य

सर्वज्ञतायामिष्टापत्तिरितिचेत् । सत्यमिष्टापत्तिः स्याद् यद्येकत्रैव सर्वज्ञता स्यात् । नचैवम् । अविशेषेणैकस्यैव सर्वशरीराधिष्ठाने सर्वत्राविद्योपहितसाक्षिण एकत्वात् सर्वत्रोपाधौ सर्वप्रतिबिम्बेषु सृष्टत्वाच्च ब्रह्मण इव जीवस्यापि सर्वेषु प्रतिबिम्बेषु सर्वज्ञतायां बाधकाभावात् । नच ब्रह्माप्येकत्रैव सर्वज्ञं न सर्वत्रेति वाच्यम् । ब्रह्मविष्णुशिवादिशरीरावच्छेदेन सर्वज्ञताप्रतिपादकशास्त्रविरोधापातात् । नचाविद्योपाधौ सर्वप्रतिबिम्बेऽप्यन्तःकरणभेदेन प्रमातृभेदात् तन्निकटस्थस्यैव ज्ञानं प्रमातुर्भविष्यतीति न सर्वत्र सार्वज्ञापत्तिरिति वाच्यम् । प्रमात्रभेदे करणभेदस्येव साक्ष्यभेदे प्रमातृभेदस्याप्यप्रयोजकत्वात् । सर्वत्र साक्षिण एव भासकत्वात् । नच तस्याविद्योपहितरूपेण न साक्षित्वं, किन्तु अन्तःकरणोपहितरूपेण । तथाच रूपभेदेन साक्षिभेदान्न सार्वज्ञापत्तिरिति वाच्यम् । अप्रयोजकत्वात् । तथा सत्यपि हृदयनाडीप्रभृतीनामान्तराणामन्तःकरणे प्रतिबिम्बितानां ज्ञानं तस्य निर्बाधमित्यान्तरसर्वज्ञताया दुर्वारत्वात् । ननु सर्वेषां प्रतिबिम्बो नास्माभिरङ्गीक्रियत इतिचेन्मैवम् । यदयं न स्वीक्रियते कस्तत्र हेतुः । न तावदसन्निधिः । अविद्याया व्यापकत्वात् । नापि बिम्बालोकसंयोगाभावः । सूर्यादेर्विद्यमानत्वात् । अन्तःकरणस्थलेऽप्यन्तःकरणस्यान्तरसन्निहितत्वात् । अन्तर्गृहगतदर्पणप्रतिबिम्बितसूर्यप्रकाशेनाऽऽन्तरवस्तूनां प्रतिम्बिबदर्शनादिहापि जीवचैतन्यप्रकाशितान्तःकरणसंसृष्टष्वान्तरबिम्बेष्वालोकान्तरसंयोगानपेक्षणात् । जीवचैतन्येनाऽऽन्तरप्रकाशाऽनङ्गीकारे साक्षात्संसृष्टान्तःकरणतद्धर्मादीनामप्यनवभासप्रसङ्गात् । मते च तदवभासे तद्वदेव तत्संसृष्टानामप्यवभासाद्दहङ्कारादिवद् हृदयनाडीप्रभृतीन्यप्यनुसन्धीयेरन् । संस्काराधायकस्यावभासस्य तुल्यत्वात् । अथैकप्रतिबिम्बारूढे दर्पणादावन्यस्य प्रतिबिम्बादर्शनाद् व्यापकजीवावरुद्धेऽविद्यादावितरेषां प्रतिबिम्बो न भविष्यतीत्यवरोध एव प्रतिबिम्बाभावे हेतुरिति विभाव्यते । तदप्यसङ्गतम् । एकप्रतिबिम्बावरुद्धेऽन्यप्रतिबिम्बस्तदा न भवति यदा बिम्बान्तरं पूर्वबिम्बव्यवधेयं भवति । इह तु ब्रह्मणो व्यापकत्वेन परिच्छिन्नानां सर्वेषां ब्रह्मान्तर्वर्तित्वेन तद्व्यवधेयत्वाभावान्न जीवेन तत्प्रतिबिम्बावरोध इति दुर्वार एव सर्वेषां प्रतिबिम्ब इति । ननु भवतु सर्वेषां प्रतिबिम्बस्तथापि न जीवस्य

सर्वज्ञतापत्तिर्भविन्नी। जीवसाक्षिवादस्यानङ्गीकारात्। तथा सति कूटस्थचैतन्यं वा, जीवाभिन्नं सर्वप्रत्यग्भूतं शुद्धं ब्रह्मैव वा परमेश्वरस्यैव रूपान्तरं वा साक्षी भविष्यति, तस्य तु सर्वज्ञत्वेऽप्यदोषः॥ जीवस्तु यथा सर्वगतं गोत्वसामान्यं स्वभावादश्वादिसङ्गित्वाभावेऽपि सास्नादिमद्व्यक्तौ संसृज्यते, तथा विषयादौ सत्रापि जीवः स्वभावादन्तःकरण एव संसृज्यते। यदा चान्तःकरणपरिणामो वृत्तिरूपो नयनद्वारेण निर्गत्य चक्षूरश्मिवज्झटिति दीर्घप्रभाकारेण परिणम्य विषयं प्राप्नोति तदा समुपारुह्य जीवस्तं विषयं गोचरयति। केवलाऽन्यादाह्यस्य तृणादेरयःपिण्डसमारूढाग्निदाह्यत्ववत् केवलजीवचैतन्याप्रकाश्यस्यापि घटादेरन्तःकरणवृत्त्युपारूढतत्प्रकाश्यत्वं युक्तमिति चिदुपरागार्थत्वेन वृत्तिनिर्गममपेक्ष्य वृत्तिसंसृष्टविषयमात्रावभासकत्वात् तस्य किञ्चिज्ज्ञत्वमुपपत्स्यत इतिचेन्मैवम्। एवं स्वभाववादेन समाधानेऽपि जीवस्य प्रकाशप्रतिबिम्बत्वादपच्छिन्नत्वे च ज्ञानरूपत्वात् स्वप्ने स्वयंज्योतिष्ट्वप्रतिपादनाच्च प्रकाशरूपत्वेन स्वप्न इव परोक्षवृत्ताविव च पूर्वपूर्वानादिसंस्कारवशादेवेन्द्रियं विनैव वृत्त्युपपत्तेर्ज्ञानेन्द्रियाणि वृथैव स्युः। किञ्च। अयःपिण्डसमारोहेण दाहकस्याऽग्नेः साक्षात्संसृष्टदाहकत्वदर्शनाद् वृत्त्युपारोहेण प्रकाशस्य जीवस्य साक्षादन्तःकरणसंसृष्टप्रकाशकत्वं सुतरां सुवचमित्यन्तःकरणे प्रतिबिम्बितानां प्रकाशोऽस्य स्यादेवेत्यधिकं तत्रानुप्रविशत्। वस्तुतस्त्वेवमपि गोत्वस्य सकलगोव्यक्तिष्विवैकस्यैव जीवस्य सर्वान्तःकरणसंसर्गस्य वक्तव्यत्वात् तथा सति तत्तदन्तःकरणवृत्तिनिर्गमेण तत्तद्विषयप्राप्तौ तत्तद्वृत्त्युपारूढस्य जीवस्यापि तत्तद्विषयोपरागसम्भवात् सर्ववृत्तिसंसृष्टविषयाणां गोचरीकरणे बाधकाभावेन किञ्चिज्ज्ञत्वस्यानुपपन्नत्वमेव। अतो विषयविषयिभावो वा, विषयसन्निहितजीवचैतन्यतादात्म्यापन्नवृत्तिविषयसंयोगद्वारको जीवविषययोः परम्परासम्बन्धो वा, अन्तःकरणवृत्त्युपादानस्य जीवस्य वृत्तिविषयसंयोगजनितः कार्याकार्यसंयोगात् कारणाकारणसंयोगात्मा साक्षात्संयोगो वा, अन्तःकरणोपहितस्य विषयावभासकचैतन्यस्य विषयतादात्म्यापन्नं ब्रह्मचैतन्याभेदाभिव्यक्तिद्वारा विषयतादात्म्यसम्पादनं वा, अन्यद्वा यत्किञ्चन चिदुपरागत्वेनाभिधित्सितं तस्य सर्वस्य वृत्तिसंसर्गजनितत्वेन वृत्तिजनकानां च अ-

न्तःकरणानां सर्वशरीरव्यापकजीवसंसृष्टत्वेन सर्वैस्तैः सर्वज्ञतापत्तिर-निवार्यैव । तत्राप्यनुपदोक्ते विषयतादात्म्यसम्पादनपक्षे मैत्रस्य चैत्र-दर्शने,अहं चैत्र इत्याद्याकारकज्ञानापत्तिरधिकाऽऽयातीति फल्गून्ये-वैतानि कल्पनानि ।

अथ जीवः सर्वगतोऽप्यविद्यावृतत्वात् स्वयमप्रकाशमानतया विषयाननवभासयन् विषयविशेषे वृत्त्युपरागादावरणतिरोधानेन त-त्रैवाभिव्यक्तस्तमेव विषयं प्रकाशयतीत्यावरणभङ्गपक्षः किञ्चिज्ज्ञ-त्वार्थमालम्ब्यते । तदाप्यावरणस्य वृत्त्युपरागतिरोभाव्यत्वाज्जाते वृत्त्युपरागे तेनावरणभङ्गे सर्वान्तःकरणसंसृष्टो जीवस्तत्तद्विषयेष्व-भिव्यक्तस्तं तं विषयं प्रकाशयेदेवेति न किञ्चिज्ज्ञत्वोपपत्तिः । एवञ्च चैतन्यमात्रावरकाज्ञानस्य खद्योतप्रकाशेन महान्धकारस्येव ज्ञानेनै-कदेशाज्ञाननाशो वा, कटवत् संवेष्टनं वा, भीतभटवदपसरणं वा, चैतन्यमात्रावरकस्याप्यज्ञानस्य तत्तदाकारवृत्तिसंसृष्टावस्थविषयचै-तन्यानावरकत्वस्वाभाव्यं वा, मूलाज्ञानावस्थाभेदरूपाज्ञानान्तरनाशो वा, अन्यो वा यः कश्चनावरणभङ्गो निरुच्यतां स सर्वोऽपि वृत्त्युप-रागजन्य एवेति जाते वृत्त्युपरागे पूर्वोक्तरीत्या सकलान्तःकरणसं-सृष्टस्य जीवस्य सर्वज्ञतैवायातीति नैतेऽपि रोचिष्णवः पक्षाः ।

नन्वेकस्मिन्नपि जीवे जन्मान्तरमापन्ने पूर्वजन्मानुसन्धाना-दर्शनाच्छरीरभेदस्य सुखाद्यननुसन्धानप्रयोजकत्वं क्लृप्तमिति स एव किञ्चिज्ज्ञताया अपि प्रयोजको भवतु । तथाच व्यापकस्यापि जी-वस्य शरीरान्तरे शरीरान्तरीयान्तःकरणवृत्त्यादिभिर्ज्ञानं न भवि-ष्यतीति न सर्वेषां सार्वज्ञापत्तिरितिचेन्न । शरीरभेदस्याननुसन्धान-प्रयोजकताया योगिकायव्यूहे जातिस्मरे भूतादौ च व्यभिचारेण तस्य किञ्चिज्ज्ञातायामप्यतन्त्रत्वात् । एतेनैव भोगायतनभेदस्य वि-श्लिष्टोपाधिभेदस्य चाननुसन्धानप्रयोजकत्वं परास्तं बोध्यम् । 'उ-द्यदायुधदोर्दण्डाः पतितस्वशिरोऽक्षिभिः । पश्यन्तः पातयन्ति स्म कबन्धा अप्यरीन् युधी'ति भारते भूतार्थवादाच्च । नच योगिप्रभृ-तिषु प्रभावविशेषेणानुसन्धानेऽपि पूर्वोक्तोपाधीनामुत्सर्गतस्तथात्वा-न्नाननुसन्धानप्रयोजकत्वहानिरिति वाच्यम् । बहुषु व्यभिचारदर्श-नात् । एकत्र तथा दर्शने ह्यौत्सर्गिकाननुसन्धानतन्त्रत्वाद् विद्यातः प्रभावविशेषसमवधानवशात् कल्पयितुं शक्यते, न तु बहुषु तथा

दर्शने। अतो मनुष्यविशेषेषु भूतेषु मनुष्यादुत्कृष्टयोनिषु सर्वेषु च पूर्वजन्मीनज्ञानस्य तत्र तत्रोक्तेः शास्त्रस्य प्रामाण्याच्च, न पूर्वोक्तोपाधीनामननुसन्धानतन्त्रत्वं साधीयः। नाप्यन्तःकरणभेदस्य तथात्वम्। दृष्टिसृष्टिवादे पूर्वपूर्वस्यान्तःकरणस्य नष्टत्वेनाग्रिमाग्रिमस्य तस्य भिन्नत्वात् पूर्वदृष्टानुसन्धानाभावप्रसङ्गात्। साक्ष्यैक्येन तत्समर्थने तु अन्तःकरणभेदस्याप्रयोजकत्वात् तत्तदन्तःकरणैरस्य सर्वज्ञताया एवापत्तिः। अन्तःकरणवैजात्येन समर्थनं तु मज्जत्फेनालम्बनकल्पत्वात् कदर्यमेव। पादेन स्पृशामि करणाभ्यां शृणोमि, चक्षुषा पश्यामीति बाह्यकरणभेदेऽप्येकस्य ज्ञानवत् तेन तेनान्तःकरणेन तत्तज्जानामीत्यादिज्ञानस्यान्तःकरणवैजात्येऽपि सुवचत्वात्। सृष्टदृष्टिवादमालम्ब्यान्तःकरणैक्याङ्गीकारेण समर्थनेऽपि बहिःकरणवैजात्यस्येवान्तःकरणवैजात्यस्याप्यप्रयोजकत्वादुक्तदूषणं निर्बाधमेव। नच फलबलान्नान्तःकरणभेदस्याऽप्रयोजकत्वमिति वाच्यम्। फलबलस्य साधनभेदकल्पनामात्रप्रयोजकत्वेनान्तःकरणभेदकल्पने अप्रयोजकत्वात्। फलबलेन जीवभेदकल्पनेऽपि दोषाभावात्। अतो व्यापक एकः प्रतिबिम्बो जीव इति पक्षे कथमपि न सर्वज्ञतापत्तिपरिहारः।

ननु तर्ह्यस्तु नानाणुजीववादः। तथा सत्यन्तःकरणे प्रतिबिम्बितचैतन्यरूपस्य जीवस्य परिच्छिन्नत्वेन सर्वसंसर्गाभावान्न सर्वज्ञतापत्तिर्भवित्री। विषयप्रकाशस्तु विषयसंसृष्टवृत्तिद्वारा तडागसलिलस्य कुल्याद्वारा केदारसलिलैक्यवज्जीवस्य विषयावच्छिन्नब्रह्मचैतन्यैकीभावात्मिकायामभेदाभिव्यक्तौ भविष्यतीति किञ्चिज्ज्ञत्वमुपपत्स्यत इतिचेत्। नेदं युक्तं भाति। सलिल एको द्रष्टा भवतीति श्रुत्या सुषुप्ताविव जीवब्रह्मणोरेकीभावश्रावणात् तदितरत्र तदुपगमे श्रुतिविरोधाज्जाग्रदादौ व्यावर्त्तकोपाधेर्विद्यमानत्वाच्च दर्पणसत्त्वे बिम्बयोरिव जीवब्रह्मणोरभेदस्याशक्यवचनत्वात्। किञ्च। जीवब्रह्मणोरिदानीमभेदेऽन्योन्यधर्मविनिमयाद् ब्रह्मणोऽल्पज्ञताऽन्यस्य सर्वज्ञता चापत्स्यत इति नोक्तदूषणोद्धारसम्भवः। यदि च बिम्बभूतं विषयाधिष्ठानचैतन्यमेव साक्षादाध्यासिकसम्बन्धलाभाद् विषयप्रकाशकमित्याध्यासिकसम्बन्धोपलक्षितचैतन्यात्मना जीवैकीभावो, न तु बिम्बत्वविशिष्टरूपेणेति भेदस्यापि सद्भावान्नोक्तदूषणापत्तिरिति विभाव्यते, तदापि विषयतादात्म्यापन्नब्रह्मत्वैकीभावो जात एवेति अहं

घट इत्याकारकज्ञानापत्तिः । अध्यासेनान्तःकरणतादात्म्यापत्त्याऽहमिति ज्ञानवत् । अन्तःकरणधर्माणां सुखादीनां स्वस्मिन्नभिमानवद् विषयधर्माणामप्यभिमानप्रसङ्गः । अयं घट इत्यादिज्ञानाभावश्च स्यात् । यदि च विषयावच्छिन्नं ब्रह्मचैतन्यं विषयसंसृष्टाया वृत्तेरग्रभागे विषयप्रकाशकं प्रतिबिम्बमर्पयति । तस्य प्रतिबिम्बस्य जीवेनैकीभावो भेदाऽभिव्यक्तिस्तस्यां सत्यां विषयप्रमितिरिति विभाव्यते । तदा तु सुतरामसङ्गतम् । वस्त्वन्तरावरुद्धे दर्पणादौ प्रतिबिम्बादर्शनाद् विषयसंसृष्टेऽग्रभागे प्रतिबिम्बायोगाद्विषयप्रकाशस्यैवाभावप्रसक्तेः । किञ्च । प्रतिबिम्बार्पकं चैतन्यं यदि विषयाद् बहिस्तदा तस्य वृत्तिसंसृष्टत्वात् प्रतिबिम्बायोगः । यदि च विषयान्तस्तदापि विषयेण व्यवधानात् तथा । यदि विषयादूरवर्त्ति तदा विषयावच्छिन्नत्वस्यैवायोगः । किञ्च । अन्तःकरणोपाधिपरिच्छिन्नप्रतिबिम्बस्याणुत्वादूर्ध्वदर्शने वृत्तिद्वारा तस्य निर्गमात् प्राणानामपि निर्गमापत्तिः । तमुत्क्रामन्तं प्राणोऽनूत्क्रामतीति श्रुतेः । किञ्चैवं कल्पनैकशरणत्वं गोलकद्वारा तैजसस्य वेगवतो वृत्तिरूपपरिणामस्य निर्गमादेव प्रमातृवृत्तिविषयचैतन्याभेदासिद्ध्या विषयप्रकाशसम्भवे गोलकातिरिक्तेन्द्रियकल्पनापि वृथा स्यात् । तस्मादनादरणीया एवैते पक्षाः । एतेन प्रमाणचैतन्यस्य विषयावच्छिन्नचैतन्याभेदो ज्ञानस्य प्रत्यक्षत्वप्रयोजक इत्यपि निरस्तम् । किञ्च । यत्र भ्रमाद् घटो गृह्यते तत्र वृत्त्युपरञ्जकस्य भ्रमणविषयनिष्ठत्वाभावेन ततश्चिदुपरागायोगात् तदग्रहणापत्तिः । नच तत्रानिर्वचनीयं तज्जन्यत इति सुखेन तद्ग्रहणसम्भव इति वाच्यम् । वृत्त्या घटाकारिकया आवरणाभिभवेन भ्रमणांशे विक्षेपस्याशक्यवचनत्वात् । किञ्च । वृत्त्या विषयचैतन्याभेदाभिव्यक्तावपि विषयप्रकाशके ब्रह्मचैतन्ये तदभावाश्रयनप्रदेशे तदननुभवेनेन्द्रियेऽपि तदभावाद् वृत्तिमात्रजनकस्येन्द्रियसम्प्रयोगस्य विषयकारणत्वाकॢप्तेश्च सम्प्रयोगेणापि विषये तदाधानायोगादन्तःकरणावच्छिन्नेऽप्यहं भ्रमामीत्यननुभवात् स भ्रमः सर्वत्रालब्धसत्ताको घटेऽपि न स्यात् । काप्यमत्र घटदेशेऽनुभूयते, तस्मात् तद्देशावच्छेदेन जायमाने मनोधर्मरूपं ज्ञानमस्ति । तच्चेत् प्रमातृविषयचैतन्याभिन्नं स्यात् तदा स भ्रमः सर्वानुभवगोचरः स्यात् । यस्मान्नैवं तस्मात् तज्ज्ञानं कार्यरूपं भिन्नमेवेति निश्चयः । नच शुक्तिरजतादि-

स्थले इदमाकारवृत्तौ सत्यामपि रजताध्यासदर्शनादंशात एवावरणनाश इत्यंशान्तरेण भ्रमविक्षेपोऽपि भविष्यतीति न तदननुभवानुपपत्तिरिति वाच्यम् । विषये तत्सत्त्वेऽन्येषामपि तदनुभवापत्तेः । अन्येषां घटद्रष्टॄणां प्रमाणवृत्त्या तदंशावरणनाशादस्यापि तदनुभवापत्तेश्च विषयाश्रितावरणपक्षस्यैव दुष्टत्वात् । पुरुषाश्रितपक्षे तूक्तरीत्या प्रमातरि प्रमाणे प्रमेये च वक्तुमशक्यत्वेन घटकुटीप्रभातवदननुभवस्य सर्वाऽनुभवगोचरत्वस्य वाऽऽपाताच्छुक्तिरजतस्याऽप्येतत्तुल्यत्वात् । एवं मूलाज्ञानावस्थारूपाज्ञानानां नानात्वमङ्गीकृत्य घटावरकाज्ञानस्य घटाकारकवृत्त्या निवृत्तावपि नैश्चल्यावरकस्यानिवृत्त्या भ्रमविक्षेपादरणेऽपि पूर्वोक्तरीत्या पुरुषनिष्ठतैव तस्य वाच्येति चैतन्याभेदस्य पूर्ववदेवासिद्धेः । वृत्ते ज्ञानात्मकत्वमात्रकल्पनया तस्योत्पत्तिनाशशालित्वमात्रेण निर्वाहे विषयावरणतन्नानात्वकल्पनयोर्गुरुत्वादप्रामाणिकत्वाच्च । एतेनैव घटावरकाज्ञानगतावरणशक्तिमात्रनिवृत्तिर्न तु विक्षेपशक्तिनिवृत्तिरपीति पक्षो निरस्तो बोध्यः । नैश्चल्यावरणमन्तरेण भ्रमणविक्षेपासम्भवादावरणशक्तिनिवर्तकतया अप्रयोजकत्वाच्च । जलप्रतिबिम्बितवृक्षाधोऽग्रत्वभ्रमे तु प्रतिबिम्बपदार्थस्यातिरिक्तत्वेन मूलसमीपवर्त्तिनि जले मूलस्य ततो विप्रकृष्टेऽग्रस्य प्रतिबिम्बात् प्रतिबिम्बत्वेनैवावगाहाद् भ्रमत्वस्यैव दुर्वचत्वेन तत्रावरणादिकल्पनाया एवायोगाच्चेति दिक् ।

अतो जन्यज्ञानस्येन्द्रियान्वयव्यतिरेकानुसन्धानदर्शनाच्छक्तिग्राहकेषु कोशादिषु. प्रेक्षोपलब्धिश्चित्संविदिति चिदादिभिः सह बुद्धेरेकार्थ्येन वृत्तेर्ज्ञानात्मकत्वनिश्चये तत्र ज्ञानोपचारपक्षस्यायुक्तत्वाच्च जन्यज्ञानमतिरिक्तमेव। तदुत्पत्तिप्रनाडी च पूर्वोक्तरीतिकैवेति निश्चयः । भगवत्साक्षात्कारे तु नैषा प्रनाडी । तस्य प्रसादबलादेव भवनात् । नायमात्मेति श्रुतावितरसाधननिरासेनोपलक्षणविधया निरस्तत्वात् । उत्तरार्द्धे वरणस्य लाभसाधनत्वकथने स्वस्यैव तनुविवरणसाधनत्वोक्तेश्च । वरणं वाऽनुग्रहः । स च धर्मान्तरमेव, न तु फलदित्सा । यस्यानुग्रहमिच्छामीति वाक्यात् । स च भक्तिबीजभूतः । अतो भक्त्या मामभिजानाति, भक्त्या त्वनन्यया शक्यो, भक्त्याऽहमेकया ग्राह्य इत्यादिषु न विरोधः । अवतारदशायां तु मां सर्वे पश्यन्त्वित्याकारिकया सामान्येच्छयापि दर्शनम् । तथापि

तदिन्द्रियाणि तद्व्यपदेशादन्यत्र श्रेष्ठात् ॥ १७ ॥

इदमत्र विचार्यते । इन्द्रियाणां प्राणाधीनसर्वव्यापारत्वात् तन्नामव्यपदेशाच्च प्राणवृत्तिरूपाणीन्द्रियाणि, तत्त्वान्तराणि वेति संशयः । तत्त्वान्तराण्येवेति सिद्धान्तः । तानीन्द्रियाणि तत्त्वान्तराणि । कुतः ? । तद्व्यपदेशात् । इन्द्रियशब्देन व्यपदेशात् । एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि चेति भिन्नशब्दवाच्यानां

नानाविधाभिः । यथा, मल्लानामशनिरित्यादौ । एवञ्च, भक्त्या सामान्येच्छया वेति द्वेधा दर्शनम् । उभयथाऽपि प्रमेयबलमेव कारणमिति न विरोधः । स्वसाधनसामग्र्यादिभिर्दर्शनज्ञानं त्वभिमानमात्रात् । अत एव अविज्ञातं विजानतां विज्ञातमविजानतामित्यादिश्रुतिः सङ्गच्छते । मनसैवानुद्रष्टव्य इत्यादावपि प्रमेयबलानुगृहीतमेव तदभिप्रेतमिति श्रुत्यन्तराऽविरोधायानुसन्धेयमिति शुभम् । प्रकृतमनुसरामः ॥ १६ ॥ ७ ॥

तदिन्द्रियाणि तद्व्यपदेशादन्यत्र श्रेष्ठात् ॥ सूत्रप्रयोजनमाहुः । * इदमित्यादिना * सिद्धान्त इत्यन्तेन * । पूर्वाधिकरणे इन्द्रियाणां प्राणाधीनसर्वव्यापारकरणत्वं सिद्धम् । श्रुतौ च मुख्यं प्राणमिन्द्रियाणि चोपक्रम्य, हन्तास्यैव सर्वे रूपं भवामेति त एतस्यैव सर्वे रूपमभवंस्तस्मादेत एतेनाख्यायन्ते प्राणा इति तन्नामव्यपदेशाच्च प्राणवृत्तिरूपाणीन्द्रियाणि ? उत रूपभवनप्राक्कालेऽपि सत्त्वात् तत्त्वान्तराणि वेति संशयः । तत्र पूर्वं तत्त्वान्तरेऽपि पश्चात्तद्रूपभवनश्रावणेन जन्मान्तरवत् पूर्वरूपत्यागालाभात् पूर्वोक्तयुक्तिभ्यां चेदानीं प्राणवृत्तिरूपाण्येवेति प्राप्ते, तत्त्वान्तराण्येवेति सिद्धान्त इत्यर्थः । तद् व्युत्पादनाय सूत्रं व्याकुर्वन्ति । * तानीत्यादि * । सूत्रे तदिति लुप्तविभक्तिकं पदं, तानीत्यनेन व्याख्यातम् । अन्ये तु त इति पठन्ति । * इन्द्रियशब्देनेत्यादि * । तथाच यथा श्रुतौ इन्द्रियाणीति व्यपदेशस्तथेदानीमपि लोके शास्त्रे च व्यपदेशः । अतो नात्रजन्मान्तरन्यायः सम्भवति । किन्तु भृत्यानां स्वामिस्वभावानुसरणमिव प्राणस्वभावानुसरणमेव तद्रूपभवनम् । नच प्राणशा-

क्वचिदेकशब्दवाच्यत्वेऽपि नैकत्वम् । आसन्येऽपि तर्हि भेदः स्यादित्यत आह । अन्यत्र श्रेष्ठात् । तस्य ते यौगिकाः शब्दा इति ॥ १७ ॥

भेदश्रुतेः ॥ १८ ॥

यत्रापि प्राणशब्दप्रयोगस्तत्रापि भेदेन श्रूयते । तमुत्क्रामन्तं प्राणोऽनुत्क्रामति प्राणमनूत्क्रामन्तं सर्वे प्राणा अनूत्क्रामन्तीति॥१८॥

वैलक्षण्याच्च ॥ १९ ॥

वैलक्षण्यं च प्राणस्य चेन्द्रियाणाञ्च। सुप्तेषु वागादिषु प्राणो जागर्ति । स्वामिसेवकवच्चानेकं वैलक्षण्यम् ॥ १९ ॥

संज्ञामूर्तिक्लृप्तिस्तु त्रिवृत्कुर्वत उपदेशात् ॥ २० ॥

भूतभौतिकसृष्टिः परमेश्वरादेवेति निर्णीय नामरूपव्याकरणमपि परमेश्वरादेवेति निश्चयार्थमधिकरणारम्भः । लोके नामरूप-

ब्दव्यपदेशविरोधः । द्रोणकर्णादिषु कुरुशब्दव्यपदेशवद् गौण्यापि तत्सम्भवात् । अतो भिन्नशब्दवाच्यानां क्वचिदेकशब्दवाच्यत्वेऽपि नैकत्वमिति सिद्धमित्यर्थः । अत्राशङ्कते । * आसन्येऽपीत्यादि * । समादधते * तस्य ते इति * । आसन्यस्य प्राणापानसामानव्यानोदानशब्दाः पाचकपाठकादिशब्दवद्यौगिका अतो न भेदका इत्यर्थः ।

उक्तोपोद्बलनाय सूत्रद्वयमित्याशयेनाहुः ॥ १७ ॥

भेदश्रुतेः ॥ वैलक्षण्याच्च ॥ एतत्सूत्रद्वयं तु निगदव्याख्यातेनैव भाष्येण व्याख्यातम् । प्राणस्य जागरणं तु प्राणाग्नय एवैतस्मिन् पुरुषे जाग्रतीति प्रश्नोपनिषदि श्रावितम् । स्वामिसेवकवत् स्थितिस्तु, प्राणवंतत्यधिकरण एव सिद्धेत्यनवद्यम् ॥ १८ ॥ १९ ॥

संज्ञामूर्तिक्लृप्तिस्तु त्रिवृत्कुर्वत उपदेशात् ॥ अधिकरणप्रयोजनमाहुः । * भूतभौतिकेत्यादि * । नन्वत्र कुतः संशयो येनायमारम्भ इत्यत आहुः * लोक इत्यादि * । तथाच नामादिव्याकर-

करणं कुलालादिजीवेषु प्रसिद्धमिति । अलौकिकेऽपि स्थावरजङ्गमे मयूरादिसंज्ञां मूर्तिं च जीवादेव हिरण्यगर्भादेर्भविष्यतीति वह्न्यादिदेवानां जीवरूपाणामेव वागादिरूपेणानुप्रवेशात् तत्साहचर्येण नामरूपयोरपि जीव एव कर्ता भविष्यतीत्याशङ्कां निराकरोति तुशब्दः ।

संज्ञामूर्त्योः क्लृप्तिर्नामरूपयोर्निर्माणम् । त्रिवृत्कुर्वतः। यस्त्रिवृत् करोति तस्मात्। सेयं देवतैक्षत हंताऽहमिमास्तिस्रो देवता अ-

णस्य उभयत्रापि शक्यवचनत्वात् संशय इत्यर्थः । तुशब्दव्याख्यानमुखेन पूर्वपक्षमाहुः । * वह्न्यादीत्यादि * । नामव्याकरणं वाक्साध्यं. रूपव्याकरणं क्रियासाध्यम्, उभयमप्यनुप्रवेशहेतुकमिति छान्दोग्ये सिद्धम् । ऐतरेये च वाग्रूपेणाग्नेरनुप्रवेश उक्तस्तथैव तेन तेन रूपेणान्येषां च । तत्र यद्यपीन्द्रो नोक्तस्तथापि समानन्यायात् सोऽपि बलरूपेण प्रविष्टो बोध्यः । एवं सति तेषां जीवानां तत्तत्कार्यार्थमेवानुप्रवेशात् तत्साहचर्येण नामरूपव्याकरणयोरपि स स जीव एव कर्ता । अथैकवचनव्याकोपात्रेदं रोचते, तदा जीवसमष्टिरूपो हिरण्यगर्भ एव तत्कर्ताऽस्तु । ईक्षणप्रकारान्तःप्रविष्टा जीवेनेति तृतीया तु, चारेण परबलं प्रविश्याकलयामीतिवदुपपत्स्यते । अतः परमेश्वरः प्रयोजको भवतु । कर्ता तु तयोर्जीव एव प्रवेष्टृत्वादित्याशङ्कां निराचष्ट तुशब्द इत्यर्थः । सिद्धान्तं वक्तुं सूत्रं व्याकुर्वन्ति । * संज्ञेत्यादि * । सत्यं जीवेऽपि लोकन्यायेन सामर्थ्यवशान्नामरूपव्याकर्तृत्वं वक्तुं शक्यते, तथापि श्रुतौ त्रिवृत्करणेन सहैव पूर्वं नामरूपव्याकरणमुपदिष्टं, तदा न जीवस्य शरीरसम्बन्ध इति तदानीं जीवस्य तत्कर्तृत्वं न वक्तुं शक्यते । शरीरसम्बन्धोत्तरमेव तस्य बाह्यक्रियाकर्तृत्वस्य दृष्टत्वात् । त्रिवृत्करणसमये हिरण्यगर्भस्याप्यनुत्पन्नत्वात् । यत्पुनः पुराणेषु 'नाम रूपं च भूतानां कृत्यानां च प्रपञ्चनम् । वेदशब्देभ्य एवादौ देवादीनां चकार स' इति, 'सृजामि तन्नियुक्तोऽहं हरो हरति तद्वशः ।

नेन जीवेनात्मनाऽनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणीति । तासां त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकं करवाणीति त्रिवृत्कर्ता परमेश्वरः । स एव नामरूपयोरपि कर्ता । कुतः ? । उपदेशात् । उप समीपे एकवाक्ये उभयकरणस्य प्रतिज्ञानात् । जीवस्य तु त्रिवृत्करणानन्तरं शरीरसम्बन्धे कर्तृत्वात् । तस्मान्नामरूपप्रपञ्चस्य भगवानेव कर्तेति सिद्धम् ॥ २० ॥

मांसादिभौमं यथाशब्दमितरयोश्च ॥ २१ ॥

इदमिदानीं विचार्यते । अन्नमशितं त्रेधा विधीयते । तस्य यः स्थविष्ठो धातुस्तत् पुरीषं भवति, यो मध्यमस्तन्मांसं, योऽणिष्ठस्तन्मनः । आपः पीतास्त्रेधा विधीयन्ते । तासां यः स्थविष्ठो धातुस्तन्मूत्रं, यो मध्यमस्तल्लोहितं, योऽणिष्ठः स प्राणः । तेजोऽशितं

विश्वं पुरुषरूपेण परिपाति त्रिशक्तिधृगि'ति पठ्यते । तदपि पाश्चात्यमेव वृत्तम् । यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वै वेदांश्च प्रहिणोति तस्मा इति श्रौतलिङ्गात् । वेदपाठनात् पूर्वमेव ब्रह्मनामरूपयोः करणात् । अत्रापि तेजोऽबन्नदेवतानां प्रागेव करणाच्च । नच ब्रह्मणः प्रवेशाभावः शङ्क्यः । द्वा सुपर्णादिश्रुतिसिद्धत्वात् । नच प्रवेशो ज्ञानेच्छाकृतिरूपमायावृत्त्यौपाधिक इति शङ्क्यम् । शब्दादेवानुपपत्तिपरिहारेणौपाधिकत्वे मानाभावात् । अतः, सर्वाणि रूपाणि विचिन्त्य धीरो नामानि कृत्वाभिवदन् यदास्त इति श्रुत्यन्तराद् भगवानेव पूर्वं नामरूपकर्त्ता । जीवानान्तु पश्चादेव भगवद्दाविष्टानां तथात्वम् । नचादिसृष्टौ भगवतैव तत्करणे तदानीं जीवप्रवेशवैयर्थ्यम् । तस्य भोक्तृत्वात् तदर्थमेवैतत्करणेन तस्यावश्यकत्वादिति । तस्माद् भगवानेव नामरूपप्रपञ्चस्य कर्त्तेति सिद्धमित्यर्थः ॥ २० ॥ ९ ॥

मांसादिभौमं यथाशब्दमितरयोश्च ॥ अधिकरणप्रयोजनमाहुः । * इदमित्यादि * । * इदमिति * वक्ष्यमाणं वाक्यम् । संशय

त्रेधा विधीयते । तस्य यः स्थविष्ठो धातुस्तदस्थि भवति, यो मध्यमः सा मज्जा, योऽणिष्ठः सा वाक् । अन्नमयं हि सौम्य मन आपोमयः प्राणस्तेजोमयी वागिति । तत्र संशयः । वाक्प्राणमनांसि किं भौतिकानि ? आहोस्वित् स्वतन्त्राणीति ? एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि चेति श्रुतिविप्रतिषेधात् संशयः । त्रिवृत्करणप्रसङ्गेनोदितामाशङ्कां निरोति । तत्र पूर्वपक्षमाह ॥ मांसादि भौमं, पुरीषमांसादि तेजोऽबन्नप्रकृतिकम् । कुतः ? ॥ यथाशब्दम् ॥ अन्नमशितमित्यादिश्रुतितो निःसन्दिग्धं प्रतिपादनात् । किमतो यद्येवं तदाह ॥ इतरयोश्च ॥ वाचि तुल्यत्वान्न सन्देहः । इतरयोर्मनःप्राणयोरपि भौतिकत्वं यथाशब्दम् । उद्गमश्रुतिस्तु स्तुतित्वेनानुवादपरा भविष्यति । उपपादकश्रुतिबाधात् । तस्माद् भौतिकान्येव मनःप्रभृतीनीत्येवं प्राप्ते ॥ २१ ॥

तद्बीजं चाहुः । * तत्रेत्यादि * । नन्विन्द्रियविचार एवेदं विचारणीयम्, इहास्य कुतो विचार इत्यत आहुः । * त्रिवृदित्यादि * । उक्तश्रुतिविप्रतिषेधजनितामाशङ्कां त्रिवृत्करणप्रसङ्गेनेदानीं निराचष्ट इत्यर्थः । * तत्रेति * । सूत्रं । ननु सूत्रे तद्बोधकपदाभावात् कथमस्यैतद्विषयत्वमित्याकाङ्क्षायां मांसादीत्यादिपदेन तत्संग्रहादेतस्य विषयस्यावगम इत्याशयेन व्याकुर्वन्ति । * मांसादीत्यादि * । भूमिः क्षितौ स्थानमात्र इति कोशाद् भौमपदं स्वोत्पत्तिस्थानजन्यस्वपरम् । तथाचाप्रोक्तं तथेत्यर्थः । * वाचीत्यादि * । अत्र तेजोमयी वाक्, ऐतरेये, अग्निर्वाग् भूत्वेति श्रुतिद्वयेऽपि वाचि तेजोमयत्वस्य तुल्यत्वान्न सन्देहः । इतरयोर्मनःप्राणयोस्तु ऐतरेये, वायुः प्राणो भूत्वेति चन्द्रमा मनो भूत्वेत्यन्यथा श्रावणेऽपि भौतिकत्वं छान्दोग्योदितं शब्दमनतिक्रम्यैव मन्तव्यम् । नचोद्गमश्रुतिविरोधान्न भौतिकत्वमिति शङ्क्यम् । सा तु मुण्डके अक्षरात् परं स्तोतुं प्रवृत्ता, न तु वागादीनां स्वरूपं वक्तुम् । अतस्तुतित्वेनैतदनुवादपरा भविष्यति । एतदनुवादेनात्र ब्रह्मणः प्रयोजकत्वबोधनेऽप्युपपत्तेः । नच श्रु-

उच्यते—

वैशेष्यात्तु तद्वादस्तद्वादः ॥ २२ ॥

अन्नादिभिर्विशेष्यते । मनःप्रभृति सम्यक् कार्यक्षमं भवति । तथा दर्शनादुपादानाच्च । अतो वैशेष्यादेव हेतोरन्नमयत्वादिवादः ।

ननु कथमेतदवगम्यते । वैशेष्याद् गौणो वाद इत्युच्यते । अथात्मनोऽन्नाद्यमागायदित्यत्र प्राण एव सर्वस्यान्नस्यात्ता निर्दिष्टः । स कथं तत्परिणामकार्यं स्यात् । वागादयश्च तत्रान्नार्थमनु-

---

तित्वाविशेषे कथं तस्या एवान्यथा नयनमिति शङ्क्यम् । उपपादकस्य त्रेधा विधानस्य या श्रुतिस्तस्या बाधात् । ऐतरेयोक्तानादरेऽपीदमेव बीजम् । शेषं स्फुटम् ॥ २१ ॥

वैशेष्यात्तु तद्वादस्तद्वादः ॥ सिद्धान्तसूत्रं व्याकुर्वन्ति । * अन्नादिभिरित्यादि * । यादृगन्नमश्नाति तादृगेवेशितुर्मनो भवतीति दर्शनं तथा दर्शनं, पञ्चदशाहानि माऽशीरित्यारभ्य, साऽन्नेनोपसमाहिता प्राज्वालीदित्यन्तेन पोषणादेव कार्यक्षमत्वोपपादनमुपपादनम्, ताभ्यां तथेतिं, वाक्प्राणस्थल उपपादनाभावेऽपि समानन्यायात् तेजोमयत्वापोमयत्ववादो बोध्यः । अतो विशेषणं विशेषस्तस्य भावो वैशेष्यं तस्मादेव तथेत्यर्थः । अनुपपादितस्थले शङ्कते । * नन्वित्यादि * । समादधते । * अथेत्यादि * । श्रुतिस्तृतीयब्राह्मणस्था । अथात्मनेऽन्नाद्यमागायद्यत्किञ्चान्नमद्यतेऽनेनैव तदद्यते इह प्रतितिष्ठतीति । अर्थस्तु यथा वागादिभिरात्मार्थमागानं कृतं तथा मुख्यः प्राणोऽपि त्रिषु पवमानेषु देवार्थं गानं कृत्वा, अथानन्तरम् अवशिष्टेषु नवसु स्तोत्रेष्वात्मने आत्मार्थम् । अन्नाद्यम्.अन्नं च तदाद्यं च आगायत् । तस्येदं निदर्शनम् । यत्किञ्चान्नं लोके प्राणिभिरद्यते तदन्नम् अनेनैव प्राणेनाद्यते तस्मात् स्वार्थमेवैतदागानमिति । ननु कथमेतन्निश्चेयं यत् प्राणेनैवाद्यते इति । प्राणवद्वागादीनामप्यन्नकृतोपकारदर्शनादित्यत आह । इह प्रतितिष्ठतीति । अन्नम् इह प्राण एव प्रतिष्ठितम् । अतः प्राणद्वारक एव तेषामुपकार इति । अन्नमत्र

प्रविष्टाः । सृष्टौ प्रथमतो भिन्नतया निर्देशात् । अतो न भौतिकानि मनःप्रभृतीनि, किन्तु तत्त्वान्तराणीति सिद्धम् । तद्वाद इति वीप्सा अध्यायसमाप्तिसूचिका ॥ २२ ॥

इति श्रीवेदव्यासमतवर्तिश्रीवल्लभाचार्यविरचिते
ब्रह्मसूत्राणुभाष्ये द्वितीयाऽध्यायस्य
चतुर्थः पादः ॥ २ ॥ ४ ॥

न पृथिवी, किन्त्वदनीयमात्रम् । तथाच योऽदनीयमात्रस्यात्मा स कथम् अदनीयानामपां परिणामकार्यं स्यात् । किञ्चैतरेये वागाद्योऽन्नार्थं मुखादिस्थानेषु प्रविष्टा उक्ताः सृष्टौ प्रथमतो भिन्नतया च निर्दिष्टाः । अतः कथमदनीयपरिणामभूताः स्युः । तस्मात् तत्त्वान्तराण्येवेत्येव निश्चय इत्यर्थः ।

अन्ये तु संज्ञामूर्त्तिसूत्रमारभ्य त्रिसूत्रमेकमधिकरणमङ्गीकृत्य प्रथमसूत्रे नामरूपकरणं परमेश्वरादेवेति व्याख्याय, मांसादिसूत्रे यथाश्रुतमेव पुरीषादित्रयस्य भौमत्वं मूत्रादित्रयस्याऽऽप्यत्वमस्थ्यादित्रयस्य तैजसत्वमङ्गीकुर्वन्तः सिद्धान्तकोटावेव निक्षिपन्ति॥

अथ प्रसङ्गाद् द्वितीयस्कन्धसुबोधिन्युक्तदिशा सृष्टिप्रक्रिया निगद्यते । तत्र, सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयं, तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेयेतीत्यादिजातीयकेषु वाक्येषु सृष्टिप्राक्काले केवलस्य ब्रह्मण एवोक्तरूपाया इच्छायाः सृष्टिकारणत्वेन बोधनाद् ब्रह्मैव स्वेच्छया पूर्वं नाना भवति । तत उच्चनीचनानानेकभावेन भवति । नचाग्रपदेन कालस्योक्तत्वादेवकारो नान्ययोगव्यवच्छेदक इति वाच्यम् । विकल्पासहत्वात् । तथाहि । किमत्र कालसत्ता विधीयत उतानूद्यते, अथवा कालविशिष्टब्रह्मसत्तैव बोध्यते ।
तत्र नाद्यः । वाक्यभेदप्रसङ्गात् । नेतरः । एतेषां सृष्ट्यादिवृत्तान्तबोधकत्वेनैतदपेक्षयाऽन्येषां पुरोवादत्वस्याशक्यवचनतयाऽनुवादत्वस्याशक्यवचनत्वात् । न तृतीयः । अप्रमाणिकगौरवप्रसङ्गात् । अन्यथा एकमेवेत्यऽवधारणान्तरविरोधापातात् ।

नचावधारणान्तरस्य मुख्यान्यसत्ता निवारकत्वान्न वि-

रोध इति वाच्यम् । तथा सति समाप्त्यधिकरणादित्यस्य तत एव सिद्धेर्न्यूनद्वितीयसत्ताया उपगतत्वाच्चाऽद्वितीयपदव्याकोपस्य दुर्निवारत्वापत्तेः । नच आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीन्नान्यत् किञ्चन मिषदित्यत्रैवात्र मिषद्द्वितीयनिषेध एवास्त्विति वाच्यम् । तत्रापि येनाश्रुतं श्रुतं भवतीत्यादिप्रतिज्ञाया मृत्पिण्डादिदृष्टान्तानामीक्षणविषयस्योत्तमपुरुषस्य, सोऽनुवीक्ष्य नान्यदात्मनोऽपश्यदित्यनुवीक्षणस्य च विरोधापत्तेर्दुर्निवारत्वात् । अतस्तत्र कालोक्तिः सृष्ट्युत्तरव्यवहारे सर्वाधारतया प्रतीयमानस्य कालस्योपरञ्जनेन शिष्यस्य पूर्वकालवृत्तान्तबोधनार्थैव । अन्यथा शिष्यस्य सृष्टिकालवर्त्तित्वात् कालसत्तामवधारयतः पूर्ववृत्तान्तबोधाभावेऽनुशासनवैयर्थ्यप्रसङ्गात् । ननु कालस्य ब्रह्मणः पृथक्सत्ता बोधनार्था । उक्तदोषप्रसङ्गात् । तस्मात् सृष्टेः पूर्वं केवलं ब्रह्मैवेति निश्चयः । तत् सर्वभवनसमर्थमतो धर्मरूपेण भवद् इच्छारूपेणापि भवति । नच निमित्तान्तराभावे सर्वदा भवनमिति शङ्कनीयम् । आपादनहेतुभूतस्य कालस्याभावात् । जाते पुनः काले तस्यैव नियामकत्वान्न सर्वदा भविष्यति । कालश्च श्रुताविच्छादिविशेषणत्वेनोक्त इतीच्छादिभिः सहैवाविर्भवति सहैव च तिरोभवतीति भगवद्धर्मास्त्रैकालिकाऽबाधविषयत्वात् कालवत् सर्वेऽपि नित्याः । नच सदेव सौम्येदमग्र इत्यत्र व्युत्पादितं कालोक्तेर्बोधनार्थत्वमिह ग्रहीतुं शक्यम् । तन्नियामकस्याऽद्वितीयादिपदस्येहाभावात् । नापि, सर्वे निमेषा जज्ञिरे विद्युतः पुरुषादधीति श्रुत्या तस्य पाश्चात्यत्वं शङ्क्यम् । कालावयवानामेव तत्रोक्तत्वात् । तैर्विशिष्टस्तु कालो भगवच्चेष्टारूपो "योऽयं कालस्तस्य तेऽव्यक्तबन्धोश्चेष्टामाहुश्चेष्टते येन विश्वम् । निमेषादिर्वत्सरान्तो महीयानि"ति वाक्यात् । अतोऽवयवविभागरहितस्य तस्य कार्यापेक्षया रूपत्वात् तेनैव सहेच्छादीनामपि जातत्वात् सर्वान् स्वांशान् सदेकरूपानेव भगवान् स्थापयतीति ते सर्वेऽप्यधिकृता एवास्तिकवादिभिरङ्गीक्रियन्ते । एवमिच्छारूपः सन् भेदरूपया तया सच्चिदानन्दानपि धर्मत्वेन भिनत्ति । ते च धर्मरूपेण स्वयं भिद्यमानाः स्वाश्रयमपि धर्मित्वेन भिन्दन्ति । तदा स भगवान् सर्वतःपाणिपादान्तो भवति, साकारतां चापद्यते । एवं सच्चिदानन्दरूपेण भिन्नोऽपि तदिच्छया मिलितोऽऽभिन्न इवाखण्डो भ-

वति । तदपेक्षया कार्यरूपस्याल्पत्वात् । तानि त्रीण्यपि रूपाणि पूर्णशब्देनोच्यन्ते । पूर्णमदः पूर्णमिदं पूर्णात् पूर्णमुदच्यते, पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवावशिष्यत इति । अर्थस्तु—अदः परोक्षं ज्ञानैकगम्यम् अक्षरं ब्रह्म पूर्णं निरन्तरमाकाशवत् व्यापि । इदं परिदृश्यमानं सद्रूपं क्षरं ब्रह्म पूर्णं पूर्ववत् । पूर्णात् पूर्णमतति व्याप्नोति । तादृशं तदुभयव्यापकं पूर्णमुत् पूर्णानन्दं ब्रह्म अच्यते, अञ्चु गतिपूजनयोः, अच इत्येक इति धातुपाठादचधातुः पूजार्थकः, पूज्यते, पूर्वोक्ताभ्यां सच्चिद्रूपाभ्यां क्षराक्षराभ्यां सेव्यते । एवं ज्ञानादेः फलमाह । पूर्णस्यानुपदोक्तस्य पूर्णं ज्ञानादिधर्ममादाय तत्प्रसादेन प्राप्य पूर्णमेवावशिष्यते तत्सायुज्येन तदभिन्नो भवतीति । पूर्णत्वादेव सद्रूपस्य प्रत्येकपर्यवसायित्वम् । एवं धर्मरूपेण शक्तिरूपेण धर्मिरूपेण च नानाभूय पश्चात् कार्यरूपेण नाना भवतीति बहु स्यामित्यस्य कार्यम् । एवञ्च बृहदारण्यकोक्तं व्युच्चरणं तैत्तिरीयायुक्ताकाशादिसम्भूतिश्च तत एव । प्रजायेयेत्यस्य तु जननगत उच्चनीचभावः कार्यम् । अन्यथा बहुभवनस्य पूर्वोकारादेव प्राप्तत्वात् तेनैव जननबाहुल्यस्यार्थबलादेव प्राप्तेः को वा प्रकर्षपदार्थः स्यात् । पुरुषविधब्राह्मणे ब्रह्मक्षत्रादिरूपत्वविवृतिरपि विरुध्येत । उच्चनीचभावस्याकस्मिकत्वं च स्यात् । अत उच्चनीचभाव एव प्रशब्दार्थः । स च धर्मभेदेन भवतीति भूम्न आनन्दरूपस्य सर्वोत्कृष्टत्वं, ततो नीचभावश्चिद्रूपस्याक्षरस्य, ततोऽपि सद्रूपस्य क्षरस्य । अत एव अक्षरात् परतः पर इति । द्वाविमौ पुरुषौ लोके, यस्मात् क्षरमतीतोऽहमित्यादिश्रुतिस्मृतयो ब्रह्मणः परत्वं प्रतिपादयन्ति । एवं त्रिरूपः सन् शक्तित्रयरूपेणाविर्भवति । तत्र सदंशस्य क्रियारूपा शक्तिः । चिदंशस्य व्यामोहिका माया । आनन्दरूपस्य जगत्कारणभूता माया । एतत्त्रितयरूपा शक्तिः सच्चिदानन्दरूपस्य भावत्वतलादिवाच्या । अत एव सदंशभूतेष्वष्टाविंशतितत्त्वेषु तत्त्वमिति व्यपदेशः । एवं यदा आनन्द उत्कृष्टो जातस्तदेतरौ तं सेवमानौ जातौ । ततश्च तयोर्धर्मौ ज्ञानक्रिये भगवच्छक्तिरूपे जाते । तदा स आनन्दो ज्ञानक्रियाशक्तिमान् जातः । इत्येकस्वरूप उच्चनीचभावः । अथापरसदंशस्तु क्रियाशक्तेर्गतत्वाद्दर्शनाव्यक्ततामापद्यते । प्रकृतिरूपो भवति । पश्चान्मूलभूतक्रियांशाभिः क्रियाभिर्यथायथं भौतेन पौ-

राणेन वा प्रकारेणाभिव्यज्यते । चिदंशास्तु ज्ञानधर्मस्यानन्दे गतत्वादंशेन पुरुषो जीवसमष्टिरूपो मुख्यजीवो भवति । तदा चिदंशस्य शक्तिर्माया तं व्यामोहयति । तदा तया व्यामोहितो व्याकुलः सन् सदानन्दकृतसृष्टौ य आसन्यरूपः सूत्रात्मा वृशाविधः प्राणस्तमवलम्ब्य तिष्ठति । ततो जीव इत्युच्यते प्राणधारणप्रयत्नवत्वात् । बोधरूपोऽव्ययम् । आनन्दस्य धर्मस्य पृथग्भूतत्वात्स्वरूपात्मकस्य च तिरोहितत्वादानन्दार्थं तया व्यामोहितस्तत्सम्बन्धादानन्दो भविष्यतीति बुद्ध्या तया सम्बध्यते । अन्यांशास्तु प्राज्ञरूपोऽन्तर्यामिसमष्टिरूपो भवति । अतः परं सतः प्रपञ्च उच्यते । तत्र क्रमो नानाविधः । मुण्डके, एतस्माज्जायते प्राण इति प्राणमनइन्द्रियाणामुत्पत्त्यनन्तरं खादिभूतोत्पत्तिः । प्रश्ने, प्राणः प्राणाच्छ्रद्धा भूतानि इन्द्रियं मनोऽन्नमिति । बृहदारण्यके प्राणा लोका देवा भूतानीति । ऐतरेये, लोका लोकपाला इत्यादि । महोपनिषदि तु दशेन्द्रियाणि मनस्तेजोऽहङ्कारः प्राणा बुद्धिस्तन्मात्रा महाभूतानीति । तत्र तेजो महान् प्राणाः प्राणसमुदायः । तैत्तिरीयादौ चाकाशादिक्रमेण सूक्ष्माणि महान्ति च भूतानि समुत्पादयति । पञ्चतन्मात्रा भूतशब्देनोच्यन्ते । अथ पञ्च महाभूतानि भूतशब्देनोच्यन्ते इति मैत्रायणीयश्रुतावुभयोरपि भूतपदेन संग्रहात् । एवमन्येऽपि प्रकारा निबन्धे दर्शिताः । अतो भूतानामेवैकविधः क्रमो, न प्राणेन्द्रियादीनाम् । आत्मनां तु व्युच्चरणं पश्चात् । कदाचिद्देहविशिष्टा एवेन्द्रियाधिष्ठातारः, कदाचिदिन्द्रियानन्तरमित्येवं कारणसृष्टिप्रक्रिया दर्शिता । विशिष्य तु द्वितीयस्कन्धसुबोधिनीतस्तत्प्रकाशान्मत्कृताच्चावगन्तव्या ॥ २२ ॥ १० ॥

इति श्रीमद्वल्लभाऽऽचार्यचरणनखचन्द्रनिरस्तहृदयध्वान्तस्य
श्रीपीताम्बरात्मजस्य पुरुषोत्तमस्य कृतौ भाष्यप्रकाशे
द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ २ ॥ ४ ॥

समाप्तश्चाऽयं द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

अथ तृतीयोऽध्यायः ।

तदन्तरप्रतिपत्तौ रंहति सम्परिष्वक्तः प्रश्न-
निरूपणाभ्याम् ॥ १ ॥

सर्वोपनिषदां सिद्धो ह्यविरोधे समन्वयः ।
कथं बोधकता तासां सा तृतीये विचार्यते ॥
एकं वाक्यं प्रकरणं शाखाः सर्वाः सहैव वा ।
एकां विद्यामनेकां वा जनयन्तीति चिन्त्यते ॥

तदन्तरप्रतिपत्तौ रंहति सम्परिष्वक्तः प्रश्ननिरूपणाभ्याम् । अथ तृतीयाध्यायं व्याचिख्यासवः सङ्गतिं वक्तुं पूर्वाध्यायार्थं स्मारयन्तः प्रकृताध्यायार्थमाहुः । * सर्वेत्यादि * । तं त्वौपनिषदमित्यादिश्रुतेर्ब्रह्मण्युपनिषद एव मुख्यं प्रमाणमिति प्रथमाध्याये सर्वोपनिषदां ब्रह्मणि सम्यगन्वय आपाततः प्रतीतार्थनिराकरणेन तदेकतानतारूपो यः प्रतिपादितः, स द्वितीयाध्याये विरुद्धस्मृतीनां निराकरणेन श्रुतिवाक्यानां चेतरेतरविरोधनिरासेन चिन्तिते अविरोधे सिद्धो, मुख्यतया उपनिषद एव ब्रह्मबोधिकाः, नेतरदित्येवं दृढो जातः । अतः परं तृतीयाध्याये तासामुपनिषदां बोधकता निर्विचिकित्सशाब्दज्ञानेन ब्रह्मप्रमितिजनकता कथं केन प्रकारेणेत्याकाङ्क्षोदेति । ऋषिभिः स्वस्वबुद्ध्यौपनिषदर्थस्य नानाप्रकारेण विचारितत्वात् । अतस्तन्निवृत्त्यर्थं स तासां बोधकताप्रकारस्तृतीयेऽध्याये निरूप्यत इत्यर्थः । तथाच द्वितीयस्य प्रथमार्थशोधकत्वाद्यथोपोद्घातत्वं तद्वत् तृतीयस्य प्रथमविषयभूतोपनिषत्सिद्धबोधकताप्रकारशोधकतया तच्छेषत्वात् तथात्वं सङ्गतिः । द्वितीयतृतीययोस्तूपजीव्योपजीवकभाव एव सङ्गतिरिति बोधितम् । नन्वयं साधनाध्यायत्वेन प्रसिद्ध इति साधनविचारोऽत्रार्थत्वेन युक्तो, न तु बोधकताप्रकारविचार इति शङ्कायां स्वोक्तं गमकमाहुः * एकमित्यादि * । गुरुमुखादु-

समाधने हि पुरुषे जन्मना कर्मणा शुचौ ।
केवले वा यथा योगे प्रथमं तद् विचार्यते ॥
विचारपूर्वकं तस्य ब्रह्मभावाप्तियोग्यता ।
अधिकारे ततः सिद्धे विषयावधृतिस्ततः ॥

पनिषद्भिः श्रुतं ब्रह्माध्यायद्वयोक्तरीत्या मत्वा निदिध्यासितव्यम् । तदुपायभूताश्चोपासनाः सर्वशाखासु कचिद्वाक्येन प्रकरणेन वा बोध्यन्त इत्येकं वाक्यं प्रकरणं तत्प्रकारबोधनेन विद्यां जनयति । तां विद्यां तादृग्वाक्यादिमत्यः सर्वाः शाखाः सहैव सम्भूयैवैकां विद्यां जनयन्ति, असम्भूय पार्थक्येनानेकां वा जनयन्तीति सर्ववेदान्तप्रत्ययाधिकरणे चिन्त्यते । पादे च यथाधिकारमनेकामेकां वा जनयन्तीति फलति । अतो यदि बोधकताप्रकारो न विचार्यः स्यात् तदोपासनामात्रं चिन्तयेन्न तु विद्यैकत्वानेकत्वं, प्रयोजनाभावात् । अतस्तच्चिन्तनाद् बोधकताप्रकारविचार एवार्थ इति ज्ञायत इत्यर्थः । ननु यद्युपनिषद्भिर्बोधकताप्रकारचिन्तनमेतदध्यायार्थस्तदा संसारगतिप्रभेदः सन्ध्यसूत्र्यादिबोधकानामधिकरणानां कथं सङ्गतिरित्याकाङ्क्षायां पादानामर्थास्त्रिभिराहुः *समाधन इत्यादि* ब्रह्मविदाप्नोति परमिति परमाप्तिसाधनतया यज्ज्ञानमुक्तं तदपरोक्षमेव विवक्षितम् । तस्मिन् दृष्टेपरावरे, आत्मन्येवात्मानं पश्येत्, सर्वं हि पश्यः पश्यतीत्या दिषु दृशेः प्रयोगात् । तच्च न शब्दश्रवणमात्रादिति मननादिविधिभिरवसीयते । यत्र पुनः शब्दः श्रवणमात्रात् तत्रापि शुद्धिरवश्यमस्तीति फलबलादेव ज्ञायते । ततः पूर्वं शुद्धिर्मृग्या । हि अतो हेतोः जन्मना कर्मणा शुचौ विचाररूपसाधनसहिते पुरुषे विद्यां जनयन्ति, वा, अथवा, केवले जन्मकर्मावदातत्वाभावेऽपि वरणमात्रविषये । तत्र दृष्टान्तो, यथा योगे । अतो, निर्विषयं नित्यं मनः कार्यं मुमुक्षुणेतिश्रुतेर्जन्मादिशुद्धिराहित्येऽपि केवले वरणविषये मनःशोधनपरे च पुरुषे जनयन्ति । यदि शैलसमं पापं विस्तीर्णं योजनान् बहून्, भिद्यते ज्ञानयोगेनेति योगबोधकध्यानबिन्दुश्रुतेर्योगेनैव दहद्दहो नान्यत् तत्र कदाचनेति श्रीभागवतवाक्येन तत्र साधनान्तरानपेक्षणा-

अन्तरङ्गविचारेण गुणानामुपसंहृतिः ।
बहिरङ्गविचारेण कर्मणामिति सा द्विधा ॥

त् । एवं वरणेऽपि पापकर्षण इति । अपूतः पूतो भवति मां स्मृ-
त्वेति तापनीयश्रुतेः 'कोटिजन्मार्जिते पापे कृषिः क्लेशे च वर्त्तते ।
भक्तानां णश्च निर्वाणे तेन कृष्णः प्रकीर्त्तितः' इति ब्रह्मवैवर्त्तवाक्याच्च
भक्तानां पापनिवृत्तेः शुद्धेश्च भगवतैव सम्भवात् । एवंत्रिविधेष्वधिका-
रिषु भगवदिच्छया सम्भवत्सु मुख्यमध्यमयोर्वरणयोगाभ्यामेव सि-
द्धिरिति तत्र विचार्यते, किन्तु प्रथमं प्रथमे पादे, तत्र *जघन्याधिका-
रिणां शुचित्वं विचार्यते तादृशेषु दयैव व्यासचरणानामेतदुत्तमा-
त् । तथाचोपोद्घातः सहकारिसम्पत्तिरूपस्तदर्थः । ततो द्वितीये
पादे जीवावस्थादिविचारपूर्वकं तस्य जीवस्य ब्रह्मभावप्राप्तियोग्यता
स्वरूपतो योग्यत्वम् । ततस्तद्विचारेण अधिकारे मुक्त्यधिकारे जी-
वस्य सिद्धे विषयावधृतिर्विषयस्य ब्रह्मस्वरूपस्य यादृशं ब्रह्मस्वरूपं
तस्य अवधृतिर्निश्चयो विचार्यते । ततस्तृतीये पादे अन्तरङ्गविचा-
रेण सूक्ष्मदेहनिष्ठतया मुक्तिपर्यन्तमनुवर्त्तमानत्वेन, तं यथायथो-
पासते तथा भवतीति, यथा क्रतुरस्मिन् लोके पुरुषो भवति तथेतः
प्रेत्य भवतीति श्रुतेरवश्यफलसाधकतया चान्तरङ्गं यत् साधनकर्म-
ज्ञानभक्तिमार्गीयमुपासनं तद्विचारेण गुणानां तत्तदुपासनोपयुक्तानां
भगवद्गुणानाम् उपसंहृतिः । तत्तद्विधोपासने तत्तन्नियमनम् ।
एतादृशे उपासने एतादृशा गुणा एवं चिन्तनीया इति । ततस्तुरीये
पादे बहिरङ्गविचारेण स्थूलदेहनिष्ठतया इतरसाधारणतया च
बहिरङ्गाणि यानि साधनानि आश्रमादिरूपाणि तद्विचारेण कर्मणां
पूर्वोत्तरकाण्डोक्तानां यज्ञतपःशमदमादिश्रवणादिभगवद्धर्मप्रभृती-
नामुपसंहृतिः । नित्यान्येव कार्याणि, तान्यपि ब्रह्मण्याधाय, सङ्गं
त्यक्त्वा कार्याणीत्येवं नियमनम् । एवं प्रकारेण सा उपसंहृतिर्द्वि-
धा विचार्यत इति क्रियापदमत्रापि सम्बध्यते । तथाच जघन्याधि-
कारिणां पूर्वपादोक्तरीत्या स्वरूपयोग्यतायाः सहकारियोग्यतायाश्च
पूर्वं सिद्धौ द्वितीयपादोक्तरीत्या विषयावधारणे यथाधिकारं तत्त-

तस्मादधिकारिणो जन्मनिर्द्धारः । तदनु तस्य ब्रह्मभावयोग्यता । ततो गुणोपसंहारः । ततोऽङ्गविचार इति ।

तत्र प्रथमे पादे जीवस्य ब्रह्मज्ञानौपयिकं जन्म विचार्यते । तत्र पूर्वजन्मनि निष्कामयज्ञकर्तुर्ज्ञानरहितस्य मरणे ज्ञानाभावेन यज्ञाभिव्यक्त्यभावाद् भूतसंस्कारक एव यज्ञो जात इति, निष्काम-

---

द्गुणकतत्तत्स्वरूपोपासनायां यज्ञादिसाहित्येन क्रियमाणायां तत्तद्गुणकं ब्रह्म स्वरूपं बोधयन्ति । उत्तममध्यमयोस्तु द्वितीयपादोक्तब्रह्मभावातियोग्यतायाः सत्त्वात् पूर्वपादोक्तयोग्यताविरहेऽपि यथाधिकारं वरणयोगयोः सहकारेणाधभूतब्रह्मस्वरूपयोस्तदुचितगुणकस्वरूपोपासनायां तदुचितबहिरङ्गसाधनसाहित्येन तत्तन्मार्गरीत्या क्रियमाणायां यथाधिकारं बहिर्वाऽन्तर्वा तद्गुणकं ब्रह्मस्वरूपं बोधयन्तीति प्रकारविशेषबोधनेनोपोद्घातः स सङ्गतिरित्यर्थः । एवं पादानामर्थानुक्त्वा प्रकारान्तरार्थशङ्कानिरासाय निगमयन्ति । * तस्मादित्यादि * । यस्मादेवं साधनसम्पत्तावुपनिषदां विद्याजनकता । अन्यथा सत्सम्प्रदायेऽपि परोक्षज्ञानजनकतयैव । तस्माद्धेतोरधिकारिणो जन्मनिर्द्धारः प्रथमार्थो, न तु वैराग्यार्थं संसारगतिप्रदर्शनमात्रम् । एवं द्वितीयेऽप्यवस्थाप्रदर्शनं ब्रह्मभावयोग्यत्वार्थं, न तु वैराग्यमात्रार्थम् । गुणाद्युपसंहारप्रभृति तूपासनादिद्वारा विद्यार्थं स्फुटमेवेति उपनिषदां बोधकताप्रकारविचार एव तृतीयाध्याये प्रतिपाद्यतेऽतो न तेषामसङ्गतिरित्यर्थः । एवञ्च पादेषु प्रथमार्थस्य सर्वाग्रिमोपजीव्यत्वम् । द्वितीयार्थस्य तदग्रिमोपजीव्यत्वम् । तृतीयतुरीययोस्त्वेककार्यत्वमिति विशेषः सिद्ध्यति । एवं सर्वं निगमयित्वा प्रथमपादं व्याख्यातुं तदर्थमनुवदन्ति । * तत्रेत्यादि * । तेष्वर्थेषु जीवस्य ब्रह्मज्ञानौपयिकं जन्म विचार्यते । गीतायाम्, 'अग्निर्ज्योतिरहः शुक्लः षण्मासा उत्तरायणम् । तत्र प्रयाता गच्छन्ति ब्रह्म ब्रह्मविदो जना' इति भगवता ब्रह्मविद एवार्चिरादिमार्गेण ब्रह्मगतेरुक्तत्वात् तदनुसारेण व्युत्पाद्यत इत्यर्थः । तच्च छान्दोग्ये पञ्चाग्निविद्यायां सिद्धमिति प्रथमं तत्तात्पर्यमाहुः । * तत्र पूर्वेत्यादि * । सा च सप्तमे प्रपाठके गौतमप्रवाहणसंवादे, यथा पञ्चम्या-

त्वाच्च तदधिकारिदेवाधीनान्येव भूतानीति ते देवास्तत्र तत्र हुत्वा तस्य शरीरं सम्पादयन्तीति पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्तीति श्रुतिः ।

माहुतावापः पुरुषवचसो भवन्तीति प्रश्नप्रतिवचनभूतैरसौ वाव लोको गौतमाग्निरित्यादिभिरुक्ता। असौ वाव लोको गौतमाग्निस्तस्यादित्य एव समिद्रश्मयो धूमो ऽहरर्चिश्चन्द्रमा अङ्गारा नक्षत्राणि विस्फुलिङ्गास्तस्मिन्नग्नौ देवाः श्रद्धां जुह्वति तस्या आहुतेः सोमो राजा सम्भवतीति । द्वितीये वाक्ये पर्जन्यवाय्वभ्रविद्युदशनिह्रादनयो विस्फुलिङ्गान्ताः, सोमो राजा होम्यो, वर्षं फलम् । तृतीये पृथिवीसंवत्सराकाशरात्रिदिगवान्तरदिशो विस्फुलिङ्गान्ता, वर्षं होम्यमन्नं फलम् । चतुर्थे पुरुषवाक्प्राणजिह्वाचक्षुःश्रोत्राणि विस्फुलिङ्गान्ताः अन्नं होम्यं, रेतः फलम् । पञ्चमे योषोपस्थोपमन्त्रणयोनितदन्तःकरणाभिनन्दाः विस्फुलिङ्गान्ताः, रेतो होम्यं, गर्भः फलम् । तदग्रे, इति तु पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्तीति उल्बावृतो गर्भो दश वा मासानन्तः शयित्वा यावद्वाऽथ जायते स जातो यावदायुषं जीवति तं प्रेतं दिष्टमितोऽग्नय एव हरन्ति यत एवेतो यतः सम्भूतो भवतीत्यन्तम् । अर्थस्तु, हे गौतम असौ वाव द्युलोक एव अग्निः । यथेहाग्निहोत्राधिकरणमाहवनीयः । तस्याग्नेर्द्युलोकाख्यस्य आदित्य एव समित् । तेन हीद्धो द्युलोको दीप्यतेऽतः समिन्धनात् समित् । रश्मयो धूमस्तदुत्थितत्वात् । समिद्धे अग्नौ हि धूम उत्तिष्ठति । अहरर्चिः प्रकाशसामान्यादादित्यकार्यत्वाच्च । चन्द्रमा अङ्गाराः । अहःप्रशमेऽभिव्यक्तेः । अर्चिषः प्रशमे ह्यङ्गारा अभिव्यज्यन्त इति । नक्षत्राणि विस्फुलिङ्गाः विप्रकीर्णत्वसामान्याच्चन्द्रमसोऽवयवा इव । तस्मिन्नेतस्मिन् यथोक्तलक्षणेऽग्नौ देवा लोकपालाः कर्मसचिवाः श्रद्धां जुह्वति । श्रद्धा वा आप इति श्रुत्यन्तराद्, आपः पुरुषवचसो भवन्तीति प्रश्नवाक्यादग्रे तथैव निगमनाच्च श्रद्धाशब्देनाप उच्यन्ते । ता जुह्वति । तस्या आहुतेः सोमो राजा सम्भवति । श्रद्धाशब्दवाच्यानां द्युलोकाग्नौ हुतानामपां परिणामः सोमो राजा सम्भवति । एवं हुतास्ता आपो द्युलोकस्थं चन्द्रमनुप्रवि-

इयापूर्यमाणपक्षे पञ्चदशकलाभिः पोषणात् तमारभन्ते। एवमग्रेऽपि वृष्टयुपकरणमेघाभिमानिदेवताविशेषः पर्जन्यः। तस्मिन्नग्नौ हुतः सोमो राजा वर्षरूपेण परिणमते। तच्च वर्षं पृथिव्यग्नौ हुतमन्नरूपेण परिणमते। अन्नं च पुरुषाग्नौ हुतं रेतोरूपेण परिणमते। रेतश्च योषाग्नौ हुतं गर्भरूपेण परिणमते। तदाह, इति तु पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्तीति। वैराग्यार्थमाह। स उल्वावृतो गर्भ इत्यादि। तं प्रेतं दिष्टमितोऽग्नय एव हरन्तीति। तं पूर्वोक्तं प्रेतं मृतं दिष्टं निर्दिष्टमितो मरणस्थानाद्, अग्नये एवाग्न्यर्थमेव हरन्ति पुत्रा ऋत्विजो वा नयन्ति। यतोऽग्नेः सकाशादेव इत आगतः श्रद्धादिकर्मणा, यतश्च पञ्चभ्यो भूतेभ्यः सम्भूत उत्पन्नो भवतीत्येवं सामान्यतो बोध्यः। अतः परं तात्पर्यम् उच्यते। गीतायां यज्ञः सात्त्विकादिभेदेन त्रिविध उक्तः। तत्र 'अफलाकाङ्क्षिभिर्यज्ञो विधिदृष्टो य इज्यते। यष्टव्यमेवेति मनः समाधाय स सात्त्विक' इत्येतल्लक्षणकं निष्कामयज्ञं यः पूर्वजन्मनि कृतवान्, उपनिषदर्थनिश्चयाभावेन ज्ञानरहितश्चासीत् तस्य पूर्वजन्मनि निष्कामयज्ञकर्त्तुर्ज्ञानरहितस्य मरणे ज्ञानाभावेन यज्ञाभिव्यक्त्यभावान्न मोक्षः, कामनाभावाच्च न स्वर्लोको मुख्यतया फलम्। तथा सति साङ्गाद्वैदिककर्मणः फलावश्यम्भावनियमात् फले जननीये तत्र किं फलमित्याकाङ्क्षायां, यज्ञो दानं तपश्चैव पावनानि मनीषिणामिति गीतावाक्यात् तादृशयज्ञस्य पावनमेव फलमिति भूतसंस्कारक एव यज्ञो जात इत्येको हेतुः। निष्कामत्वादिति द्वितीयः। स त्वित्थं ज्ञेयः। वैयासे दर्शने देवता विग्रहवती। अतः पुरुषप्रयत्नेनाभिव्यक्ता यागाः स्वस्य करणत्वान्मध्ये देवताप्रीतिं जनयन्ति। अतो द्रव्येण प्रीता देवता व्यापारः। अदृष्टादिकं तु न व्यापारः। दृष्टस्य सम्भवे तत्कल्पनस्यान्याय्यत्वात्। याज्ञिका हि देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागं कुर्वन्तः स्वर्गादिकं साधयन्तो दृश्यन्ते। देवता च मन्त्रार्थवादादिभ्यो विग्रहादिपञ्चकवती। तत्र सहस्राक्षो गोत्रभिद् वज्रबाहुरिति विग्रहः। अग्निरिदं हविरजुषतेति हविःस्वीकारः। अद्धीदिन्द्रप्रस्थितेमा हवींषीति हविर्भोजनम्। तृप्त एवैनमिन्द्रः प्रजया पशुभिस्तर्पयतीति तृप्तिप्रसादौ। एवं विग्रहादिपञ्चकवत्त्वात् सेवितराजादिवद् देवताप्यन्यदीयं हविरभिध्यानेन गृहीत्वा किञ्चिदुपकर्त्तुमुचिता भवति। लोके

तत्र जीवेन्द्रियाणां होमाभावेनाशुद्धिमाशङ्क्य तेषामपि होमं वक्तुमिदमधिकरणमारभते । नच पञ्चाहुतयो धूममार्ग एव । तत्र

तथोपलब्धेः । देवान् भावयताऽनेन ते देवा भावयन्तु व इति गीतायां प्रजापतिवाक्यानुवादात् । अग्नये जुष्टं निर्वपामि, यस्यै देवतायै ह-विर्निरुप्तं स्यादित्यादौ तादर्थ्यार्थकचतुर्थीनिर्देशात् । देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागस्य यागत्वाच्च । अतः सैव हविर्गृहीत्वा प्रीतिद्वारा व्या-पारीभवितुमर्हति । सा च चेतना नित्या यथानुरूपं फलं नियमयितुं शक्ता तत्र यागकर्त्तुर्निष्कामत्वे तया किं वा उपकर्त्तव्यमित्यपेक्षा-यां कर्मसचिवत्वेन यज्ञाधिकारिणां देवानामेवेन्द्रियाऽधिष्ठातृत्वा लोकपालत्वाच्च भूतानां तदधीनत्वमित्यपरो हेतुः । ताभ्यां हेतुभ्यां देवास्तत्र तत्र हुत्वा संस्कृतैर्भूतैस्तच्छरीरं ब्रह्मविद्याप्राप्तियोग्यं नि-ष्कामत्वात् सम्पादयन्तीति तत्कृतमुपकारं पञ्चम्यामाहुतावापः पु-रुषवचसोः भवन्तीति श्रुतिर्वदति । शेषं तु वैराग्यार्थं वदति । अ-न्यथा प्रथमप्रश्नचतुष्टयप्रतिवचनैरेव वैराग्यसिद्धेरेतावद्धोमकथन-स्य निष्प्रयोजनत्वं स्यादतोऽर्चिरादिमार्गेऽधिकारिविशेषबोधन एव तात्पर्यमित्यर्थः । एवं श्रुतितात्पर्यमुक्त्वा अधिकरणप्रयोजनमाहुः । * तत्र जीवेत्यादि * । तादृशयज्ञकर्त्तरि जीवादिशोधिकया आत्म-विद्याया आसन्योपासनायाश्चाभावे देवैर्होमेन सम्पादितमपि तच्छ-रीरं ज्ञानानुपयोगाद् व्यर्थमिति होमोऽत्र शोधक इति तेषां होमाभा-वेनाशुद्धिमाशङ्क्य तेषामपि होमं वक्तुं जीवस्यैतो लोकान्तरगमना-वसरे संस्कृतभूतसूक्ष्मेन्द्रियसाहित्यसाधनायेदमधिकरणमारभत इ-त्यर्थः । ननु नेदमधिकरणप्रयोजनम । वैराग्यार्थं संसारगतिप्रभेद-दर्शनस्यैव श्रुतौ मुख्यतया प्रतीयमानत्वेन, उपसंहारे तस्माज्जुगु-प्सेतेति संसारजुगुप्साश्रावणेन च ज्ञाने तादृशहोमकृतशुद्ध्यपेक्षायां मानाभावात् । वाजसनेयके, ते वा एते आहुती हुते उत्क्रामतस्ते-ऽन्तरिक्षमाविशतस्ते तत आवर्त्तेते इमामाविश्य तर्पयित्वा पुरुषमा-विशतस्ततः स्त्रियमाविश्येत्यादिना पुनरावृत्तेरुक्तत्वात् तस्याश्च धू-मादिमार्ग एव दर्शनेनात्र तदुपयोगाभावाद् धूममार्ग एव ता आहुत-य इति न तदर्थमिदमधिकरणमित्याशङ्कायामाहुः । * नचेत्यादि * ।

गमनागमनयोर्बहुविशेषश्रवणात् । तद् य इत्थं विदुर्ये चेमे श्रद्धातप इत्युपासते तेऽर्चिषमभिसम्भवन्तीति तज्ज्ञानवतोऽपि यत्रार्चिःप्राप्तिस्तत्र तथा देवहुतानां कथं सा न स्यात् । ज्ञानार्थमेव च तथोत्प-

स्याद्वैराग्यमात्रार्थता, यदि धूममार्ग एव पञ्चाहुतयः स्युः । न त्वेवम् । कुतः । तत्र गमनागमनयोर्बहुविशेषश्रवणात् । प्रश्नप्रतिलोमक्रमेण वक्तुमारब्धायां विद्यायां यथा पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्तीत्यस्योत्तरत्वेन पूर्वं पञ्चाग्न्यादिप्रपञ्चनं, तदनन्तरं यदतोऽधि-प्रजाः प्रयन्तीत्यस्योत्तरत्वेनार्चिरादिमार्गकथनं, यथा पुनरावर्त्तन्त इ-त्यस्योत्तरत्वेन धूमादिमार्गकथनम् । देवपितृयानयोः पथोर्व्यावृत्त्यु-त्तरत्वेन तयोः प्रपञ्चनम् । यथाऽसौ लोको न सम्पूर्यत इत्यस्योत्तर-त्वेन, जायस्व म्रियस्वेति तृतीयस्थानकथनम् । तत्र, अर्चिरादिमा-र्गोक्तगमनापेक्षया धूमादिमार्गोक्ते गमन आगमने च भूयसस्तारत-म्यस्य श्रवणात् । यदि हि धूममार्ग एव ताः स्युस्तदा तादृशदुःख-जनको भूयान् विशेषो न श्रूयेत । तस्य पञ्चाहुतेर्नार्थिनापि वाजसने-यके पूर्वं जीवद्दशाकृतयज्ञाहुतिभ्यां तर्पणकथनोक्त्या बोधितत्वात् । तथाच पञ्चाग्निक्रमेण शरीरनिष्पादनं चेन्मुमुक्षुत्वेनपेक्षितं स्यात्त-र्ह्यस्मिन् प्रकरणेऽर्चिरादिमार्गं न ब्रूयात् । प्रश्नक्रमेणोत्तरकथने शिष्यबोधसौकर्यात् । अथ स्वस्योत्तरदानसौकर्यार्थं व्युत्क्रमः । तथा सत्यूर्द्ध्वगतिप्रश्नोत्तरं प्रत्यप्यागतैव पञ्चाग्निविद्याया उपजीव्यता । सा च होमद्वारिकैव । अत एव तदव्यवहितोत्तरमर्चिरादिमार्गेणो-दूर्ध्वगतिव्युत्पादनम् । तस्मात् केषाञ्चिज्ज्ञानाधिकारिणामप्येतदपेक्षि-तमित्यधिकरणस्य तादर्थ्यमपि युक्तमेवेत्यर्थः । नन्वर्चिरादिमार्गो ज्ञानोद्वयाज्ञानवतामेव, न तु तथा निष्पादितशरीराणाम् । तद्य इत्थं विदुरिति विद्यावतामेव कथनादतस्तावतैवोपजीव्यत्वं, न तु होम-द्वारकमित्यत आहुः । * तद्य इत्यादि * । तथाच साधकोपपत्तेः प्रागुक्तत्वाद् बाधकस्याभावाच्च कैमुतिकेनैव तदा तत्प्राप्तिरस्तु, तद्वे-तोरुक्तत्वादित्यर्थः । एवञ्च, तद्य इत्थं विदुरिति श्रुतावपि, य इत्थम् एवं प्रकारेण प्राप्तदेहास्ते विदुः ब्रह्म जानन्ति । ये चेमेऽरण्ये श्रद्धा-

त्तेः । पुनरावृत्तिः परं तुल्या । अथवा निष्काम एव धूममार्गः । योगी प्राप्य निवर्तत इति स्मरणात् । भोगार्थमेव धूमादिलोकाः । निष्पत्तिस्तु पञ्चाग्नावेव । अन्ने प्रविष्टानामन्येषामपि रेतोद्वारा योनित उत्पत्तिरिति कपूयचरणवर्णनम् ।

एवं त्रयीधर्ममनुप्रपन्ना गतागतं कामकामा लभन्त इति कामनायां भिन्न एव प्रकारः । पृथगुपदेशात् । तस्माद्योग्यशरीरनि-

तप इत्युपासतेऽत्रापि विदुरिति पदं देहलीदीपवदन्वेतीति गीतावाक्यस्वारस्याद् बोध्यम् । नन्वर्चिरादिमार्गस्य होमोपजीवकत्वमाहुतिस्वभावविरुद्धम् । आहुतीनामावृत्तिस्वभावत्वादित्यत आहुः । * पुनरित्यादि * । अर्चिरादिमार्गेऽपि पुरुषभावपर्यन्तमावृत्तिस्तुल्या । अत आहुतिस्वभावविरोधाभावादर्चिरादिमार्गस्याप्युपजीवकत्वं युक्तमित्यर्थः । ननु ते वा एते आहुती इति श्रुतौ आहुतिभ्य एव यज्ञशरीरान्तरनिष्पत्तिश्रावणाद् धूममार्गेऽपि पञ्चाहुत्यङ्गीकारेण किञ्चिद् बाधकमित्याकाङ्क्षायां तस्मिन् पक्षेऽपि ज्ञानयोग्यदेहसम्पादकत्वं होमस्य साधयन्ति * अथवेत्यादि * । उक्तगीतावाक्यान्निष्कामयज्ञकर्त्तुर्यैव धूमादिमार्गः । ब्रह्मगतिप्रतिबन्धकप्रारब्धभोगार्थमेव धूमादिलोकाः । नच इह रमणीयचरणा इत्यादिनोक्ता उत्तमदेहनिष्पत्तिस्तु पञ्चाग्नावेव । तथा सति निष्कामतया इष्टापूर्त्ताद्युपासने धूममार्गेणेहागतस्य, न हि कल्याणकृत् कश्चिदित्यादिना गीतायामुक्तान्न्यायात् पुनरर्चिरादिमार्गेण ब्रह्मगतिः । साऽपि, एतद्धि दुर्लभतरमिति वाक्यादुत्तमाधिकार एवेति धूममार्ग एवाहुतीनामङ्गीकारेऽपि निष्प्रत्यूहा ज्ञानयोग्यदेहनिष्पत्तिः । नच कपूयचरणावस्थानिरूपणविरोधः । स्वीयदुष्कर्मादिना अन्ने प्रविष्टानामन्येषां दुष्कर्मिणां जीवानामपि मैथुनाद्युत्पत्तिबोधनार्थं प्रासङ्गिकं तद्वर्णनम् । अतो धूममार्गेऽपि विलक्षणाधिक्येन प्रकारभेदाद् योग्यदेहनिष्पादकत्वमतस्तत्रयाहुत्यङ्गीकारपक्षेऽपि प्रकृतसिद्धिरित्यर्थः । ननु बृहदारण्यके यज्ञादिना लोकजेतॄणां धूममार्गकथनात् सकाम एव धूममार्गोऽस्त्वित आहुः * एवन्त्रयीत्यादि * । * पृथगुपदेशादिति * बृह-

ष्पत्तये स्वयमेव गच्छति भूतसहितः। श्रद्धाहोमानन्तरं सोमभावे वा सम्बन्ध इति संशयः। भिन्नपक्षे योनौ वेति। तत्र श्रौतेऽर्थे श्रौतन्यायेनैव निर्णयस्योचितत्वादाहुतावपां गौणत्वापत्तेः। संस्कृतभूतानामपामुपस्थापकत्वाभावाच्छरीरावियोगे देवानां च तावद्विलम्बे कारणाभावाच्च श्रद्धारूपा आप एव हूयन्ते। अतो न तैः परिष्वक्तो गच्छतीत्येवं प्राप्ते उच्यते॥ तदन्तरप्रतिपत्तौ रंहति स-

दारण्यके भिन्नप्रकारेण, एवमेवानुपरिवर्त्तन्ते इति गीतोक्तप्रकारेण निगमनात्। तथाच प्रकारभेदात्तस्य नैतद्बाधकत्वमित्यर्थः। एवं श्रुत्यर्थनिर्णयेनाधिकरणस्य तादर्थ्यं सार्थयित्वाऽधिकरणप्रयोजकसंशयाकारमाहुः। * तस्मादित्यादि *। यस्मादस्ति ज्ञानार्थं योग्यदेहापेक्षा तस्मात्तदर्थमेवं संशय इत्यर्थः। * सम्बन्ध इति *। भूतसम्बन्धः। अङ्गुष्ठमात्रं पुरुषं निश्चकर्षेति परिमाणबोधकस्मृतिस्तमुत्क्रामन्तमित्युत्क्रमप्रकरणे भूतोत्क्रमाश्रवणं च संशयबीजं यथायथम्। तत्र द्वितीयकोटौ पक्षद्वयम्। * श्रद्धाहोमानन्तरं सोमभावे वा, * भिन्नपक्षे योनौ वेति * पञ्चाहुतिभ्यां धूमादिमार्गेण गच्छतः सोमभावेऽपां द्रवीभावमापद्यात् तदा वा। ततो भिन्ने सकामपक्षे पञ्चाहुत्यभावात् सकामान् यद्गृह्लोकाल्लोकान्तरं मन एव कर्मसहितं नयति। शारीरब्राह्मणे काममयं पुरुषमुपक्रम्य, तदेव स तत्सह कर्मणैति लिङ्गमनो यत्र निषक्तमस्य, प्राप्यान्तं कर्मणस्तस्य यत्किञ्चेह करोत्ययम्, तस्माल्लोकात् पुनरेत्यस्मै लोकाय कर्मण इति श्रुतेर्मनः कर्ममयं नृणामिन्द्रियैः पञ्चभिर्युतम्, लोकाल्लोकं प्रयात्यन्य आत्मा तदनुवर्त्तत इत्येकादशस्कन्धवाक्याच्च। तस्मिन् पक्षे भूमिरूपायां योनौ वेत्यर्थः। पूर्वपक्षमाहुः। * तत्र श्रौत इत्यादि *। प्रत्यक्षाद्यगम्ये जीवाद्युत्क्रमणरूपे श्रौतेऽर्थे श्रुत्युक्तेन कर्मसाहित्यन्यायेनैव निर्णयस्य युक्तत्वात्। भूतसाहित्ये तु तैरेव शरीरनिष्पत्त्या अबाहुतेस्तत्संस्कारकत्वेन अपामाहुतौ गुणकर्मत्वापत्तेः। अदृष्टस्य दृष्टसामग्रीं विना अजनकतया संस्कृतभूतानामुपस्थापकस्याभावात्। यदि भूताऽभावे लिङ्गशरीरं वियुज्येत तदा मनसोऽप्यभावादुत्क्रमणं विरु-

म्परिष्वक्तः प्रश्ननिरूपणाभ्याम् ॥ तस्य जीवस्य यज्ञादिकर्तुरन्तरप्रतिपत्तौ, अन्तरे मध्ये मुख्यप्रतिपत्तेर्मोक्षलक्षणाया अर्वाग् योग्यशरीरनिष्पत्त्यर्थम् । न हि वस्तुतो यज्ञानामिदं फलं भवति । अतो मुख्ये विलम्बात् प्रतिपत्तिरेषा । तस्य मुख्यफलस्य वा अ-

---

द्भवेत, स तु नास्ति । शरीरवियोगे कारणस्य कर्माभावस्याभावात् । अप्सहकारीणि भूतानि यावदुपतिष्ठन्ते देवानां तावद्विलम्बे कारणाभावाच्च शीघ्रमेवापां योग्यशरीरनिष्पत्त्यर्थं हूयन्ते । तथाच सांमभावानन्तरं वा योनौ वा भूतसम्बन्धो, न तु रंहणावसर इत्यर्थः । सूत्रमुपन्यस्य सिद्धान्तं व्याकुर्वन्ति । * तस्येत्यादि * । तच्छब्दस्य जीवपरामर्शित्वे हेतुः प्रश्ननिरूपणविवरणे विषयवाक्यस्थपुरुषपदविचारे व्युत्पाद्यः । अन्तरपदं च मध्यवाचकम् । अन्तरमवकाशावधिपरिधानान्तर्द्धिभेदतादर्थ्ये, छिद्रात्मीयविनाबहिरवसरमध्येऽन्तरात्मनि चेति कोशात् । प्रतिपत्ताविति सप्तमी च तादर्थ्ये । चर्मणि द्वीपिनं हन्तीत्यादिवत् । शरीरनिष्पत्तेः कुतो न मुख्यफलत्वमित्यत आहुः । * न हीत्यादि * । तमेतं वेदानुवचनेनेत्यत्र विविदिषन्तीति पदस्य ज्ञानपर्यन्तत्वसमर्थनाज्ज्ञानकर्मसमुच्चयपक्षस्य वक्तव्यत्वाच्च तथा । यज्ञानां हि मुख्यफलं भगवत्प्रादुर्भावः सहस्रसमे प्रसिद्धः । ततो ह जज्ञे भुवनस्य गोपाः, हिरण्मयः शकुनिर्ब्रह्मनामेति श्रुतेः । पृथुप्रभृतीनां यज्ञे भगवत्प्रादुर्भावस्य पुराणेष्वपि कथनाच्च न शरीरनिष्पत्तेर्मुख्यफलत्वमनस्तथेत्यर्थः । ननु तच्छब्दस्य जीवपरत्वे सम्परिष्वक्तपदस्यानन्वयप्रसङ्ग इति तद्वारणाय सूत्रे. विचार्यत इति पदमध्याहार्यम् । तदन्तरप्रतिपत्तौ विचार आरभ्यत इति स च गुरुभूत इत्यतो व्याख्यानान्तरमाहुः * तस्य मुख्यफलस्य वेत्यादि * तथाच यथा अपः प्रणयति श्रद्धा वा आप इति विधाय, पृथिवीध्यानपूर्वकमपःप्रणयनं कार्यमिति वक्तुं, मनसा प्रणयतीयं वै मनोऽनयैवैनाः प्रणयतीत्यत्र पूर्वमनुक्तामपि पृथिवीं बुद्धिस्थामेव इयमनयेतिपदाभ्यां श्रुतिः परामृशति । नच श्रद्धैवैताभ्यां परामृश्यत इति वाच्यम् । कल्पसूत्रकृता ब्राह्मणान्तरमनुसृत्य पृथिवीं ध्यायन्निति पृथिवीध्यानस्य विशेषणत्वेनोक्तत्वात्, सायणभाष्ये तथा व्याख्यानात्

न्तरे या प्रतिपत्तिस्तदर्थं वा तत्कारणभूतैः सम्परिष्वक्त एव रंहति। मरणानन्तरमेव कर्मसमाप्तेः। सम्यग् भूतानि तदैव संस्कृतानि प्रतिदिनसंस्कारार्थं च नैकट्यमपेक्षन्ते। अतः सम्यगेव च परिष्वक्तः। पूर्वं शरीरेण व्यवधानाच्छरीरदाहे वा तद्गतानि भूतसूक्ष्माणि सम्यक् तमेवासक्तानि। तं विद्याकर्मणी समन्वारभेते पूर्वप्रज्ञा चेति। जीवपक्षे ज्ञानकर्मणी। कर्मणो हि स्वरूपभूता आ-

अतस्तत्र चात्राऽपि तच्छब्देन मुख्यं फलमेव ग्राह्यमिति बुद्धिस्थस्य मुख्यफलस्य परामर्शकं तत्पदमतस्तथेत्यर्थः। अन्ये तु तच्छब्देन संज्ञामूर्त्तिक्लृप्तिरिति पूर्वाध्यायान्त्यपादस्थसूत्रोक्तं देहं परामृशन्ति। अर्थस्तु तुल्यः। * तत्कारणभूतैरिति * शरीरकारणभूतैर्भूतसूक्ष्मैः। संस्कृतानां भूतानां कारणतार्थं तत्परिष्वङ्गमुपपादयन्ति। * मरणेत्यादि *। * तदैवेति *। मृताग्निहोत्रकाले। * प्रतिदिनसंस्कारार्थमिति * साम्परायिकाविधौ तथात्वार्थम्। तथाच समुपसर्गोक्तं सम्यक्त्वं भूतविशेषणं सत् परिष्वङ्गविशेषणं भवतीत्यतः सम्परिष्वक्त इत्यर्थः। अस्य क्लिष्टत्वाद् व्याख्यानान्तरमाहुः। * शारीरदाहेत्यादि *। एवं सम्परिष्वङ्गं साधयित्वा परिष्वक्तस्य होम्यत्वाय तस्य भूतासञ्जने हेतुमाहुः। * तमित्यादि *। बृहदारण्यके शारीरब्राह्मणे, अथैनमेते प्राणा अभिसमायन्तीत्यादिना प्राणैः सहितस्य जीवस्योत्क्रमणमुक्त्वा, स एष यज्ञः स विज्ञानो भवति तं विद्याकर्मणी समन्वारभेते पूर्वप्रज्ञा चेत्यनेन जीवदशासम्बन्धिप्रमाणाप्रमाणेन्द्रियजनितं ज्ञानं कर्मेन्द्रियजनितं द्विविधं कर्म, मरणाव्यवहितकालीना, यं यं वाऽपि स्मरन् भावमित्याद्युक्ता पूर्वबुद्धिश्च तदीयदेहारम्भकारणत्वेन श्राव्यत इति जीवस्य होम्यत्वपक्षे ज्ञानकर्मणी आसञ्जिके। तथाच भूतपरिष्वक्त एव होम्य इत्यर्थः। अबाहुतेर्गौणत्वं वारयन्ति *कर्मण इत्यादि *। हि यतो हेतोर्द्रव्यरूपत्वात् कर्मणः स्वरूपभूता आपः। तथाचात्राऽपां होम्यद्रव्यत्वेनोक्ततया कर्मरूपे प्रवेशेन केवलं संस्कार्यत्वेनाप्रवेशादत्राऽबाहुतेर्गौणत्वाभि-

पः । तत्र हेतुः—प्रश्ननिरूपणाभ्याम् । वेत्थ यथा पञ्चम्यामाहुता-
वापः पुरुषवचसो भवन्तीति प्रश्नः । असौ वाव लोको गौतमा-
ग्निस्तस्यादित्य एव समिदिति निरूपणम् । प्रश्ने हि पुरुषत्वं वद-
ति, न देहमात्रम् । तज्जीवाधिष्ठितानामेव भवति । सिद्धवत्कार-
वचनाच्च । निरूपणेऽपि चन्द्रो भवतीति । तत्रापि सोमो राजा
चेतनः । न ह्यन्याधिष्ठाने ह्यन्यस्य शरीरं भवेत् । तथान्नरेतोगर्भा-
श्च । अन्यथापि विनियोगसम्भवात् । जीवसाहित्येऽप्यपामेव मु-

त्यर्थः । अत्र प्रमाणं वदन्तीत्याहुः । * तत्र हेतुरित्यादि * । अम्भोम-
काले तासु जीवाधिष्ठानं प्रतिपादयन्ति * प्रश्न इत्यादि * । * स-
म्भवादित्यन्तम् * । तथाच छान्दोग्ये प्राणो हि पिता प्राणो मातेत्य-
त्र प्राणविशिष्ट एव मातृपित्रादिशब्दप्रवृत्तिव्युत्पादनात् तस्य न्या-
यस्य पुरुषपदेऽपि तुल्यत्वात् पुरुषत्वं जीवाधिष्ठितानामेव भवति ।
पुरुषो वाऽऽत्मसमानवाचीति कोशेऽपि मानवपदेन शरीरविशिष्ट एव पु-
रुषपदशक्तिग्राहणेनात्र तस्य सिद्धवदुक्त्या च प्रश्ने सपरिकरजीव-
लाभात् । निरूपणे चाङ्गारतया चन्द्रमसः पूर्वं सत्तामुक्त्वा आ-
हुत्यनन्तरं सोमो राजा सम्भवतीत्यनेनोत्पत्तिसम्भूतकलावृद्धिकृतराज-
त्वकथनतः प्रजारूपचेतनसाहित्यसूचनेन तेषां चन्द्रसायुज्याङ्गी-
कारेऽपि यदा ह्येतावयाद्याहुत्या वृष्ट्यादिरूपता तदा अन्याधिष्ठाना-
दन्यदीयदेहासम्भवेन वर्षस्यापि पातेऽप्यस्य सोमादिभावे रेतसो वृ-
थापाते गर्भस्य स्रावादौ च पुरुषभावाभावेन तैः फलोपहितैः सर्वैरपि
सपरिकरजीवस्यैव होम्यत्वेन लाभाच्च उत्क्रमेण संस्कृतभूतैः सम्प-
रिष्वक्त एव रंहतीत्यर्थः । एवमत्र श्रौतन्यायदर्शनेन सम्परिष्वङ्ग-
स्याप्यौचित्यं साधितम् । ननु यद्युत्क्रमणमारभ्य जीवसाहित्यं तदा
अपामेव कुतो होम्यत्वमुक्तमित्यत आहुः * जीवेत्यादि * । यथा वा-
जसनेयिनां षष्ठ्यग्नौ पुरुषस्य होम्यत्वे शरीरस्य मुख्यत्वं तद्वदत्र
प्रथमहोमेऽपां मुख्यत्वमतस्तासामेव होम्यत्वोक्तिरित्यर्थः । ननु त-
थापि दुःखहेतुत्वादेव होमस्यापि वैराग्यहेतुत्वमेव वक्तव्यमित्यत

न्यत्वम् । शरीरवत् । अयं होमस्तत्र तथा तं जनयन्तीति न दुःख-
हेतुः । तस्मात् प्रश्ननिरूपणान्यथानुपपत्त्या परिष्वक्त एव सं-
स्कृतैर्भूतै रंहतीति सिद्धम् ॥ १ ॥

त्र्यात्मकत्वात्तु भूयस्त्वात् ॥ २ ॥

ननु कथं भूतसंस्कारमात्रत्वमवगम्यते यावता प्रश्ननिरूपणा-

माहुः । * अयमित्यादि * । अय देवैः कृतो होमः षष्ठे पर्याये ब्रह्म-
लोकगमनयोग्यं भास्वरवर्णं पुरुषं देवा जनयन्तीति, सात्त्विकसुख-
वत् परिणामसुखदत्वादनभिमानतयैव तत्र स्थितश्च न दुःखहेतुर-
तो नास्योपाख्यानस्य वैराग्यमात्रहेतुत्वमित्यर्थः । नच जीवस्य चि-
द्रूपत्वात् प्राणानां च देवरूपत्वेनाशुद्ध्यभावाच्च होमार्हत्वमिति श-
ङ्क्यम् । तैत्तिरीयोपनिषदि विरजाहोमे प्राणवृत्त्यादिभ्य आत्मान्तरा-
त्मपरमात्मपर्यन्तं शोध्यत्वश्रावणात् । नच परमात्मनोऽन्तर्यामि-
णः किं शोधनीयमिति शङ्क्यम् प्रेरणस्यैव शोध्यत्वात् । अन्यथा
असत्कार्येऽपि प्रेरयेत् । इदं च तृतीयस्कन्धे विदुरवाक्ये हृदि स्थि-
तो यच्छति भक्तिपूत इत्यत्र सुबोधिन्यां व्याख्यातमतो न शङ्का-
लेशः । नच तर्हि विरजाहोमादेव शुद्धिरस्तु, किं पुनराहुत्येति
शङ्क्यम् । तत्र, विरजा विपाप्मेति पदाभ्यां रजस्तमोनिवृत्तिरेवाशा-
सिता, न तु सत्त्वस्यापीति सत्त्वस्यापि निवृत्त्यर्थं तस्या आवश्यकत्वा-
दिति । सिद्धमाहुः । * तस्मादित्यादि * । होमे अपां गौणत्वस्य प-
रिहृतत्वाच्छ्रौतत्वादन्योपदर्शितत्वाद्धोमप्रयोजकानां पूर्वजन्मीनानां
निष्कामकर्मणामेव संस्कृतसूक्ष्मभूतोपस्थापकत्वाद्, अग्नेरस्य द्यु-
लोकाद्यावुकत्वेन तत्फलस्य सोमराजात्मकत्वेन च स्थूलशरीरार-
म्भकस्थूलभूतसंस्कारकतया तत्प्रयोजकलिङ्गशरीरसापेक्षत्वात्तद-
नागमने प्रश्ननिरूपणानुपपत्त्या तदागमनस्यैव देहाविलम्बे कारण-
त्वात् संस्कृतैर्भूतैः सम्परिष्वक्त एव रंहति, न तु होमानन्तरं भूतस-
म्बन्ध इति सिद्धमित्यर्थः ॥ १ ॥

त्र्यात्मकत्वात्तु भूयस्त्वात् ॥ अत्रैव किञ्चिदाशङ्क्य परिहरतीत्य-
त्याशयेन तुशब्दं व्याकुर्वन्ति । * नन्वित्यादि * । * यावतेति *

भ्यामाप एवावगम्यन्ते । नच तावन्मात्रसंस्कारकत्वम् । नियामकाभावात् । अस्थि चैव तेन मांसं च यजमानः संस्कुरुत इति विरोधश्चेति शङ्कां निराकरोति तुशब्दः ।

अपामेव ग्रहणेन तेजोऽवन्नानि गृहीतानि ज्ञातव्यानि । कुतः ? । त्र्यात्मकत्वात् । लोकादिनिर्माणानन्तरभावित्वात् । ता आपस्त्रिवृत्कृता एव । अतस्त्रयोऽपि गृहीता अपां ग्रहणेन । उपलक्षणत्वेऽप्यपामेव ग्रहणे हेत्वन्तरमाह । भूयस्त्वात् । शुद्धत्वाद् विशेषाभावान्मध्यभावाच्च दीक्षिततुल्यत्वेन भारूपत्वेनाग्रे वक्तव्यत्वात् । शुद्धायामेवेदं शरीरं बहुहेतुकत्वमेव भूयस्त्वम् । बहुधा

यतः। * अवगम्यन्त इति * होम्यतया संस्कार्यत्वेन ज्ञायन्ते * तावन्मात्रसंस्कारकत्वमिति * देवानां सर्वभूतसंस्कारकत्वम् । मात्रं कार्त्स्न्ये । तथाचोपलक्षणतया भूतान्तरावगमाङ्गीकारे नियामकाभावात्, अस्थीत्यादितैत्तिरीयश्रुत्यन्तरे स्थूलभूतरूपास्थ्यादिसंस्कारस्य पूर्वमेव सिद्धतया तद्विरोधाच्च जलमात्रसंस्कार एवाङ्गीकार्य इत्याशङ्कामित्यर्थः । सिद्धान्तं व्याकुर्वन्ति । * अपामित्यादि *। हेत्वन्तरप्रयोजनमाहुः । * उपलक्षणत्व इति * त्रिषु तुल्य इति शेषः । भूयस्त्वादित्यस्य नियामकभूयस्त्वमर्थ इति तानि व्याकुर्वन्ति * शुद्धत्वादित्यादि * । आपः स्वभावतो मेध्या इति स्मृत्याऽपां स्वभावतः शुद्धत्वात् प्राणाप्यायकतया सर्वपोषकस्य साम्येन विशेषाभावाद् रसमयतया तेजोऽन्नयोः सङ्ग्राहकत्वेन तदुभयमध्यभावाच्च अग्रे बृहदारण्यकोक्ते षष्ठे पर्याये भास्वरवर्णपुरुषतायां दीक्षिततुल्यत्वेन अन्नजनकभारूपत्वेन वक्तव्यत्वादिदं प्रस्तुतं शरीरं शुद्धापामेव शुद्धाप्प्रधानमेवेत्येकं नियामकम् । किञ्च । पयःसोमादिरूपबहुहेतुकत्वमपि भूयस्त्वम् । एवकारोऽप्यर्थे । किञ्च, वृष्ट्यन्नरेतःशोणितरूपेण बहुधा परिणामादपि भूयस्त्वम् । तथा द्रव्यभूयोवरेण द्रव्यभूयस्करत्वादपि भूयस्त्वम् । तस्मादेतोर्नियामकानां भूयस्त्वादपामेव ग्रहणं, न तु भूतान्तरनिवृत्त्यर्थम् । नच

परिणामाच्च। द्रव्यभूयस्करत्वञ्च। तस्मान्नियामकानां भूयस्त्वादपामेव ग्रहणम् ॥ २ ॥

प्राणगतेश्च ॥ ३ ॥

वैदिकीं युक्तिमुक्त्वा लौकिकीमाह। प्राणस्य गतिः प्राणगतिः तमुत्क्रामन्तं प्राणोऽनूत्क्रामतीति प्राणाप्यायनजनकत्वादपाम्। प्राणो गच्छन् स्वाप्यायकं गृहीत्वैव गच्छति। जलौकावदन्यत्र देहसम्बन्धः। मुक्तौ न प्राणा गच्छन्ति। क्रममुक्तावपि देहसम्बन्ध इति पौराणिकाः। देवभाव इत्यौपनिषदाः। अतो दूरे

श्रुत्यन्तरविरोधः। अस्थिमांसयोः स्थूलदेहनिवृत्तावेव निवृत्तत्वात्। अतोऽग्रिमदेहार्थं सर्वसंस्कार एव युक्त इत्यर्थः ॥ २ ॥

प्राणगतेः ॥ सूत्रप्रयोजनमाहुः। * वैदिकीमित्यादि *। युक्तिमाहुः। * प्राणो गच्छन्नित्यादि *। काममपः पिब, आपोमयः प्राणः, पिबतो न विच्छेत्स्यतीत्यत्रापां प्राणाप्यायकत्वं सिद्धम्। लोके च पथिकः स्वाप्यायकं गृहीत्वैव गच्छतीत्येषा लौकिकी युक्तिरित्यर्थः। एतेन वाङ्मनसी अपि स्वाप्यायकं गृह्णीत इत्यपि बोधितम्। तेन संस्कृतं भूतसूक्ष्मोपस्थापिका दृष्टसामग्री दर्शिता। लिङ्गशरीराऽवियोगे कर्मसत्तारूपं कारणमपि सूचितम्। तेन देवकृतहोमे बिलम्बाभावोऽपि साधित इति सर्वोऽपि पूर्वपक्षयुक्तिः परिहृतेति बोध्यम्। ननु प्राणोत्क्रमणं त्वन्यत्रापि वर्त्तत इति, अत्रैव विशेषविचारः किमिति क्रियत इत्याकाङ्क्षायां विचारे हेतुमाहुः। * जलौकावदित्यादि *। अन्यत्र पूर्वप्रज्ञाप्राधान्येन गमनं यत्रोच्यते तस्यां श्रुतौ यथा तृणजलायुका तृणस्यान्तं गत्वाऽऽत्मानमुपसंहरतीति दृष्टान्तस्योक्तत्वात् तदानीमेव देहसम्बन्धः। सद्यो मुक्तौ तु, न तस्मात् प्राणा उत्क्रामन्तीतिश्रुतेर्न प्राणा गच्छन्ति। क्रममुक्तावपि, वैश्वानरं याति विहायसा गतः सुषुम्नया ब्रह्मपथेन शोचिषेत्यादिभिर्देहसम्बन्ध इति पुराणाचार्याः शुकादयः सूचयन्ति। उद्गीथब्राह्मणे तु प्राणानां

प्राणगतिरत्रैव । अतोऽपां संश्लेषो वक्तव्यः । चकाराद् विद्याकर्मणी समन्वारभेते पूर्वप्रज्ञा चेति स्वकर्मसहभावं बोधयति श्रुतिः । तस्मादद्भिः परिष्वक्तो गच्छति ॥ ३ ॥

अग्न्यादिगतिश्रुतेरितिचेन्न भाक्तत्वात् ॥ ४ ॥

श्रुतिविरोधं परिहरति । परस्परविरोधे व्यवस्था वा बोध्यते । ननु यत्रास्य पुरुषस्य मृतस्याग्निर्वागप्येति वा तं प्राण इत्यादिना अग्न्यादिगतिः प्राणानां श्रूयते । नच ओषधीर्लो-

देवभावस्तदुपासनयेत्यौपनिषदा आहुः । अतो सूरे प्राणगतिरत्रैवास्मिन्नेव प्रकारे । अतः सद्योमुक्तिं विहाय सर्वत्र देहसम्बन्धोऽस्तीत्यत्राप्यावश्यक इत्यपां संश्लेषो वक्तव्यः । श्रुतिश्च कर्मसहभावं बोधयतीत्यतोऽपि तथेत्येतत्प्रयोजनं विशेषविचारस्येत्यर्थः । एतेन, उपाधिकल्पितावच्छेदः परमात्मैव जीवः, स च सूक्ष्मदेहपरिष्वक्तो रंहति । तस्य कर्मोपस्थापितप्राप्यदेहविषयाया भावनाया दीर्घीभावमात्रं जलौकावदुपमीयत इत्येकदेशिमतम् । स्वर्गे नरके वा यत्र फलभोगस्तत्र तादृशां भूतमात्राणां सुलभत्वमात्मनां व्यापकत्वात् करणानां चाहङ्कारिकत्वेन तथात्वात् तत्र वृत्तिलाभमात्रं, न तु कस्यापि गमनमिति सांख्यमतम् । मनसो नित्यत्वात् तदेव भोगस्थानपर्यन्तं गच्छतीन्द्रियाणि त्वभिनवानि जायन्ते । तदाऽऽत्मनस्तत्र वृत्तिलाभाद्भोग इति काणभुजमतम् । एवमन्येषां बाह्यानां च यानि मतानि जीव एवोत्प्लुत्य देहाद्देहान्तरं गच्छतीति देह एवात्मा च नश्यतीति न कस्यापि गमनमित्यादीनि तानि सर्वाण्यपास्तानि ॥ ३ ॥

अग्न्यादिगतिश्रुतेरितिचेन्न भाक्तत्वात् ॥ सूत्रप्रयोजनमाहुः । * श्रुतीत्यादि * । पक्षद्वयमपि सिद्धान्तविवरणे व्युत्पाद्यम् । पूर्वपक्षांशं व्याकुर्वन्ति । * नन्वित्यादि * । विषयश्रुतिस्तु बृहदारण्यक आर्त्तभागब्राह्मणस्था । एकदेशिभिः प्रतिपादितमस्याः श्रुतेर्भाक्तत्वं निषेधन्ति । * नचेत्यादि * । लोमकेशयोरनप्ययवतोरप्ययकथनेन

माणि वनस्पतीन् केशा इत्यत्र प्रत्यक्षविरोधाद् बाधितविषयेयं श्रुतिरिति वाच्यम् । आध्यात्मिकेन्द्रियमध्यपाताल्लोमकेशा अप्याध्यात्मिका एव ग्राह्याः । यैः कण्डूलावण्यप्रतीतिः । दृश्यमानानि तु गोलकस्थानानि । तस्मात् प्राणोत्क्रमणश्रुतिरग्न्यादिभावश्रुत्या बाध्यत इतिचेन्न । भाक्तत्वात् । प्रकरणव्यतिरेकेणामुक्तविषये प्रवृत्ता भाक्ता भवति । अथ हैनं जारत्कारव आर्तभागः पप्रच्छेत्यत्र ग्रहनिरूपणानन्तरं मृत्युं पृष्ट्वा म्रियमाणप्रश्ने नामैव न जहात्यन्यज्जहातीति प्रतिज्ञाते, प्राणोत्क्रमणप्रश्ने, नेति प्रतिवचने बा-

बाधितविषयत्वात् सा श्रुतिर्मरणसमय इन्द्रियाधिष्ठातृक्रियमाणोपकाराभावात् कार्यमकुर्वदिन्द्रियजातम् अपीतमिव भवतीति गौण्या बोधयन्ती भाक्तेत्याहुस्तन्नेत्यर्थः । निषेध हेतुमाहुः ।* आध्यात्मिकेत्यादि * । तथाच प्रायपाठबलाल्लोमादीनामाध्यात्मिकत्वे निश्चिते दृश्यमानानां लोमादीनां गोलकान्तरवत् स्थितावपि श्रुतेर्बाधितविषयत्वाभावान्न तया रीत्या भाक्तत्वमित्यर्थः । हेतुं विवृण्वन्तो विवक्षितं भाक्तत्वं स्फुटीकुर्वन्ति * प्रकरणेत्यादि * । उक्तश्रुतौ मरणावस्थासिद्धवदनूद्यते । सा च मुक्तामुक्तयोस्तुल्या । तत्र मुक्तस्येन्द्रियाणाम्, अत्रैव समवनीयन्त इति श्रुतेर्ब्रह्मणि लयो वा, स वाचमेव प्रथमामत्यवहदिति श्रुत्युक्तरीत्या देवभावो वा भवतीति देवभावपक्षमादाय प्रवृत्तेयं श्रुतिः प्रकरणव्यतिरेकेणामुक्तविषये त्वयोच्यत इति तत्र प्रवृत्ता अप्ययमिव बोधयन्ती भाक्ता भवतीत्येवं भाक्तत्वमित्यर्थः । एवमविरोधपक्षो विवृतः । द्वितीयं विवरीतुं विषयश्रुतेः सर्वमर्थमाहुः । * अथेत्यादि * । * मृत्युं पृष्ट्वेति * । काखित् सा देवता यस्या मृत्युरन्नमित्यनेन मृत्युविषयकं प्रश्नं कृत्वा * प्राणोत्क्रमणप्रश्ने, नेति प्रतिवचन इति * । उदस्मात् प्राणाः क्रमन्त्याहो नेति प्रश्ने, तत्र च, नेति प्रतिवचने । ततो यत्रास्य पुरुषस्य मृतस्येत्यादिना वागादीनामग्न्यादिभावानुवादस्ततः क्वायं तदा पुरुषो भवतीति प्रश्ने, आहर सोम्य हस्तमित्यादिना मन्त्रणाज्जीवस्य ब्रह्मभावोऽवगम्यते ।

त्वम् । तर्हि कथं प्रश्नोपसंहारौ । परोक्षवादाद् भविष्यति । चमसवत् । श्रद्धा वा आप इति श्रुतेः । शुद्धिहेतुत्वसाम्यात् । चन्द्रमा मनसो जात इति श्रुतिश्चैवं परा भविष्यति । तस्मात् प्रथमाहुतावपामश्रवणान्न ताभिः सम्परिष्वक्तो गच्छतीतिचेन्न । ता एव आप एव श्रद्धाशब्देनोच्यन्ते । हि युक्तोऽयमर्थः । यथा

एवं सति वाक्यभेदोऽपि न भविष्यति । ननु यथा पिङ्गाक्ष्यादिपदे समासवृत्त्या तादृशधर्मविशिष्टगोद्रव्यबोधकत्वं तथाऽरुणापदे द्रव्यबोधककृदादिप्रत्ययात्मकवृत्त्यन्तरस्याभावात् स्त्रीत्वमात्रबोधकस्य टापश्च विवक्षितगोद्रव्यपरतानन्तरभावित्वात् पूर्वं तत्परत्वाङ्गीकारे लक्षणापत्तिरिति वाच्यम् । तृतीयया बोधिते गुणस्य करणत्वे तदन्यथानुपपत्त्या द्रव्यस्य द्वारत्वं कल्प्यते । अतो घटे निश्छिद्रत्ववदर्थबलादेव तस्य द्रव्यावच्छेदकत्वमिद्धं लक्षणाया अत्राभावात् । तस्माद् द्रव्यावच्छेदकत्वेनारुणिम्नोऽपि करणत्वमिति । तथाच यथा तत्रारुणधर्मस्य मुख्यत्वं, न गोस्तथाऽत्र होमे मनसो होम्यत्वेऽपि श्रद्धाया एव मुख्यत्वं, न मनस इत्यर्थः । पुनरप्याशङ्कते * तर्हीत्यादि * । यदि श्रद्धापदेनापो न गृह्यन्ते तदा प्रश्न, उपसंहारे च या अश्रुक्तिः सा विरुद्ध्येतेति तौ केन प्रकारेण सङ्गच्छेतामित्यर्थः । समाधत्ते * परोक्षेत्यादि * । तथाच यथा अर्वाग्बिलश्च ऊर्ध्वबुध्न इत्यत्र शिरःप्रभृति चमसादिशब्दैः परोक्षवादेन गौण्या वृत्त्योच्यते, तथात्र श्रद्धा वा आप इति श्रुतेः शुद्धिहेतुत्वसाम्यादाप इति पदेन श्रद्धैवोच्यत इत्यर्थः । नन्वेवमप्पदस्य श्रद्धापरत्वे, श्रद्धां जुह्वति तस्या आहुतेः सोमो राजा सम्भवतीति श्रद्धापरिणामत्वेन सोमस्य कथनं विरुद्ध्येतेत्याशङ्क्य तत्परिहरन्ति । * चन्द्रमा इत्यादि * । * एवं परेति * अनुकूला । तथाच श्रद्धायां मनःसद्भावात् तद्धोमेन चन्द्ररूपस्य सोमस्य तत्परिणामतायां श्रुत्यन्तरानुकूल्याच्च कश्चिद्दोष इत्यर्थः । सिद्धमाह । * तस्मादित्यादि * । सिद्धान्तभागं व्याचक्षते * आप एवेत्यादि * । युक्तत्वं स्फुटीकुर्वन्ति । * यथेत्यादि * । *

कर्मकाण्डे आपः श्रद्धाशब्देनोच्यन्ते तथा प्रकृतेऽपि । परं नोपचारः । उपपत्तेः । उपक्रमोपसंहारयोर्बलीयस्त्वात् । ननु मध्ये श्रुतेन श्रद्धाशब्देनोपक्रमोपसंहारावन्यथाकर्तुं युक्तौ । श्रद्धासहभावः संस्कारेण संस्कृतेषु भूतेषु सिद्धः । तेन मनःस्थाने आप एव वाच्याः । चन्द्रमा मनसो जात इति तु भिन्ना सृष्टिः । श्रद्धा-

---

परं नोपचार इति । * वैदिके निघण्टौ श्रदिति सत्यनाम । श्रत् सत्यं दधातीति श्रद्धाशब्दस्य योगेनाऽप्सु प्रवृत्तिसौकर्यान्नोपचारः । तथाच, एतद्वा अपां नामधेयं गुह्यं यदाधावा इतिवत्, श्रद्धा वा आप इति श्रुतेरिदमपि योगरूढं, योगेन वा तद्वाचकमत उपचाराऽभावाद्युक्तत्वमित्यर्थः । एतेन यदन्यैस्तनुत्वेन श्रद्धासारूप्यात् सिंहो देवदत्त इतिवच्छ्रद्धापूर्वककर्मसमवायान्मन्त्राः क्रोशन्तीत्यादौ पुरुषेषु मञ्चशब्दवद्, आपो ह्यस्मै श्रद्धां संनमन्ते पुण्याय कर्मण इत्यैतरेयश्रुत्या श्रद्धाजनकत्वात् । यथा अग्नेर्ष्टौ हुतस्य पुरुषस्य श्रद्धाभक्तिमतो लिङ्गदेहादिरूपो रस एव श्रद्धापदेनोच्यते तथाप्सु श्रद्धाशब्दो गौण्या लक्षणया चोपपादितस्तन्निरस्तम् । अत्र विनिगमकं बोधयितुं हेतुं व्याकुर्वन्ति । * उपक्रमेत्यादि * । नन्वेवं श्रद्धाशब्दस्याब्वाचकत्वे श्रद्धासहभावः परित्यक्तः स्यात् तथा सत्यैतरेयश्रुतिविरोध इत्यत आहुः । * श्रद्धासहेत्यादि * । तथाच पूर्वजन्मनि यजमाना इदानीं देवाश्च होतारो न श्रद्धाविरहिताः । यो वै श्रद्धामनारभ्य यज्ञेन यजते नास्येष्टाय श्रद्धधत इत्यादितैत्तिरीयश्रुतौ, अश्रद्धया हुतं दत्तमिति गीतास्मृतौ चाश्रद्धानिन्दया श्रद्धाया आवश्यकत्वबोधनात् । अस्कन्नहविर्भवति य एवं वेदेति श्रद्धापूर्वकत्वज्ञानफलबोधनाच्च नित्याग्निहोत्रादौ होमरूपसंस्कारद्वारेण संस्कृतेषु भूतेषु श्रद्धासहभावः प्रागेव सिद्धोऽतो नैतरेयविरोध इत्यर्थः । एवं श्रद्धापदस्याब्वाचकत्वं श्रद्धासाहित्यं च साधयित्वा पूर्वपक्षिणं प्रत्याहुः । * तेनेत्यादि * । तेनेति * । उक्तोपपत्तित्रयेण । चन्द्रमा इति श्रुतेरपि तन्मते प्रातिकूल्यं दर्शयन्ति । * चन्द्रमा इत्यादि * । श्रद्धापदप्रयोगे हेतुं गृह्णन्ति । * श्रद्धेत्यादि * ।

त्वम् । तर्हि कथं प्रश्नोपसंहारौ । परोक्षवादाद् भविष्यति । चमसवत् । श्रद्धा वा आप इति श्रुतेः । शुद्धिहेतुत्वसाम्यात् । चन्द्रमा मनसो जात इति श्रुतिश्चैवं परा भविष्यति । तस्मात् प्रथमाहुतावपामश्रवणान्न ताभिः सम्परिष्वक्तो गच्छतीतिचेन्न । ता एव आप एव श्रद्धाशब्देनोच्यन्ते । हि युक्तोऽयमर्थः । यथा

एवं सति वाक्यभेदोऽपि न भविष्यति । नच यथा पिङ्गाक्ष्यादिपदे समासवृत्त्या तादृशधर्मविशिष्टगोद्रव्यबोधकत्वं तथाऽरुणापदे द्रव्यबोधककृदादिप्रत्ययात्मकवृत्त्यन्तरस्याभावात् स्त्रीत्वमात्रबोधकस्य टापश्च विवक्षितगोद्रव्यपरतानन्तरभावित्वात् पूर्वं तत्परत्वाङ्गीकारे लक्षणापत्तिरिति वाच्यम् । तृतीयया बोधिते गुणस्य करणत्वे तदन्यथानुपपत्त्या द्रव्यस्य द्वारत्वं कल्प्यते । अतो घटे निश्छिद्रत्ववदर्थबलादेव तस्य द्रव्यावच्छेदकत्वसिद्धेर्लक्षणाया अत्राभावात् । तस्माद् द्रव्यावच्छेदकत्वेनारुणिम्नोऽपि करणत्वमिति । तथाच यथा तत्रारुणधर्मस्य मुख्यत्वं, न गोस्तथाऽत्र होमे मनसो होम्यत्वेऽपि श्रद्धाया एव मुख्यत्वं, न मनस इत्यर्थः । पुनरप्याशङ्कते * तर्हीत्यादि * । यदि श्रद्धापदेनापो न गृह्यन्ते तदा प्रश्न, उपसंहारे च या अबुक्तिः सा विरुद्ध्येतेति तौ केन प्रकारेण सङ्गच्छेतामित्यर्थः । समाधत्ते * परोक्षेत्यादि * । तथाच यथा अर्वाग्बिलश्च ऊर्ध्वबुध्न इत्यत्र शिरःप्रभृति चमसादिशब्दैः परोक्षवादेन गौण्या वृत्त्योच्यते, तथात्र श्रद्धा वा आप इति श्रुतेः शुद्धिहेतुत्वसाम्यादाप इति पदेन श्रद्धैवोच्यत इत्यर्थः । नन्वेवमप्पदस्य श्रद्धापरत्वे, श्रद्धां जुह्वति तस्या आहुतेः सोमो राजा सम्भवतीति श्रद्धापरिणामत्वेन सोमस्य कथनं विरुद्ध्येतेत्याशङ्क्य तत्परिहरन्ति । * चन्द्रमा इत्यादि * । * एवं परेति * अनुकूला । तथाच श्रद्धायां मनःसद्भावात् तद्धोमेन चन्द्ररूपस्य सोमस्य तत्परिणामतायां श्रुत्यन्तरानुकूल्यान्न कश्चिद्दोष इत्यर्थः । सिद्धमाह । * तस्मादित्यादि * । सिद्धान्तभागं व्याचक्षते * आप एवेत्यादि * । युक्तत्वं स्फुटीकुर्वन्ति । * यथेत्यादि * । *

कर्मकाण्डे आपः श्रद्धाशब्देनोच्यन्ते तथा प्रकृतेऽपि। परं नोपचारः। उपपत्तेः। उपक्रमोपसंहारयोर्बलीयस्त्वात्। ननु मध्ये श्रुतेन श्रद्धाशब्देनोपक्रमोपसंहारावन्यथाकर्तुं युक्तौ। श्रद्धासहभावः संस्कारेण संस्कृतेषु भूतेषु सिद्धः। तेन मनःस्थाने आप एव वाच्याः। चन्द्रमा मनसो जात इति तु भिन्ना सृष्टिः। श्रद्धा-

परं नोपचार इति। * वैदिके निघण्टौ श्रदिति सत्यनाम। श्रत् सत्यं दधातीति श्रद्धाशब्दस्य योगेनाऽप्सु प्रवृत्तिसौकर्यान्नोपचारः। तथाच, एतद्वा अपां नामधेयं गुह्यं यदाधावा इतिवत्, श्रद्धा वा आप इति श्रुतेरिदमपि योगरूढं, योगेन वा तद्वाचकमत उपचाराऽभावाद्युक्तत्वमित्यर्थः। एतेन यदन्यैस्तनुत्वेन श्रद्धासारूप्यात् सिंहो देवदत्त इतिवच्छ्रद्धापूर्वककर्मसमवायान्मञ्चाः क्रोशन्तीत्यादौ पुरुषेषु मञ्चशब्दवद्, आपो ह्यस्मै श्रद्धां संनमन्ते पुण्याय कर्मण इत्यैतरेयश्रुत्या श्रद्धाजनकत्वात्। यथा अग्नेर्द्यौ हुतस्य पुरुषस्य श्रद्धाभक्तिमतो लिङ्गदेहादिरूपो रस एव श्रद्धापदेनोच्यते तथाप्सु श्रद्धाशब्दो गौण्या लक्षणया चोपपादितस्तन्निरस्तम्। अत्र विनिगमकं बोधयितुं हेतुं व्याकुर्वन्ति। * उपक्रमेत्यादि *। नन्वेव श्रद्धाशब्दस्याप्वाचकत्वे श्रद्धासहभावः परित्यक्तः स्यात् तथा सत्यैतरेयश्रुतिविरोध इत्यत आहुः। * श्रद्धासहेत्यादि *। तथाच पूर्वजन्मनि यजमाना इदानीं देवाश्च होतारो न श्रद्धाविरहिताः। यो वै श्रद्धामनारभ्य यज्ञेन यजते नास्येष्टाय श्रद्दधत इत्यादितैत्तिरीयश्रुतौ, अश्रद्धया हुतं दत्तमिति गीतास्मृतौ चाश्रद्धानिन्दया श्रद्धाया आवश्यकत्वबोधनात्। अस्कन्नहविर्भवति य एवं वेदेति श्रद्धापूर्वकत्वज्ञानफलबोधनाच्च नित्याग्निहोत्रादौ होमरूपसंस्कारद्वारेण संस्कृतेषु भूतेषु श्रद्धासहभावः प्रागेव सिद्धोऽतो नैतरेयविरोध इत्यर्थः। एवं श्रद्धापदस्याप्वाचकत्वं श्रद्धासाहित्यं च साधयित्वा पूर्वपक्षिणं प्रत्याहुः। * तेनेत्यादि *। तेनेति *। उक्तोपपत्तित्रयेण। चन्द्रमा इति श्रुतेरपि तन्मते प्रातिकूल्यं दर्शयन्ति। * चन्द्रमा इत्यादि *। श्रद्धापदप्रयोगे हेतुं गृह्णन्ति। * श्रद्धेत्यादि *।

प्रयोगस्तु कामनाकृतव्यावृत्त्यर्थः । तत्र फल एव श्रद्धा, न कर्मणि । यो यच्छ्रद्धः स एव स इति श्रद्धाया आश्रयस्य विषयभावजनकत्वात् कर्तुः कर्मभावाय श्रद्धाप्रयोगः । ततः संस्कृता आपो यजमानरूपा हूयमाना भवन्तीति सिद्धं भवति । तस्मात् प्रथमेऽप्यपामस्ति श्रवणम् ॥ ५ ॥

अश्रुतत्वादितिचेन्नेष्टादिकारिणां प्रतीतेः ॥ ६ ॥

स्थितमेतज्जीवः सम्परिष्वक्तो रंहतीति । तत्र विचार्यते । सर्वे जीवाः सम्परिष्वक्ता गच्छन्त्याहोस्विज्ज्ञानोपयोगिन इति विमर्शः । तत्र पञ्चाहुतिब्राह्मणे नाधिकारिणः श्रुताः । वेदे हि श्रुतानुसारिणी कल्पना । अतो विशेषस्याश्रुतत्वात् सर्वेषामेव पञ्चाहुतिप्रकार इतिचेन्न । इष्टादिकारिणां प्रतीतेः । साधारणपक्षं दूषयति । कुतः ? । इष्टादिकारिणां प्रतीतेः । इष्टादिकारिणः प्रतीय-

---

विभजन्ति । * तत्रेत्यादि । * तत्रेति * । सकामे यष्टरि फल एव श्रद्धा आदर उपादेयबुद्धिविशेष इति यावत्, न कर्मणि । तथाच श्रद्धाया अयं स्वभावो यत् स्वाश्रयं स्वविषयं करोतीति गीतावाक्यादवधार्यते । अतो निष्कामस्य कर्मण्येव श्रद्धेति तादृशकर्तुः कर्मात्मकत्वं बोधयितुं श्रद्धाप्रयोग इत्यर्थः । एवमुपपादनेन सिद्धमाहुः । * तत इत्यादि * । सूत्रात् सिद्धमाहुः । * तस्मादित्यादि * ॥ ५ ॥

अश्रुतत्वादितिचेन्नेष्टादिकारिणां प्रतीतेः ॥ अस्या आहुतेः फलं विचारयितुं किञ्चिदाशङ्क्य परिहरन्तीत्याहुः । * स्थितमित्यादि * । * स्थितमिति * निर्द्धारितम् । ननु निर्णीते संशयस्योच्छिन्नत्वात् को विचारांश इत्यत आहुः । * सर्व इत्यादि * । संशयबीजं तु विशेषाश्रवणम् । उपकारार्थे देवानां प्रवृत्तिश्च । पूर्वपक्षांशं व्याकुर्वन्ति । * तत्रेत्यादि * । * नाधिकारिणः श्रुता इति * । न श्रुता इत्यन्वयः । सिद्धान्तांशं व्याकुर्वन्ति । * इष्टादिकारिण इत्या-

न्ते । श्रद्धापदेन देवकर्तृत्वेन च । सोमभावसाम्याच्च । इष्टादिकारिणां धूममार्गव्युत्पादने सोमभाव उक्तः । अत्रापि प्रथमाहुतिफलं सोमभाव उच्यते । अतः श्रुतिसाम्यादपि इष्टादिकारिणो रंहन्तीति सिद्धम् ॥ ६ ॥

भाक्तं वाऽनात्मवित्त्वात् तथाहि दर्शयति ॥ ७ ॥

किञ्चिद् दूषणं परिहरति । ननु यदि श्रुतिसाम्येन सोमभावादिष्टादिकारिणो रंहन्तीत्युच्यते तदा सोमभावे तेषामप्यनिष्टं श्रूयते । तद्देवानामन्नं तं देवा भक्षयन्तीति समानश्रुतौ चाप्यायस्वापक्षीयस्वेत्येवमेतांस्तत्र भक्षयन्तीति चन्द्रदृष्टान्तेन ते च भक्ष्यन्ते । ततश्च देवाः स्वान्नं पर्जन्येऽग्नौ कथं जुहुवुः । अतः पश्चाहुसभाव इत्याशङ्क्य परिहरति वाशब्दः । तेषां सोमभावो गौणः ।

वि * । * श्रद्धापदेन देवकर्तृत्वेन चेति * । यो वै श्रद्धामनारभ्य यज्ञेन यजते नास्येष्टाय श्रद्दधत इत्यश्रद्धालुनिन्दया उभयेऽस्य देवमनुष्या इष्टाय श्रद्दधते इति, श्रद्धालुस्तुत्या च श्रद्धावत एव यज्ञः फलमुख इति पूर्वकाण्डे लभ्यते । अत्र च श्रद्धापदेनोक्तरीत्या निष्कामकर्त्तारो लभ्यन्ते । देवानां च प्रत्युपकारस्तेषामेवावश्यक इति होमं प्रति देवानां कर्त्तृत्वेन च त एव प्रतीयन्ते । सोमभावसाम्याच्चेति तृतीयं हेतुं गृहीत्वा विभजन्ते । * इष्टादिकारिणामित्यादि * धूममार्गे आकाशाच्चन्द्रमसमेष सोमो राजेति, तस्या आहुतेः सोमो राजा सम्भवतीति चोच्यते । अतः श्रुतिसाम्यात् पूर्वोक्तेष्टादिकारिण एव रंहन्ति, न सर्व इति सिद्धमित्यर्थः ॥ ६ ॥

भाक्तं वानात्मवित्त्वात् तथाहि दर्शयति ॥ सूत्रमवतारयन्ति । * किञ्चिदित्यादि * । किं तदित्याकाङ्क्षायामाशङ्कामुखेन व्युत्पादयन्ति । * नन्वित्यादि । * तदिति * । सोमात्मकं द्रव्यम् । परिहारं व्याकुर्वन्ति । * तेषामित्यादि * । गौणत्वे हेतुमाहुः । *

भक्षणं च । प्रकृतेऽप्यङ्गारत्वाच्चन्द्रमसः कथमाहुतिफलं भवेत् । सोमभावस्य भाक्तत्वमग्रे निरूपयिष्यामः । इदानीं भक्षणस्य गौणत्वं निरूपयति । अन्नभावे हि मुख्यं भक्षणं भवति । तदन्यस्यान्नभावो नोपपद्यते । ब्रह्मज्ञाने तु भवति । स सर्वं भवति । तद्धैतत् पश्यन् ऋषिर्वामदेवः प्रतिपेदे अहं मनुरभवं सूर्यश्चेति । प्रकृते तु तन्न । अनात्मवित्त्वात् । तथा सति मोक्ष एव भवेत् । अतो भक्षणमपि गौणम् । तथाहि श्रुतिरेव गौणभावं शब्दस्य बोधयति । अथ योऽन्यां देवतामुपास्त इत्यत्र यथा पशुशब्द एवमत्रापि भक्षणं सहक्रीडनं सेवकभावः । चन्द्रतुल्यापदेशाय तथा

प्रकृतेऽपीत्यादि * । तथाच चन्द्रमसः स गौणश्चेदेतेषां सुतरां गौण इत्यर्थः । ननु सोमभावस्य गौणत्वं नात्र विवक्षितम् । सूत्रे भाक्तपदस्य नपुंसकत्वादेकवचनत्वाच्चेत्यत आहुः । * सोमभावस्येत्यादि * । अग्र इति । तथाच न सूत्रविरोध इत्यर्थः । गौणत्वमुपपादयन्ति । * अन्नभाव इत्यादि * । अन्यस्येति * । ज्ञानिव्यतिरिक्तस्य । अन्नभावानुपपत्तिं विभजन्ते । * ब्रह्मज्ञाने त्वित्यादि * । तुरुपपत्तिशङ्कानिरासे द्वितीयस्तुर्हेतौ । तथाच ज्ञानेन ब्रह्मभावे सर्वरूपता श्राव्यत इत्यन्नभावो ज्ञानिनो मुख्यः स्यात् । अज्ञानिनि तु तन्नोपपद्यते । तत्र हेतुः । * अनात्मवित्त्वादिति * । यदि हि तेषामन्नभावो मुख्यः स्याद् वामदेवादिवदात्मवित्त्वे सति मोक्ष एव स्यात् । सर्वभावस्य तल्लिङ्गत्वात् । अतोऽन्नभावस्यामुख्यत्वेऽन्नभावस्यापि देहात्मभाववद्गौणत्वात् तद्भक्षणमपि गौणम् । अन्नस्यैव भक्ष्यत्वेन तेषां भक्ष्यत्वाभावादिति । उपष्टम्भकं व्याकुर्वन्ति । * तथाहीत्यादि * । श्रुतिरिति * । यावत्सम्पातमुषित्वेत्यादिश्रुतिः । * पशुशब्द इति * । पशुतुल्यत्वबोधको गौण इति शेषः । * एवमत्रापीत्यादि * । यथा स्त्रियं भुङ्क्त इत्यत्राभ्यवहारो भोग एव, न तु चर्वणादिकं तथाऽत्रापि भक्षणं क्रीडनादिकमित्यर्थः । नन्वेवमुपचारस्य किं प्रयोजनम् । न हि प्रयोजनं विना उपचारोऽपि युक्त इत्याशङ्कायां तत्प्रयोजनमाहुः । * चन्द्रेत्यादि * । तथाच यथा चन्द्रः

वचनम्। तथा सति तेषाममरत्वेन तथा स्तुतिः । चन्द्रस्य भक्षणन्तु क्षयादनुमीयते श्रुत्या, प्रथमां पिबते वह्निरित्यादिरूपया । देवानामभक्षणं भगवदवयवानामेव । अशनानशने तस्याविरुद्धे । आधिभौतिकानां देवानामशनमेव । तस्माद् भक्षणस्य गौणत्वात् सोमभावे न काचिच्चिन्ता ॥ ७ ॥

क्षीयते वर्द्धते च, तथैतेऽपि पुनः पुनरावर्त्तमाना अमरतां चाप्नुवन्तीत्येतदर्थं तद्वचनमित्यर्थः । नन्वाप्यायस्वेत्युक्तश्रुत्या चन्द्रस्यापि भक्षणं चेत् कथमेतेषां गौणमित्यत आहुः । * चन्द्रस्येत्यादि * । श्रुतिस्तु सोमोत्पत्तिनामकपरिशिष्टस्था । तथाच चन्द्रस्य भक्षणं तु श्रुत्यानुमानाभ्यां सिद्धत्वान्न गौणमिति निश्चीयते । एतेषां तु न चन्द्रमस्येव वरो येन पुनरेधेरन् । ततश्च तन्नाशे, यः श्रुत्यन्तरं भोगसद्भावः प्रतिपाद्यते स सोमलोके विभूतिमनुभूय पुनरावर्त्तत इति । आनन्दमीमांसायां च, ते ये शतं पितॄणां चिरलोकलोकानामानन्दाः स एकः कर्मदेवानामानन्दः, ये कर्मणा देवानपियन्तीति विरुद्ध्येत । एतेनैव भिक्षूक्तमप्यपास्तम् । अतस्तेषां तद्गौणमेवेत्यर्थः । ननु न वै देवा अश्नन्ति न पिबन्तीति श्रुत्यन्तरे देवानामशनं निवारितमतः पानश्रुतिरपि गौणीत्येवादरणीया तथा सत्येषां भक्षणमपि गौणं सेत्स्यतीति वृथाऽयं प्रयास इत्याशङ्कायामाहुः । * देवानामित्यादि * । देवताविग्रहाधिकरणे देवतायाः शरीरसिद्धौ यज्ञादिहविर्भोक्तृत्वे सिद्धेऽशनं सिद्धमेवेत्यनशनश्रुतिर्भगवदवयवपरैव भवितुं युक्ता । यथा, न ह वै देवान् पापं गच्छतीति श्रुतिः । अन्यथा, तस्याञ्जलिना ब्रह्महत्यामुपागृह्णादित्यादेर्विरोधापत्तेः । अतो देवभेदेन व्यवस्थैव श्रुत्योर्युक्ता । नच ऋतं पिबन्तौ, अनश्नन्न्य इतिवद् देवेषु श्रुतिद्वयाविरोधः सम्भवति । जीवत्वात् । तस्य ब्रह्मणस्तु विरुद्धधर्माश्रयत्वादशनानशने अविरुद्धे । अत आधिभौतिकानां कर्मसचिवानामशनमेवोचितमिति गौण्यभावान्न प्रयासो व्यर्थ इत्यर्थः । सिद्धमाहुः । * तस्मादित्यादि * । यस्माच्चन्द्रस्यैव मुख्यं भक्षणं नैतेषामत एषां सोमभावे बाधकाभावान्न

कृतात्ययेऽनुशयवान् दृष्टस्मृतिभ्यां यथेतमनेवं च ॥८॥

प्रथमाहुतिः सफला विचारिता । द्वितीयां विचारयितुमधिकरणारम्भः । सोमस्य पर्जन्यहोमे वृष्टित्वमिति । सोमाद् वृष्टिभावे रूपरसादीनां हीनतया प्रतीयमानत्वाद् यागस्यावान्तरफलं तत्र भुङ्क्त इति निश्चितम् । तत्र संशयः । किं सर्वमेवावान्तरफलं तत्र भुङ्क्ते, ? आहोस्विदनुशयवान् वृष्टिर्भवतीति ? । सद्वासनयाग्रिमजन्मनि सदाचारयुक्त एव स्यादिति । आचारहीनं न पुनन्ति वेदा इति बाधोपलब्धेः । अतो विचार उचितः । तत्रावान्तरफलस्यावशेषे अवान्तरफलत्वबाधाज्ज्ञानौपायिक-

---

कोऽपि दोष इत्यर्थः ॥

अनेनापि सूत्रेणैतस्य विचारस्य केवलवैराग्यार्थता वारिता । अन्यथा व्याघ्रादिकृतभक्षणस्येवास्यापि सुतरां वैराग्यजनकतया तद्गौणीत्वप्रतिपादनव्यर्थत्वप्रसङ्गादिति । तस्मादस्योभयार्थतैवेति निश्चयः ॥ ७ ॥ १ ॥

कृतात्ययेऽनुशयवान् दृष्टस्मृतिभ्यां यथेतमनेवं च ॥ अधिकरणप्रयोजनमाहुः *-प्रथमेत्यादि * । ननु द्वितीयस्यां किं विचारणीयं, येनायं संरम्भ इत्यत आहुः * सोमस्येत्यादि * ।* सोमादिति * सोमभावानन्तरम् । * निश्चितमिति * सोमं राजानं जुह्वति तस्या आहुतेर्वर्षं सम्भवतीति सोमाद्धीनभावबोधिकया आहुतिफलभुक्त्यैव निश्चितम् । * तत्र संशय इति * । तत्र भोगे संशयः * अनुशयवानिति * अनुपश्चाच्छेते कर्मफलभोगानन्तरं तिष्ठति यः शेषः सोऽनुशयस्तद्वान् । नन्वेतद्विचारस्य किं प्रयोजनं, यथाकथञ्चिदस्त्वित्यत आहुः * सद्वासनयेत्यादि * । तथाच सर्वस्य स्वभावाधीनतयोभयविधं कर्म सम्भवति तत्र निरनुशयत्वे, पूर्वकृतदुष्कर्मभोगस्यानुक्तत्वात् तदनुवृत्त्या कपूययोनित्वमापद्येतेति तद्विचार उचित इत्यर्थः । एवं विचारावश्यकत्वं समर्थयित्वा पूर्वपक्षमाहुः । * तत्रेत्यादि * । अयमर्थः । आहुतिभिर्द्युलोके नीतानां द्युलोकाग्नौ देवकृत-

शरीरभावादेव सदाचारसिद्धेः प्रयोजनाभावाच्च निरनुशय एव वृष्टिभावं प्राप्नोतीत्येवं प्राप्ते, उच्यते—

कृतात्ययेऽनुशयवान्॥कृतस्य सोमभावस्यात्यये नाशे सति अनुशयवान् अवान्तरफलसाधकलेशसहित एव वृष्टिभावं प्राप्नोति । कुतः । दृष्टस्मृतिभ्याम् । दृष्टं तावद् भोगसाधकमूलद्रव्यनाशेऽपि भोगसा-

———

होमोत्तरं सोमभावस्ततः पर्जन्याग्नौ हुतानां तेषां वृष्टिभावः । स हि न तत्कालमेव, किन्तु कृतकर्मभोगान्ते इति चन्द्रमण्डलमारूढानां धूममार्गिणामवस्थाबोधिकया आकाशाच्चन्द्रमसमेष सोमो राजा तद्देवानामन्नं तं देवा भक्षयन्ति तस्मिन् यावत्सम्पातमुषित्वाथैतमेवाऽध्वानं पुनर्निवर्त्तन्ते यथेतमाकाशाद्वायुमित्यादिकया श्रुत्यावसीयते । सम्यक् पतत्युत्पतत्यस्माल्लोकात् स्वर्गलोकमिति व्युत्पत्त्या सम्पातपदेन कर्मबोधनात् । एवं सति सकामानां धूममार्गिणां सुकृतभोगोत्तरं यथा आवृत्तिस्तथैतेषां भोगोत्तरमेव वृष्टिभाव इति न्यायसाम्यात् सिध्यति । स च भोगः सकामानां मुख्यं फलं निष्कामानामवान्तरफलम् । उभयथापि फलत्वस्याप्रच्यवात् सर्वस्य भोगः प्राप्नोति, न त्ववान्तरफलत्वे सशेषत्वम् । यदि तस्मिन् शेषोऽङ्गीक्रियेत तदा तत्र अभुक्तेऽवान्तरफलस्यावशेषे यावत्सम्पातश्रुत्यनुरोधेनाऽवान्तरफलत्वबाधः । नचानुशयाभावे सद्वासनाशून्यतायामग्रिमजन्मनि सदाचाराभावप्रसङ्गादवशेषस्यावश्यकत्वं शङ्क्यम् । उक्तरूपेण देवकृतोद्यमेन ज्ञानोपयिकशरीरभावादेव घटे छिद्रराहित्यवत् सदाचारसिद्धेर्न तस्य किञ्चित्प्रयोजनम् । अत उक्तहेतुद्वयान्निरनुशय एव वृष्टिभावं प्राप्नोतीति । सिद्धान्तं व्याकुर्वन्ति * कृतेत्यादि * । कृतपदेनात्र सोमभाव एवोच्यते । प्रकृतप्रश्नप्रतिवचने प्रथमं तस्यैव देवकृतत्वेनोक्तत्वात् । न तु कर्म । तस्य मुख्यफलावधिकत्वेनाऽवान्तरफलभोगतस्तदत्ययाभावादत्ययपदविरोधापत्तेः । अनुशयश्चात्राऽवान्तरफलसाधिका या सामग्री तस्या लेशः । अतः सोमभावनाशे तथेत्यर्थः । हेतुं व्याकुर्वन्ति * दृष्टमित्यादि *।

धकताहृशदेहँवस्त्रादिसहित एव तस्मात् स्थानादपगच्छति । अन्यथा सद्य एव देहपातः स्यात् । अतो यथा लोके सानुशयस्तथात्रापि । स्मृतिश्च—'यद्यत्र नः स्वर्ग्यसुखावशेषितं स्विष्टस्य दत्तस्य कृतस्य शोभनम् । तेनाजनाभे स्मृतिमज्जन्म नः स्याद् वर्षे हरिर्यद् भजतां शं तनोति' इति देवगाथा । अतो ज्ञानौपयिकजन्म अनुशयवत एव भवति । अन्यथा पूर्वजन्मस्मृत्यभावे विषयासक्तिः प्रसज्ज्यते ।

ननु, अनुशयसहकृत एव जीवो नाद्भिः परिष्वक्तो भवेदत

* अन्यथा सद्य एव देहपातः स्यादिति * । उक्तरूपस्य लेशस्यापि कर्मजन्यत्वेन कर्मनाश एतन्नाशात् प्रारब्धकर्मनिर्वाणो न्यपतत् पाञ्चभौतिक इतिवत् सद्य एव देहः पतेत् तथा सति गमनं न सम्भवेदतो यथा लोके सानुशयस्तथात्रापीत्यर्थः । नन्वेवं सत्यावश्यकत्वाल्लाघवाच्च कर्मशेष एवानुशयोऽस्तु, न तु सामग्रीशेषोऽपीत्यत आहुः * स्मृतिरित्यादि * । तथाचास्यां गाथायां शेषितं स्विष्टं दत्तं कृतमित्यनुक्त्वा यत् स्विष्टस्य दत्तस्य कृतस्य शोभनमिति स्विष्टादिसम्बन्धिसमीचीनमुक्तं, तेन कर्मजन्यो भोगसाधकसामग्रीलेश एव विवक्षित इति ज्ञायते, न कर्मशेषोऽतः स एवात्रानुशय इत्यर्थः । सिद्धमाहुः । * अत इत्यादि * । ननु 'कदाचित् सुकृतं कर्म कूटस्थमिव तिष्ठति । मज्जमानस्य संसारे यावद् दुःखाद् विमुच्यते' इत्यन्या स्मृतिः कर्मरूपमप्यनुशयं दर्शयतीति नैकान्तत उक्तरूपानुशयनिश्चय इत्यत आहुः । * अन्यथेत्यादि * । उक्तरूपस्यानुशयस्याभावे पूर्वजन्मस्मारकस्याभावेन पूर्वजन्मस्मृत्यभावे सति विषयासक्तिः प्रसज्ज्येत । अतः प्रकृते उक्तरूप एवानुशयो ग्राह्य इत्यर्थः । पुनः शङ्कन्ते * नन्वित्यादि * । अयमर्थः । पूर्वजन्मस्मारकं यद् दृष्टं वक्तव्यं संस्कृतेन्द्रियप्रभृति, तद्देहमन्तरेण स्वकार्यासमर्थं सद्देहमाक्षेप्स्यति । तथा सति तत्र एव सिद्धावपां परिष्वङ्गो निष्प्रयोजन इति सांमभावनाशेऽपामपि साजात्याभावापत्त्या प्रक्रान्तत्याग

आह ॥ यथेतम् ॥ यथागतम् । अन्यथा प्रश्ननिरूपणयोर्बाधः स्यात् । तर्हि तावदवान्तरफलसाधकसहितः स्यादत आह ॥ अनेवञ्च ॥ एवम्प्रकारयुक्तमगमनं नास्ति । भोगस्य जातत्वात् । चकाराद् वैराग्यसहितोऽपि । तस्मादनुशयवान् भिन्नप्रकाराद्भिः परिष्वक्तो देवकृपासहितो वृष्टिर्भवतीति ॥ ८ ॥

चरणादितिचेन्नोपलक्षणार्थेति कार्ष्णाजिनिः ॥९॥

किञ्चिदाशङ्क्य परिहरति । ननु नात्रोत्तमजन्मार्थमनुशयोऽपेक्ष्यते, चरणादेव भविष्यति । तद् य इह रमणीयचरणा अभ्याशो ह यत् ते रमणीयां योनिमापद्येरन्नित्यादिना यः पूर्वजन्मनि विहिताचरणं करोति स उत्तमं जन्म प्राप्नोति, यस्तु निषिद्धाचरणं करोति स श्वादियोनिं प्राप्नोतीति साधुकारी साधुर्भवतीत्यादिश्रुत्या च प्रतिपाद्यते । प्रकृते तु तस्य रमणीयचरणस्य चरणादेव

ईदृशोऽनुशये स्यादतोऽयमयुक्त इति पूर्वपक्ष्याशयः । सिद्धान्तमाहुः । * यथागतमित्यादि * । धूममार्गे यथेतमित्युक्तम् । अत्राप्यग्रे वृष्टिभावादिरुच्यते । अतः प्रकारान्तरीयदेहाङ्गीकारे तद्विरुद्धेयेतत्यतो न तथेत्यर्थः । शेषं स्फुटम् । तेन सिद्धमाहुः । * तस्मादित्यादि * । अपां भिन्नप्रकारत्वं तु भोगमात्रसाधिकाभ्यः पूर्वाभ्य इदानीन्तनानां वैराग्यसाहित्यात् संस्काराधिक्येन तत उत्कर्षाच्च बोध्यम् । अत्रैवं सूत्रार्थः सिद्ध्यति । कृतात्यये, देवकृतस्य सोमभावस्य नाशे सति, अनुशयवान् तच्छेषवान् । यथेतं पूर्ववदद्भिः सम्परिष्वक्तः । अनेवं च, अपां संस्कृतत्वाद् भिन्नाकारेण नीचैर्वृष्टिभावार्थं रहति । चकारो नीचैरागमनस्य द्योतकः । तत्र हेतुः । दृष्टस्मृतिभ्यामिति ॥ ८ ॥

चरणादितिचेन्नोपलक्षणार्थेति कार्ष्णाजिनिः ॥ किञ्चिदित्यादिना सूत्रमवतार्य पूर्वपक्षांशं व्याकुर्वन्ति * नन्वित्यादि * । श्रुतौ

तस्य सम्यग् जन्म भविष्यति किमनुशयसहभावेनेतिचेद्, न। चरण-श्रुतौ या योनिरुक्ता सा उपलक्षणार्था, अनेन पूर्वजन्मनि समीचीनं कृतमिति ज्ञापिका । न तु तस्मिञ्जन्मनि समीचीनकरणे नियामिका । अन्यथा ब्राह्मणानां निषिद्धकरणं न स्यात् । तस्मादनुशयोऽपेक्ष्यते ज्ञानोपयोगार्थमिति कार्ष्णाजिनिराचार्यो मन्यते ।

कार्ष्णाजिनिग्रहणं पञ्चाग्निविद्यायां भिन्नप्रकारत्वज्ञापनार्थम्। तस्मादस्य स्वमते भिन्नत्वान्न शङ्का, नचोत्तरम् । न हि पञ्चाग्निविद्यायां पुरुषादन्यभावः सम्भवति । प्रकरणपरिगृहीता श्रुतिर्नान्यत्र न्यायसम्पादिका ॥ ९ ॥

अभ्याशो हेति पदं क्षिप्रार्थकम् । यत्पदं तु क्रियाविशेषणं हेत्वर्थकं वा । तथाच यद्यप्येताभ्यां श्रुतिभ्यां यथायथमाचरतः कर्मतश्च जन्मोक्तं, तथापि प्रकृते पञ्चाग्निप्रकरणे तु चरणादेवोक्तमतोऽत्र तदेव ग्राह्यमित्यर्थः । परिहाराशयमाहुः । * नेत्यादि * । चरणस्य जन्मनियामकत्वापगमेऽपि न तज्जन्मीनकर्मनियामकत्वम् । उक्तरूपनिषिद्धकर्मप्रत्यक्षविरोधात् । अतस्तदर्थमनुशयेऽवश्यं वाच्ये जन्मबोधिकाऽपि चरणश्रुतिः, काकवद्देवदत्तस्य गृहमितिवत् पूर्वजन्मकृतं समीचीनकर्मोपलक्षयिष्यति । यद् ये रमणीयचरणास्ते रमणीयां योनिम् आसमन्तात् पद्येरन् । गत्यर्थपद्यतेर्ज्ञानार्थत्वात् तत्र विशेषावधारणे कर्मजन्यां तां योनिं ज्ञापयेयुरित्यर्थः । अतः सिद्धमनुशयेनेति कार्ष्णाजिनेराशयः । नामग्रहणप्रयोजनमाहुः । * कार्ष्णाजिनीत्यादि * भिन्नप्रकारत्वं तु कर्मशेषरूपानुशयशून्यत्वम् । तेन सिद्धमाहुः । * तस्मादित्यादि * । कार्ष्णाजिनिमतीयात् कर्मशेषरूपानुशयाद् अस्य भोगसाधकसामग्रीशेषरूपस्य फलशेषस्यानुशयस्य भिन्नत्वात् तस्य च दृष्टस्मृतिभ्यां सिद्धतया चरणेन गतार्थताया आपादयितुमशक्यत्वान्नाशङ्का । तदभावादेव च नोत्तरमप्यपेक्षितमित्यर्थः । एतदेवोपपाद्य दर्शयन्ति । * न हीत्यादि * । पञ्चाग्निविद्यायां हि

आनर्थक्यमितिचेन्न तदपेक्षत्वात् ॥ १० ॥

नन्वेवं सति चरणश्रुतिरनर्थिका । ज्ञापनायां प्रयोजनाभावात् । अतो विधायकत्वं श्रुतेरिष्टानिष्टफलबोधकश्रुतिवत् । अतः कर्मतारतम्येन फलविधानान्निष्कामकर्मकर्तुर्ज्ञानोपयोगिदेहविधानं भविष्यतीति अनुशयसहभावो व्यर्थ इति चेन्न । तदपेक्षत्वात् । धूमादिमार्गस्य तस्याः श्रुतेरपेक्षत्वात् काम्येष्टादिकारिणः फल-

उक्तप्रकारेण दैवहुतस्य प्रश्ननिरूपणाभ्यां पुरुषभावः प्रतिपादितोऽतः साङ्गाद्वैदिककर्मणः फलाऽवश्यंभावनियमेन पुरुषादन्यभावो न सम्भवत्यतोऽस्याः कर्मान्तराद्भिन्नप्रकारत्वम् । पञ्चाग्निश्रुतिश्च प्रश्नादिबाधितप्रकरणपरिगृहीता, न कर्मान्तरस्थले न्यायसम्पादिका । अतो नात्र शङ्कान्तरं, किन्त्वन्यत्रैव ते इत्यर्थः ॥ ९ ॥

आनर्थक्यमितिचेन्न तदपेक्षत्वात् ॥ साधारणानुशयपक्षे किञ्चिदाशङ्क्य परिहरतीत्याशयेन पूर्वपक्षांशं व्याकुर्वन्ति । * नन्वित्यादि *। अयमर्थः । चरणश्रुतेः पूर्वजन्मीनकृत्युपलक्षकत्वं तस्या वैयर्थ्योपादकम् । न हि तस्मिन् ज्ञात इह जन्मनि कोऽपि पुमर्थः सिद्ध्यति । अतस्तदभावाय चरणेनैतज्जन्मविधायकत्वं, तस्या अङ्गीकार्यम् । यथा, प्रतितिष्ठन्ती ह वै य एता रात्रीरुपयन्तीति, केवलाद्यो भवति केवलादीत्यादौ प्रतिष्ठाकेवलाद्यत्वादिबोधनेन रात्रिसत्रं कुर्यात्, केवलादनं न कुर्यादिति कल्प्यते, तथा रमणीययोनिकामो रमणीयाचरणं कुर्यादिति । अतः कर्मतारतम्येनात्र फलस्यैव विधानान्निष्कामकर्तुर्ज्ञानोपयोगिदेहविधानं तादृशदेहोत्पत्तिश्रवणादेव प्राप्तं भविष्यतीत्यनुशयसहभावो व्यर्थ इत्यर्थः । परिहारांशं व्याकुर्वन्ति । * धूमादीति * । अपेक्षत इत्यपेक्षः । पचाद्यच् । तस्या अपेक्षस्तदपेक्षः । धूमादिमार्गस्य तथात्वादित्यर्थः । धूमादिमार्गस्य कथं चरणश्रुत्यपेक्षत्वमित्याकाङ्क्षायां तद् व्युत्पादयन्ति * काम्येत्यादि * । द्विविधा हीष्टादिकारिणो, निष्कामाः सकामाश्च । तत्राद्यस्य फलसामग्रीशेषरूप एवानुशय इत्युक्तम् । द्वितीयस्य तु देवगाथोक्तबुद्ध्यभा-

भोगानन्तरमुत्पत्तौ सुखानन्तरं दुःखमिति न्यायेन पापस्यैवोपस्थितत्वादसमीचीनशरीरप्राप्तिर्मा भवत्विति रमणीयानुष्ठातॄणां रमणीयशरीरप्राप्तिरेव बोध्यते, न न्यायेनासमीचीनशरीरमिति । तस्मादन्यनिषेधार्थं सार्थकत्वान्नानुशयप्रतिषेधिका ।

किञ्च । रमणीययोनिः किमाकस्मिकी, सकारणा वा । नाद्या वेदवादिनाम् । द्वितीये तु स्वकर्मणा पितृलोक इति वस्त्रादिरूपता च वक्तव्या । प्रजामनुप्रजायन्ते श्मशानान्तक्रियाकृत इति च । त्रैविद्या मां सोमपा इत्यादिना इन्द्रलोकभोगानन्तरं तथैव पुनर्भवनं च वक्तव्यम् । नच सर्वेषामैक्यम् । भिन्नरूपत्वात् । तस्मात् कर्मकर्तृवैचित्र्येण श्रुतिस्मृतिभेदाः समर्थयितव्या, न त्वेकमपरत्र निविशते । उपरोधप्रसङ्गात् । तथाच प्रकृतेऽपि अनुश-

---

यात् सुकृते भुक्ते तदनन्तरमुत्पत्तौ सुखानन्तरं दुःखमिति न्यायेन पापस्यैवोपस्थितत्वादसमीचीनशरीरप्राप्तिरापद्यते । सा तस्य मा भवत्वित्येतदर्थं रमणीयानुष्ठातॄणां रमणीयशरीरप्राप्तिरेव बोध्यते । ये सकामा इष्टादिकारिणस्ते समीचीनाचरणात् समीचीनं शरीरमाप्नुवन्तीति न न्यायेनासमीचीनं शरीरमिति । तस्मात् सकामानामसमीचीनशरीरनिषेधार्थं तस्या उक्तत्वान्नानुशयस्य सा प्रतिषेधिका । धूममार्गमुपक्रम्य तस्या उक्तत्वात्, तद्य इहेत्यनेन तन्मार्गीयाणामेवोल्लेखाच्च धूममार्गस्यैव तदपेक्षत्वम् । इति तु पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्तीत्यादिना पञ्चाग्निविद्यायाः समापितत्वान्न तस्यां तदपेक्षेति तथेत्यर्थः । ननु, तद्य इहेत्यत्रान्नादानां रेतःसिचामेवोल्लेखस्तथात्वं च निष्कामकारिष्वपि तुल्यमतस्तेष्वपि नानुशयापेक्षेत्यत आहुः । * किञ्चेत्यादि * । यत्त्वं देहार्थमनुशयं नाङ्गीकरोषि तत् किं रमणीययोनिराकस्मिकी तवाभिप्रेता उत सकारणा । तत्राद्या कल्पना तु बाह्यत्वापादिका । अतो द्वितीयः पक्ष आदर्त्तव्यः । तत्र चरणमेव कारणत्वेन त्वया वाच्यम् । चरणं शीलम् । 'अक्रोधः सर्वभूतेषु कर्मणा मनसा गिरा । अनुग्रहश्च ज्ञानं च शीलमेतद्विदुर्बुधा'

थाभावे भक्षणभवनयोर्नियमो न स्यात्। ब्राह्मणादीनामप्यन्ने बलिहरणे श्वचण्डालयोर्भक्षणम्। ब्राह्मणभक्षणेऽपि मलभावे शूकरभक्षणम्। अनुशयस्य नियामकत्वे तुषादिष्वन्नभाव एव यावत्

इति स्मृत्युक्तं वा। शुचौ तु चरिते शीलमिति कोशाद्वर्णाद्यविरुद्धमन्यद्वा स्वकर्म चरणपदेन ग्राह्यम। तदा स्वकर्मणा पितृलोक इति वाक्यादग्निष्वात्तादिलोकस्तत्फलम। तथा पैतृमेधिकेन संस्कृतानां सपिण्डीकरणवाक्यानुरोधाद्वस्वादिरूपता च वक्तव्या। तथा, प्रजामन्वितिवाक्यानुरोधात् पुत्रगृहे तत्पुत्ररूपेण जननमपि वक्तव्यम्। तथा, त्रैविद्यामामिति वाक्यान्मर्त्यलोके पूर्ववदत्र सोमपात्वेन भवनं वक्तव्यम्। नच सर्वेषां फलैक्यम्। तेषां फलानां देशभेदेन प्रकारभेदेन च भिन्नरूपत्वात्। तस्मात् फलभेदे कारणभेदस्यावश्यकत्वात् कर्मवैचित्र्येण भिन्नस्वभावकर्तृवैचित्र्येण च वाक्यभेदाः समर्थयितव्याः। इदं वाक्यमेतादृशकर्मपरमेतादृशकर्तृपरमिति। 'ज्ञानं ज्ञेयं परिज्ञाता त्रिविधा कर्मचोदना। करणं कर्म कर्त्तेति त्रिविधः कर्मसंग्रह' इति प्रतिज्ञाय गीतायां तद्भेदानामुक्तत्वात्। एवं सिद्धे असङ्कीर्णत्वे तत्र तत्र तत्तत्फलभोगोत्तरमावृत्तौ तज्जन्मीनकर्मनियमार्थमनुशयोऽवश्यं वक्तव्यः। एवं यथाऽन्यत्र तथाच प्रकृतेऽपि तथैव प्रकृतचरणवाक्येऽपि शब्दात्। ततः पूर्वस्मिन् धूममार्गवाक्ये च नानाऽन्नानां तद्भक्षणस्य नानायोनीनां चोक्तत्वादनुशयस्तत्रापि नियामकत्वेनावश्यमभ्युपेयः। तदभावे भक्षणभवननियमाभावापत्तेः। नच भक्षणे तस्य न नियामकत्वमिति शङ्क्यम्। ब्राह्मणादीनामित्याद्युक्तप्रकारस्य दर्शनादनुशयाभावे भक्षितादप्यन्नात् समीचीनं रेतो न स्यात्। तादृशरेतसोऽभावे ततः समीचीनयोनेरप्यभावः। अतो रमणीययोनिं प्रति चरणस्य हेतुत्वं वदताप्यवश्यं नियामकत्वेनानुशयोऽङ्गीकार्यः। नचान्नभावेऽपि तत्र तुषस्यापि दर्शनात् ततः समीचीनरेतोऽनुत्पत्तिः शङ्क्या। तस्य गोप्रभृतिभिर्भक्षणे ततो दुग्धरूपेणान्नभावस्य सिद्धेः। अद्यमानस्यैवान्नत्वादिति। एवं सिद्धे तस्यावश्यकत्वे अनुसीव्यमानस्य तस्यैव चरणं प्रत्यपि नियामकत्वम्। अतः

समीचीनरेतोभावः । तस्मादुपलक्षणतैव चरणश्रुतेर्युक्ता । तस्माद्-नुशयसहित एव वृष्टिभावं प्राप्नोतीति सिद्धम् ॥ १० ॥

सुकृतदुष्कृते एवेति तु बादरिः ॥ ११ ॥

फलांश एवानुशय इति तु स्वमतम् । कर्म फलश्च द्वयमेवेश्वरेच्छया नियतम् । कर्म पुनर्भगवत्स्वरूपमेव ब्रह्मवादे । सोऽभिव्यक्तः फलपर्यन्तं तदादिसंयोग इति स्वमतम् । अन्तसंयोगपक्ष-

सकाम एव धूममार्गे नानाफलानामुक्तत्वात् तत्रैव चरणापेक्षा, न तु निष्कामे पञ्चाग्निविद्यासम्पादितदेहे । तस्मादत्र योन्यादिनिरूपणद्वाराऽप्यनुशयोपलक्षणतैव चरणश्रुतेर्युक्तेत्यर्थः । सिद्धमाहुः । * तस्मादनुशयेत्यादि * । * तस्मादिति * । सर्वत्राप्यनुशयस्यावश्यकत्वात् ॥ १० ॥

सुकृतदुष्कृते एवेति तु बादरिः ॥ एवं चरणादेव फलं भविष्यत्यनुशयाङ्गीकारो व्यर्थ इत्याशङ्क्य कार्ष्णाजिनिमतोपन्यासेन तदुपष्टम्भेन च धूमादिमार्गे कर्मात्मकानुशयस्याप्यवश्यकत्वं साधितम् । अतः परं तस्य कियत्पर्यन्तमनुवृत्तिरित्याकाङ्क्षायां तद्विवक्तुमिदं सूत्रं प्रववृत इति बोधयितुं सूत्रमवतारयन्ति । * फलांश इत्यादि * । पञ्चमस्कन्धोक्तदेवगाथारूपस्मृतौ फलांशरूप एवानुशय इति सोऽन्तिमं भगवत्स्मृतियुक्तं जन्मोत्पाद्य निवर्त्तते । तदुत्तरं यन्मोक्षसाधनमपेक्षितं तत्तु स्मरणपूर्वकं भजतां भगवानेव सम्पादयति । यदि कथञ्चित् पापोत्पत्तिस्तदापि 'स्वपादमूलं भजतः प्रियस्य त्यक्तान्यभावस्य हरिः परेशः । विकर्म यच्चोत्पतितं कथञ्चिद् धुनोति सर्वं हृदि संनिविष्ट' इति, यत् करोषि यदश्नासीत्यादिवाक्यात् साक्षात् परम्परया वा भगवतैव निवार्यत इति न पूर्वोक्तानुशयाऽपेक्षेति स्वमतम् ।

किञ्च । कर्मात्मकानुशयपक्षेऽपि, कर्म तत्फलं चेति द्वयम्, एष उ एवेत्यादिश्रुत्या ईश्वरेच्छयैव नियतम् । कर्म पुनर्भगवत्स्वरूपमेव । ब्रह्मवादे 'द्रव्यं कर्म च कालश्च स्वभावो जीव एव च । वासु-

माहैकदेशित्वज्ञापनाय । सुकृतदुष्कृते एव विहितनिषिद्धकर्मणी अनुशय इति बादरिराचार्यो मन्यते । तेन मोक्षपर्यन्तमनुशयोऽनुवर्तिष्यत इति सूत्रफलम् । तुशब्देन निरनुशयपक्षशङ्कैव नास्तीत्युक्तम् । एवं द्वितीयाऽऽहुतिर्निर्द्धारिता ॥ ११ ॥

देवात् परो ब्रह्मन्न चान्योऽर्थोऽस्ति तत्त्वत' इति द्वितीयस्कन्धे ब्रह्मवाक्यात् । स द्विविधकर्मस्वरूपो भगवान् फलपर्यन्तमभिव्यक्तस्तिष्ठति । सम्पूर्णे फले जाते तिरोधत्ते । कर्मशेषात्मकोऽनुशयो निवर्त्तते । अतस्तस्य अभिव्यक्तिमारभ्य फलपर्यन्त संयोग इति स्वस्य बादरायणाचार्यस्य मतम् । तत्, कृतात्ययसूत्रव्याख्याने देवगाथास्मृत्या सूचितम् । तत्रान्येषां न संमतिरिति बोधयन्, आन्तं मोक्षावधि कर्मसम्बन्ध इत्याकारकमन्तसंयोगपक्षं बादरेरेकदेशित्वज्ञापनायाहेत्यर्थः । एकदेशित्वं त्वनुशयमात्राङ्गीकाराज्ज्ञेयम् । सूत्रं व्याकुर्वन्ति । * सुकृतेत्यादि * । अभुक्तफले ते इत्यर्थः । शेषोऽर्थस्तु निगदव्याख्यात एव ।

अन्ये तु चरणसूत्रे उपलक्षणार्थेत्यस्य चरणश्रुतिर्लक्षणया कर्मबोधिकेत्यर्थमाहुः । अग्रिमे तु, तर्हि चरणानर्थक्यमितिचेन्न, कर्मण आचारापेक्षत्वादित्यर्थमाहुः । तृतीये तु, धर्मं चरतीत्यादिप्रयोगाच्चरणशब्देन सुकृतदुष्कृते एवोच्येते इत्यर्थमाहुः । तत्राप्यन्ततो गत्वैक एवार्थः ।

सिद्धं निगमयन्ति । * एवमित्यादि * । अत्रेदं हृदयम् । निष्कामकर्माणि न स्वर्गादिजनकानि, किन्तु पावनान्येवेति तत्प्रकारबोधनाय पञ्चाग्निविद्याप्रवृत्तिं ज्ञापयितुमयं पादः । अन्यथा चन्द्रगतेः सर्वसाधारण्याद्देतद्धोमवैयर्थ्यमेव स्यात् । अतो निष्कामकर्माणि द्युलोके यजमानमानीय तिरोदधति । तदनन्तरकार्यं तु तद्व्यापारभूता देवा एव कुर्वन्तीति न तत्र कर्मानुशयोऽपि तु फलानुशय एव । यः पुनः सकामकर्मात्मको मार्गस्तत्र तु कर्मानुशय एव । अत एवैकादशे आत्मा च कर्मानुशयं विधूयेति भगवतोक्तम् । अतस्तन्मार्गीयानुशयं संग्रहीतुं मतान्तरोपन्यासः । अतो द्वितीया सोमाहुति-

अनिष्टादिकारिणामपि च श्रुतम् ॥ १२ ॥

तुल्यत्वेन विचारे ऐक्ये वा पञ्चाहुतिधूममार्गयोः सोमभावं गतस्य पुनरावृत्त्युपसंहारे उपलक्षणेनापि पापाचारवतामुपसंहार-दर्शनात् तेषामप्याहुतिसम्बन्धो धूममार्गश्च प्राप्नोति । तन्निराकरणार्थमधिकरणारम्भः । ननु अनिष्टादिकारिणामपि सोमभावः श्रूयते । इष्टादिकारिभ्यतिरिक्तानां, ये वैके चास्माल्लोकात् प्रयान्ति चन्द्रमसमेव ते सर्वे गच्छन्तीति कौषीतकिनः समामनन्ति । अत्र च कपूयां योनिमापद्यन्त इति पर्यवसानम् । तेन सर्वे चन्द्रमसं गच्छन्ति । अयमाशयः । कर्माकर्मविकर्मेति त्रिविधकर्मविधायको वेदः । अग्निहोत्रं जुहुयात् । यस्य वेदश्च वेदी च विच्छि-

रेवमुक्तप्रकारेणानुशयवत एव वृष्टिभावं जनयति । अनुशयश्च योग्यदेहसम्पत्तिपर्यन्तमनुवर्तते इति प्रकारेण निर्द्धारिता, न तु मतान्तरोक्तप्रकारेणेत्यर्थः ॥ ११ ॥ २ ॥

अनिष्टादिकारिणामपि च श्रुतम् ॥ ननु उक्ताधिकरणेन फलपर्यन्तं विचारे कृते किमन्यदवशिष्टं येनाधिकरणप्रणयनमित्याकाङ्क्षायां तत्प्रणयनप्रयोजनमाहुः । * तुल्यत्वेनेत्यादि * । सोमभावस्य पञ्चाग्निविद्यायां धूममार्गे चोक्तत्वात् पञ्चाग्निप्रकारेण शरीरं प्राप्स्यतो धूममार्गिणश्चैकरीत्या विचारे सोमभावतौल्यादैक्ये वाऽङ्गीकृते मार्गद्वयेन सोमभावं गतयोः पुनरावृत्त्युपसंहारे कपूयचरणानामप्युक्ततया तेषामपि मार्गद्वयसम्बन्धः प्राप्नोति । स च वाक्यान्तरविरोधादनिष्ट इत्यस्यावशिष्टत्वात् तदर्थमधिकरणारम्भ इत्यर्थः । एवमारम्भं समर्थयित्वा अस्य पूर्वपक्षसूत्रत्वं ज्ञापयन्तो व्याकुर्वन्ति * नन्वित्यादि * । ननु सर्वेषां सोमभावेऽप्याहुत्यादिसंसर्गः कथमित्याकाङ्क्षायां तदाशयमाहुः । * अयमित्यादि * । कर्माकर्मविकर्मेति प्रकारेण कर्मत्रैविध्यं बोधयन् विधायको वेदस्त्रिविधः । अग्निहोत्रमित्यादिवाक्यत्रयं तत्रोदाहरणम् । तेष्वकर्मबोधकस्य कर्माकर्तृ-

येते त्रिपूरुषम्। न हिंस्याद् भूतजातानि। ब्राह्मणादीनामपि त्रिविधकरणं सम्भवति। न हि सर्वोऽप्येकान्ततो विहितं वा प्रतिषिद्धं वा करोति। ततो विहितकर्तुरपि त्रयसम्भवाज्ज्ञानाभावेन फलभोगनैयत्यात् सोमभावाऽनन्तरमेवाऽकर्मविकर्मभोगो वक्तव्यः। अत एवाविशेषोपसंहारौ। तस्मात् सोमभावानन्तरमेव सर्वेषां जन्मेति प्राप्तम् ॥ १२ ॥

संयमने त्वनुभूयेतरेषामारोहावरोहौ तद्गतिदर्शनात् ॥ १३ ॥

तुशब्दः पक्षं व्यावर्तयति। विहितव्यतिरिक्तकर्तॄणां संयमने यमसंनिधाने सुखं दुःखं वा अनुभूय आरोहावरौ। अनुभवार्थमा-

निन्दया अकर्मनिषेधमुखेन तत्कर्मविधायकत्वम्। विकर्मबोधकस्य तु निषिद्धप्रागभावपरिपालनद्वारा तद्विधायकत्वम्। स चैवं त्रिविधो वेदस्त्रैवर्णिकाधिकारिकः। तेषां च, न हींस्यादिनोक्तरीत्या त्रयसम्भवात्। ज्ञानाभावेन फलभोगनैयत्यात्। विहितस्य बलिष्ठत्वेन पूर्वं तद्भोगात् पूर्वं सोमभावस्ततो भुङ्क्ते तस्मिन्नन्ययोर्भोगः. स च भूम्यादिष्वेवेति ज्ञापनार्थैव, तद्य इह रमणीयचरणा य इह कपूयचरणा य इत्युभयोरविशेषेणोपसंहारावुक्तौ। तस्मात् सोमभावानन्तरमेव सर्वेषाम् अकर्मविकर्मभोगार्थं जन्म, सोमभावश्च पूर्वोक्तरीत्या द्वाभ्यामेवेति सर्वेषामेव आहुत्यादिसम्बन्ध इति प्राप्तम्। तथाच पूर्वाधिकरणे यः सर्वेषां सोमभावाभावः प्रतिपादितो, यश्च पञ्चाग्निसाधितदेहानां फलानुशय एवेति निर्णीतं तद्युक्तमित्यर्थः ॥ १२ ॥

संयमने त्वनुभूयेतरेषामारोहावरोहौ तद्गतिदर्शनात् ॥ * पक्षमिति * इष्टादिव्यतिरिक्तकारिणां सोमभावप्राप्तिपक्षम्। * अनुभवार्थमिति * पुण्यफलाऽनुभवार्थम्। * अनुभूयेति * तत्तल्लोके पुण्यफलमनुभूय। तस्मात् स्थानादवरोहो, न तु चन्द्रगतिरित्यर्थः।

रोहोऽनुभूयावरोहः । कुतः ? । तद्गतिदर्शनात् । तेषां गतिर्विसदृशी दृश्यते । वेदे हि प्रथमं विहिता द्वेधा गतिः, सकामा निष्कामा चेति । सकामा यथाकाममनन्तविधा । निष्कामा ज्ञानरहिता द्विविधा वैदिकगृह्यस्मार्तभेदेन । तत्र गृह्यस्मार्ते यमः । श्रौते सोमभावः । तत्र त्रेताग्निविधानेन, निष्कामानामदम्भानां पुण्यं स्यादित्यधिकारिविशेषणाद् । विशेषतः सामान्यतश्च प्रायश्चित्तविधानात् । यदर्वाचीनमेनो भ्रूणहत्यायास्तस्मान्मुच्यत इति । तरति ब्रह्महत्यामिति च सर्वप्रायश्चित्तविधानात् । ब्रह्मानुभवाभावे सोमगतिरेव ।

पूर्वजन्मधर्मस्य चित्तशुद्धावुपयोगः । तदानीन्तनस्य गङ्गास्नानादेः श्रौताङ्गत्वम् । अतः पापस्याभावात् पुण्यस्योपक्षीणत्वात्

हेतुं व्याकुर्वन्ति । * तेषामित्यादि * । तेषां विहितव्यतिरिक्तकर्तॄणां गतिः फलप्राप्तिर्वेदे विसदृशी सोमभावविलक्षणा दृश्यत इत्यर्थः । तद् व्युत्पादयन्ति * वेदे हीत्यादि * । अर्थस्तु स्पष्टः । श्रौते सोमभाव एवेत्यत्र किं नियामकमित्याकाङ्क्षायां विभजन्ते * तत्रेत्यादि * । निष्कामानामिति वाक्यं तु स्मार्त्तम् । श्रुत्योस्तु तैत्तिरीयस्वाध्यायब्राह्मणस्था प्रथमा । संहितापञ्चमाष्टकस्था द्वितीया । पुण्यः स्यादिति पुण्यो लोको भवेत् । विशेषतः प्रायश्चित्तविधानं. पूर्वस्यां यदर्वाचीनमेन इति श्रुतावुक्तम् । सामान्यतस्तद्विधानं, द्वितीयस्यां तरतीति श्रुतौ । तथाच निष्कामानामदम्भानां पापस्योक्तप्रकारेण निवृत्तत्वाद् ब्रह्मानुभवाभावे मोक्षस्याभावात् सोमभावेऽधिकारिविशेषणं पापनिवृत्तिश्च नियामिकेत्यर्थः । नन्वद्धोधानिनां गृह्यस्मार्त्तधर्मस्यापि सत्त्वात् तेषां यमगतिरपि वक्तव्येति कथं सोमगतिरेवेत्युच्यत इत्याशङ्कायामाहुः । * पूर्वेत्यादि * । * पूर्वजन्मधर्मस्येति * पूर्वजन्मीनस्मार्त्तधर्मस्य । तथाच श्रौतस्य बलिष्ठत्वेन गृह्यस्मार्त्तस्यैवमुपयोगात् सा नेत्यर्थः । तेन सिद्धमाहुः । * अत इ-

तस्य पञ्चाग्निप्रकार एव। ज्ञानोपयोगिजन्मनि पापसंश्लेषाभावोपा-
यमग्रे वक्ष्यति। पितृमेधप्रथमाहुतिमन्त्रस्तु मन्त्रत्वाच्चमसवन्न गति-
नियामकः। त्रेताग्निविद्यारहितानां पुण्यपापोपभोगो यम एव।

वैवस्वते विविच्यन्ते यमे राजनि ते जनाः।
ये चेह सत्येनेच्छन्ते य उ चाऽनृतवादिन इति।

यमगतेः पञ्चाग्निविद्यायाश्चैषा व्यवस्था। चित्तशुद्धिभावा-

त्यादि *। ननु भवत्वेवं पूर्वनिवृत्तिस्तथाप्युत्तरया स संसर्गस्त्वनि-
वार्य इति पञ्चाग्निप्रकारेऽप्यपायः सम्भाव्यत इति ज्ञानोत्पत्तिस्तु दुर्घ-
टैवेत्यत आहुः। * ज्ञानेत्यादि *। * अग्र इति *। तदधिगम उत्तर-
पूर्वाघयोरश्लेषविनाशावित्यत्र। ननु ब्रह्मतत्त्वज्ञस्याहिताग्नेर्दहनादि-
संस्कारो ब्रह्ममेधस्तद्रहितस्याहिताग्नेर्दहनादिसंस्कारः पितृमेधस्तस्य
प्रथमाहुतौ, वैवस्वतं सँग्यमनं जनानां यमं राजानमिति मन्त्रे यम-
सम्बन्ध उक्त इति कथं वैदिकानां सोमगतिरेवेत्युच्यत इत्यत आ-
हुः। * पितृमेधेत्यादि *। अयं मन्त्रस्त्वर्वाग्बिलश्चमस ऊर्ध्वबुध्न
इतिमन्त्रवत् सिद्धार्थबोधकत्वान्नाहिताग्निमात्रस्य यमगतिनियाम-
कः। त्रेताग्निबोधकपदाभावात्। केवलगृह्यस्मार्त्ताग्निवत्स्वप्याहि-
ताग्नित्वस्य तुल्यतया तैरेव चारितार्थ्याच्च। तस्मान्निष्कामस्या-
ऽऽधानिनोऽपि सोमगतिरेवेति निश्चयः। अतः परं गृह्यस्मार्त्तानां
गतिं विचारयन्ति। * त्रेतेत्यादि *। पापान्तराभावेऽपि त्रेताग्निरा-
हित्येन विहिताननुष्ठानस्य जातत्वात् तथेत्यर्थः। तेन सिद्धमाहुः।
* यमगतेरित्यादि *। तथाच यमगतेः पञ्चाग्निविद्यायाश्च एषा गृ-
ह्यस्मार्त्तश्रौतभेदेन भिन्ना व्यवस्थेत्यर्थः। ननु, वैवस्वते विविच्यन्त
इति हि तैत्तिरीयाणां श्रुतिः। सा च वैदिकानपि सङ्ग्रहीष्यति। त-
स्या गृह्यस्मार्त्तैकपरत्वे नियामकाभावादतो न पूर्वोक्ता व्यवस्था यु-
क्तेत्याशङ्क्य पक्षान्तरमाहुः। * चित्तेत्यादि *। यस्य चित्तशुद्धिस्त-
स्योत्तरकण्डोक्तः पञ्चाग्निसम्बन्धः। यस्य न सा तस्य, न साम्परा-
यः प्रतिभाति बालं प्रमाद्यन्तं चित्तमोहेन मूढम्, अयं लोको ना-
स्ति पर इति मानी पुनःपुनर्वशमापद्यते म इति यमवचनश्रुतेः पूर्व-

ऽभावाभ्यां वा अवश्यं काण्डद्वयव्यवस्था । एकस्यैतद् वक्तव्यम् । सकामनिष्कामभेदो वा वेदान्तिनामपि पापार्थं यज्ञापेक्षणात् सा गतिर्वक्तव्यैव । तस्मान्न सर्वेषां सोमगतिः ॥ १३ ॥

स्मरन्ति च ॥ १४ ॥

स्मरन्ति व्यासादयः । "यमेन पृष्टस्तत्राहं देवदेव जगत्पते । पूर्वं त्वमशुभं भुङ्क्ष्व उताहो नृपते शुभम्" इत्यादि । चकाराल्लोकप्रसिद्धिः ॥ १४ ॥

अपि सप्त ॥ १५ ॥

काण्डोक्ता वैवस्वतगतिरित्येवं श्रौतपरत्वेनैव तदुभयव्यवस्था मन्तव्या । तत्र हेतुः । * अवश्यमित्यादि * । गतिर्हि पञ्चाग्नियमभेदेन काण्डद्वयेऽप्युक्ता । यदि तत्र व्यवस्था काचिन्नोच्यते तदा गतिद्वयं सङ्कीर्येत । अतस्तदभावार्थमवश्यं काण्डद्वयस्य व्यवस्था । तत्रैकस्य येन केनापि प्रकारेण जघन्यस्योत्तमस्य च यथा यथामेतद्गतिद्वयमसङ्कीर्णं वक्तव्यम् । सङ्गफलयोस्त्याग एव यज्ञादीनां पावनत्वस्य गीतायामुक्तत्वात् । पूर्वोपपादितः सकामनिष्कामभेदो वा तदर्थं वक्तव्यः । अन्यथा एकतरश्रुतिव्याकोपस्य दुष्परिहरत्वादिति । ननु पूर्वकाण्ड एवेयं व्यवस्था भवतु । उत्तरकाण्डे तु ज्ञानस्य प्राधान्यात् तस्य च सर्वकर्मदाहकत्वान्नैतद्व्यवस्थोपयोग इत्याशङ्कायामाहुः । * वेदान्तिनामित्यादि * । तथाच, सदृशं चेष्टते स्वस्याः प्रकृतेर्ज्ञानवानपि, न हि कश्चित् क्षणमपि जातु तिष्ठत्यकर्मकृदिति वाक्यात् कर्म तु नियतं, ज्ञानं तूपायसाध्यत्वान्न श्रवणमात्रात् सर्वस्योत्पद्यते । अतस्तेषामपि सा वक्तव्यैवेति, ये चेति श्रुतिः पूर्वोक्त एव विषये सङ्कोच्येत्यर्थः ॥ १३ ॥

स्मरन्ति च ॥ अपि सप्त ॥ एतत्सूत्रद्वयभाष्यं प्रकटार्थम् । तत्रापि, पूर्वसूत्रभाष्ये लोकप्रसिद्धिर्नामप्राम्स्या यमदूतनीतानां प्रत्यागतानामनुभवस्य पौराणिकवाक्यसंवादरूपा बोध्या ॥

चेत्तन्नुवर्तते । पापोपभोगार्थं यमाऽऽलयगमनमङ्गीकर्तव्यम् । यतस्तत्र नरकाः सप्त सन्ति रौरवादयः । सप्तसंख्या संख्याभेदेष्ववरकक्षा । सर्वथा निराकरणाभावाय सप्तग्रहणम् । तस्माद् यमगतिरस्ति ॥ १५ ॥

तत्रापि च तद्व्यापारादविरोधः ॥ १६ ॥

किञ्चिदाशङ्क्य परिहरति। ननु नरकेषु चित्रगुप्तादयो भिन्ना एवाधिकारिणः सन्ति । तथा सति तृतीयः पक्षः स्यादत आह । तत्र नरकादिषु येऽधिकारिणस्ते यमायत्तास्तत्सेवकाः । अतो यमस्यैव तत्रापि व्यापारान्न तृतीयपक्षप्राप्तिः । चकारात् सुखदुःखभोगेऽपि । तृतीयपक्ष एव विरोधः ।

द्वितीयसूत्रभाष्ये च * यमगतिरस्तीत्यस्य सोमगतेरतिरिक्तास्तीत्यर्थो बोध्यः ॥ १४ ॥ १५ ॥

तत्रापि च तद्व्यापारादविरोधः ॥ सूत्रमवतारयन्ति । * किञ्चिदित्यादि * । आशङ्कां व्युत्पादयन्ति । * नन्वित्यादि * । यदि विलक्षणगतिदर्शनानुरोधेन, ये केचेति श्रुतिं सङ्कोच्य फलाधिकारिभ्यां यमगतिर्द्वितीयाङ्गीकृता, तदा नरकाणां चित्रगुप्तादीनां च ततोऽपि वैलक्षण्ये सति युक्तेस्तौल्यात् सोऽपि तृतीयः पक्षः स्यात् । अन्यथा तु यमस्य नरकेष्वधिकारित्वाभावान्नियामकाभावेन तद्गतेरप्राप्त्या तद्बोधकस्मृतिविरोधापत्तेरित्यर्थः । परिहारं व्याकुर्वन्ति । * तत्रेत्यादि * । * तत्रापीति * नरकादिषु । तथाचैवं नरकगतिप्राप्तिसिद्धौ तद्गतिबोधकस्मृतिविरोधाभावेनातिरेकाङ्गीकारस्य वैयर्थ्यान्न तृतीयपक्षप्राप्तिरित्यर्थः । चकारसूचितं दूषणान्तरमाहुः । * चकारादित्यादि * । तथाच सोमयमगती श्रौते अङ्गीकृत्य अस्य तथा तृतीयत्वमङ्गीक्रियते तदाऽस्याश्रौतस्य तृतीयत्वादेव विरोधः । अथवा इयं यमगतिश्च चन्द्रगत्यवान्तरगतित्वेनाङ्गीक्रियते तदा मन्त्रलिङ्गविरोधाद्विरोध इत्यर्थः । यद्वा तद्भोगे चित्रगु-

अथवा यमगतेर्मन्त्रलिङ्गसिद्धे पापस्य च पौराणिकत्वे चन्द्रगति रेकैव स्यादिति विरोधः । तेषां यमसेवकत्वे तु मन्त्रलिङ्गपोषकत्वा-न्मार्गद्वयसिद्धेरविरोधः । तस्माद् यमगतिरस्तीति सिद्धम् ॥ १६ ॥

विद्याकर्मणोरिति तु प्रकृतत्वात् ॥ १७ ॥

साधारणत्वाभावाय पूर्वोक्तार्थसाधकमधिकरणमारभते । ननु, ये के चास्माल्लोकात् प्रयान्ति चन्द्रमसमेव ते सर्वे गच्छन्तीत्य-स्याः श्रुतेः का गतिः । पञ्चाग्निविद्याप्रस्तावे वा यमगतिः कु-तो नोक्ता । तस्माद् वेदविरोधान्न तृतीयपक्षसिद्धिरित्याशङ्कां प-

---

माद्यधिकारवत् तेषां यमायत्तताया अपि स्मार्त्तत्वात् तस्या अन-ङ्गीकारे तृतीयपक्ष एव विरोध इत्यर्थः । ननु स्मृतिविरोधः शिथि-लः । श्रुतिस्तु यथा न वक्ति तथा न निषेधति । अतोऽप्रतिषिद्धमनु-मतं भवतीति न्यायेनातिरेकाङ्गीकारेऽपि को दोष इत्याशङ्क्य पक्षा-न्तरमाहुः । * अथवेत्यादि * । तथाच निषेधाभावेनानुमतावपि श्रौतत्वं त्ववचनान्न शक्यवचनमतः पापतन्नियामकयोः पौराणिक-त्वमेव वाच्यम् । तथा सति कौशीतकिश्रुतावसङ्कोचाच्चन्द्रगतिरे-कैव त्वन्मते श्रौती स्यात् तदा यमगतेर्मन्त्रलिङ्गसिद्ध विरोधः श्रौत एवापतित इत्यर्थः । * मार्गद्वयसिद्धेरिति * । चन्द्रगतियमगत्योः सिद्धेः । तथाच तदा अस्यापि श्रौतमध्यपातादविरोध इत्यर्थः ॥ १६ ॥

विद्याकर्मणोरिति तु प्रकृतत्वात् ॥ अधिकरणप्रयोजनमाहुः । * साधारणेत्यादि * । सोमगतेः सर्वजीवसाधारणत्वाभावाय य-मगतिसाधकं तदारभत इत्यर्थः । कथं साधकमित्यपेक्षायां तुशब्द-व्याख्यानमुखेन शङ्कामुत्थाप्य तत्परिहारेण साधकमित्याशयेन सू-त्रं व्याकुर्वन्ति । * नन्वित्यादि * । तथाच यदि यमगतिरत्राभिप्रे-ता स्यात् तदा कौशीतकिश्रुतौ सर्वेषां चन्द्रगतिर्नोच्येत । पञ्चा-ग्निविद्याप्रस्तावेऽपि साच्येत । अतो गतिबोधकस्थलद्वयेऽप्यनुक्त-त्वात् तदङ्गीकार एतदुभयविरोधान्न तस्यास्तृतीयस्या गतेः सिद्धि-

रिहरति तुशब्दः । अत्र वेदान्ते गौणमुख्यफलदेहार्थं विद्याकर्मणोरेव हेतुत्वेन निरूपणं, विद्यया देवयानं कर्मणा सोमभाव इति तयोरेव, प्रकृतत्वात्, कारणत्वात् । तेन कौषीतकिब्राह्मणेऽपि प्रकृतत्वात् कर्मिण एव सर्वशब्देनोक्ताः । अत्रापि न यममार्ग उक्तः । तस्माद् विद्याकर्मणोर्मुख्यत्वान्मार्गद्वयमेवोक्तम् । नैतावता तृतीयबाधः ॥ १७ ॥

न तृतीयेऽतथोपलब्धेः ॥ १८ ॥

ननु द्वयोस्तुत्यर्थं यस्तृतीयो मार्ग उक्तः, अथैतयोः पथोर्न कतरेण च न तानीमानि क्षुद्राण्यसकृदावर्तीनि भूतानि भवन्तीत्यादिना जुगुप्सेतेत्यन्तेन तृतीयनिन्दया द्वयोः स्तुतिरिति स एव तृतीयोऽस्तु किं यममार्गेणेत्यत आह । न तृतीये मार्गे तथा पुण्यपापयोरुपभोग उपलभ्यते । यतः समानब्राह्मणे, कीट. पतङ्गो

रिति शङ्कामित्यर्थः । परिहारं व्याकुर्वन्ति * अत्रेत्यादि * । * सोमभाव इति * ।'प्रथमाहुतिफलात्मकः पितृयानात्मकधूममार्गोक्तश्च सोमभावः । तयोरेव *प्रकृतत्वात् कारणत्वादिति । मुख्यफलार्थं, तद्य इत्थं विदुरिति विद्याया गौणफलार्थं, य इमे ग्राममित्यादिना कर्मणश्च कारणत्वेन प्रकृतत्वात् । तथाच प्रकृतत्वाभावात् तदनुक्तिर्न तु यमगत्यभावादित्यर्थः । एतदेव स्फुटीकुर्वन्तो द्वितीयामपि शङ्कां परिहरन्ति । * तेनेत्यादि । * मार्गद्वयमेवोक्तमिति * । इदं सौत्रस्येतिशब्दस्य व्याख्यानं ज्ञेयम् ॥ १७ ॥

न तृतीयेऽतथोपलब्धेः ॥ किञ्चिदाशङ्क्य परिहरतीत्याशयेनाहुः । * ननु द्वयोरित्यादि * । * इत्यत आहेति * यतः पूर्वसूत्रोक्तेऽर्थे एवमाशङ्कोत्पद्यते अतस्तन्निवर्त्तकं हेतुमाहेत्यर्थः । यद्वा । अत्र न तृतीयमार्ग इत्यादिकं सूत्रसिद्धार्थकथनम् । सूत्रयोजना त्वेवम् । न, यमार्गबाधो न । कुतः ? तृतीयेऽतथोपलब्धेः । तानीमानीत्यादिनोक्ते मार्गे यमगतिविलक्षणपापभोगोपलम्भादिति ज्ञेया । यतः * समान-

यदि दंदशूकमिति योनौ निर्वृतेर्विद्यमानत्वान्न महापापोपभोगः । नापि कीटादिषु महासुखोपभोगः । एकवाक्यता चोभयोर्युक्ता । यद्यपि महाराजादिराजदण्डादिषु तथोपभोगः सम्भवति तथापि

ब्राह्मण इत्यादिनोक्ते मार्गे यमगतिविलक्षणपापभोगोपलम्भादिति ज्ञेया । यतः समानब्राह्मण इत्यादिना तदुपपादनम् । समानब्राह्मणं च बृहदारण्यकस्थम् । तत्र, कीट इत्यादिना क्षुद्राणि भूतानि निष्क्रम्यन्ते । तादृश्यां योनौ निर्वृतिस्तु महाभारते, कीट इत्यादिना बोध्या । तथाच यममार्गे यादृशः सुखदुःखभोगस्तादृशो न छान्दोग्योक्ते तृतीयमार्गे इति न तेन तस्य गतार्थतेत्यर्थः । ननु योनिनिर्वृत्या पापभोगवैलक्षण्यसाधनमयुक्तम् । 'नरकस्थोऽपि वै जन्तुर्न देहं मोक्तुमिच्छति । नारक्यां निर्वृतौ सत्यां देवमायाविमोहित'इति तृतीयस्कन्धे नरकेऽपि निर्वृतिकथनात् । अतो न तृतीयस्य यममार्गाद्वैलक्षण्यमित्यत आहुः । * एकवाक्यतेत्यादि * । तानीमानीत्यादिनोक्तस्य उभयोर्देवयानपितृयानयोरेकवाक्यतैव प्रकरणाद्युक्ता । पूरणप्रत्ययान्तस्य तृतीयाशब्दस्य संख्यापूरणार्थं मार्गद्वयसाकाङ्क्षत्वात् । मार्गद्वयवाक्यस्य च तत्स्तुत्यर्थं तृतीयसाकाङ्क्षत्वात् । यममार्गस्य तु भिन्नप्रक्रमपठितत्वेन मार्गद्वयापेक्षाराहित्यान्न छान्दोग्योक्तमार्गद्वयैकवाक्यत्वमित्युपपादितम् । यद्ययं यमगत्यवैलक्षण्येन तदात्मकः स्यादस्याप्युभयैकवाक्यता भज्येताऽतो न तद्वैलक्षण्यमित्यर्थः । एतदुपष्टम्भाय युक्त्यन्तरमाहुः । * यद्यपीत्यादि * । * तथोपभोगः सम्भवतीति * । जायस्वेति मार्गेऽपि महोपभोगः सम्भवति । तथाचैवमपि वैलक्षण्यानपायाद्यममार्ग एतस्माद्भिन्न इत्यर्थः । ननु तर्हि पञ्चाग्निमार्ग एव यममार्गः प्रविशतु । पञ्चाग्निमार्गेऽपि यममार्ग इव देहान्तरप्राप्ते जडभरते दर्शनात् । अत एव पञ्चाग्निमार्गस्य ज्ञानोपयोगिदेहजनकत्वमप्यसङ्गतम् । तथा सति ज्ञानोदयेनाग्रे जन्मद्वयाभावापत्तेः । अथ शरीरमेव पञ्चम्याहुतिफलमित्युच्यते तदा तु रेतोभावस्य वारत्रयं भवनात् पुरुषभावस्य च विच्छेदेन वारद्वयं भवनादाहुतिक्रमभाव इति सर्वसामञ्जस्याय जायस्वेति

रम्भादिसंयोगे नरके च यथा तथा न सम्भवति । जडे तु पञ्चम्याहुतिर्भरत एव हीश्वरेच्छया जन्मद्वयमधिकम् । त्रिभिरिति वचनात् । भरतोऽहमिति प्रतीतेश्च । ततः पूर्वमस्मरणाद् बाल्यादिवदेव जन्मत्रयम् । तस्माज्जायस्वेत्यादिवैलक्षण्याद्तिरिक्तो यममार्गः । पञ्चाहुतिनियमाभावस्तु ज्ञानोपयोगिदेहेऽप्यंशावतरणे पुष्टिमार्गत्वान्न तत्र दोषः ॥ १८ ॥

स्मर्यतेऽपि च लोके ॥ १९ ॥

साधकान्तरमाह । अपि च लोकेऽपि मूर्च्छादिषु यमलोकगमनसम्भाषणपुनरागमनानि स्मर्यन्ते ॥ १९ ॥

मार्गस्यैव तृतीयत्वं भवतु वैलक्षण्यस्य मार्गभेदकताया अप्रयोजकत्वादित्याशङ्कायामाहुः । * जडे त्वित्यादि * । वचनं त्वेकादशस्कन्धे नारदेनार्षभान् प्रस्तुत्योक्तम् । स भुक्तभोगां त्यक्त्वेमां निर्गेस्तपसा हरिम् । उपासीनस्तत्पदवीं लेभे वै जन्मभिस्त्रिभि'रिति । अत्र या वैराग्यादिसम्पदुक्ता सैव तस्य पञ्चमाहुतिफलत्वस्येश्वरेच्छायाश्च ज्ञापिका । पञ्चमस्कन्धे प्रियव्रतं प्रति ब्रह्मवाक्येषु तथा निर्द्धारात् । प्रारब्धपक्षेऽपि तस्या द्वारत्वान्न शङ्कालेशः । * प्रतीतेरिति * । पञ्चमस्कन्ध एव, अहं पुरा भरतो नाम राजेति जडोक्तायाः प्रतीतेः । एतेन स्मृतिमज्जन्मज्ञापनात् तादृशानुशयवत्त्वमुक्तम् उक्तहेतुद्वयात् सिद्धम् । जन्मत्रयस्य स्वरूपमाहुः । * तत इत्यादि * । * ततः पूर्वमिति * । भरतदेहात् पूर्वम् । तथाच भरतदेहस्यैव पञ्चमाहुतिफलत्वादग्रिमयोर्जन्मनोरवस्थातुल्यत्वेन तदभेदान्नाहुतिक्रमभङ्गो, न वा तद्देहस्य ज्ञानानुपयोगित्वमिति नात्र यममार्गप्रवेशः शक्यवचन इत्यर्थः । * तस्मादित्यादि । ननु मास्त्वेवमाहुतिक्रमभङ्गस्तथापि विदुरार्जुनादौ सोमादिभावाभावात् संख्यानियमस्तु भग्न एवेत्यत आहुः * पञ्चेत्यादि * । * तत्रेति * । मर्यादामार्गे ॥ १८ ॥

दर्शनाच्च ॥ २० ॥

यमपुरुषा दृश्यन्तेऽपि कैश्चिदजामिलप्रभृतिभिः । चकारात् तेषां वाक्यादिश्रवणम् । तस्माद् वैवस्वतमार्गे न किमपि बाधकमिति सिद्धम् ॥ २० ॥

तृतीये शब्दावरोधः संशोकजस्य ॥ २१ ॥

तृतीयामाहुतिं विचारयति । तत्र वृष्टेरन्नमिति तृतीयाहुतिः सफला । पूर्वद्वयं शब्दैकसमधिगम्यम् । वृष्टेरन्नमिति साधनफलयोः प्रत्यक्षत्वान्न वृष्टिमात्रेणान्नं भवति बीजव्यतिरेकेण । बीजस्य हि फलम् । न निमित्तमात्रेण तद्भावो वक्तुं शक्यते । तस्मादसङ्गतं वृष्टेरन्नमित्याशङ्क्याह । तृतीये शब्दावरोधः । तृतीयाहुतौ शब्देन शब्दसाम्येन कारणभूतस्य जलस्य अवरोधो ग्रहणम् । सदेव सोम्येदमग्र आसीदित्यत्र, तत् तेज ऐक्षत, बहु स्यां प्रजायेयेति, तदपोऽसृजत, तस्माद्यत्र क्व च शोचति स्वेदते वा पुरुषस्तेजस एव तदध्यापो जायन्त इत्यत्र कारणरूपापां निरूपणे शोकज-

स्मर्यतेऽपि च लोके ॥ दर्शनाच्च ॥ एतत्सूत्रद्वयभाष्यं स्वऽतिरोहितार्थम् । एवञ्च सिद्धे यममार्गे, जायस्वेति तृतीयस्यापि विवेचकसापेक्षत्वात् तस्मिन्निवेशो, न तु तस्य जायस्वेति मार्ग इति सिद्धमिति भावः ॥ १९ ॥ २० ॥

तृतीयशब्दावरोधः संशोकजस्य ॥ अधिकरणप्रयोजनं वदन्तोऽवतारयन्ति । * तृतीयामित्यादि * तथाच तृतीयाहुतावेतादृशाशङ्कोत्थानाद् विचारयतीत्यर्थः । सूत्रं व्याकुर्वन्ति * तृतीयाहुताविल्यादि * । * शब्दसाम्येनेति * । अन्नफलजनकहोम्यवाचकस्य वर्षशब्दस्य जलसंग्राहकतया कारणभूते कार्यभूते च जले तुल्यत्वेन । हेतुं व्याकुर्वन्ति । * सदेवेत्यादि * । * उक्तमित्यन्तेन * । * आसीदित्यत्रेति * अस्मिन् सन्दर्भे । * जायन्त इत्यत्रेति * । तस्मिन्

त्वमपामुक्तम् ।

अग्रे च, तस्माद् यत्र क्व च वर्षति तदेव भूयिष्ठमन्नं भवतीति । अतः पञ्चाग्निविद्यायामपि देवहोमात् कारणभूतैव वृष्टिर्जातेति नात्र बीजान्तरापेक्षा । शोकपदेन यदश्रुवशीयत तद्रजतं हिरण्यमभवदिति सहायः सूचितः । यद्यपि तत्रान्नशब्देन पृथिवी, तथाप्यत्र पृथिव्या अग्निसमिद्रूपत्वादन्नमेव । तस्मात् कारणशक्तियुक्ताया वृष्टेरन्नं भवतीति न काप्यनुपपत्तिः ॥ २१ ॥

साऽऽभाव्यापत्तिरुपपत्तेः ॥ २२ ॥

किञ्चिदाशङ्क्य परिहरति । ननु कारणजलरूपवृष्टित्वं वक्तुं न शक्यते । यतः समानधूममार्गश्रुतौ वृष्टेरन्नभावे ऐक्ये वा तस्मिन् यावत्सम्पातमुषित्वा अथैतमेवाध्वानं पुनर्निवर्तते, यथेतमा-

वाक्ये। तथाचात्र कारणभूतानामपां शोकजत्वकथनादित्यर्थः । ननु तासां शोकजत्वकथने कथं प्रकृते कारणरूपजलसिद्धिरित्यत आहुः । * अग्रे चेत्यादि * तथाच कारणरूपापां प्रक्रमात् पश्चादन्नकारणत्वेन तत्कथनात्तत्सन्दष्टत्वेन शोकजानामपि कारणरूपत्वमेवाभिप्रेतमित्यर्थः । * अत इति * । उक्तरीत्या कारणरूपापां वर्षणान्तात्मकफलकथनात् । अत्र च होतारो देवा अप्स्वाधिदैविका भगवदवयभूता एव बोध्याः । वैदिकसृष्टेरतिरिक्तत्वस्य प्रथमाध्याये एव व्यवस्थापनादिति । नन्वेवं सति शोकपदकथनस्य किं प्रयोजनमत आहुः । * शोकेत्यादि * इयं श्रुतिस्तु तैत्तिरीयसंहिताप्रथमाष्टकीयपञ्चमप्रपाठकारम्भस्था । तथाच भौतिकानामप्यपां कारणत्वस्य श्रुत्यन्तरेणोपष्टम्भार्थं तथा कथनमित्यर्थः । * अग्निसमिद्रूपत्वादिति * छान्दोग्येऽग्निरूपत्वाद् बृहदारण्यके समिद्रूपत्वात् । शेषं स्फुटम् ॥२१॥

साऽऽभाव्यापत्तिरुपपत्तेः ॥ सूत्रमवतारयन्ति । * किञ्चिदित्यादि * । * ऐक्य इति * पञ्चाग्निमार्गधूममार्गयोरभेदे । समाने

काशमित्यादिना तिलमाषा इति जायन्त इत्यन्तेन । तत्र यथेतमित्याकाश एव । आकाशाच्चन्द्रमसमिति पूर्वमुक्तत्वादकाशस्य मार्गतैव । वायुर्भूत्वा धूमो भवतीत्यादिषु तत्तद्भावः श्रूयते । ते च विकृताः । तदनन्तरभावित्वाद् वृष्टिरपि विकृतैव । तस्मान्न कारणत्वमित्याशङ्क्य परिहरति । सा वाय्वादिरूपापत्तिराभाव्यापत्तिरेव । वायुवदाभा आभानं मध्ये वायुमण्डलमागच्छन्ती आहुतिर्वायुभवनशब्देनोच्यते । आकृतेरेव पदार्थत्वाद् व्यापत्तिशब्देन च तेजोभावापन्नस्य जलभावापत्तौ कान्तिनाशान्नाश इवेति द्योतयति । कुतः ? । उपपत्तेः । तथैवोपपद्यते । चित्रतुरगादिषु वि-

धूममार्गे ऐक्ये वा वृष्टेरन्नभाव इत्यन्वयः । * इत्यन्तेनेति * विरोधादिति शेषः । विरोधं व्युत्पादयन्ति । * तत्र यथेत्यादि * तत्र श्रुतौ यथेतमित्यनेनोक्तं पुनर्निवर्त्तनम् आकाश एव । आकाशाच्चन्द्रमसमिति पूर्वमारोहे उक्तत्वात् । नाग्रे । आरोहावरोहाध्वनोर्भेददर्शनात् । अत आकाशस्य मार्गतैव, न तु जीवस्याकाशरूपेण भवनमपि । तत्राकाशो भूत्वेत्यश्रवणात् । अग्रे तु वायुर्भूत्वेत्यादिषु तत्तद्भावः श्रूयते । ते च वाय्वादयो विकृता जन्याः । तदनन्तरभावित्वादन्नस्तथेत्यर्थः । परिहारं व्याकुर्वन्तो भावशब्दे परे समानशब्दस्य सादेशः पाणिनीयविरुद्ध इत्यत एकदेशिकृतव्याख्यानं प्राञ्जलमपि परित्यज्य प्रकारान्तरेण व्याकुर्वन्ति * सेत्यादि * । ननु वाय्वादिवदाभाने वाय्वादिभवनोक्तिविरोधस्य कथं परिहार इत्यत आहुः । * आकृतेरेव पदार्थत्वादिति * । सर्वाणि रूपाणि विचिन्त्येत्यादिश्रुत्या तानि तानि पदानि तस्यां तस्यामाकृतावेव व्यवहारार्थं भगवता नियमितानि । अतस्तद्वदाभानेऽप्याकृतिसद्भावान्न भवनोक्तिविरोध इत्यर्थः । नन्वयं गौण्येव इत्यत्र किं गमकमित्याकाङ्क्षायां हेतुं व्याकुर्वन्ति । * तथेत्यादि * तथाच यद्येवं न स्यात् तदा चित्रतुरगादावपि तुरगादिपदप्रयोगो मुख्यवृत्त्या स्यात् तदा तुरगादिसाध्या अर्थक्रियाऽपि तेन स्यात् । सा च न दृश्यत इति गौण्येव तत्र निश्चीयत

कारस्य विकारान्तरापत्तावियमेव व्यवस्था। उपासनायां न तदपि। नच, भूत्वाश्रुतेर्बाधः। प्रतिनियतपदार्था हि ते। भवनावरोहाभ्यामेव तथा वचनात्। अन्यस्यान्यभावं वदन्ती श्रुतिरेव गौणत्वं वदति। कारणांशभावव्यतिरिक्तस्थले तथैव प्रतीतेः। तस्मात् तदाकृतिमात्रेण न स्वरूपान्यथाभावः॥ २२॥

नातिचिरेण विशेषात्॥ २३॥

उपपत्त्यन्तरमाह। तद्रूपता च नातिचिरेण। न बहुकालं तद्रूपता। कुतः?। विशेषात्। अन्नभावापन्नस्यैव बहुकालश्रवणात्। अतो वै खलु दुर्निष्प्रपतरमिति। प्रापतरं प्रपतरं वा। वर्णलोपश्छान्दसः। अतस्तृतीयाहुतौ न चिरेणेत्यायाति। बहुकालस्थितौ

इत्युपपत्तिरेव तद्गमिकेत्यर्थः। एतं न्यायमन्यत्राप्यतिदिशन्ति। * विकारस्येत्यादि *। * इयमिति * तत्तुल्याकृतिरूपा। यथा, विप्रो भूत्वाऽथ वृत्रहेत्यादौ। * उपासनायामिति * वाचं धेनुमुपासीतेत्याद्युपासनायाम्। तथाच तादृशस्थले किञ्चिदाकृतिसादृश्येऽपि चेत् तादृक्प्रयोगस्तदा भूयःसादृश्ये किं वाच्यमित्यर्थः। ननु तथापि तद्भावाभावे, भूत्वाश्रुतिर्बाध्येताऽतो नात्र गौणी युज्यत इत्यत आहुः। * नचेत्यादि * प्रतिस्वरूपं नियतेषु वाय्वादिष्वाहिते निविष्टे जीवे ताद्रूप्यभवनावरोहाभ्यामेव भूत्वेत्यस्य वचनात्। तदेव स्फुटीकुर्वन्ति * अन्यस्येत्यादि *। वदने हेतुमाहुः * कारणेत्यादि *। * तथैवेति *। आकृतिमात्रेणैव। सिद्धमाहुः * तस्मादित्यादि *। अतः कारणभूता एवापो वर्षन्तीति पूर्वोक्तं निर्बाधम्॥ २२॥

नातिचिरेण विशेषात्॥ सूत्रप्रयोजनमाहुः। * उपेत्यादि * अत्र सूत्रे पूर्वसूत्रात् साभेत्यनुवर्त्तते। तथाच तद्रूपतायामुपपत्त्यन्तरमाहेत्यर्थः। * अतिचिरेणेति * तृतीयाप्रतिरूपकं, न तु तदर्थकम्। अतो वै खलु दुर्निष्प्रपतरमित्येतस्य, अतोऽन्नभावात् पुरुषभवनं दुष्प्रापतरं दुर्गमतरं वेत्यर्थात्। यत् सिद्धं तदाहुः * अतस्तृतीय-

हि तद्रूपता । कारणवशाद्देवानां मनुष्यभाववत् । भिन्नपक्षे न कोऽपि दोषः।ऐक्यपक्षेऽपि ज्ञानवतो गृहस्थस्य दुर्लभत्वादेवं वचनम् । तस्माद् दृष्टेरन्नं भवतीति सिद्धम् ॥ २३ ॥

अन्याधिष्ठिते पूर्ववदभिलापात् ॥ २४ ॥

चतुर्थी आहुतिर्विचार्यते । ननु संसर्गजैः कर्मदोषैर्याति स्थावरतां नर इति कथमस्यान्नत्वम् । अपूर्वान्नत्वेऽपि कण्डनपाकादिषु क्लेशेन जीवस्यापगमात् कथं रेतोभावः । चर्वणोदर्यपाकस्त्वावश्यक एव । नच जीवस्य जडभावः । मर्यादाभङ्गप्रसङ्गात् । तस्मात् कथमन्नस्य रेतोभाव इत्याशङ्क्य परिहरति । अन्याधिष्ठिते

त्यादि * । नन्वेवमवरोहक्लेशस्यात्र सिद्धौ पञ्चाग्निप्रकारे को विशेषो धूममार्गादित्याशङ्कायामाहुः । * भिन्नपक्ष इत्यादि * धूममार्गाद्भिन्नः पञ्चाग्निमार्ग इति पक्षे । न कोऽपि धूममार्गोक्तक्लेशसंसर्गदोषः । क्लेशस्य धूममार्ग एवोक्तत्वात् । तयोरैक्यपक्षे ज्ञानवतो गृहस्थस्य दुर्लभत्वादज्ञानिनं लक्ष्यीकृत्यैतत्क्लेशवचनम् । न तु साधारण्येनेति, न पञ्चाग्निमार्गे दोष इत्यर्थः ॥ २३ ॥ ५ ॥

अन्याधिष्ठिते पूर्ववदभिलापात् ॥ अधिकरणप्रयोजनमाहुः । * चतुर्थीत्यादि * अन्नाद्रेतो भवतीति चतुर्थ्याः सफलाया आहुतेरत्र विचारः प्रयोजनमित्यर्थः । पुरुषाग्नावन्नं जुह्वतीति श्रुतावन्नस्य होम्यत्वमुक्तम् । स्मृतौ तु पापजन्यत्वमन्नस्योच्यते इति तदुपपद्यते, न वेति, अन्नस्य च रेतोभाव उपपद्यते न वेति, जीवस्यान्नभावे क्लेशो भवति न वेति सन्देहाद्विचारं बोधयितुं सूत्रमवतारयन्ति * नन्वित्यादि * । * इति कथमस्यान्नत्वमिति * अस्माद्वाक्यादन्नभावस्य पापजन्यत्वे निश्चिते अस्य उक्ताहुतिप्रकारेण शुद्धस्य जीवस्य कथमन्नत्वम् । * अपूर्वान्नत्व इति * प्रोक्षणादिनेव आहुतिभिः संस्कारस्य जातत्वादपूर्वान्नत्वे । परिहारं व्याकुर्वन्ति । * अन्याधिष्ठित इत्यादि * । उप्ते बीजे यदा वृष्टिर्जायते तदा जलभावापन्ना जीवास्तेन

BENARES SANSKRIT SERIES;
A
COLLECTION OF SANSKRIT WORKS
EDITED BY THE
PANDITS OF THE BENARES SANSKRIT COLLEGE,
UNDER THE SUPERINTENDENCE OF
R. T. H. GRIFFITH, M. A., C. I. E.
AND
G. THIBAUT, PH. D.
No. 120.

श्रीमदणुभाष्यम् ।

श्रीश्रीवल्लभाचार्यविरचितम् ।

गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमजीमहाराजविरचितभाष्य-
प्रकाशाख्यव्याख्यासमेतम् ।

श्रीमदाचार्यश्रीवल्लभाधीश्वरशुद्धाद्वैतसंप्रदायविदुषा
रत्नगोपालभट्टेन संशोधितम् ।

ANU BHÂSHYA,

ON BRAHMASÛTRA BY ŜRÎ VALLABHÂCHÂRYA,
With the Commentary called Bhâshya Prakâsa,
By Goswâmi Ŝrî Purushottamjee Mahârâj.
EDITED BY RATNA GOPÂL BHATTA.

Fasciculus X.

BENARES:
Published by the Proprietors Messrs. Braj B. Das & Co.,
AND SOLD BY H. D. GUPTA,
Secretary, Chowkhambâ Sanskrit Book Depot.

Printed at the Vidyâ Vilâs Press,
BENARES.

1906.

सूचीपत्रम् ।

गणपाठः		४	०
गोलप्रकाशः		८	०
गंगालहरी		१	०
गुरुलाघवी		४	०
जातकतत्त्वम्		१२	०
तत्त्वदीप		१	०
तर्कसंग्रहः		१	६
दत्तकमीमांसा		८	०
धर्मशास्त्रसंग्रहः		१	६
धातुपाठः (शिला -))		२	०
धातुरूपावली		२	०
नैषध चरित नारायणी टीका टाइप		०	०
परिभाषापाठः		१	
पाणिनीयशिक्षा भाष्यसहिता	०	२	
प्रथम परीक्षा	०	२	
प्रथमपुस्तक हिन्दी	०	१	
प्रश्नभूषणम् (प्रश्न विचार का बहुत उत्तम ग्रन्थ)	०	४	
बीजगणितम् (म० म० पं० सुधाकरकृतटिप्पणीसहित)	१	८	
मनोरमा शब्दरत्नसहिता (टाइप)	२	०	
लघुकौमुदी टिप्पणीसहिता	०	४	०
लघुकौमुदीभाषाटीका	४	०	
लक्षणावली	०	२	
लीलावती (म० म० पं० सुधाकरकृतटिप्पणीसहित)	१	०	
वासिष्ठसिद्धान्तः	०	१	६
विष्णु सहस्रनाम	०	१	०
शब्दरूपावली	०	१	६
शृङ्गार सप्तशती	१	८	०
समासचक्रम्	०	१	०
समासचन्द्रिका	०	१	०
सरस्वतीकण्ठाभरणम्	३	०	०
साङ्ख्यचन्द्रिका टिप्पणीसहिता	०	८	०
साङ्ख्यतत्त्वकौमुदी	०	६	०
सिद्धान्तकौमुदी	३	०	०
सिद्धान्तमुक्तावली दिनकरीटिप्पणीसहिता	१	०	०
उपसर्गवृत्ति	०	१	०
[illegible]कौमुदी	०	६	०
[illegible]संहिता	२	०	०

रश्मेरनावसमय एव अन्यैर्जीवैरधिष्ठितो व्रीह्यादिस्तस्मिन्नपूर्ववत् तद्भावापत्तिः। अतिथिवत्। पूर्ववैलक्षण्येन वा। कुतः? । अभिलापात्। व्रीहियवा ओषधिवनस्पतयस्तिलमाषा इति पूर्ववत् तत्तद्भावमात्रं न वदति, किन्तु जगति स्थितव्रीह्यादिभाव एवाभिलप्यते। तथा सति यथाऽन्येषु व्रीह्यादिषु तदधिष्ठातृदेवतया नियुक्ता जीवास्तानात्मत्वेनाभिमन्यन्ते एवमत्रापीति न कोऽपि दोषः। अधिष्ठाने हि वेदनामरणानन्तरं कृमिभावस्य दृष्टत्वात्। तस्मादन्नस्य रेतोभावो युक्तः॥ २४॥

अशुद्धमितिचेन्न शब्दात्॥ २५॥

किञ्चिदाशङ्क्य परिहरति। ननु अन्याधिष्ठानेऽङ्गीक्रियमाणे

सहाव्रादिबीजे प्रविशन्तीति तस्मिन् समयेऽन्यैर्जीवैरधिष्ठितो यो व्रीह्यादिस्तस्मिन् न पूर्ववद् वायुर्भूत्वेत्यादिवत् तद्भावापत्तिस्तत्साम्यं, किन्त्वतिथिवत् कार्यमात्रार्थं स्थितिः पूर्ववैलक्षण्येन निरभिमानगृहस्थवद्वा स्थितिरित्यर्थः। तत्र हेतुरभिलापादिति। तं व्याकुर्वन्ति। * व्रीहीत्यादि *। * अत्रापीत्यादि *। * हाम्येऽस्नेऽपि * इति अन्याधिष्ठानाद्धेतोर्न कोऽपि दोषः पापान्नसंसर्गजन्यो वा, कण्डनादिजन्यक्लेशात्मको वा दोषो हाम्ये जीवे न। तथाच क्लेशाभावादेव कण्डनचर्वणादिदशायामपि नापगमः। अभिमानाभावादेव च नास्य जडभाव इत्यदोष इत्यर्थः। तदेतद्विशदयन्ति। * अधिष्ठाने हीत्यादि * हि यतो हेतोः। अधिष्ठीयतेऽनेनेत्यधिष्ठानमभिमानस्तस्मिन् सत्येव वेदना, न तु तदभाव इति लोके दर्शनादित्यर्थः। ननु मा भवतु क्लेशोऽस्य तथापि कण्डनादिना जीवान्तरे गते तस्याप्यपगमात् कथं रेतोभाव इत्याशङ्कायां तादृशक्लेशोत्तरमपि जीवसत्तायां मानमाहुः * मरणेत्यादि *। * तस्मादिति * जीवसत्त्वस्योपपादितत्वात्॥ २४॥

अशुद्धमितिचेन्न शब्दात्॥ सूत्रप्रयोजनमाहुः * किञ्चिदि-

यातनाजीवानामशुद्धत्वादशुद्धमन्नं स्यात् । तथाच कथं योग्यदेह इतिचेन्न । शब्दात् । देवा अन्नं जुह्वति तस्या आहुते रेतः सम्भवतीति देवैराहुतिरूपेण होमवचनाच्छुद्धत्वम् । अन्यस्य हि संस्कारेणैव शुद्धिः । अन्यथा यावज्जीवं का गतिः स्यात् । तस्मात् संस्कारशब्दाच्छुद्धमेवान्नम् ॥ २५ ॥

रेतःसिग्योगोऽथ ॥ २६ ॥

पञ्चमीमाहुतिं विचारयति । ननु कथं पुरुषेऽन्नहोमाद् रेतोभावः । बाल्यकौमारवार्द्धकेषु व्यभिचारात् । तारुण्येऽपि न हि सर्वमन्नं रेतो भवति । जातमपि न नियमेन योनौ सिच्यते । नापि देवापेक्षा । पुरुषप्रयत्नस्य विद्यमानत्वादित्याशङ्क्य परिहरति । रेतःसिग्योगः । पुरुषशब्देन पौरुषधर्मवानुच्यते । पौरुषं च देशकालसंविधानेन मन्त्रवद्रेतःसेकसामर्थ्यम् । न ह्येतत् सार्वजनीनं सार्वत्रिकं वा । तदर्थं देवापेक्षा । तथा सति न कोऽपि व्यभिचा-

त्यादि * । * अन्यस्येति * अशुद्धस्य । शेषं स्फुटम् ॥ २५ ॥ ६ ॥

रेतःसिग्योगोऽथ ॥ अधिकरणप्रयोजनमाहुः । * पञ्चम्येत्यादि * । * विचारयतीति * फलं पृथक्कृत्य केवलां विचारयति । कोऽत्र विचारांश इत्याकाङ्क्षायामाहुः * नन्वित्यादि * । चतुर्थ्यामन्नाहुतौ पुरुषस्य यदि पुरुषत्वेनाग्नित्वं तदा बाल्यादौ तद्धोमस्य नैष्फल्यम् । यदि तारुण्यविशिष्टत्वेनाग्नित्वं तदापि न सर्वस्य होमस्य साफल्यम् । अथ यज्जातं रेतस्तेनैव पञ्चम्याहुतिस्तदापि होमानियमः । अथ नियमस्तदापि न देवापेक्षेत्यतो विचार इत्यर्थः । परिहारं व्याकुर्वन्ति * पुरुषेत्यादि * । सूत्रे रेतःसिकपदोक्त्या पुरुषपदव्याख्यानात्, पुरुषो वा व गौतमाग्निरित्येतेन पुरुषशब्देन पौरुषधर्मवानुच्यत इत्यर्थः । तावता कथं पूर्वोक्तदोषनिरास इत्याकाङ्क्षायां तदुपपादयन्ति । * पौरुषमित्यादि * । तथाच पुरुषपदेन

रः। कथं पुरुषशब्दमात्रेण च ज्ञायते तत्राह। अथ आनन्तर्यात्। शरीरार्थमेव देवैस्तत्र तत्र होमः कृतः। तत् कथं पञ्चमाहुतावेवा-न्यथा भवेत्। तस्मादानन्तर्यात् पुरुषाहुतिर्नात्र रेतःसिग्योगः। योगशब्देनात्रापि अन्याधिष्ठानेन रेतःसिग्योगाभावः॥ २६॥

योनेः शरीरम्॥ २७॥

हूयमानं निरूप्य फलं निरूपयति। तस्या आहुतेर्गर्भः सम्भ-वतीत्युच्यते। तत्र सन्देहः। योनावन्तःस्थितमेव फलं? बहिर्निर्गतं वेति?। तत्र गर्भशब्देनान्तःस्थित एव। शरीरपरत्वे श्रुतिबाधः स्यात्। उपसंहारोऽप्यग्रे कर्तव्यभावादुपपद्यते। ततश्च षण्मासाऽनन्तरं गर्भे ज्ञानसम्भवाज्जननानन्तरं न गुरूपसत्त्यादि कर्तव्यमित्याशङ्क्य परि-

एतादृशो रेतःसिगभिप्रेयते, तादृशे योऽन्नहोमः स प्राणाग्निहोत्रोपनि-षदाद्युक्तप्रकारेणेति तत्र देवापेक्षा। न हीन्द्रियाधिष्ठातृदेवप्रसादं विना तथा भोक्तुं शक्यते। ईश्वरेच्छया भवनेऽपि तेषामेव द्वार-त्वात्। अत एव तस्यान्नस्य रेतोभावो योनौ नियमेन सेकश्च पुत्र-मन्थब्राह्मणोक्तरीत्या भवतीति सुखेन पूर्वोक्तदोषनिरास इत्यर्थः * कथमित्यादि * भवत्वन्यत् सर्वम्। तथापि पुरुषशब्दमात्रेण सर्व-स्यान्नस्य रेतस्त्वं कथं प्राप्यत इत्याकाङ्क्षायामाहेत्यर्थः। सिद्धमा-हुः। * तस्मादित्यादि *। अन्नपदोत्तरं, किन्त्विति शेषोऽध्याहा-र्यः। तथाच पुरुषाग्नौ आहुतिर्नान्नं, किन्तु रेतःसिचि योऽन्नयोगः सेत्यर्थः। ननु भवत्वेवमाहुतिसिद्धिस्तथापि पूर्वाधिकरणेनाऽन्नान्या-धिष्ठानस्य साधितत्वात् तज्जन्ये रेतस्यपि तत्सम्भव इत्याशङ्क्य तत्र तदभावमाहेत्याहुः। * योगशब्देनेत्यादि *। तथाच तत्रैक ए-व जीवः शुद्धस्तिष्ठति, न त्वन्योऽपि। अन्यथा बहव एव श्वादिवदु-त्पद्येरन्न त्वेक इत्यर्थः॥ २६॥ ७॥

योनेः शरीरम्॥ सूत्रप्रयोजनमाहुः। * हूयमानमित्यादि *। उपसंहार इति *। इति तु पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्ती-

हरति । योनेर्निर्गतं शरीरं गर्भशब्देनोच्यते । अग्नेरुत्थितस्यैव फलरूपत्वात् । मध्यभावस्याप्रयोजकत्वात् । मातृपरिपाल्यत्वाय गर्भवचनम् । कलिलादिभावे पुरुषवचनत्वाभावादुपसंहारानुपपत्तिश्च । शरीरशब्देन वैराग्यादियुक्तः सूचितः । न तु स्वयं तदभिमानेन जात इति । तस्माद् योग्यदेहः साधनसहितो ब्रह्मज्ञानार्थं निरूपितः ॥ २७ ॥

इति श्रीवेदव्यासमतवर्तिश्रीवल्लभाचार्यविरचिते
ब्रह्मसूत्राऽणुभाष्ये तृतीयाऽध्यायस्य
प्रथमः पादः ॥ ३ ॥ १ ॥

त्युपसंहारः । * मध्यभावस्याप्रयोजकत्वादित्यनेन गार्भिकज्ञानित्वस्याप्यप्रयोजकत्वं संगृहीतम् । उत्पत्तिसमये वैष्णव्या मायया तस्य ज्ञानस्य तिरोधानात् । शरीरपरत्वे गर्भश्रुतिबाधं परिहरन्ति * मात्रित्यादि * । उपसंहारानुपपत्तिं पूर्वपक्षिमते बोधयन्ति * कलिलेत्यादि * । * शरीरशब्देनेति * । शीर्यत इति शरीरमिति निरुक्तेन तेनेत्यर्थः । अधिकरणार्थनिगमनेनैतत्पादार्थमपि निगमयन्ति * तस्मादित्यादि ॥

अत्रैतद् बोध्यम् ॥ रंहतिसूत्रे प्रश्ननिरूपणाभ्यामित्यनेन पञ्चाग्निविद्यैव विषयत्वेनाहृता । पादान्ते च, योनेः शरीरमिति सूत्रेण पुरुषवचसो भवन्तीति पञ्चम्याहुतिफलमेव विचारितमिति स्पष्टं प्रतीयते। श्रुतौ च मध्ये यन्मार्गादिकं प्रश्नान्तरोत्तरत्वेनोक्तम्, तत्सर्वं पञ्चाग्निविद्याशेषत्वेनैव, मुख्या तु पञ्चाग्निविद्यैवेति, य एतान् पञ्चाग्नीन् वेदेत्युपसंहारात् तस्य फलसम्बन्धाच्चावगम्यते । एतस्य पादस्य मुख्यतया ज्ञानोपयोगिदेहप्राप्तिप्रकारविचारार्थता, न तु वैराग्योत्पादनमात्रार्थतेति प्रथमसूत्रव्याख्यान एव व्युत्पादितम् । श्रुतावपि, य इत्थं विदुरित्यत्र य एतानेवं पञ्चाग्नीन् वेदेत्यत्र च शुद्धः पूतः पुण्यलोको भवतीत्यनेन ब्रह्मप्राप्तिरेव फलत्वेन प्रतिपादिता ।

वैराग्यं तु मध्ये धूममार्गव्युत्पादने, अतो वै खलु दुर्निष्प्रपतरमित्यादिना तृतीयस्थानव्युत्पादने च तस्माज्जुगुप्सेतेत्यनेनोक्तम्। तथा सति तत्तयोः पथोर्ज्ञानस्यैव फलम्। तदत्र ब्रह्मज्ञानोपकारकत्वेनोक्तम्। आहुतीनां यथाज्ञानोपयोगस्तदपि प्रागेवोक्तम्। इयं च मर्यादामार्गीया व्यवस्था। पुष्टिमार्गे तु पञ्चाहुतिनियमाभाव इत्यपि, न तृतीय इति सूत्रे साधितमतो वैराग्यमात्रार्थत्वं पादस्य यदुच्यते परैस्तदप्रयोजकम्। एवमनुशयाधिकरणे फलानुशयो यत्राङ्गीक्रियते तदपि तथेत्यपि तत्रैव व्युत्पादितम्। अनिष्टादिकारिणामित्यधिकरणं तु सर्वैर्दशसूत्रमङ्गीक्रियते। तत्र सर्वेषां न चन्द्रगतिरिति सिद्धान्तस्तु समानः। न तृतीय इत्यादिसूत्रचतुष्टयं तृतीयस्थानेऽन्यत्र च पञ्चाहुतिनियमाभावबोधकम्। तत्र न तृतीये स्थाने आहुतिसंख्यानियम आदर्त्तव्यः। कुतः। तथोपलब्धेः। आहुतिसंख्यानियमं विनैव जायस्व म्रियस्वेत्युक्तप्रकारेण तृतीयस्थानोपलब्धेः। किञ्च। पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्तीति मनुष्यशरीरहेतुत्वेनाहुतिनियमः सङ्कीर्त्यते, न कीटपतङ्गादिशरीरहेतुत्वेन। पुरुषशब्दस्य मनुष्यजातिपरत्वात्। अपि च। पञ्चम्यामाहुतावपां पुरुषवचस्त्वमुपदिश्यते न त्वपञ्चम्यां तन्निषिध्यते। वाक्यभेदप्रसङ्गात्। अतो येषामारोहावरोहौ सम्भवतस्तेषां पञ्चम्यां देहोद्भवः। अन्येषां तु विनैव संख्यां भूतान्तरोपसृष्टाभिरद्भिर्देह आरप्स्यते। अपि च द्रोणधृष्टद्युम्नसीताद्रौपदीप्रभृतीनां चायोनिजत्वं स्मर्यते। द्रोणादीनां योषिद्विषयैकाहुतिर्नास्ति। धृष्टद्युम्नादीनां तु योषित्पुरुषविषये द्वे न स्तः। तत्र यथा संख्यानादरस्तथान्यत्रापि ज्ञेयः। बलाकाऽपि रेतःसिचं विनैव गर्भं धत्त इति लोकरूढिः। अपि च। चतुर्विधे भूतग्रामे स्वेदजोद्भिज्जयोरुत्पत्तिर्ग्राम्यधर्मं विनैव दृश्यत इत्येवं सूत्रत्रयं व्याख्याय, छान्दोग्ये तेषां खल्वेषां भूतानां त्रीण्येव बीजानि भवन्त्याण्डजं जीवजमुद्भिज्जमिति भूतग्रामत्रैविध्यश्रावणात् कथं चातुर्विध्यमित्याकाङ्क्षायां, तृतीयशब्दावरोधः संशोकजस्येति सूत्रं लिखित्वा, आण्डजं जीवजमुद्भिज्जमित्यत्र तृतीयेनोद्भिज्जशब्देनैव स्वेदजोपसंग्रहो ज्ञेयः। स्वेदजोद्भिज्जयोर्भूम्युदकोष्मप्रभवत्वेन तुल्यत्वादिति व्याकुर्वन्ति। तदपि तथा। पञ्चाग्निविद्यायाः पुरुषशरीरभवनं प्रकृत्यैव प्रवृत्ततया तृतीयस्थाने आहुतिशङ्काया एवानुदयेन तत्र समाधेरपे-

क्षैव नेति सूत्रवैयर्थ्यप्रसङ्गात्। किञ्चाहुतिनियमस्य बहुषु व्यभिचारेण तासामाहुतीनां कैमर्थ्याकाङ्क्षायां तद्विषयविचारे धूममार्गीयाः सर्वे तु न सम्भवन्तीति तदाकाङ्क्षापूरणाभावादपि ग्रन्थशैथिल्यम्। संशोकजशब्देन स्वेदजग्रहणमपि न रोचिष्णु। ईदृशशब्दप्रयोगे प्रयोजनाभावादिति।

तथा, साभाव्यापत्तिसूत्रे समानो भावो रूपं येषां ते समभावाः। तेषां भावः साभाव्यं, सारूप्यमिति वाचस्पतिव्याख्यानमप्ययुक्तम्। भावशब्दे परे समानपदस्य सादेश इत्यत्र पाणिनीयाऽनुशासनादर्शनात्।

रामानुजाचार्यभास्कराचार्याभ्यां तु, तत् स्वाभाव्यापत्तिरित्येवं सूत्रपाठो भेद्यते।

मध्वाचार्यैस्तु तद्भावापत्तिरित्येवं भेद्यते। तन्मतं तु न मयाऽनूद्यते। अप्रसिद्धश्रुत्युदाहरणेन भिन्नविधत्वादिति।

भिक्षुस्तु, कृतात्ययसूत्रादारभ्य संशोकजस्येत्यन्तं चतुर्दशसूत्रमेकमधिकरणं जीवावरोहाप्रतिपादकमङ्गीकृत्य कृतात्ययादिसूत्रचतुष्टये कर्मशेषरूपमनुशयम्। अनिष्टादिकारिणामित्यादिसूत्रचतुष्टये प्रयतां सर्वेषां चन्द्रमण्डलगमनं सूर्यमण्डलस्थदेवैस्तेषां भक्षणम्। न तृतीय इति सूत्रे च यथोक्तारोहावरोहौ, स्वर्गिनारक्यपेक्षया तृतीये यूकादिजीवे न स्तः। कुतः। तथोपलब्धेः। अथैतयोः पथोर्नकतरेण च न तानीमान्यसकृदावर्त्तीनि क्षुद्राणि भूतानि भवन्ति जायस्व म्रियस्वेत्येतत् तृतीयं स्थानम्। तेनासौ लोको न सम्पूर्यते तस्माज्जुगुप्सेतेति छान्दोग्यश्रुतौ आरोहावरोहाभावोपलब्धेरित्येवं व्याख्यायाग्रिमसूत्रद्वयव्याख्यानेऽन्येषामप्यारोहाद्यभावं साधयित्वा, श्रुतौ या पञ्चाग्निक्रमेण भूतानामुत्पत्तिः साऽप्युत्सर्गाभिप्रायेत्युक्तवान्। संशोकजपदं च सर्ववद् व्याख्यातवान्। तत्र प्रयतां सर्वेषां चन्द्रगतिर्योक्ता सा न युक्ता। प्रयाणस्य मरणरूपत्वेन क्षुद्रजन्तुष्वपि तुल्यतया तेषामप्यारोहाद्यापातात्। तेषामसकृदावृत्तिश्रुत्या निवारणे कौशीतकिश्रुतिस्थसर्वपदस्य संकोचार्हताया आवश्यकत्वे अनिष्टादिकारिणामपि, वैवस्वते विविच्यन्ते इति श्रुत्या वारणादिष्टादिकारिपरतया सङ्कोचेऽपि बाधकाभावात्। पञ्चाग्निक्रमेणोत्पत्तेरौत्सर्गिकत्वोक्तिरपि तथा। बहुषु व्यभिचारे औत्सर्गिकत्वस्य

वक्तुमयुक्तत्वात् । संशोकजपदव्याख्यानम्, अग्निमाधिकरणव्यसा-
भाव्यपदव्याख्यानं च पूर्ववदेवासङ्गतम् । यत्पुनरवान्तरसृष्टेरपि ब्र-
ह्मकर्तृकत्वप्रतिपादनार्थमयं पाद इत्युक्तम् । तत्त्वविरुद्धत्वादनुम-
न्यामहे ॥ २७ ॥ ८ ॥

इति श्रीवल्लभाचार्यचरणनखचन्द्रकिरणनिवारितहृदयध्वान्तेन
पीताम्बरात्मजेन पुरुषोत्तमेन कृते ब्रह्मसूत्रभाष्यप्रकाशे
तृतीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ ३ ॥ १ ॥

तृतीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ।

सन्ध्ये सृष्टिराह हि ॥ १ ॥

पूर्वपादे अधिकारियोग्यदेहो निरूपितः । द्वितीये जीवस्य मुक्तियोग्यता निरूप्यते । तत्र प्रथमं स्वप्नं निरूपयति । स्वप्नस्य ससत्वे तत्कृतगुणदोषसम्बन्धो जीवस्य भवेत् । ततश्च निरूपिता

संध्ये सृष्टिराह हि ॥ अथ द्वितीयपादं व्याचिख्यासवः पादयोः सङ्गतिमाहुः । * पूर्वेत्यादि * । अधिकारिणो ज्ञानोपदेशयोग्यदेहप्राप्तावपि यदि स्वरूपतो मुक्तियोग्यता न स्यात्तदा तादृशदेहाप्तिवैयर्थ्यमतस्तदर्थं द्वितीयपादे सा निरूप्यते । यदि हि सा न स्यादुपदेशो न स्थिरीभवेदतस्तदर्थं तन्निरूपणमित्यर्थः ।

माध्वास्तु माहात्म्यज्ञानपूर्वकस्नेहस्य भक्तित्वादनुक्ते माहात्म्ये तदज्ञानेऽस्य भक्तेरप्यसम्भवात् तत्सिद्धये माहात्म्यप्रदर्शनायाऽयं पाद इत्याहुः । तत्र माहाम्योक्तिस्तु पूर्वमपि निराबाधा ।

भिक्षुस्तु पूर्वस्मिन् पादे ब्रह्मणः सकाशादवान्तरसृष्टिरुक्ता । अत्र त्वेकस्मिन् देहेऽपि स्वप्नादिसृष्टिस्तत उच्यते । तावता जन्मादिसूत्रस्थं लक्षणं विचारितं भवति । ततः स्वरूपलक्षणं विचार्यते । ततः प्रपञ्चब्रह्मणोर्भेदाभेदावित्याह । तत्रापि विचारस्य कैमर्थ्याकाङ्क्षा न पूर्यते । तस्मादुक्तमेव प्रयोजनम् । ततश्चैककार्यत्वं पादयोः सङ्गतिः । अस्या योग्यताया आन्तरत्वं च पादानन्तर्ये हेतुरिति द्रष्टव्यम् । पूर्वाधिकरणविषयमाहुः । * तत्रेत्यादि * । तत्रेति * । योग्यतायां निरूप्यायाम् । ननु तथा सति प्रथमं स्वप्ननिरूपणस्य किं प्रयोजनमत आहुः । * स्वप्नस्येत्यादि * । जीवस्येति * । प्राप्तयोग्यदेहस्यापि जीवस्य ।

शङ्करभास्कराचार्ययोर्मते तु स्वयञ्ज्योतिष्ट्वसिद्ध्यर्थं स्वप्ननिरूपणम् । तत्तु मुक्तियोग्यतामेव पर्यवस्यति ।

शुद्धिर्व्यर्था स्यात्। अतः स्वप्नस्य मिथ्यात्वं प्रदर्शयितुमधिकरणारम्भः। तत्र पूर्वपक्षमाह। सन्ध्ये स्वप्ने सृष्टिराह। तस्य वा एतस्य पुरुषस्य द्वे एव स्थाने भवत इदं च परलोकस्थानं च सन्ध्यं तृतीयं स्थानमित्युपक्रम्य, न तत्र रथा न रथयोगा न पन्थानो भवन्त्यथ रथान् रथयोगान् पथः सृजत इत्यादिना सृष्टिराह। संध्ये स्थाने सृष्टिरस्ति। यतः श्रुतिः स्वयमेवाह। युक्तश्चायमर्थः। यथा श्रुतिर्वदति तथैव स्वप्ने दृश्यते। देवादिवाक्यानां प्रबोधेऽपि

रामानुजाचार्यास्तु—पूर्वपादे जीवस्य कर्मगतिं प्रदर्श्य दुःखित्वं स्थापितम्। इदानीमस्य स्वप्नावस्था परीक्ष्यत इत्याहुः। एवं तच्चौरोऽपि। तन्मते वैराग्यार्थतामात्रमायातीति बोध्यम्। प्रकृते स्वधिकरणप्रयोजनोक्त्यैव स्वप्नसृष्टिः सत्या? मिथ्या वेति? संशयोऽप्युक्त इति तमनुक्त्वा पूर्वपक्षमेवाहुः। * तत्रेत्यादि *। * सन्ध्यमिति * एतल्लोकपरलोकयोः सन्धौ भवम्। स्वप्ने इयमेव सृष्टिः स्मर्यत इति नैयायिकादयो मन्यन्ते। तदयुक्तम्। स्वप्ने दर्शनाद्यभिमानस्य क्वचित् पश्यामीत्याद्यनुव्यवसायस्य जागरणोत्तरं चेदं मया दृष्टमिदं भुक्तमित्यादिज्ञानस्य च बाधापत्तेः। नचेयमेव दृश्यत इत्यपि युक्तम्। स्थूलानां गजतुरगादीनां शरीरान्तर्मातुमशक्यत्वात्। नच मिद्धामनःसंयोगे स्मृत्युपनीतमारोपितं भासत इत्यपि युक्तम्। आरोपनियामकस्य तत्तद्वस्तुसादृश्यस्याऽऽत्मनि मिद्धायां चासिद्धत्वात्। अप्रामाणिकस्य तस्य कल्पने गौरवाच्च। क्षणे क्षणेऽन्यान्यदर्शनेऽन्यस्यान्यथात्वेऽपि नियामकाभावाच्च। नच क्षणानामेव नियामकत्वम्। साधनान्तरानपेक्षाणां तेषां तथात्वसिद्धत्वात्। कल्पने चाप्रामाणिकगौरवप्रसङ्गात्। नच बहिर्निर्गत्य पश्यतीत्यपि युक्तम्। तथा सति नेत्रोन्मीलनप्रसङ्गात्। भुक्तौ चर्वणाद्यापत्तेः। बहिर्विषयकज्ञाने मनसः पारतन्त्र्यात्। जागरे तृप्त्यापत्तेः। पार्श्वस्थानामपि तद्दर्शनापत्तेश्च। मिद्धासंयोगविघटनापत्तेस्तदा जागरापत्तेश्च। तस्मात् तत्रैतत्सृष्टिदर्शनाङ्गीकारो युक्तिविरुद्धः श्रुतिविरुद्धश्चे-

बाधाऽभावात् । नचेयमेव सृष्टिस्तत्र दृश्यते । न तत्र रथा इत्यादिना निषेधात् । श्रुतिवादिनां श्रुतिरेव प्रमाणम् । किम्पुनरनुभवसंवादिनी । तस्मात् स्वप्ने सृष्टिरस्ति ॥ १ ॥

निर्मातारं चैके पुत्रादयश्च ॥ २ ॥

काठके चतुर्थवल्ल्यां श्रूयते । य एष सुप्तेषु जागर्ति कामं कामं पुरुषो निर्मिमाणः । तदेव शुक्रं तद् ब्रह्म तदेवाऽमृतमुच्यत इति निर्मातारमेके वदन्ति । यद्यपि सुषुप्त्युत्क्रान्त्योर्भेदेनेत्यत्र, न तत्र रथा इत्यपि ब्रह्मप्रकरणं तथापि नियतधर्मपक्षे जीव एव कर्तेति प्रतिभाति । तदर्थं निःसन्दिग्धं वचनमुदाहरति । भगवन्निर्मितत्वात् स्वप्नस्थस्यापि सत्यत्वम् । न हि कर्तुः स्वापोऽस्ति

स्याहुः * नचेत्यादि * । अन्यत् स्पष्टम् ॥ १ ॥

निर्मातारं चैके पुत्रादयश्च ॥ ननु पूर्वसूत्रविषयवाक्येनैव सृष्टौ सिद्धायां पुनरेतत्सूत्रप्रणयनस्य किं प्रयोजनमित्यत आहुः । * यद्यपीत्यादि * । * ब्रह्मप्रकरणमिति * इति सिद्धमिति शेषः । * नियतधर्मपक्ष इत्यादि * । कतम आत्मेति प्रश्ने, योऽयं विज्ञानमयः पुरुषः प्राणेष्वित्युपक्रम्याग्रे स्वयं विहत्य स्वयं निर्मायेति कथनात् तस्यैवाग्रे, न तत्र रथा इत्यादिना विवरणात्तस्यैवायं धर्म इति पक्षे अदृष्टद्वारा जीव एव कर्तेति प्रतिभाति । तदर्थं * तन्निवृत्तये । तथाच निःसन्दिग्धं भगवत्कृतत्वप्रतिपादनायास्य सूत्रस्य प्रणयनमित्यर्थः । एवं निर्बन्धनेन प्रतिपादनस्य फलमाह । * भगवदित्यादि * । तथात्र पूर्वस्मिन् वाक्ये स्वयं निर्मायेत्यनन्तरं प्रस्वपितीति स्वापश्रावणादत्र तद्राहित्यश्रावणाद्भगवानेव कर्तेति लिङ्गबलात् प्रकरणात् तदेव शुक्रमित्यादिवाक्यशेषाच्चावसीयते । अतो भ्रमाभावादपि स्वप्नसृष्टेः सत्यत्वम् । किञ्च । ये ये कामा दुर्लभा मर्त्यलोके तांस्तान् कामान् छन्दतः प्रार्थयस्वेति पूर्वं कामशब्दस्य कामविषयेषु प्रयुक्तत्वात् कामं कामं पुरुषो निर्मिमाण इत्यत्रापि कामपदेन तद्विषय एव ल-

येन भ्रमः स्यात् । जागर्तीति वचनात् । इच्छापूर्वकं च सर्वं सृजति । शतायुषः पुत्रपौत्रानिति कामविषयाः पुत्रादय उक्ताः । ते च निर्मिताः परलोकसाधका इति लोकत्रयकल्पना । चकारद्वयेन कार्यकारणगताः सर्वे धर्म्मा उक्ताः । तस्माच्छ्रुत्युपपत्तिभ्यां स्वप्नप्रपञ्चस्य सिद्धत्वात् तत्कृतगुणदोषसम्बन्धे पूर्वोक्तदेहनिर्माणं व्यर्थमित्येवं प्राप्तम् ॥ २ ॥

मायामात्रं तु कार्त्स्न्येनानभिव्यक्तस्वरूपत्वात् ॥ ३ ॥

तुशब्दः पक्षं व्यावर्तयति । स्वप्नसृष्टिर्मायामात्रम् । तत्र

ध्यते । वीप्सया क्रियाविशेषणत्वेन चेच्छापूर्वकतेत्यतोऽपि भगवत्कर्तृकत्वम् । न हि जीव इच्छापूर्वकं स्वक्लेशाद्युत्पादकं स्वयं सृजेत् । अत एतेन ज्योतिर्ब्राह्मणस्थे उतेव स्त्रीभिः सह मोदमानो जक्षदुतेवापि भयानि पश्यन्नित्यादिवाक्य उक्तायामपि सृष्टौ ब्रह्मकर्तृकता निश्चाय्यते । किञ्च, शतायुषः पुत्रपौत्रान् वृणीष्वेति पूर्वं कामविषयाः पुत्रादय ऐहिका उक्तास्ते च भगवन्निर्मिताः । सर्वयोनिषु कौन्तेयेति गीतास्मृतेः । अतः परलोकनिर्मातृत्वस्यापि साधका इति ब्रह्मैवात्र कर्तृ । न हि जीवेन स्वपित्रादयः कर्तुं शक्यन्ते । स्वपूर्वजत्वात् । लोकत्रयकल्पना च जीवपक्षे तु न कापीत्यतोऽपि ब्रह्मकर्तृकत्वम् । चकारार्थमाह । * चकारेत्यादि * । कारणगता धर्माः सामर्थ्यमुपादानगोचरापरोक्षज्ञानादयः । कार्यगताः सत्यत्वादयः । सिद्धमाह । * तस्मादित्यादि * । * सिद्धत्वादिति * उक्तप्रकारैः सत्येन सिद्धत्वात् । सूत्रयोजना तु पूर्वसूत्रीयस्याहेति पदस्य वचनविपरिणामेन कार्या । एके शाखिनो निर्मातारं चाहुः । पुत्रादयश्च तदाहुरिति । तेषां वक्तृत्वं तु बोधकत्वात् । तपांसि सर्वाणि च यद् वदन्तीतिवद् बोध्यम् ॥ २ ॥

मायामात्रं तु कार्त्स्न्येनानभिव्यक्तस्वरूपत्वात् ॥ सिद्धान्तं व्याकुर्वन्ति * तुशब्द इत्यादि * । * पक्षमिति * । सत्यत्वपक्षम् । * मायामात्रमिति * । वैदिके निघण्टौ प्रज्ञानामसु, माया वयुनम् अभि-

हेतुः—कात्स्न्र्येनानभिव्यक्तस्वरूपत्वात् । कृत्स्नत्वेन यस्य यादृशं

श्येति पाठादर्थशून्यः प्रत्ययो माया तदात्मकमिति भास्कराचार्याः । मायाशब्दो ह्याश्चर्यवाची । जनकस्य कुले जाता देवमायेव निर्मितेत्यादिषु तथा दर्शनात् । न तत्र रथा इत्यत्रापि सकलपुरुषानुभाव्यतया न भवन्ति । अथ रथान् सृजत इत्यपि स्वप्नदृगनुभाव्यतया तत्कालमात्रावसानात् सृजत इत्याश्चर्यरूपत्वमुपपद्यते । न हीदृशी सृष्टिर्जीवेन कर्त्तुं शक्या । संसारदशायां जीवस्य कात्स्न्र्येन अनाभिव्यक्तस्वरूपत्वात् तादृशसामर्थ्यायोगात् । अतः सा आश्चर्यात्मिकेति रामानुजाचार्याः । सिद्धान्ते तु सामर्थ्यविशेषो माया । अष्टमस्कन्धे, नटवन्मूढ मायाभिर्मायेशान्नो जिगीषसीति ।प्रथमस्कन्धे च 'अपश्यत् पुरुषं पूर्णं मायां च तदुपाश्रयाम् । यया सम्मोहितो जीव आत्मानं त्रिगुणात्मकम् । परोऽपि मनुतेऽनर्थं तत्कृतं चाभिपद्यत'इति कथनात् । अत ईश्वरस्य या व्यामोहिका शक्तिः सा माया प्रकृते ज्ञेया । तन्मात्रं तदेकोपादानकम् । तेन बाह्योपादानाऽऽदिव्यावृत्तिः । * कृत्स्नत्वेनेति * । देशः कालो विषयसन्निधिरिन्द्रियव्यापारो बाधाभावश्चेति कात्स्न्र्यं, तेन । तथाचैन्द्रजालिकेन नटेन यथा सामाजिकव्यामोहेन कौतुकार्थं मायामात्रसृष्टिः क्रियते, तथेश्वरेण जीवव्यामोहनाद्यर्थं स्वप्नसृष्टिः क्रियत इति न तस्याः सत्यत्वमित्यर्थः ।

अत्र बहूनि मतानि । तत्र भास्कराचार्याः पूर्ववासनावासितं शुभाशुभकर्मप्रेरितं नाडीषु परिवर्त्तमानं मनः स्मृतिज्ञानहेतुर्भवति । स एव स्मर्यमाणोऽर्थः प्रत्ययालम्बनः । यान्येव जाग्रत् पश्यति तानि सुप्त इति श्रुतेः । इयं च जीवसृष्टिः । सुखदुःखप्रतिभासनात् । नेश्वरस्य । य एष स्वप्ने महीयमानश्चरति एष आत्मेति श्रुतेरित्याहुः । तेन तन्मते जीवकर्त्तृकं स्मर्यमाणार्थविषयप्रत्ययमात्रमेव स्वप्नसृष्टिरिति सिद्ध्यति ।

भिक्षुस्तु, सन्ध्यसूत्रे, न तत्र रथा इति श्रुतेः, स्वप्ने च जीवः सुखदुःखभोक्ता स्वमायया कल्पितविश्वलोक इति कैवल्योपनिषच्छ्रुतेश्चोदाहरणेन सृष्टिमङ्गीकृत्य ततो निर्मातृसूत्रे स्वप्नसृष्टिमीश्वर-

कञ्चुकामुक्त्वा, तर्हि स्वयं विहृत्य स्वयं निर्मायेत्यन्यनिरपेक्षताबोधकस्य स्वयंपदस्य कथं सङ्गतिरित्याशङ्कायाम्, उपाधिद्वारकोपादानाभिप्रायेण स्वयम्पदप्रयोग इति, न तत्र रथा इत्यत्रोक्तं जीवकर्तृत्वमपि, पच्यते तण्डुलः स्वयमेवेतिवदुपाधिद्वारकपरिणामस्वातन्त्र्यविवक्षयोपपन्नमित्युक्त्वा ततो, न तत्र रथा इत्यत्रादृष्टद्वारा परम्परया गौणं कर्तृत्वं जीवस्योक्तमतो न विरोध इति कस्यचिन्मतं चोक्त्वा ततो, ननु स्वप्ने ज्ञानमात्रमेवास्तु किं तत्र सृष्टिकल्पनयेत्याशङ्कायामाह। स्वप्ने जाग्रद्वदेव पुत्रादयः प्रतीयन्ते। ते चात्मचैतन्यमात्रा भवितुं नार्हन्ति। नित्यतापत्तेः स्वरूपचैतन्यस्य निराकारत्वाच्च कर्मकर्तृविरोधेनैकस्य भास्यभासकतानुपपत्तेश्च। जाग्रत्पदार्थानामपि तथात्वापत्त्या विज्ञानवादिबौद्धमताभ्युपगमापत्तेश्च। यदि च बुद्धेर्घटाकारः परिणाम एव ज्ञानशब्देनोच्यते तदा स एवास्माभिः स्वप्नसृष्टिरुच्यते। नैवमिष्यत इति विशेषः। स्वाप्नाः पदार्थाः बाह्या भवितुं न युक्ताः। बाधकं विना अन्तःस्थत्वांशे स्फुटप्रत्यक्षतांशे च बाधोत्तरमप्यनुभूयमाने भ्रमत्वकल्पनानौचित्यादित्याह। मायामात्रसूत्रे, स्वाप्ना विषया ऐन्द्रजालिकवत् परमेश्वरमायाकार्यतया मायामात्राः, न त्वभावस्वरूपास्तुच्छाः। नाभाव उपलब्धेरिति सूत्रेणात्यन्तासत उपलब्धिनिषेधात्। ऐन्द्रजालिकेश्वरयोर्विशेषस्त्वयम्, यदैन्द्रजालिकस्य मन्त्रादि, ईश्वरस्तु माययैव व्यामोहयतीति तयैव मनसः परिणाममात्रमर्थं कटककुण्डलादिवन्निर्मिमीते। स्वाप्नविषये बुद्धिवृत्त्यतिरिक्ताकाऽऽरा बुद्धिवृत्तिरेव मोहो भ्रम इत्यऽतस्मिंस्तद्बुद्धिर्भ्रम इत्यादिरूपं लक्षणमपि तुल्यमित्याद्याह। तेन तन्मते बुद्धिग्राह्यो मनःपरिणामविशेषः स्वप्नसृष्टिरिति सिध्यति।

माध्वास्तु सन्ध्यं स्थानं मायामात्रं, मनोगतान् पूर्वानुभूतवस्तुसंस्कारानुपादानीकृत्य निमित्तभूतया स्वेच्छयैवेश्वरेण निर्मितम्। 'मनोगतांस्तु संस्कारान् स्वेच्छया परमेश्वरः। प्रदर्शयति जीवाय स स्वप्न इति गीयते। यदन्यथात्वजाग्रत्वं सा भ्रान्तिस्तत्र तत्कृता। अनभिव्यक्तरूपत्वान्नान्यसाधनजं भवेदिति' ब्रह्माण्डवाक्यात्। अत्र स्वशिरश्छेदनादीनामसत्त्वनिरासायानादिमनोगतग्रहणम्। यदन्यथात्वमित्यादिना च स्वप्नविषयाणां जाग्रत्पदार्थत्वमेव बाध्यत इति तत्प्रतीतिरेव भ्रान्ता, न स्वप्नप्रतीतिरित्याहुः। तेन तट्टीका-

स्वरूपं देशकालवस्तुसापेक्षं तथाऽभिव्यक्तिः कात्स्न्येनाभिव्यक्तिस्तदभावात् ।

अयमाशयः। श्रुतिः सृष्टिमेवाह, न तस्य सत्यत्वमपि। यथैतदात्म्यमिदं सर्वं, तत् सत्यमिति, आत्मानं स्वयमकुरुत, तत् सत्यमित्याचक्षते, कथमसतः सज्जायेतेत्यादिश्रुतिसहस्रेभ्योऽस्य सत्यत्वं प्रतीयते। नैवं स्वप्नप्रपञ्चस्य श्रुतिराह । सत्यप्रयोजनाभावाच्च । स्वप्नमात्रविहारस्तु महामायावित्वान्माययापि सिद्ध्यति। नापि भिन्नः प्रपञ्चः। जीव-

---

कारमते संस्काराणामुपादानत्वं, भाष्यकारमते तु संस्काराणामेव विषयत्वम् । मायापदं च मनसः संस्कारस्य वा वाचकमिति सिध्यति । तत्र सूत्राशयं स्फुटीकुर्वन्तः स्वप्नसृष्टेः सत्यत्वं प्रथमं निरस्यन्ति । * अयमाशय इत्यादि * । * अस्येति * । बाह्यप्रपञ्चस्य । अत्र च सत्यत्वं जाग्रत्क्रियमाणा या तत्तत्प्रतिनियता यावदर्थक्रिया तत्कारित्वं विवक्षितम् । न तु साक्षात् परम्परया वा ब्रह्मोपादानकत्वमात्रम् । परम्परया ब्रह्मोपादानकत्वस्य मायामात्रेऽपि सत्त्वात् । नाप्यर्थक्रियाकारित्वमात्रम् । तस्य प्रतिबिम्बादिष्वपि दर्शनात्। छायाप्रत्याह्वयाभासा असन्तोऽप्यर्थकारिण इति भगवद्वाक्याच्च । * नैवमिति * । न सत्यत्वं ब्रह्मात्मकं वा । तथाच तादृशश्रुत्यभावेऽपि भगवत्कर्तृकत्वादाश्चर्यरूपत्वाच्च यः सत्यत्वाग्रहः सोऽसङ्गत इत्यर्थः । ननु सत्यत्वस्याश्रावितत्वेऽपि, स वै नैव रेमे इत्यत्र सृष्टेर्विहारार्थत्वस्य श्रावितत्वात्तद्बलेन सत्यत्वं कल्प्यत इत्याशङ्कायामाहुः । * सत्येत्यादि * । विभजन्ते । * स्वप्नमात्रेत्यादि * । तथाच नटवन्माययाऽपि विहारसम्भवान्न तद्बलेन सत्यत्वं कल्पयितुं शक्यमित्यर्थः । ननु यत्र स्वप्नसृष्टिस्थले, तस्य वा एतस्य पुरुषस्येति जीव एवोपक्रान्तः प्रस्वपितीति स्वापलिङ्गाच्च बोधितोऽस्तस्तत्कृता सा मिथ्याऽस्तु । तत्र विहारोऽपि जीवस्यैव, नेश्वरस्य । काठके तु प्रकरणलिङ्गवाक्यशेषैः परमात्मैव प्रतीयत इति तत्कृतः प्रपञ्चो भिन्नोऽस्तु, तस्य सत्यत्व आश्चर्यरूपत्वे च को दोष इत्यत आहुः * नापीत्यादि * । यो हि प्रपञ्चो भिन्न आपाद्यते स न सर्वसाधारणः, कात्स्न्येनाभिव्यक्तस्वरूपो वा येन भिन्नत्वं कल्पयितुं शक्येत । किन्तु

स्यैकत्वात् । अविद्यया मन्यते इति वचनाच्च तत्सुखदुःखभोगार्थमपि सत्यत्वमङ्गीकर्तव्यम्.। स्थानद्वयप्रतिज्ञा च विरुध्येत । जीवतो मृतांश्च पश्यतीति जीवद्वयदर्शनम्। अतो लोकद्वयप्रतिच्छायरूपत्वान्मायया क्रीडायामन्यानुरोधाभावेनातिसुखत्वाद् भगवत्कृत-

यदेकेन दृश्यते तन्नेतरेणेति प्रतिनियतो द्रष्टुर्जीवस्यैकत्वात् । अतो न भिन्नः । किञ्च । स यदि भिन्नः सत्यः स्यात् तदा तद्भोगोऽपि भिन्नः सत्योऽनुभूयेत, श्रुत्या वोच्यंत । श्रुत्या तु जीवस्य भोगस्तत्राज्ञानिक एव बाध्यते । हिताख्या नाडीरुपक्रम्याथ यत्रैनं घ्नन्तीव जिनन्तीव हसतीव विच्छाययति गर्त्तमिव पतति यदेव जाग्रद्भयं पश्यति तदत्राविद्यया भयं मन्यत इति वचनात् । एवमेव, अथ यत्र राजेव देव इवेत्यादिनोक्तं सुखमप्याज्ञानिकम् । अविद्यया मन्यत इत्यस्य देहलीदीपवदुभयत्र सम्बन्धात् । काठके तु न भोगवचनम् । अतः परं भेदसाधकत्वेन कर्तृभेदोऽवशिष्यते । सोऽप्ययुक्तः। स्वप्नसृष्टिवाक्येऽपि जीवकर्तृत्वाबोधनेन तदभावात् । तत्र ह्यात्मज्योतिरेवायं पुरुष इति कथनोत्तरं कतम आत्मेति प्रश्ने, योऽयंविज्ञानमयः पुरुषः प्राणेषु हृद्यन्तर्ज्योतिरिति प्रतिवचनं दत्वा तादृशत्वं जीवस्याप्यस्तीति तन्निराकरणार्थं, स समानः सन्नुभौ लोकौ सञ्चरतीत्यादिना जीवतुल्यतया क्रीडितुरन्यस्य कथनेन तस्मिन्नेव तत्कर्तृत्वस्य सुषुप्त्युत्क्रान्त्योर्भेदेनेति सूत्रे व्यवस्थापितत्वात् । जीवस्य स्वदुःखभयादिजनकसृष्टिकरणायोगाच्च । कार्त्स्न्येनानभिव्यक्तस्वरूपतया सत्यसङ्कल्पत्वाद्यभावाच्च । अतस्तत्र भगवानेव कर्त्ता । जीवस्त्वविद्यया दुःखादिकमिव कर्तृत्वमपि मन्यते । अतो न तत्सुखदुःखभोगार्थमपि स्वप्नप्रपञ्चस्य सत्यत्वमङ्गीकर्त्तव्यम् । किञ्च । यदि स्वाप्नप्रपञ्चस्य सत्यत्वं स्यात् तदा, तस्य वा एतस्य पुरुषस्य द्वे एव स्थाने भवत इदं च परलोकस्थानं चेति श्रुत्युक्ता स्थानद्वयप्रतिज्ञा च विरुध्येत । ननु तत्रैव, सन्ध्यं च तृतीयं स्थानं तस्मिन् सन्ध्ये स्थाने तिष्ठन्नुभे स्थाने पश्यतीदं च परलोकस्थानं चेति तृतीयमप्युक्तम् । सत्यमुक्तं, परं तूभयविलक्षणतया तत्र च लोकद्वयदर्शनं जीवतां मृतानां च दर्शनेन । न हि ते तत्र सन्तीति प्रागेवोक्तम्।अतस्तृतीयत्वे-

मात्रवाचकत्वाच्च श्रुतेरतिरिक्तकल्पनायां प्रमाणाभावाज्ज्योतिः-शास्त्रनियमाभावाच्च मायामात्रमेव स्वप्न इति न तत्कृतगुणदोष-सम्बन्धः । दीक्षितस्यान्नभोजनादिप्रायश्चित्तं तु भगवत्क्रीडायाम-पि प्रतिच्छायत्वात् क्रियते । तदानीं कर्तृत्वस्यारोपात् । अन्यदा कर्तृत्वस्याशास्त्रत्वान्न धर्माधर्मजनकत्वम् । देवताज्ञादिस्तु जीव-

---

ऽपि लोकद्वयप्रतिच्छायरूपत्वान्न तेन प्रतिज्ञाविरोधः । सत्यत्वे स स्यादेव । नच किमीश्वरस्य सृष्ट्या क्रीडयेति शङ्क्यम् । मायया क्रीडा-यामन्यानुरोधाभावेनातिसुखत्वात् । अतो भगवत्कृतमात्रवाचक-त्वात्काठकश्रुतेस्तद्बलेनातिरिक्तसत्यसृष्टिकल्पनायां प्रमाणाभावा-न्नातिरिक्तः स्वाप्नः प्रपञ्च इत्यर्थः । ननु कात्स्न्र्येनानभिव्यक्तत्वस्य जीवविशेषणत्वे, न तत्र रथा इति श्रुतेश्चाश्चर्यपरत्वे सति जीवदर्शन-स्य भ्रान्तित्वात् किं वा स्वप्नस्य भवदभिमतमायामात्रत्वगमकं येन तत्कृतगुणदोषसम्बन्धो नाङ्गीक्रियते इत्याशङ्कायामाहुः । * ज्योतिरित्यादि * । मेषादिराशिगे सूर्ये एतावद्दिनमेतावती रात्रिर-स्मिन् देशे चेत्यादिनियमस्य तत्राभावात् तथेति न तत्कृतगुणदोष-सम्बन्ध इत्यर्थः । ननु यदि स्वप्नप्रपञ्चो मिथ्या तदा दीक्षितेन स्वप्ने-ऽन्नभोजनादौ कृते यद्दीक्षितस्य प्रायश्चित्तविधानं तद्विरुद्ध्येत । मि-थ्याभूते भोजनादौ तदयोगादित्यत आहुः * दीक्षितस्येत्यादि * । य-द्यपि तत्र भोजनं तथापि स्वाप्निक्यां भगवत्क्रीडायां भोजनसदृश-त्वात् तदानीं जीवेऽपि कर्तृत्वस्याविद्ययाऽऽरोपात् प्रायश्चित्तं क्रिय-ते । यथा व्रीह्यभावेऽपि नीवारेण कार्यसिद्धिस्तद्वदत्रारोपितकर्तृत्व-मादायाप्यपराधसिद्धेः । शास्त्रेण यज्ञकर्मण्येव कर्तृत्वे नियमिते नि-षिद्धेष्वाभिमानिककर्तृत्वस्यापि दोषपन्थादिति । अतो न तेन तस्य सत्यत्वसिद्धिरित्यर्थः । एतदुपष्टम्भाय युक्त्यन्तरमाहुः * अन्यदेत्या-दि * । तथाच यदि सा सत्या स्यात् तदा तेनान्यदापि धर्माधर्मौ स्याताम् । तथा सति, स्वप्नेऽश्वगम्यागमनं च धन्यमित्यादिकं न सम-र्येतेति सा मिथ्यैवेत्यर्थः । ननु यदि स्वप्नः सर्वोऽपि मिथ्या स्यात् तदा तत्र देवतादर्शनाऽऽज्ञादिकं न स्यात् । भवच्चाऽनुभवादिविसंवा-दि स्यादित्यत आहुः * देवतेत्यादि * । जीवा इन्द्रादयो योगोत्थ-

ब्रह्मणोर्विद्यमानत्वाद् युक्ता । अलौकिकज्ञाने हि प्रतिच्छायत्वात् संवादः । क्वचिद् भगवदावेशे ईषत्संवादोऽपि । तस्मात् स्वतन्त्रसत्यतायां प्रमाणाभावान्मायामात्रं स्वप्नप्रपञ्च इति सिद्धम् ॥ ३ ॥

सामर्थ्याः, ब्रह्म स्वत एवातिसमर्थम् । अतः समाधाविव स्वप्नेऽप्यन्तर्हृदि प्रविश्य विद्यमानत्वाद्दर्शनाऽऽज्ञादिकं ददाति, तदानीं बुद्धिर्जागर्त्तीति स्वप्नद्रष्टा जीवोऽप्यनुभवति । तेन तस्य तदानीं रथादिवत् करणाभावेन स्वप्नत्वाभावात्तत्सत्यता युक्ता । किञ्च । तत्र यज्ज्ञानं जायते तन्न लौकिकं तत्तदिन्द्रियाजन्यत्वात् । किन्त्वात्मज्योतिषैव जायमानत्वादलौकिकम् । तस्मिंश्च ज्ञाने प्रतिच्छायरूपं सर्वं भासत इत्युपपादितम् । अतः प्रतिबिम्बवदस्यासत्त्वं चेदङ्गीक्रियते तदा तद्वदेवास्याऽप्यर्थक्रियाकारित्वरूपः संवाद उपपन्नः । किञ्च । यथा प्रतर्दनाख्यायिकायामिन्द्रे भगवदावेशे सति तेन स्वोपासनाद्युक्तं तथात्रापि क्वचिद्भगवदावेशे सति ज्ञाने क्रियायां चोत्कर्षरूप ईषत्संवादो भवति । स च भगवदावेशस्यैव धर्मो, न तु स्वप्नस्येति तावतापि न स्वप्नस्य सत्यत्वसिद्धिरित्यर्थः । सिद्धमाहुः । * तस्मादित्यादि * । ननु भवत्वेवं स्वप्नस्यासत्यत्वं तथापि तस्य जीवकर्तृकत्वं न प्रतिक्षेप्तुं शक्यम् । कैवल्योपनिषदि, स्वप्ने च जीवः सुखदुःखभोक्ता स्वमायया कल्पितविश्वलोक इति जीवमायाकल्पितत्वकथनात् । श्रीभागवते च, 'यथा शयानः पुरुषो मनसैवात्ममायया । सृष्ट्वा लोकं परं स्वाप्नमनुविश्यावभासत' इति स्वाप्नस्रष्टृत्वकथनाच्चेतिचेन्न । श्रुतेर्ब्रह्मप्रकरणस्थत्वेन स्वमाययेत्यत्र स्वमपीतो भवतीतिवत् स्वपदेन ब्रह्मण एव परामर्षणीयत्वात् । जीवकर्तृत्वे स्वप्रतिकूलसृष्टिकरणविरोधरूपस्य बाधकस्य प्रागेवोक्तत्वात् । जीवपरामर्षपक्षेऽपि कल्पितपदेनाज्ञानिकमेव कर्तृत्वमायाति, न तु ब्रह्म यथा नटवज्ज्ञानपूर्वकं करोति तथा । आज्ञानिकं तु तद् ब्रह्मकृतौ स्वकृतत्वाभिमान एव पर्यवस्यतीति तेन तदसिद्धेः । श्रीभागवतवाक्यं तु न स्वप्नसृष्टिकर्तारं निर्णेतुं प्रवृत्तं, किन्तु तद्दृष्टान्तेन ब्रह्मणः स्रष्टृत्वमनुप्रविष्टत्वं च बोधयितुम् । दृष्टान्तस्तु परप्रसिद्धो-

सूचकश्च हि श्रुतेराचक्षते च तद्विदः ॥ ४ ॥

ननु तर्हि जीवसाक्षिकमेकदेशेन किमिति सृजति तत्राह । सूचकः शुभाशुभफलसूचको भवति स्वप्नः । चकारात् क्वचिदाज्ञाविशेषदानम् । कलिकालादेः प्रत्यक्षे बाधकत्वात् । युक्तश्चाऽयमर्थः । प्रातःसूचकफलस्यैव दृष्टत्वान्न तु स्वप्नपदार्थस्य । सूचकत्वे प्रमाणमाह । 'यदा कर्मसु काम्येषु स्त्रियं स्वप्नेषु पश्यति । समृद्धिं तत्र जानीयात् तस्मिन् स्वप्ननिदर्शन,इत्यादिश्रुतेः । किञ्च । आचक्षते च तद्विद । स्वप्नाध्यायविदस्तथैवाचक्षते । आरोहणं गोवृषकुञ्जराणामित्यादिना । तस्मात् सूचनार्थं जीवप्रदर्शनमिति ॥ ४ ॥

ऽपि भवतीति तमादाय जीवस्य स्वाप्नपदार्थस्रष्टृत्वं वदति । तत्राभिमानिककर्तृत्वाङ्गीकृतावपि बोधनासङ्गेन दृष्टान्तस्य बाध इति तेनापि तदसिद्धेः । तस्मात् पूर्वोक्तमनवद्यम् ॥ ३ ॥

सूचकश्च हि श्रुतेराचक्षते च तद्विदः ॥ सूत्रमवतारयन्ति । * नन्वित्यादि * । यदि स्वक्रीडार्थे सृजति तर्हि तत्तज्जीवसाक्षिकं पदार्थैकदेशेन द्रव्यशून्यधर्ममात्रेण कुतः सृजतीत्यर्थः । व्याकुर्वन्ति । * सूचक इत्यादि * । * आज्ञाविशेषदानमिति * । तथाच तेनापि तस्योत्कर्षसूचक इत्यर्थः । * अयमिति * सूचकत्वादिरूपः । तत्र हेतुः । प्रातरित्यादि * । * पदार्थस्येति * असत्यत्वादिति शेषः । * इत्यादिश्रुतेरिति * । आदिपदेन, पुरुषं कृष्णं कृष्णदन्तं पश्यति स एनं हन्तीत्याद्यशुभसूचकश्रुतेः संग्रहः । शेषं स्फुटम् । एतेन, मन एव मनुष्याणां पूर्वरूपाणि शंसतीत्यादि, परिणमति फलोक्तिः स्वप्नचिन्ताऽस्त्वऽवीर्यैरित्यादि च सर्वं सूचितं ज्ञेयम् । तेन ये स्वाप्नमतितुच्छमभ्युपगच्छन्ति तन्निरस्तं वेदितव्यम् । तादृशस्य खपुष्पादितुल्यत्वे तदभानप्रसङ्गेन सूचकताया वक्तुमशक्यत्वादिति ॥ ४ ॥

परामिध्यानात्तु तिरोहितं ततो ह्यस्य बन्धविपर्ययौ ॥५॥

किञ्चिदाशङ्क्य परिहरति। ननु जीवाय भगवान् सृष्टिं करोति प्रदर्शयति च स्वस्य सर्वलीलाम्। अंशश्चायम्। कथमस्य दुःखित्वमित्याशङ्क्य परिहरति तुशब्दः। अस्य जीवस्यैश्वर्यादि तिरोहितम्। तत्र हेतुः पराभिध्यानात्। परस्य भगवतोऽभितो ध्यानं स्वस्यैतस्य च सर्वतो भोगेच्छा, तस्माद् ईश्वरेच्छया जीवस्य भगवद्धर्मतिरोभावः। ऐश्वर्यतिरोभावाद्दीनत्वं, पराधीनत्वं, वीर्यतिरोभावात्, सर्वदुःखसहनं, यशस्तिरोभावात् सर्वहीनत्वं, श्रीतिरोभावाज्जन्मादिसर्वापद्विषयत्वं, ज्ञानतिरोभावाद्देहादिष्वहं बुद्धिः सर्वविपरीतज्ञानं चापस्मारसहितस्येव, वैराग्यतिरोभावाद् विषयासक्तिः। बन्धश्चतुर्णां कार्यो विपर्ययो द्वयोस्तिरोभावादेवैवं, नान्यथा। युक्तोऽयमर्थः। एकस्यैकांशभाक्त्वेऽपि तथा भावात्। आनन्दांशस्तु पूर्वमेव तिरोहितो, येन जीवभावः। अत एव काममयः।

पराभिध्यानात्तु तिरोहितं ततो ह्यस्य बन्धविपर्ययौ॥ सूत्रमवतारयन्ति। * किञ्चिदित्यादि *। तुशब्दार्थकथनमुखेन तद्विभजन्ते। * नन्वित्यादि *। परिहारं व्याकुर्वन्ति। * अस्य जीवस्येत्यादि * ।* चतुर्णामिति *। ऐश्वर्यादिचतुष्टयतिरोभावानाम्। *विपर्ययो द्वयोरिति *।अन्यथा ज्ञानं ज्ञानवैराग्यतिरोभावयोः कार्यमित्यर्थः। तत इत्यादिकं व्याकुर्वन्ति। * तिरोभावादेवैवं नान्यथेति *। ऐश्वर्यादितिरोभावादेव बन्धविपर्ययौ, न तु स्वत इत्यर्थः। युक्तत्वं विवृण्वन्ति। * एकस्येत्यादि *। युक्तं भगैः स्वैरित्यादिवाक्यात् पूर्णा ऐश्वर्यादयो भगवत्येव। तन्मध्ये एकस्यैश्वर्यादेरेकांशभाक्त्वेऽपि यत्पादपङ्कजेत्यादिवाक्यैस्तथा निश्चयेन बन्धाभावात्। तदभावादेव बन्धविपर्ययाविति युक्तमित्यर्थः। नन्वानन्दांशतिरोभावादेवैतद्द्वयं कुतो न स्वीक्रियत इत्यत आहुः। * आनन्देत्यादि *। * पूर्वमिति *। व्युच्चरणकाले। द्विविधा हि जीवाः सदा मुक्ताः।

अकामरूपत्वादानन्दस्य । निद्रा च सुतरां तिरोभावकर्त्री भगव-च्छक्तिः । अतोऽस्मिन् प्रस्तावे जीवस्य धर्मतिरोभाव उक्तः । अन्यथा भगवत ऐश्वर्यादिलीला निर्विषया स्यात् । तस्मान्न जीवस्वरूपपर्यालोचनया किञ्चिदाशङ्कनीयम् ॥ ५ ॥

देहयोगाद् वा सोऽपि ॥ ६ ॥

ईश्वरेच्छयैश्वर्यादितिरोभावं स्वमते निरूप्य मतान्तरेणापि नियतधर्मवादेन निरूपयति । देहयोगाद्वा । देहसम्बन्धादेवास्य सर्वतिरोभावः । विपर्ययो वा । अपिशब्दादन्यत् । अस्मिन् पक्षे देहवियोग एव पुनरैश्वर्यादिप्राप्तिः । पूर्वस्मिन् कल्पे विद्यमानेऽपीति शेषः । न त्वीश्वरेच्छया विकल्पः ।

कश्चित परशब्देन देहादिमाह । तदा अभिध्यानयोगयोरा-

बन्धयोग्याश्च । तत्राद्याः सेवायोग्या इति तेषु स्वरूपानन्दमात्रस्यैव तिरोभावो, न धर्मरूपस्य, नाप्यैश्वर्यादेः । द्वितीयेषु यथायोग्यं सर्वेषां तिरोभाव इति निर्णयादिति । अत्र गमकमाहुः । * अत एवेत्यादि * । नन्वत्रैतन्निरूपणस्य कः प्रसङ्ग इत्यत आहुः । * निद्रा चेत्यादि * । तस्य प्रयोजनमाहुः । * अन्यथेत्यादि * । सिद्धमाहुः । * तस्मादित्यादि * । * किञ्चिदिति * । दुःखित्वानुपपत्त्यादिकम् ॥ ५ ॥

देहयोगाद्वा सोऽपि ॥ सूत्रप्रयोजनमाहुः । * ईश्वरेच्छेत्यादि * । व्याकुर्वन्ति । * देहेत्यादि * । वाशब्दोऽवधारणे, अनादरे वा । सूक्ष्मदेहसम्बन्धादेवास्य सः । आनन्दैश्वर्यादीनां तिरोभावो विपरीतज्ञानं वा । अपिशब्दादन्यद् बन्धदुःखादि । एतस्य पक्षस्य जघन्यत्वज्ञापनाय पक्षद्वयतारतम्यं स्फुटीकुर्वन्ति । * अस्मिन्नित्यादि * । * नन्वित्यादि * । कश्चिदीश्वरेच्छया कश्चिद्देहयोगेनेति विकल्पो नात्राभिप्रेत इत्यर्थः । उक्तव्याख्यानदार्ढ्यार्थं व्याख्यानान्तरं दूषयितुमनुवदन्ति । * कश्चित्परशब्देन देहादिमाहेति * । देहाऽऽ

कस्मिकता स्यात् । सर्वस्य वशी सर्वस्येशान इति विरोधश्च ।

काश्चित्तु तस्याभिध्यानात्, तृतीयं देहभेद इति श्रुत्यनुरोधेन जीवकर्तृकाभिध्यानं मत्वा, अतिरोहितमिति कल्पयति । विपर्यय-शब्देन च मोक्षम् । बह्वध्याहारेण च सूत्रद्वयं योजयति । तद्

रम्भकं कर्मेत्यर्थः । इदं च न प्रसिद्धषड्भाष्यस्थम् । मध्वरामानुजशैवभिक्षुभिः पराभिध्यानपदे ब्रह्मकर्तृकाभिध्यानस्यैव व्याख्यानात् । अत इदानीमुत्सन्नस्यैव कस्य चिन्मतस्योल्लेखः । दूषयन्ति । * तदित्यादि * । * आकस्मिकतेति * निर्हेतुकता । तथाच देहारम्भकेन कर्मणा बन्धे विपरीतज्ञाने चाभ्युपगम्यमानेऽभिध्यानयोगयोर्निर्हेतुकतया तत्पदप्रयोगवैयर्थ्यं स्यात् । बन्धादेः कर्माद्यधीनत्वे ईश्वरस्य सर्वनियन्तृत्वभङ्गेन सर्वस्येत्यादिश्रुतिश्च विरुध्येतेत्यत उपेक्ष्यमित्यर्थः । शङ्करभास्कराचार्ययोर्मतमाहुः । * कश्चित्त्वित्यादि * । ऐकमत्यादेकवचनेनोल्लेखः । श्रुतिस्तु श्वेताश्वतरस्था । ज्ञात्वा देवं सर्वपाशापहानिः क्षीणैः क्लेशैर्जन्ममृत्युप्रहाणिः, तस्याभिध्यानात्तृतीयं देहभेदे विश्वैश्वर्यं केवल आप्तकाम इति । अर्थस्तु— देवं ज्ञात्वा-देवज्ञानेन सर्वेषां पाशानां बन्धकानां पुण्यपापादीनामपहानिर्दाहः क्षीणैर्दग्धैः क्लेशैरविद्यास्मितादिभिर्जन्ममृत्युप्रहाणिः पुनः पुनर्जन्ममरणप्रवाहनिवृत्तिः तस्याभिध्यानात् परमेश्वरविषयकाच्चिन्तनात् देहभेदे देहनिवृत्तौ, देहभेदैरितिपाठे नानादेहैः तृतीयं विश्वैश्वर्यं ऐहिकाच्चान्द्रादिलोकसम्बन्धिनश्चैश्वर्यादतिरिक्तं ब्रह्मलोकसम्बन्ध्यैश्वर्यं भवेदिति शेषः । ततः केवलो ब्रह्मभूत आप्तकामो भवतीति । तृतीयदेहभेद इति पाठे तु ऐहिकात् पारलौकिकाच्च तृतीयो ज्ञानिदेहस्तस्य निवृत्तौ सत्यां विश्वैश्वर्यं प्राप्य ब्रह्मभूतो भवतीत्यर्थो ज्ञेयः । एतस्यां श्रुतौ पराभिध्यानपदेन परमेश्वरविषयकं ध्यानम् उच्यत इति शब्दसाम्यकृतेन एतदनुरोधेनेश्वरविषयकं जीवकर्तृकाभिध्यानं सौत्रत्वेन विचार्य पूर्वं तिरोहितमैश्वर्यं तस्माद्धेतोरतिरोहितं भवतीति कल्पयति । तत ईश्वरादेवास्य बन्धविपर्ययौ ईश्वरापरिज्ञानाद् बन्ध ईश्वरपरिज्ञानान्मोक्ष इति । तद् दूषयन्ति । * तदित्यादि * । तथाच यदि ब्रह्मवादं जानीयाद्देह योग-

ब्रह्मवादापरिज्ञानादसङ्गतेश्च साधनोपदेशस्य भ्रान्तोक्तमित्युपेक्ष्यम् । निद्राया विवेकज्ञानाभावावसरत्वाद् यथा व्याख्यात एवार्थः ॥ ६ ॥

तदभावो नाडीषु तच्छ्रुतेरात्मनि च ॥ ७ ॥

प्रसङ्गाज्जीवस्याज्ञानं निरूप्य सुषुप्तौ केवलमज्ञानं निरूपयितुं स्थानस्वप्नाभावे निरूपयति । एवं श्रूयते । नाडीरनुक्रम्य, तासु तदा भवति यदा सुप्तः स्वप्नं न कश्चन पश्यति । अथास्मिन् प्राण एवैकधा भवतीति । तथा प्राज्ञेनात्मना सम्परिष्वक्तो न बाह्यं किञ्चन वेद नान्तरमिति । तत्र संशयः । स्वप्नवत् प्रपञ्चसृष्टि

सूत्रं सिद्धान्तीयत्वेन नोरीकुर्यात् वाशब्दं च जीवेश्वरान्यत्वाशङ्काव्यावृत्त्यर्थं न व्याकुर्यात् । ब्रह्मवादेऽन्येषां हेतूनामिदमनेनैवमेवं करिष्यामीतीश्वरेच्छायाः शरीर एव व्यापारतया निवेशाद् अवान्तरेऽस्मिन्नवस्थाप्रकरणे ईश्वराभिध्यानरूपसाधनोपदेशस्याऽसङ्गतेश्च तथेत्यर्थः । स्वोक्तव्याख्यानस्योचितत्वाय पूर्वोक्तां युक्तिं स्मारयन्ति । * निद्राया इत्यादि * । इदं हि निद्राप्रकरणम् । निद्रा च तदैवावसरं प्राप्नोति यदा विवेकज्ञानं न भवति । अतो ज्ञानतिरोभावस्यैवात्र वक्तव्यत्वात् तस्य चोक्तरीत्यैव बोधाद् यथोक्त एवार्थ इत्यर्थः ॥ ६ ॥ १ ॥

तदभावो नाडीषु तच्छ्रुतेरात्मनि च ॥ सूत्रमवतारयन्ति । * प्रसङ्गादित्यादि * । * अज्ञानमिति * विपरीतज्ञानजनकमज्ञानम् । स्थानपदेनाज्ञानस्थानं बोध्यम् । अस्य सूत्रस्याधिकरणत्वाय विषयवाक्यान्याहुः । * एवमित्यादि * । अत्र प्रथमं वाक्यं कौशीतकिब्राह्मणे बालाक्यजातशत्रुसंवादस्थम् । द्वितीयं बृहदारण्यकीयज्योतिर्ब्राह्मणस्थम् । * तत्र संशय इति * । सुषुप्तौ सृष्टिकरणस्य संशयः । काठकवाक्ये सृष्टिनिर्माणश्रावणं विषयश्रुतौ दर्शनाभावमात्रश्रावणं च सन्देहबीजम् । तदेतत् पूर्वपक्ष एव सूचयन्तस्तमाहुः ।

मायिकीमपि भगवान् करोति, न वेति संशयः। तत्र, य एष सुप्तेषु जागर्तीत्यत्र जीवस्वापमात्रे भगवत्सृष्टेरुक्तत्वात्, स्वप्नं न कञ्चन पश्यतीत्यत्रापि दर्शनमात्रनिषेधाद्, न बाह्यं किञ्चन वेद नान्तरमिति च जागरणस्वप्नप्रपञ्चयोरविशेषेणादर्शनकथनात् सुषुप्तावपि प्रपञ्चनिर्माणमस्तीत्यवगन्तव्यम्। ततश्च कस्यामप्यवस्थायां प्रपञ्चव्यतिरेकाभावान्मुक्तावपि स्यात्। स्वाप्ययसम्पत्त्योरज्ञानमात्रविशेषात् सति सम्पद्य न विदुः सति सम्पद्यामह इति। तस्माद् बाह्यसत्सम्पदोर्विद्यमानयोरपि यथा ज्ञानाभावाद् अग्रहणम्, एवं प्रपञ्चस्यापीत्येवं प्राप्ते, उच्यते। तदभावो नाडीषु। तस्य स्वप्नस्याभावो नाडीषु। तथा आत्मनि च। कुतः?। तच्छ्रुतेः। प्रपञ्चाभावश्रुतेः। कामनया हि प्रपञ्चः। सुषुप्तावस्थाया अकामरूपत्वश्रुतेः। तद्वा अस्यैतदात्मकाममाप्तकाममकामꣳ रूपमिति। नाडीषु आत्म-

---

* तत्रेत्यादि * मुक्त्यवस्थायामपि बाह्यप्रपञ्चसत्त्वापादनं पूर्वपक्षयुक्तिफलम्। सत्ताया द्रष्टृदर्शनव्याप्तिदर्शनात् तदभावे प्रपञ्चसत्ताभाव इत्याशङ्क्य परिहरति। * स्वाप्ययेत्यादि *। तथाच सत्तादर्शनयोर्व्याप्त्यभावात् तदभावमात्रेण सत्ताभावो न वक्तुं शक्य इत्यर्थः। सिद्धान्तं व्याचक्षते। * तस्येत्यादि *। * स्वप्नस्येति * मायिकसृष्टेः सा प्रपञ्चाभावश्रुतिः केत्याकाङ्क्षायां तां व्युत्पादनेन स्फुटीकुर्वन्ति। * कामनयेत्यादि *। हि यतो हेतोः, कामं काममिति स्वप्नसृष्टिबोधकवाक्ये कामविषयाणां निर्माणश्रावणात् पुरुषकामनया स प्रपञ्चो बोधितः। बृहदारण्यके तु, तद्वा अस्यैतदित्यनेन सुषुप्तावस्थाऽकामरूपजीवस्य श्राव्यते। अतः स्वप्नसृष्टिहेत्वभावबोधिका या सुषुप्तावस्थाया अकामरूपत्वश्रुतिः सैव तच्छ्रुतिस्तस्याः। तथाच यथा ज्योतिश्चरणाधिकरणे प्राकरणिको व्युत्पादनसापेक्षो हेतुः साधकस्तथाऽत्रापीत्यर्थः। एवं व्याख्याने बीजं तु तदभावपदस्य लाक्षणिकतानिवृत्तिर्बोध्या। एवं स्वप्नाभावनिरूपणं व्याकृत्य स्थाननिरूपणं व्याकुर्वन्तो मतान्तरादत्र विशेषमाहुः। * नाडीष्वित्यादि *।

नि चेति ग्रहणात् सुषुप्तिर्द्विविधेति सूचयति । तथाहि हिता नाम नाड्यः पुरीततन्ता हृदयदेशाद् बाह्या, आभ्यन्तरः परमात्मा, हृदयदेशस्तु जीवस्य इन्द्रियाणाञ्च स एव देशः । तत्र निद्रया भगवच्छक्त्या बहिर्दृष्ट्याच्छादने भगवल्लीलायां तां पश्यति । तत्राप्याच्छादने गाढसुप्तो ज्ञानरहितः क्रियाशक्त्या अन्तर्भगवन्तं वा प्रविशति । बहिर्नाडीषु वा समायाति । अत एव बृहदारण्यकषष्ठे, यत्र सुप्तो न कञ्चनकामं कामयत इति वारद्वयमाह, ता वा अस्यैता हिता नाम नाड्यः, तद्वा अस्यैतदात्मकाममितिभेदेन । सुषुप्तिस्तूभयत्र ज्ञानशक्तेः सर्वथा तिरोधानात् । तस्मात् सुषुप्तौ न प्रपञ्चसृष्टिः ॥ ७ ॥

* हृदयदेशाद् बाह्या इति * हृदयदेशाद् बाह्यदेशं प्राप्य स्थिता इत्यर्थः । * आभ्यन्तर इति * हृदयदेशादाभ्यन्तरः । * तामिति * स्वाप्निकीं भगवल्लीलाम् । द्वैविध्ये प्रमाणमाहुः । * अत एवेत्यादि * तदेव स्फुटीकुर्वन्ति । * ता वा इत्यादि * तथाच बृहदारण्यके यत्र सुप्त इत्याद्युक्त्वा किं तत् स्वापस्थानमित्याकाङ्क्षायां, ता वा अस्यैता हिता नाम नाड्य इति पूर्वमुक्त्वा पुनरपि तथैवोक्त्वा तद्वा अस्यैतदित्यादिना आत्मरूपं स्थानान्तरमुक्तम् । तस्मात् सुषुप्तेर्द्वैविध्यम् । उभयत्रापि कामनाभावाच्च न सृष्टिरत एव च न मुक्तावपीत्यर्थः । यत्तु, तद्यत्रैतत्सुप्तः समस्तः सम्प्रसन्नः स्वप्नं न विजानात्यासु तदा नाडीषु सुप्तो भवतीति, ताभिः प्रत्यवसृप्य पुरीतति शेत इति, तासु तदा भवतीति च, य एषोऽन्तर्हृदय आकाशस्तस्मिञ्छेत इति, सता सोम्य तदा सम्पन्न इत्यादीनि दहरदभ्रालार्कायबालाकीयानि विषयवाक्यान्युपन्यस्य किमेतेषां नाडीपुरीततत्परमात्मनां परस्परमिरपेक्षाणां सुषुप्तिस्थानत्वमुत परस्परसापेक्षतयैकस्येति संशये, परस्परनैरपेक्ष्यमयुक्तम् । तथा सति व्रीहियववद्विकल्पापत्त्या पक्षे बाधापत्तेः । नच नाडीषु सुप्तो भवति, पुरीतति शेते, य एषोऽन्तर्हृदय आकाशस्तस्मिञ्छेत इत्येकविभक्तिनिर्देशनैकार्थत्वाद् विकल्पस्यो-

चितत्वं शङ्क्यम्। प्रासादे शेते पर्यङ्के शेते इत्यादौ नानार्थत्वसमुच्चयोरप्येकविभक्तिदर्शनेन हेतोः साधारणत्वात्। तासु तदा भवति यदा सुप्तः स्वप्नं न कञ्चन पश्यति, अथास्मिन् प्राण एवैकधा भवतीति कौशीतकिश्रुतौ प्राणाख्यस्य परमात्मनो नाडीसमुच्चयावधारणात्। यत्र पुनः केवलनाडीनामेव सुषुप्तिस्थानत्वेन श्रावणं तत्रापि ब्रह्मणः प्रतिषेधाभावान्नाडीद्वारेण ब्रह्मण एव स्थानत्वस्य युक्तत्वात्। नच द्वारत्वे नाडीषु सुप्तो भवतीति सप्तमीविरोधः। सञ्चारस्थानत्वेन तदविरोधात्। गङ्गया सागरं गच्छतो गङ्गायां स्थितिवत् तदुपपत्तेः। तस्मान्नाडीब्रह्मणोः समुच्चयः। एवं पुरीतद्ब्रह्मणोरपि। पुरीततोऽपि ब्रह्मप्रक्रियायां सङ्कीर्त्तनात्। योऽन्तर्हृदय आकाशस्तस्मिञ्छेत इति प्रकृत्य, पुरीतति शेत इति कथनात्। हृदयाकाशस्य ब्रह्मत्वं तु दहराधिकरणे सिद्धम्। पुरीतत्तु हृदयवेष्टनम्। एवञ्च तद्वेष्टितो हृदयाकाशः प्राकारपरिक्षिप्तपुरवद् भवतीति हृदयाकाशे शयने पुरीततोऽपि समुच्चयो जात एवेति। एवञ्च श्रुतिषु स्थानत्रयकथनेऽपि नाडीपुरीततोर्द्वारमात्रत्वम्। ब्रह्मैव तु सुषुप्तिस्थानमित्युक्तम्। तत्र पुरीतत्समुच्चयं त्वनुमन्यामहे। एकवाक्यगतत्वात्। नाडीनां समुच्चयं तु न मृष्यामः। बृहदारण्यके ज्योतिर्ब्राह्मणे यत्र सुप्तो न कञ्चन कामं कामयते, न कञ्चन स्वप्नं पश्यति ता वा अस्यैताः हिता नाम नाड्य इति, अथ यत्र सुप्तो न कञ्चन कामं कामयते न कञ्चन स्वप्नं पश्यति तद्वा अस्यैतदात्मकाममाप्तकाममकामꣳ रूपं तद्यथा प्रियया स्त्रियेति नाडीपरमात्मभेदेन, अथ शब्दात् प्रकृतच्छेदेन च श्रुतस्य, यत्र सुप्तवाक्याभ्यासस्य विरोधात्। अभ्यासप्रकृतच्छेदाभ्यां सिद्धे सुषुप्तिस्थानभेदे विकल्पस्यापि प्राप्ततया दुष्टत्वाभावात्। ताभिः प्रत्यवसृप्येत्युक्तं नाडीषु सर्पण इवार्थादपि तत्प्राप्तेश्च। एवं सति कौशीतकीये, अथास्मिन् प्राण एवेति वाक्येऽपि विकल्पार्थक एवाथशब्दो ग्राह्यः। आनन्तर्यार्थकत्वेऽपि पूर्वापरकालभेदस्य प्राप्तत्वेन पूर्वकालिकस्य नाडीषु सुष्वापस्याबाधात्। अपरकालिकस्य प्राण एकीभावस्यापि भगवदिच्छाकृतप्रत्यवसर्पणतः सुखेन सिद्धेश्च। नच नाडीस्वापवाक्ये ब्रह्मणोऽप्रतिषेधात् प्राप्तिरिति वाच्यम्। आभ्यासिकभेदादेवार्थात् तत्प्रतिषेधसिद्धेः। अन्यथा तद्वैयर्थ्यप्रसङ्गस्य दुर्निवारत्वादिति। एवञ्च सुष्वापोत्तरकालीनस्मरणे-

अतः प्रबोधोऽस्मात् ॥ ८ ॥

प्रबोधे सन्देहः । प्रतियोन्याद्भवति बुद्धान्तायैवेति जीवसमान-

ऽपि कदाचित् सुखस्य स्वापविशेषणतया भानं कदाचिच्च नेत्यपि युज्यते । नच नाडीषु स्वापे प्रपञ्चदर्शनप्रसङ्गः । सुषुप्तौ कामाभावश्रावणेन मनसो लयावगमात् करणाभावेन मायिकप्रपञ्चानुत्पत्त्या बाह्यस्य च विप्रकृष्टतया करणलयेन च तदप्रसङ्गात् । अतो न दर्शनाभावार्थमपि सत्सम्पत्त्यपेक्षा । किञ्च । सूत्रकारस्यापि सुप्तिद्वैविध्यमेवाभिप्रेतम् । अन्यथा, तदभाव आत्मनि तच्छ्रुतेरित्येव सूत्रयेत् । तावतैव द्वैतदर्शनाभावपाप्मसंसर्गाभावयोः । सिद्ध्या नाडीचकारयोर्निर्देशस्य वैयर्थ्यात् । तेनैतत् सिद्धम् । नाडीपरिवर्त्तने स्वप्नदर्शनम् । तासां प्रान्तभागे पुरीतन्निकटे सुषुप्तिः । पुरीतदऽन्तर्हृदये आकाशे सत्सम्पत्तिरिति । ननु भवत्वेवं तथापि विकल्पस्य कथमदुष्टत्वमितिचेत् । उच्यते । विकल्पे हि प्राप्तप्रामाण्यपरित्यागोऽप्राप्ताप्रामाण्यस्वीकारः, परित्यक्तप्रामाण्यस्वीकारः, स्वीकृताप्रामाण्यपरित्यागश्चेति ब्रह्मवाक्यकोटौ दोषचतुष्टयम् । एवं नाडीवाक्यकोटौ दोषचतुष्टयं व्रीहियववाक्यवद्योजितेऽष्टौ दोषा इति हि भवतां मतम् । तत्र प्रामाण्याप्रामाण्ययोः स्वरूपं विचारणीयम् । किं सदर्थबोधकत्वं प्रामाण्यमसदर्थबोधकत्वम् अप्रामाण्यम्, उत बोधकत्वं प्रामाण्यमबोधकत्वमप्रामाण्यम्, अथवा अनुष्ठापकत्वं प्रामाण्यमननुष्ठापकत्वमप्रामाण्यमिति । तत्र नाद्येन । वाक्यद्वयेनाऽपि सदर्थबोधस्य जायमानतया तत्त्यागस्याभावेनासदर्थबोधकत्वस्य काप्यनङ्गीकारेण तत्कृतदोषाणामत्राभावात् । अत एव न द्वितीयेन । नापि तृतीयेन । वाक्यद्वयस्यापि सिद्धार्थपरतया अनुष्ठापकत्वस्याभावेन त्याज्यत्वस्य तत्रायोगात् । अननुष्ठापकत्वस्य सर्वसम्मतत्वेन विकल्पानङ्गीकर्त्तृमतेऽपि तुल्यतया तत्र पर्यनुयोगानवकाशात् । तस्मात् पूर्वोक्तमनवद्यम् ॥ ७ ॥ २ ॥

अतः प्रबोधोऽस्मात् ॥ अधिकरणप्रयोजनमाहुः । * प्रबोधे सन्देह इति * । तथाच तन्निरासायेदमधिकरणमित्यर्थः । विषय-

धर्मप्रकरणे निरूपितम् । ततो नाडीभ्यः पुनर्हृदयदेशं गत्वा भगवतो वा समागत्य जागर्तीति ? आहोस्विद् यत्र स्थितस्तत एव जागर्तीति ? । तत्र श्रुत्यनुरोधाद् हृदयदेशमागत्य जागर्तीत्येवं प्राप्ते उच्यते । अतो नाडीभ्य एव प्रबोधः । गर्तपतितस्य प्रबोधे हि

वाक्यमाहुः । * प्रतियोनीत्यादि * इदं बृहदारण्यकीयज्योतिर्ब्राह्मणस्थम् । स वा एष एतस्मिन् सम्प्रसादे रत्वा चरित्वा दृष्ट्वैव पुण्यं च पापं च प्रतिन्यायं प्रतियोन्याद्रवति बुद्धान्तायैवेति । अर्थस्तु, स प्रकृतो जीवात्मा वै निश्चयेन एषः स्वयञ्ज्योतिः । एतस्मिन् सम्प्रसादे, सम्यक्प्रसीदत्यस्मिन्निति सम्प्रसादः सुषुप्तिस्थानं तस्मिन् सम्प्रसादे रत्वा क्रीडित्वा सता सम्परिष्वज्य चरित्वा, चर गतिभक्षणयोः । तदानन्दं भुक्त्वा दृष्ट्वैव पुण्यं च पापं च । चकारात् तदुभयफलभूते सुखदुःखे स्वाप्ने नाडीष्वनुभूय, प्रतिन्यायम्, आयो गमनं नितरामायो न्यायः पूर्वस्माद् गमनात् प्रातिकूल्येन गमनं प्रति न्यायस्तद्यथा स्यात् तथा प्रतियोनि, यतः सम्प्रसादं सम्प्रागतस्तत्स्थानं योनिस्तल्लक्ष्यीकृत्य आद्रवत्यागच्छति बुद्धान्ताय जागरणायेति ।

अन्ये तु रमणं स्वरूपानन्दानुभवः । आनन्दभुगिति श्रुतेः । चरणं सुषुप्तावीश्वरसम्पत्तिः । सता सौम्य तदा सम्पन्नो भवतीति श्रुतेः । पुण्यदर्शनं त्वानन्दानुभवः । तस्य तत्फलत्वात् । सुखमहमस्वाप्समित्यनुभवात् । पापदर्शनं त्वज्ञानानुभवः । तस्य तत्फलत्वात् । न किञ्चिदवेदिषमित्यनुभवादि, नेति श्रुतेरित्याहुः । तदग्रे विचारणीयम् । संशयाकारमाहुः । * तत इत्यादि * । * भगवतो वा समागत्येति * । भगवतः सकाशाद् हृदयदेशं समागत्य । पूर्वपक्षमाहुः । * तत्रेत्यादि * । श्रुतौ चरित्वा प्रतिन्यायं प्रतियोन्याद्रवति बुद्धान्तायेति गमनार्थकधातूत्पन्नक्त्वाप्रत्ययेन प्रतियोन्याद्रवणात् पूर्वकाले गमनं श्राव्यते । अतस्तदनुरोधात् स्वस्थानं हृदयदेशमागत्यैव जागर्तीत्येवं प्राप्त इत्यर्थः । सिद्धान्तं व्याकुर्वन्ति । * अत इत्यादि * श्रुतौ हि प्रतिन्यायमाद्रवणमुक्तम् । तच्चागमनक्रियारूपम् । तादृशी च

ततो गमनम् । प्रतियोन्याद्रवणन्तु भगवत इति । किञ्च । प्रबाधोऽस्माद् । अस्मादात्मनः सकाशादेव प्रबोधः । प्रिययेव सम्परिष्वक्तस्य बोधाभावे कथमागमनम् । अत एव सम्परिष्वक्तो निबिडनिद्रः । तस्माद् यत्रैव तिष्ठति तत एव प्रबोध इति सिद्धम् ॥ ८ ॥

स एव तु कर्मानुस्मृतिशब्दविधिभ्यः ॥ ९ ॥

किञ्चिदाशङ्क्य परिहरति । ननु प्रिययेव प्राज्ञेनात्मना परिष्वक्तस्य ब्रह्मलोकं गतस्य प्रबोधेन ज्ञाने मुक्त एव भवेन्न तु पुन-

क्रिया, न जागरणं विनोपपद्यते । अतः प्रतिकूलागमनरूपाज्जागरणलिङ्गाच्छ्रुतिभ्य एव प्रबोधः । युक्तं चैतत् । गर्त्तपतितस्य प्रबोध एव ततो गमनं लोके यतो दृश्यते । न च चरित्वेत्यस्य विरोधः । चर गतिभक्षणयोरिति भक्षणार्थस्यैव तत्र ग्राह्यत्वात् । आनन्दभुगिति श्रुत्या भोगस्य तत्रोक्तत्वादिति । नच तत्र प्रबुद्धोऽन्यत्र कुतो न गच्छतीति शङ्कनीयम् । श्रुत्यन्तर इन्द्रियाणां यथास्थानं विप्रतिष्ठावदत्र जीवस्य प्रतियोन्याद्रवणं भगवत एव । तस्यैव प्रेरकत्वात् । किञ्च । प्रतियोन्याद्रवणवत् प्रबोधोऽपि भगवद्धेतुकः । न हि स कर्मणेति वक्तुं शक्यम् । अनन्वागतं पुण्येनानन्वागतं पापेनेति श्रुतेः । किञ्च । तत्र प्राज्ञेन सम्परिष्वक्तः प्रियया स्त्रियेव । न हि तादृशस्य बोधाभावे ततो निर्गत्यागमनं सम्भवति । अत एव सम्परिष्वक्तो निबिडनिद्रः । यदा हि भगवता परिष्वङ्गस्त्यज्यते तदाऽयं प्रबुध्यते । प्रतियोन्याद्रवति च । एवं सति तदभिप्रायाण्येव, सत आगत्य न विदुः सत आगच्छामह इत्यादीनि वाक्यानि । न तु स्थानान्तराभावाभिप्रायाणि । स्थानान्तरसद्भाव उपपत्तेरुक्तत्वात् । अतो यत्रैव स्वपिति तत एव प्रबुध्यते, न तु हृदयदेशमागत्येति सिद्धम् ॥ ८ ॥

स एव तु कर्मानुस्मृतिशब्दविधिभ्यः ॥ सूत्रमवतारयन्ति । * किञ्चिदित्यादि * एतेनाधिकरणान्तरत्वं निवारितम् । तुशब्दव्याख्यानमुखेन शङ्कां व्याकुर्वन्ति * नन्वित्यादि *। अत्र समायात्वि-

शागच्छेत्। अतो भगवदिच्छया देहनिर्वाहाय तत्स्थाने नियुक्तोऽन्य एव जीवः समायातु । अन्यतः प्रबोधे तु स एव । व्यवहारस्तु तावता सेत्स्यति । मुक्त्यर्थं प्रयत्नस्तु न कर्तव्य इत्याशङ्क्य परिहरति तुशब्दः । अस्मादपि प्रबोधे स एव । कुतः ? । कर्मानुस्मृतिशब्दविधिभ्यः । चत्वारो हेतवः । लौकिकवैदिकयोर्ज्ञानकर्मभेदात् । तत्र लौकिके कर्मणि सामिकृत[illegible]णः शेषसमापनात् । न हि कश्चिदपि सुषुप्तप्रतिबुद्धः सामिकृतं न समापयतीति क्वचित् सिद्धम् । तथाऽनुस्मृतिः । न हि पूर्वदृष्टं न स्मरतीति क्वचित् । सिद्धम्।शब्दाश्च, पुण्यः पुण्येन कर्मणा भवति पापः पापेन, क्वैष तदाऽभूत्, कुत एतदागादिति । तथा सति सम्पद्येत्यादयश्च, विधयश्च श्वोभूते ब्रह्माणं वृणीते, श्वोभूते शेषं समाप्नुयात्, एक एव यजेत, द्वादशरात्रीर्दीक्षितः स्यादित्यादि, यः कामयेत वीरो

त्यन्तमेक आक्षेपः । अन्यत इत्यादिस्त्वन्यः । तथाच लाघवाद् द्वितीयः पक्ष एवादर्तव्य इति युक्तम् । किञ्चान्यस्मिञ्जीवे तत्रागते पितृपुत्रभर्तृभार्यादिव्यवहारविघातापत्तौ स भगवता योगिप्रवेशन्यायेन सेत्स्यतीति कल्प्यम् । किञ्च । मुक्त्यर्थयत्नस्तु न कर्तव्यः । निद्रयैव तत्सिद्धेः । तेन साधनशास्त्रवैफल्यम् । अन्यतः प्रबोधे तु न कश्चिदपि दोष इति स एवादर्तव्य इत्याशङ्क्येत्यर्थः । परिहारं व्याकुर्वन्ति । * अस्मादित्यादि * सिद्धमित्यन्तेन * लौकिकं हेतुद्वयमुक्तम् । वैदिकं हेतुद्वयं व्याकुर्वन्ति* शब्दाश्चेत्यादि * । तथाच सौषुप्तिकसत्सम्पत्त्या मुक्तौ पुण्यपापात्मकफलाभावादुक्तवाक्यं विरुध्येत । क्वैष इत्यत्राप्येष इत्यनेन सुप्तम्, आगतं चैकमेव परामृशति । तदपि विरुध्येत । सति सम्पद्येत्यत्रापि सर्वासां प्रजानामज्ञानं वदति । यदि ता मुक्ताः स्युस्तदा अज्ञानोक्तिरपि विरुध्येत । अत एते शब्दाः सुप्तप्रबुद्धस्यैकस्यैव ज्ञापकाः । एवं विधयोऽपि । ननु भवत्वेवमेकस्तथापि भगवत एव प्रबोधे मुक्त्यापत्तिः कथं परिहर्तव्येत्यत

म आजायेतेत्यादयः । भगवतैव मर्यादारक्षार्थं तथा करणम् । पूर्वपक्षेषूक्तयो दुर्बलाः । तस्मात् स एव प्रतिबुद्ध्यते ॥ ९ ॥

मुग्धेऽर्द्धसम्पत्तिः परिशेषात् ॥ १० ॥

किञ्चिदाशङ्क्य परिहरति । ननु यत्र कर्मानुस्मृतयो न सन्ति तत्राऽन्यो भविष्यति । क्वचिन्मूर्च्छादिविशेषे सर्वस्मृतिनाशेन मुग्धभावदर्शनात् । तत्र यथा लौकिकवैदिकव्यवहारास्तथाऽन्यत्रापि भविष्यन्ति । अनुस्मरणादयश्च बुद्धिवृत्तयः । गङ्गाप्रवाहजलस्य गङ्गावद् य एव चिदंशस्तत्रायाति स एव तथा भवतु, किं स एवेति निर्बन्धेनेत्याशङ्क्य परिहरति । मुग्धे मुग्धभावे अर्द्धसम्पत्तिरे-

आहुः । * भगवतेत्यादि * । अयमर्थः । नायमात्मेति श्रुत्या भगवज्ज्ञानं प्रति वरणमेव साधनम् । तत्र मर्यादायां साधनद्वारैवेति मर्यादारक्षार्थं भगवता बोधसमये मुक्त्यजनकस्वाज्ञानकरणाद्, न मुक्तिरिति शेषः । सति सम्पद्य न विदुः सति सम्पद्यामह इत्यादिश्रुत्या तथा निश्चयात् । अतः पूर्वपक्षयुक्तीनां दुर्बलत्वाद् भगवतः सकाशात् प्रबोधेऽपि स एव प्रबुध्यत इत्यर्थः ॥ ९ ॥

मुग्धेऽर्द्धसम्पत्तिः परिशेषात् ॥ सूत्रमवतारयन्ति । * किञ्चिदित्यादि * एतदेव विभजन्ते * नन्वित्यादि * यत्रैते हेतवः सन्ति तत्र स एव भवतु । यत्र पुनरैक्यसाधका एते हेतवो न सन्ति, यथा मूर्च्छाविशेषनिवृत्त्यनन्तरमतिमुग्धे अमरुनामके राजनि तद्देहे शङ्कराचार्यजीवप्रवेशस्य लोके प्रसिद्धेः । अतस्तादृशे मुग्धे यथा लौकिकवैदिकव्यवहारास्तथा सौषुप्तिकेऽप्यन्यजीवे भविष्यन्ति । किञ्च । अनुस्मृत्यादयो बुद्धेर्वृत्तयस्ता जाग्रत्यपि नाना भवन्ति । अतो गङ्गाप्रवाहे पतितस्य जलान्तरस्यापि यथा गङ्गावद् व्यवहारस्तथा य एव चिदंशस्तस्मिन् बुद्धिवृत्तिप्रवाह आयाति, स एव पूर्वकर्मसमापनकर्ता भवतु । एवं शब्दा विषयाश्च बुद्ध्यैक्यमादायैव नेतव्या इति लौकिकवैदिकव्यवहारसिद्धौ किं स एव समायातीति निर्बन्धेनेत्याशङ्क्य परिहरतीत्यर्थः । परिहारं व्याकुर्वन्ति । * मुग्ध इत्यादि *

च, न सर्वा। न हि मुग्धस्य यज्ञादावधिकारोऽस्ति। पूर्वप्रवृत्तानि तु जीवनाधिकारात् क्रियन्ते। लौकिकव्यवहारोऽपि नापूर्वः सिद्ध्यति। पूर्वोक्तहेतुसद्भावे तु न कोऽपि दोषः। अतो मुग्धे अर्द्धसम्पत्तिः पूर्वैव, नोत्तरा। कुत एतत्। परिशेषात्। स एव वा न वेति निश्चयप्रमाणानामभावादर्थात् सन्देहोऽवशिष्यते। तस्मात्

मूर्च्छाद्यनन्तरं जीवतो मुग्धभावे अर्द्धसम्पत्तिस्तत्तदितरानिश्चायिका साधारण्येव बुद्धिर्विचारकस्य भवति, न सर्वा, नान्यतरनिश्चायिकेत्यर्थः। कथमर्द्धेत्याकाङ्क्षायामेतदेव व्युत्पादयन्ति। * न हीत्यादि *। * मुग्धस्येति * मूर्च्छोपरतावपि निवृत्तपूर्वसंस्कारस्य। अयमर्थः। शास्त्रार्थवत्त्वाधिकरणे कर्तृत्वं जीवगतमेव, न तूपाधिगमिति स्थितम्। अतः शब्दा विधयश्च जीवमेव विषयीकुर्वन्ति। तत्रार्थी समर्थो विद्वानित्यादिनोक्तो यो यज्ञादावधिकारः स मुग्धस्य तस्यापि नास्त्यर्थित्वाद्यभावादतोऽपूर्वाणि न क्रियन्ते। पूर्वप्रवृत्तानि त्वग्निहोत्रादीनि जीवनाधिकारात् क्रियन्ते। एवं लौकिकव्यवहारोऽपि पूर्व एव निर्वहति, नापूर्वः कोऽपि सिध्यति। असिद्धे च तस्मिंस्तत्र स वा, अन्यो वेति निर्णेतुं न शक्यते। लोके अमरुशरीरे अन्यस्येव। ब्रह्मवैवर्त्तब्रह्मखण्ड उपबर्हणगन्धर्वशरीरे तस्यैव प्रवेशस्मरणात्। वसिष्ठोपदिष्टविस्मृतमन्त्रपूजादेस्तत्पत्न्या बोधनेनातिमुग्धताया अपि स्मारणाच्च। अतो यत्र मुग्धभावानन्तरं कर्मानुस्मृत्यादिहेतूनां सद्भावस्तदा तु स एव तत्र जीव इति न कोऽपि शब्दादिविरोधदोषः। यत्र पुनरनुस्मृत्याद्यभावस्तत्र, अत उक्तदोषाद् हेतूनां पूर्वैव सम्पत्तिर्नोत्तरेत्यर्द्धैव विचारकस्य बुद्धिरित्यर्थः। अत्र पृच्छति। * कुत इत्यादि * एतद् अर्द्धमपि कुत इत्यर्थः। तत्रार्द्धसत्तायां हेतुं विवृण्वन्ति * स एव वा न वेत्यादि *। प्रसक्तप्रतिषेधे, यः प्रसक्तस्तदप्रतियोगी स परिशेषः। प्रकृते च, स एवायं न वेति सन्देहे एकतरनिश्चयजनकप्रमाणानामभावात् सन्देह एवार्थान्निषेधाप्रतियोगित्वेनावशिष्यते। अतः स एव परिशेष इत्यर्थः। सिद्धमाहुः। * तस्मादित्यादि *। उक्तविधात् परिशेषरूपात्सन्देहान्मुग्धेऽर्द्धप्रतिपत्तिरर्द्धं ज्ञानं विचारकस्य तस्मादेव पूर्वा सम्पत्तिर्न तु नि-

सन्देहान्मुग्धे अर्द्धप्रतिपत्तिः । न तत्र प्राणायनविघातकृता मूर्च्छा विचार्यते । तस्याः प्राणधर्मत्वात् । यथा बाल्यं शरीरधर्मः। व्यर्थश्च विचारः । जीवावस्था एव हि विचार्यन्ते । केवलसाक्षिवादस्तु न ब्रह्मवादः ।

प्रयात् । अतो मुग्धत्वकथनेन न सौषुप्तिकसिद्धान्तभङ्ग इत्यर्थः । किञ्चात्र प्रतिपत्त्यादिपदमनुक्त्वा यत् सम्पत्तिपदमुक्तं तेन मुग्धे मूर्च्छितेऽर्द्धसम्पत्तिः। यथा नाडीषु सतो नैकट्याद् दुःखाभावमात्ररूपाऽर्द्धसम्पत्तिस्तथेति बोध्यते । तेन कालीयदमनस्थले मूर्च्छितस्यार्द्धसम्पत्त्या इन्द्रियाणां प्राणानां च पुनरागमनं यदुक्तं तदपि न विरुध्यत इति बोधितम् । अनुस्मृत्या च स एव जीव इत्यपि । अविचारस्तु जीवावस्थाभावत्वादेवेति च । एवमत्र प्रासङ्गिकपरिहारेण सुषुप्तः प्रबुद्धः स एव न त्वन्य इति निर्णीतम् ।

अन्ये तु अस्मिन् सूत्रे मुसलाद्यभिघातजन्यां मूर्च्छां विचारयन्तो, जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तमिति तिस्रोऽवस्था बृहदारण्यके जीवस्योक्ताः पूर्वं विचारिताः।उत्क्रान्तिश्चतुर्थी, साऽग्रे विचारयिष्यते । इयं तु न जाग्रत्स्वप्नयोरन्तर्भवन्ति । ज्ञानाभावात् । नापि सुषुप्तौ । निमित्तभेदादाकारभेदाच्च । नापि मरणे प्राणोष्मणोरुपलम्भात् । अतः परिशेषादियं पञ्चमीत्याहुः । तद् दूषयन्ति । * न तत्रेत्यादि * तत्रावस्थासु इन्द्रियादिस्थानभूतगोलकाभिघातकृता मूर्च्छा तु न विचार्यते । तस्याः प्राणानां स्वस्थानपरित्यागेन जायमानतया प्राणधर्मत्वात् । अतो यथा बाल्यं शरीरधर्मो न विचार्यस्तथेयमपि । किञ्चायं व्यर्थो विचारः । यथा भवन्मते नाड्यः पुरीतद्वा सुषुप्तिस्थानमिति विज्ञानेन न किञ्चित्प्रयोजनं तथैतज्ज्ञानेनापि न किञ्चित् प्रयोजनम् । यत् पुनर्मामत्याम् एतस्या अवस्थान्तरत्वे तत्प्रविलयाय यत्नान्तरमास्थेयमित्येतद्विचारप्रयोजनमुक्तम् । तदपि तदा युज्येत यदि सूत्राणि संसारव्यवहाराय प्रवृत्तानि स्युः । आराज्ज्ञानोपयोगस्तु शरीरायोग्यस्याप्यस्तीति वयसः स्थापनमपि सूत्रे विचारयेत् । अतो न किञ्चिदेतत् । नच जीवस्य केवलं साक्षित्वात् सर्वा अप्यवस्थास्तदुपाधीनामेवेति प्राणावस्थारूपाया अस्या अपि विचारे को दोष

तस्मादेक एव जीवः स्वप्नादिदोषसम्बन्धरहितस्तादृशजन्मयुक्तो
भगवज्ज्ञानरहितो ज्ञानाधिकारीति सिद्धम् ॥ १० ॥

इति वाच्यम् । यतः केवलसाक्षिवादो न ब्रह्मवादः । सुषुप्त्युत्क्रान्त्योर्भेदेनेत्यत्र सम्यङ् निवारितत्वात् । अतोऽस्या जीवावस्थात्वाभावाद् वृथैवैतद्विचार इत्यस्य सूत्रस्य सुषुप्त्यधिकरणशेषत्वमेव युक्तमित्यर्थः ।

भास्कराचार्यैस्तु केवलसाक्षिवादेऽन्यद् दूषणमुक्तम् । येषामीश्वर एव साक्षात् संसारीति दर्शनं, तेषां न पूर्वपक्षोऽवकल्पते, न सिद्धान्त इति । तथाच, स एव त्विति सूत्रवैयर्थ्यापात इति तेषामाशयः । सिद्धमाहुः । * तस्मादित्यादि * । यस्मादस्मिन्नधिकरणे यः सुषुप्तो भवति स एव प्रबुध्यते इति सिद्धम् । पूर्वाधिकरणे च स्वप्नादेर्मिथ्यात्वम् । पूर्वपादे च योग्यशरीरावाप्तिप्रकारः सिद्धस्तस्मादेक एवेत्यादिना यदुक्तं तत् सिद्धमित्यर्थः ।

भिक्षुस्तु, एतां मूर्च्छां सुषुप्तिविशेषत्वेनाङ्गीकृत्य मुग्धे अस्पष्टज्ञाने पुरुष अर्द्धसम्पत्तिरूपा सुषुप्तिर्भवति । यथा सम्प्रज्ञातासम्प्रज्ञातभेदेन योगो द्विविधो भवति, तथा सुषुप्तिरपीति । इमां च ब्रह्मण्यर्द्धसम्पत्तिरूपां सुषुप्तिमधिकृत्य, आनन्दभुक् चेतोमुखः प्राज्ञः । जाग्रत्स्वप्नसुषुप्त्यादि प्रपञ्चं यत् प्रकाशत इत्यादिश्रुतयः प्रवृत्ता इत्याह । तन्न । श्रुतीनां या प्रवृत्तिः सा नाडीषु सुषुप्तिमादायाप्युपपद्यमाना न मोहावस्थामपेक्षत इति न श्रुतिभ्यस्तत्रान्तर्भावः शक्यवचनः । सुखदुःखमोहानुस्मृतीनां रोमहर्षवेपथुवैकृत्यादीनां च दर्शनेन सुषुप्तेः सकाशाद् भेदस्य स्वयमेवाङ्गीकारात् तस्याः सुषुप्तावन्तर्भावेऽपि हेत्वभावः । नचायोगिनां जीवद्दशायां बृहदारण्यकेऽवस्थात्रयस्यैवोक्तत्वाज्जाग्रत्स्वप्नयोर्वैलक्षण्ये परिशेषात् सुषुप्तावन्तर्भाव इति युक्तम् । परिशेषस्य मरणार्द्धसम्पत्तावपि तौल्यात् । नच पुनरुत्थानान्न मरणेऽन्तर्भाव इति वाच्यम् । नामभ्रान्त्या यमदूतनीतानामपि पुनरुत्थानात् । षष्ठस्कन्धे चित्रकेतुसुतस्य पुराणान्तरेषु सावित्रीपत्युः सत्यवतश्च पुनरुत्थानकथनाच्च । अतो मरणं सर्वप्राणदेहसम्बन्धापरतिः, मूर्च्छा तु सूक्ष्मप्राणदेहसम्बन्धावस्थिति-

न स्थानतोऽपि परस्योभयलिङ्गं सर्वत्र हि ॥ ११ ॥

इदानीं विषयनिर्द्धारार्थं ब्रह्मस्वरूपं विचार्यते । तत्र प्रथम-मन्योन्यविरुद्धवाक्यानां निर्णयः क्रियते । तदर्थमेतावत् सिद्धम् । समन्वयाविरोधाभ्यामेकमेव ब्रह्म प्रतिपाद्यत इति । तत्र यथा कार्यविरोधः परिहृत एवं ब्रह्मधर्मविरोधोऽपि परिहरणीयः । अन्य-

रिति रामानुजाचार्योक्तमेवात्र युक्तम् । परमेतद्विचारस्यात्र प्रयोजनं तैरपि नोक्तम् ।

माध्वास्तु भिक्षुवदेवाङ्गीकुर्वन्ति ॥ १० ॥ ३ ॥

न स्थानतोऽपि परस्योभयलिङ्गं सर्वत्र हि ॥ प्रस्तूयमानस्य ग्रन्थस्य सङ्गतिं वदन्तः प्रयोजनमाहुः । * इदानीमित्यादि । * ज्ञानाधिकारिविचारोत्तरं ज्ञानविषयनिर्द्धारो युक्त इति तदर्थमव-सरसङ्गत्या ब्रह्मणो विवक्षितज्ञानविषयस्य स्वरूपं पादशेषेणाग्रिम पादेन च विचार्यत इत्यर्थः । एतेन विचारेणोपनिषदां ब्रह्मबोधकता-प्रकारो ज्ञातो भविष्यतीति तदर्थोऽयं विचार इति बोधितम् । नन्वस्मिन्नधिकरणे वाक्यविचारो दृश्यते, न तु स्वरूपस्येत्याशङ्क्य एतदधिकरणप्रयोजनमाहुः । * तत्र प्रथममित्यादि * । * प्रथम-मिति * । स्वरूपविचारात् पूर्वम् । ननु ब्रह्मस्वरूपनिर्णयः प्रथमाध्याये कृतो विरुद्धवाक्यनिर्णयश्च द्वितीयाध्याय इति किं पुनस्तन्निर्द्धार-णादिनेत्यत आहुः । * तदर्थमित्यादि * । * तदर्थमिति * । स्व-रूपनिर्द्धारार्थम् । तथाच कार्यमन्यस्य न भवति, किन्तु सर्वं ब्रह्मण एव कार्यमिति तत्र निर्द्धारात् सर्वत्र वेदान्तेष्वेकमेव ब्रह्म प्रतिपाद्य-त इत्येतावत् सिद्धम् । द्वितीयोक्ताविरोधपरिहारोऽपि तद्विषयनिर्द्धा-रार्थत्वेनैव फलितो, न तु ब्रह्मस्वरूपनिर्द्धारार्थत्वेन ब्रह्मधर्मविरोधस्या-ऽपरिहृतत्वात् । अतस्तत्र यथा कार्ये अन्यजन्यत्वकृतो विरोधः कार-णैक्यनिर्द्धारार्थं परिहृत एवं कारणभूतब्रह्मस्वरूपनिर्द्धारार्थं ब्रह्म-धर्मविरोधोऽपि परिहरणीयः । अन्यथा सधर्मकं, निर्धर्मकं वा, जीव-

थाऽबोधकता स्यात् । तत्र स्वगतधर्माणामविरुद्धानामग्रिमे पादे विचारः । जडजीवधर्मत्वेन प्रतीतानामत्र विचारः क्रियते । तत्र क्वचिज्जडजीवधर्मा भगवति बोध्यन्ते, क्वचिन्निषिध्यन्ते । यथा, सर्वकर्मा सर्वकामः । नचैते जीवधर्मा एव न भवन्तीति वाच्यम् । उच्चावचकर्मणां कामानां च जीवगतत्वप्रतीतेः । नेतरोऽनुपपत्तेरिति सर्वत्र वैलक्षण्यस्योक्तत्वात् । कार्यविशेषधर्माणां कारणे वक्तुमशक्यत्वात् । नच कारणधर्मा एव सर्वे कार्ये अंशे वा प्रतीयन्त इति वाच्यम् । अस्थूलमनण्वित्यादिवाक्यैः प्रापञ्चिकसर्वधर्मवैलक्षण्यस्योक्तत्वात् ।

वत् सदोषं वा, यावद्दोषरहितं वेत्यादिसन्देहानपायादबोधकता वाक्यानां स्यात् । अतस्तन्निवृत्त्यर्थमिदं निर्द्धारणमित्यर्थः । एवं विचारावश्यकत्वं प्रतिपाद्य तत्राऽवान्तरविषयं विभजन्ते * तत्र स्वगतेत्यादि * । * अविरुद्धानामिति * । परस्परविरुद्धत्वेऽपि भगवदीयत्वेन प्रतीततया स्वरूपाविरुद्धानाम् । एवं विषयं विभज्य प्रस्तुताधिकरणविषयादिकमाहुः । * तत्र क्वचिदित्यादि * । निषिध्यन्त इति * । अस्थूलादिवाक्येषु निषिध्यन्ते । तथाच विरुद्धवाक्यद्वयदर्शनात् संशयः । किमुभयलिङ्गं ब्रह्मान्यतरलिङ्गं वेति । पूर्वपक्षमाहुः । * नचेत्यादि *। प्रकरणाऽवरुद्धत्वान्नेति न वाच्यमित्यर्थः । तत्र हेतुः * । उच्चावचेत्यादि * । * प्रतीतेरिति * । प्रत्यक्षादेव प्रतीयमानत्वात् । नच श्रुत्यपेक्षया लौकिकप्रमाणस्य निर्बलत्वात् तस्य भ्रान्तत्वमिति वाच्यम् । नेतरोऽनुपपत्तेरित्यादिसूत्रेषु सर्वत्र जीववैलक्षण्यस्योक्तत्वात् सर्वकामत्वादीनां ब्रह्मधर्मत्वे जीवसालक्षण्यापत्त्या शास्त्रस्यापि विरोधात् । कार्यकारणव्यवहारभङ्गापत्त्या कार्यविशेषधर्माणां कारणं वक्तुमशक्यत्वात् । शेषं स्फुटम् । तथाच धर्मविधेरुपासनार्थतयोपचारादपि नेतुं शक्यत्वान्निषेधस्य तु प्रयोजनान्तरशून्यतया स्वरूपबोधनमात्रफलकत्वेनान्यथा नेतुमशक्यत्वान्निर्विशेषलिङ्गमेव प्रतिपत्तव्यमिति प्रा-

अत्र केचिदविरोधमेवमाहुः । सर्वत्र कारणत्वाद् भगवानस्ति । ततश्च अस्थूले अस्थूलोऽनणावनणुरुच्चावचकर्तर्युच्चावचकर्ता उच्चावचकामे उच्चावचकामः पृथिव्यां सर्वगन्धो जलादावगन्धः । एवं रसादिषु । एवं स्थानतः परस्योभयलिङ्गमुपपद्यते । अथवा कारण एव रूपमरूपं चावच्छेदभेदेन अचिन्त्यसामर्थ्याद्वा । अन्यथा असतः सज्जननप्रसङ्ग इति अपिना संगृहीत इति । एतदुभयमपि न । कुतः? सर्वत्र हि । सर्वत्रैवैतादृशं रूपं भगवत उपदिश्यते । हि युक्तोऽयमर्थः । भगवत्स्वरूपप्रतिपादकानि हि एतानि वाक्यानि,

सम । तत्र सूत्रं व्याकुर्वन्ति । * अत्रेत्यादि * । केचिद् ब्रह्मवादैकदेशिन ऋषयो वक्ष्यमाणरीत्योभयलिङ्गाऽविरोधं व्युत्पादयन्ति । * यतो वा इमानि. सदेवसौम्येत्यादिभिर्भगवत उपादानत्वस्य सिद्धत्वात् सर्वत्रोपादेये कार्ये भगवानस्तीत्यविवादम् । ततश्च यथा पार्थिवकारणभूता पृथिवी घटपटस्तम्भादिषु कार्येषु निमित्तवशात् तत्तद्रूपतां धत्ते, तथा भगवानप्यस्थूलादिषु द्रव्येषु रसादिषु च गुणेषु तत्तद्रूपतां धत्ते इत्येवं स्थानधर्मरूपं तत्तल्लिङ्गं परस्मिन् भासत इति परस्योभयलिङ्गमुपपद्यत इत्येकं मतम् । अथवेत्यादिनोक्तं द्वितीयं मतम् । * अवच्छेदभेदेनेति * । अवच्छिद्यत इत्यवच्छेदः प्रदेशास्तेन । तत्र युक्तिस्त्वचिन्त्यसामर्थ्यम् । भाष्ये वाशब्दो वाक्यालङ्कारे । पूर्वोक्तरीत्याऽन्यथाऽङ्गीकारे तु स्थानस्य कार्यत्वात् स धर्मस्तत्र तत्र स्थाने कुत आगत इति विमर्शे कारणस्य तद्धर्मवत्ताभावेन कार्ये तस्यासतः सत्ता स्यात् । तस्मात् तन्निहायैवं तत्तदवच्छेदभेदेनाचिन्त्यसामर्थ्यादुभयलिङ्गत्वमुपपादनीयमिति । तदिदमपिना संगृहीतम् । एवं स्थानतोऽपीतिपदद्वयेन तदुभयमनुवदन्निषेधति, नेत्यनेन । तत्र हेतुः । * सर्वत्रेति * तं व्याकुर्वन्ति । * सर्वत्रेत्यादि * ननु तत्तद्वाक्येषु तत्तल्लिङ्गताया एव श्रवणात् सर्वत्रैतादृशरूपोपदेशस्य चाश्रवणात् कथं युक्तत्वमित्याकाङ्क्षायां तद् व्याकुर्वन्ति । * भगवदित्यादि । * एतानीति * सर्वकर्मत्वास्थूलत्वादिबोधका-

न त्वनुवादकानि। वैयर्थ्यापत्तेः। अचिन्त्यत्वे ज्ञानानुदयः। तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति, भक्त्या मामभिजानाति यावान् यश्चास्मि यादृशः, ततो मां तत्त्वतो ज्ञात्वा विशते तदनन्तरमिति ज्ञानानन्तरमेव सायुज्यप्राप्तेः। नच यस्यामतं तस्य मतं मतं यस्य न वेद सः, अविज्ञातं विजानतां विज्ञातमविजानतामिति वाच्यम्। शास्त्रानारम्भप्रसङ्गात्। अयं च विरोधः परिहरणीयः। सर्वे हि विरोधा अत्र चिन्त्यन्ते। नापि तत्तदुपादानभूतप्रदेशविशेषेणाविरो-

नि। तथाहि। सर्वकर्मत्वादिवाक्यं तावत्, अथ खलु क्रतुमयः पुरुष इति क्रतूपदेशं प्रकृत्य शाण्डिल्यविद्यायाम्, एष म आत्माऽन्तर्हृदय एतद् ब्रह्मैतमितः प्रेत्य सम्भवितास्मीत्युपसंहारे तत्क्रतुविषयं ब्रह्मैव बोधयति। क्रतुश्चात्र नोपासना। शब्दान्तरात्। अन्यथा तद्वैयर्थ्यप्रसङ्गात्। किन्तु मननम्। एवमन्यान्यपि वाक्यान्यणोरणीयानित्यादीनि जीवव्यतिरिक्तमात्मतत्त्वं विषयीकुर्वन्तीत्यस्थूलादिवाक्यवत् प्रमाणान्तरानवगतभगवत्स्वरूपप्रतिपादकानि। न त्वनुवादकानि। यदि हि तेषां स्थानगतधर्मानुवादकत्वं स्यात् तदा तैर्ब्रह्मज्ञानाभावात् तेषां वैयर्थ्यमेव स्यात्। न ह्यौपाधिकानां धर्माणां तद्रूपतया ब्रह्मणो वा ज्ञानं मुक्त्यर्थमिति वक्तुं शक्यम्। तथा सति दर्शनान्तरीयज्ञानादपि सा स्यात्। ततश्च शास्त्रवैयर्थ्यापत्तिः। नापि यथाकथञ्चिच्छाखाचन्द्रन्यायेन ब्रह्मप्रतिपत्त्यर्थम्। तथा सति परस्परविरुद्धान् धर्मान्न बोधयेयुः। प्रतिपत्तिजननप्रतिबन्धकत्वात्। किञ्चास्मिन् वाक्येऽनुवादकत्वं सम्भवत्यपि न। ज्यायानाकाशादित्युक्तेः। न हि लोके आकाशाज्ज्यायः किञ्चिदस्ति स्थानं, येन तद्वशाद् ब्रह्मणि तदनूद्येत। दिक्कालात्मनां तत्समत्वात्। एवं सांख्यादिदृष्ट्या प्रकृत्यादिग्रहणेऽपि ततो नान्यस्य ज्यायस्त्वम्। ज्यायस्त्वञ्चात्र परिमाणादेव विवक्षितं ज्ञायते। अग्रेऽणीयान् व्रीहेरिति श्रावणात्। अतस्तत्प्रतिपादकत्वमेवात्र मन्तव्यम्। तथा सर्वकर्मत्वादिप्रतिपादकत्वमपि, निरङ्कुशानां तेषामन्यत्राभावादिति। तस्मान्नात्र स्थानप्रयुक्ता-

धः । अनुवादकत्वेन वैयर्थ्यापत्तेः । न च भगवति भेदोऽस्ति । प्रत्यारम्भमेकमेवाद्वितीयमिति वचनात् । अल्पकल्पनायामपि श्रुतिविरोधः सिद्धः । श्रुत्यविरोधार्थमेव हि प्रवृत्तेः । तस्मान्न मतान्तरानुसारेण जडजीवधर्माणां सत्त्वासत्त्वे परिहर्तुं शक्ये ॥ ११ ॥

ऽनुवादकत्वम् । एवं द्वितीयेऽपि मते सामर्थ्यस्याचिन्त्यतया तस्याज्ञानात् तद्वतो ब्रह्मणोऽप्यज्ञानापत्तिः । ततश्च, तमेवेत्यादिश्रुत्युक्तसाधनाभावान्मोक्षस्याप्यप्राप्त्यापत्तिः । भक्त्याभिज्ञानादेरपि बाधापत्तिः स्यात् । नच यस्यामतमित्यादावमतस्य मतत्वश्रावणादचिन्त्यत्वेनाऽमतत्वेपि सुखेन ज्ञानोदयसम्भव इति वाच्यम् । तथा सति विचारशून्यानामपि ज्ञानसम्भवेन विचारशास्त्रस्य वेदान्तरूपशास्त्रस्य वाऽनारम्भप्रसङ्गात् । किञ्चैतद्वाक्योक्तममतायां मतत्वं, तदा बुद्धिगोचरीभवेत् । यदास्य बोधनप्रकारोऽवगम्येत, स एव तु नावगम्यते । वदतो व्याघातात् । अतोऽयमपि विरोधः परिहरणीयः । यतः सर्वे विरोधा अत्र चिन्त्यन्ते । अतो यावदस्य बोधनप्रकारो न व्युत्पादितस्तावत्पर्यन्तमबोधकत्वान्नानेन ज्ञानं वक्तुं शक्यम् । किञ्च । नापि तत्तदुपादानभूतप्रदेशविशेषेणाविरोधो युज्यते । तादृशत्वस्य पृथिव्यादौ दर्शनाद् वाक्यस्य लोकसिद्धानुवादकत्वेन वैयर्थ्यापत्तेः । नच पृथिव्यादीनां सांशत्वादंशभेदेन तथात्वम् । भगवतस्तु निरंशत्वात् प्रदेशभेदेनोपगम्यत इत्यनुवादकत्वाभावान्न वैयर्थ्यमिति वाच्यम् । यदि भगवति स्वगतभेदो भवेत् तरौ पत्रपुष्पादीनामिव तद्वैवमुपगन्तुं शक्येत । स तु नास्ति । प्रत्यारम्भं यत्र यत्र ब्रह्म निरूपणमारभ्यते तत्र तत्र, एकमेवाद्वितीयमिति वचनात् । यदि सर्वत्रैकरूपता न स्यात् तदा प्रत्यारम्भं तथा कथनमनर्थकमेव स्यात् । अतोऽल्पकल्पनायामपि श्रुतिविरोधः सिद्धः । नच सोऽल्पत्वान्न दुष्ट इति युक्तम् । श्रुत्यविरोधार्थमेव भगवतो व्यासस्य प्रवृत्तेः । तस्मान्न मतान्तरोक्तरीत्या जडजीवधर्माणां सत्त्वाऽसत्त्वरूपस्योभयलिङ्गविरोधपरिहारसिद्धिरित्यर्थः । विद्वन्मण्डने तु प्रकरणसिद्धार्थविचारेणैतस्य सिद्धान्तसूत्रत्वमेव सेत्स्यतीत्याशयेन वक्ष्यमाणरीत्यैत-

न भेदादितिचेन्न प्रत्येकमतद्वचनात् ॥ १२ ॥

प्रकारान्तरेण समाधानमाशङ्क्य परिहरति। न भवदुक्तो विरोधः सम्भवति। भेदात्। कारणकार्येषु सर्वत्र भेदाङ्गीकारात्। प्रपञ्चविलक्षणं ब्रह्म भिन्नम्। प्रपञ्चधर्मवद् ब्रह्म भिन्नम्। तथाऽज्ञातं ज्ञातञ्च। एकस्य भेदस्याङ्गीकारे सर्वमुपपद्यत इतिचेन्न। प्रत्येकमतद्वचनात्। अभेदवचनात्। इयं पृथिवी सर्वेषां भूतानां मध्विति ब्राह्मणे, अयमेव स योऽयमिति सर्वत्राभेदवचनात् कार्यकारणरूपप्रकाराणां भेदनिषेधात्।

दधिकरणव्याख्यानम्। सोपाधिकं ब्रह्मसविशेषश्रुतिविषयो निरुपाधिकं तन्निर्विशेषश्रुतेरित्यपि मतमर्थान्निरस्तम्। विशेषाणामौपाधिकत्वे ब्रह्मणस्तत्स्वभावत्वाभावेन तन्निरूपकश्रुतीनामब्रह्मनिरूपकत्वापत्तेरिति ॥ ११ ॥

न भेदादितिचेन्न प्रत्येकमतद्वचनात् ॥ सूत्रमवतारयन्ति। * प्रकारान्तरेणेत्यादि *। अत्र सूत्रे उभयलिङ्गमिति पूर्वसूत्रादनुवर्त्तते तदाहुः। * न भवदुक्त इत्यादि *। उभयलिङ्गपदेन भवता उक्तो विरोधो न सम्भवतीत्यर्थः। भेदादिति विवृण्वन्ति। * कारणेत्यादि *। * सर्वत्रेति * लोके वेदे च। सिद्धान्तांशं व्याकुर्वन्ति। * इयमित्यादि *। * सर्वत्राभेदवचनादिति * सर्ववाक्येष्वभेदवचनात्। अभेदवचनस्यैव व्याख्यानं, * कार्यकारणेत्यादि * मधुब्राह्मणस्थाः कार्यादयस्त्वेवं बोध्याः। तथाहि। इयं पृथिवी सर्वेषां भूतानां मध्वस्यै पृथिव्यै सर्वाणि भूतानि मधु यश्चायमस्यां पृथिव्यां तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं शारीरस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वमित्येकं वाक्यम्। एवमग्रेपि, अबग्न्याकाशवाय्वादित्यचन्द्रदिग्विद्युत्स्तनयित्नुधर्मसत्यमानुषात्मवाक्यानि। एवं चतुर्दश।
तत्रायमर्थः। इयं प्रसिद्धा पृथिवी सर्वेषां भूतानां ब्रह्मादितृणस्तम्बान्तानां मधु मध्विव। उपकारकं कार्यं भूतादृष्टजन्यत्वात्। तथा,

तस्मान्न भेदाङ्गीकारेण श्रुतयो योजयितुं शक्याः ॥ १२ ॥

अपिचैवमेके ॥ १३ ॥

भेदाङ्गीकारे बाधकमाह । अपिच, एवमेवाभेदमेव भेदनिषेधेनैके

अस्यै पृथिव्यै अस्याः पृथिव्याः सर्वाणि भूतानि पूर्वोक्तानि मधु मध्विव उपकारकाणि कारणत्वात् । किञ्च । यश्चायमस्यां पृथिव्यां तेजोमयश्चिन्मात्रप्रकाशमयः, अमृतमयः, अमरणधर्मा पुरुषः सोऽपि, तद्भिध्यानादेव त्विति न्यायेन पृथिवीरूपतया तदुपकारकत्वात् तस्यै मध्विति चकारेण समुच्चीयते । यश्चायमध्यात्मम्, अधिशरीरं शारीरः शरीराभिमानीत्यन्ये । वस्तुतस्तु, यः पृथिव्यामित्यादिनोक्तोऽन्तर्यामी तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषः सोऽपि तेनाभिमानेन प्रकारेण भूतोपकारकत्वाद् भूतानां मध्वित्यपि चकारान्तरेण समुच्चीयते । अयमेव सः । अयं तेजोमयादिरूपः पुरुष एव सः । मैत्रेयीब्राह्मणान्ते पूर्वग्रन्थ उक्तो योऽयमात्मा उक्तविधपुरुषरूप इदममृतमानन्दः, इदं ब्रह्माऽक्षरम् । इदं सर्वं पूर्वोक्तकार्यकारणरूपप्रकारात्मकमिति । एवमग्रिमेष्वपि वाक्येषु बोध्यम् । सिद्धमाहुः । * तस्मादित्यादि * । एतेषां कार्यादीनां भगवदात्मकत्वनिगमनेन प्रतिवाक्यमभेदस्य बोधनात् । तथाच तत्तद्वाक्येषु तत्तद्धर्मश्रावणेऽपि ब्रह्मणैक्यात् सर्वत्र सर्वं कार्यं सर्वं कारणं सर्वाणि रूपाणि सर्वे प्रकाराः सन्तीति विरोधतादवस्थ्यान्न भेदाङ्गीकारेण श्रुतयो योजयितुं शक्या इत्यर्थः ॥ १२ ॥

अपिचैवमेके ॥ ननु पूर्वसूत्रेणैव भेदे श्रुतिबलेन वारिते, अस्य सूत्रस्य किं प्रयोजनमित्याशङ्कायां तत्प्रयोजनमाहुः । * भेदेत्यादि * । तथाच भेदाङ्गीकारे बाधकप्रदर्शनेन कदाचित् स्मार्त्ततया नित्यानुमेयवेदमूलत्वं शङ्क्येतेति तन्निवारणार्थमिदं सूत्रमित्यर्थः । तद् व्याकुर्वन्ति । * अपिचेत्यादिना * श्रुतिस्तु बृहदारण्यके शारीरब्राह्मणेऽस्ति । अत्र पूर्वं, प्राणस्य प्राणमित्यादिना प्राणाद्याधिदैविकं ये विदुस्ते ब्रह्म विदुरित्युक्त्वा तस्य वेद्यस्यैव प्राप्यत्वं वदँस्तस्य स्वरूपमाह, नेह नानास्ति किञ्चनेति । अर्थस्तु इह मनसाऽवाप्तव्ये

शाखिनो वदन्ति । मनसैवेदमाप्तव्यम्, नेह नानाऽस्ति किञ्चन, मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यतीति भेददर्शननिन्दावचनात् । तस्मान्न भेदाङ्गीकारः कर्तुं शक्यः । इवशब्दो, बहु स्यामिति व्यावृत्त्यर्थः । तस्मादुपनिषत्सु सर्वप्रकारोऽविरोधः सिद्धः ॥ १३ ॥

अरूपवदेव हि तत्प्रधानत्वात् ॥ १४ ॥

एकदेशिमतेन समाधानमाह । कथमत्र संदेहो, विरोधो वा ।

ब्रह्मणि न नानास्ति । यत्किञ्चननियम्यत्वेनावयवत्वेन वाऽतिरिक्ततया वेदनविषयं भवति । तद् ब्रह्मैव, न तु तदतिरिक्तम् । विलक्षणप्रतीतिविषयस्य कथमपृथक्त्वमित्याशङ्कावारणायार्थान्तरकल्पनेनास्य भेदपरत्ववारणाय च भेदाङ्गीकारे बाधकमाह । * मृत्योः स इत्यादि * । इवशब्दं विनापि भेददर्शननिन्दासिद्धेस्तद्वैयर्थ्यं स्यादिति तत्प्रयोजनमाहुः । * इवेत्यादि * । तथाच घटपटवद् घटान्तरवत् तरुकुसुमवच्च तत्त्वतो नानेव नाना पश्यति तस्य दोषो, न त्वैच्छिकं विलक्षणप्रतीत्युत्पादकं यः पश्यति तस्य दोषः । तादृशस्य श्रौतत्वेन वास्तवत्वादिति बोधनं प्रयोजनमित्यर्थः । सिद्धमाहुः । * तस्मादित्यादि * यस्मादुपनिषत्सु सर्वत्रोभयलिङ्गमुच्यते भेदश्च सर्वप्रकारेण निषिध्यते तस्मात् तथेति श्रुतीनामबाधकत्वमेव प्रसक्तमित्यर्थः। एवमत्राधिकरणे आक्षेपसङ्गत्या विरोधः साधितः ॥ १३ ॥ ४ ॥

अरूपवदेव हि तत्प्रधानत्वात् ॥ सङ्गतिं वदन्तोऽधिकरणमवतारयन्ति । * एकदेशीत्यादि * । अयं ह्येकदेशी ब्रह्मण एकदेशेन जगत्समवायित्वं तदतिरिक्तस्य जगद्वैलक्षण्यं स्वरूपतः सधर्मकत्वं स्वेच्छया व्यवहार्यत्वं ज्ञानात्मकं ब्रह्मण आकारं च मन्वानो ज्ञानाकारस्य ब्रह्मणः प्रपञ्चप्रतिबिम्बेन लौकिकधर्मवत्त्वादिकं मनुते । तन्मतेन विरोधसमाधानमाहेत्यर्थः । अस्याग्रे किञ्चिद्दंशेनादरणीयत्वादादावेतन्मतेन कथनम् । तत्रैकदेशी स्वमतं व्युत्पादयितुं पूर्वाधिकरणसन्देहं सिद्धान्तं चाक्षिपन्ननुयुङ्क्ते । * कथमित्यादि * अ-

जडजीवधर्माणां विधिनिषेधयोर्जडजीवयोर्हि जडजीवधर्मा भवन्ति । अन्यत्र तूपदिश्यमाना उपासनार्था भवन्ति । ननूक्तो भेदाऽभावः । सत्यम् । तथापि कार्यकारणांशभावकृतस्य भगवद्विहारार्थं जातस्य भेदस्य निषेद्धुमशक्यत्वात् । तस्माद् ब्रह्मणि जडजीवधर्माणां निषेधो युक्तः । उपचारात्तु सर्वकर्मादयः । विपरीतं किम स्यादत आह । अरूपवदेव । रूप्यते निरूप्यते व्यवह्रियत इति

ओभयलिङ्गवाक्यश्रवणे किमापाततः सन्देहः? उत ब्रह्मणि जडजीवधर्माणां विधिनिषेधयोर्विरोधनिर्द्धारात् । विरोधश्च किमुभयलिङ्गश्रवणादुतोभयलिङ्गवतोर्भेदनिश्चयादिति । तत्र सन्देहे द्वितीयं हेतुं निरस्यति । * जडजीवयोरित्यादि * । तथाच द्वितीयस्य हेतोरभावात् ततः सन्देहो न युक्त इत्यर्थः । सन्देहे द्वितीयं हेतुं निरस्य स्वमतं साधयितुं विरोधद्वितीयहेतुमुज्जीवयति । * नन्वित्यादि * । तथापीति * । उक्तत्वेपि । तथाच तादृशस्यापि निषेधे, बहु स्यामित्यादेः, स वै नैव रेम इत्यादेश्च पीडया सृष्टिदशायां भेदाभावस्यैवाशक्यवचनत्वाद् द्वितीय एव हेतुरवश्यमभ्युपेय इति तादृग्वाक्यश्रवणादापातत एव सन्देह उभयलिङ्गवतोर्भेदनिश्चयादेव च विरोध इत्यर्थः । तेन सिद्धं स्वसिद्धान्तमाह । * तस्मादित्यादि * । एवमेकदेशिसिद्धान्तेन समाधानं सङ्क्षेपतो निरूप्य तदेव विशेषतो वक्तुं सूत्रमवतारयन्ति । * विपरीतमित्यादि * । ब्रह्मण उपादानकारणत्वं पूर्वं सिद्धम् । अतः कारणधर्मा एव सर्वकर्मादयः कार्ये प्रतीयन्ते सुवर्णरूपादय इव कटकादिष्वतस्ते युक्त्या श्रुत्या च तत्र सिद्धा इत्यनेकप्रमाणसिद्धत्वाद् विधिपक्षोऽपि युक्त इति स एव कुतो न स्याद्, विरोधपक्ष एव वा कुतो न स्यादिशङ्कायामेकदेशिमतेन समाधिं वक्तुं ब्रह्मणः प्रपञ्चवैलक्षण्यं तत्समवायित्वादिकं, चाहेत्यर्थः । तेन सर्वकर्मत्वादयो धर्माः पाणिपादादयश्च ब्रह्मणि सन्ति न वेति सन्देहः । उभयविध—वाक्यश्रवणं सन्देहबीजम् । सन्तीति पूर्वः पक्षः । न सन्तीति तन्मते समाधानमिति बोधितम् । समाधानव्युत्पादनाय सूत्रं व्याकुर्वन्ति । * रूप्यत इत्यादि * । हेतुं व्यु-

रूपं सर्वव्यवहारविषयत्वं, तदुक्तं रूपवद् विश्वम् । ब्रह्म तु तद्विलक्षणम् । कार्यकारणांशांशिनोर्वैलक्षण्यस्य युक्तत्वात् । नन्ववैलक्षण्यमपि युक्तं, कारणत्वादत आह । तत्प्रधानत्वात् । तस्य ब्रह्मणः प्रधानत्वान्मुख्यत्वात् । यत्र हि तत् प्रतिपाद्यते तत्र तस्य मुख्यत्वम् । ब्रह्मप्रतिपादने ब्रह्मधर्माणामेव मुख्यत्वं, नान्यधर्माणाम् । यथा प्रशासनस्य मुख्यत्वं, तथा सर्वकर्मेति लौकिककर्माऽनुवादेन भगवत्सम्बन्धे स्पष्टमेवामुख्यत्वम् । विशिष्टबोधनेऽपि सर्वशब्दस्य प्रसिद्धानुवादकत्वादातिरिक्तकल्पनायां गौरवात् प्रमाणाभावाच्च यथाकथञ्चिद्धर्मवत्त्वेन ज्ञानस्यैवोपयोगाल्लोकधर्मानेवानूद्य वैशिष्ट्यबोधनमुचितम् । अरूपमिति वक्तव्ये अरूपवदिति

त्पादयन्ति । * यथेत्यादि * । तथेति वैधर्म्ये दृष्टान्तः । * भगवत्सम्बन्ध इति * । विधीयमान इति शेषः । तथाच तत्र होतद्वै तदक्षरमिति ब्रह्मैवोपक्रम्य प्रशासनस्योक्तत्वात् तस्य मुख्यत्वम् । अत्र तु मनोमयः प्राणशरीर इति शरीरविशिष्टमुपक्रम्य पठितत्वात् तथेत्यर्थः । नन्वत्र न केवलोऽनुवादः किन्तु लौकिकधर्मतुल्यधर्मवत्ता ब्रह्मणो बोध्यत इत्यवयुत्यानुवादाभावेतेषामप्यमुख्यत्वमत आहुः । * विशिष्टेत्यादि * । माऽस्तु सर्वकर्मादिशब्दानामनुवादकत्वं तथापि के सर्वे इत्याकाङ्क्षायां ये लोकप्रसिद्धास्तानेव सर्वपदेनानूद्य, कुन्त्या हि सदृशौ पादौ दृष्ट्वा कर्णस्य धीमत इतिवत् सर्वेषामिव कर्माणि यस्येति तत्तुल्यानामतिरिक्तानां विधानं समासेऽङ्गीकार्यम् । तथा सति गौरवात् सर्वकर्मादिश्रुतेर्वादकवलितत्वात् तदतिरिक्तस्यैतद्धर्मविधायकप्रमाणस्याभावाच्चातिरिक्तकल्पनामकृत्वा यथाकथञ्चित् तद्धर्मवत्त्वेन ज्ञानस्यैवोपासनायामुपयोगाल्लोकधर्मानेवानूद्योपचारेण शरीरधर्मविशिष्टबोधनं युक्तमित्यर्थः । ननु यदि सर्वकर्माद्यभावेन सर्वव्यवहारातीततया जगद्वैलक्षण्यं सूत्रकृतोऽभिप्रेतं स्यात्, तदा अरूपमित्येव वदेन्न त्वरूपवदिति । वदति त्वेवम् । अतोऽतिरिक्तधर्मकल्पनैव युक्तेत्यत आहुः । * अरूपमित्यादि * । * एवं निर्णय इति *

पञ्च भूतान्युक्त्वा, अथात आदेशो नेति नेतीत्याह । इतिशब्दः प्रकारवाची । ब्रह्म पञ्च महाभूतानि भवति । न त्वेवंप्रकारकम् । तत् साधयति । न भवत्येव ब्रह्म तादृशम् । हि युक्तोऽयमर्थः । एतस्माज्जातमिति । न हि कार्यकारणयोरेकः प्रकारो भवति । अतो नेति नेतीति प्रकारनिषेधोपसंहारः । न तु समवायित्वमात्रत्वम् । किन्त्वन्यत् परमस्तीति रूपं निरूप्य नाम निरूपयति । सत्यस्य सत्य-

पातात् । स्थापनमात्रपक्षे निषेधस्य प्रक्रमान्तरस्य च वैयर्थ्यप्रसङ्गात् । अतः प्रकारैतावत्त्वयोरेव निषेध इत्यर्थः । एतदेव निगमयितुमाहुः । * इतीत्यादि * इत्येवम् । अरूपत्ववारणाय रूपं निरूप्य नामत्ववारणाय नाम निरूपयति, सत्यस्य सत्यमिति । तत्र व्याख्येयवाक्य इव व्याख्यानवाक्येऽपि एवं शङ्का स्यात् । हि निश्चयेन । न एतस्मात् किन्त्वाविद्यकर्मिति हेतोर्नेति । इति इदं ब्रह्म न भवतीत्युच्यते, किन्त्वन्यत् परं ब्रह्मास्तीति । यद्वा हि यस्माद्धेतोर्नेतिनेतीति वीप्सया मूर्त्तामूर्त्ते तद्वासनात्मिकामविद्यां, तत्कार्यादि च सर्वं निषिध्य सर्वनिषेधावधित्वेन तत्साक्षित्वेन च ब्रह्मैव निर्दिष्टम् इति कृत्वा नेति नेतीत्येतस्मात् परम उत्कृष्टं ब्रह्मणो निर्देशेन अन्यन्नास्तीति । अथवा न ह्येतस्माद् ब्रह्मणो व्यतिरिक्तमस्तीति नेतीत्युच्यते, न पुनः स्वयमेव नास्तीत्यर्थः । तच्च दर्शयत्यन्यत् परमऽनिषिद्धं ब्रह्मास्तीति त्रिधाऽपि अक्षरयोजना सम्भाव्यते । अतः को वा व्याख्यानवाक्यार्थ इति । तत्सन्देहं निराकर्त्तुं नाम निर्वक्ति । प्राणा वै सत्यं तेषामेष सत्यमिति । प्राणन्तीति प्राणाः पूर्वोक्ता अपरब्रह्मरूपास्तत्कार्यत्वात् । सत्यम् । नाविद्यकाः ब्रह्मविवर्त्तभूताः । तत्र हेतुः । तेषां प्राणानां एष परमात्मैव सत्यं स्वरूपभूत इति । यद्वा सद्रूपत्वात् त्यद्रूपत्वाच्च सत्यं प्राणास्तेषामेष स्वरूपभूत इति । तथाच व्याख्यानवाक्यमपि न निषेधस्य प्रपञ्चे पर्यवसानं गमयति, न वा ब्रह्मणः सर्वविशेषशून्यत्वे, किन्तु ब्रह्मणः प्रपञ्चप्रकारकत्वे प्रपञ्चसमवायिमात्रत्वे चेत्येतदर्थं रूपनामद्वस्वार्थे च नामनिर्वचनम् । तदेतदुक्तम्, इतीत्या-

मिति। तेन प्रपञ्चातिरिक्तब्रह्मणो विद्यमानत्वात् प्रपञ्चधर्मवचनं तस्मिन्नौपचारिकमेव युक्तम्। श्रुत्यैव तथा प्रतिपादनात्। चकारः पूर्वयुक्त्यनुसन्धानार्थः। अथो इति प्रक्रमभेदोऽपि। अथात आदेश इति भिन्नप्रक्रमेणाऽऽह। श्रुतेरन्यार्थतानिराकरणायाह। अपि स्मर्यते। अनादिमत् परं ब्रह्म न सत् तन्नासदुच्यत इति। सदसतोः क्षेत्रत्वात्। ज्ञेयनिरूपणे निषेधः। प्रपञ्चधर्मा भगवति उच्यन्ते वेदादौ, न तु तद्धर्मा भवन्तीति ज्ञापयति। तस्माच्छ्रुतिस्मृतिभ्यामेव तथा निर्णयः॥ १७॥

अत एव चोपमा सूर्यकादिवत्॥ १८॥

प्रपञ्चधर्मा भगवत्युच्यन्त इत्यत्र निदर्शनान्तरमाह। अत एव इममेव निर्णयमाश्रित्य, समः प्लुषिणा समो नागेन समो मशकेन सम एभिस्त्रिभिर्लोकैः समोऽनेन सर्वेणेति निरुपमस्य भगवतो यदुपमानं तत् तद्धर्मसम्बन्धात्। न चात्र स्वतन्त्रतादृशधर्मवत्त्वं ब्रह्मणो वक्तुं युक्तम्। नन्विदमपि विरुद्धमित्याशङ्क्य दृष्टान्तमाह।

दिना। तेन यत् सिद्धं तदाहुः * तेनेत्यादि *। नामव्याख्यानपूर्वकं ब्रह्मणोऽतिरिक्तत्वस्थापनेन ब्रह्मणस्तथात्वात् तथेत्यर्थः। * प्रक्रमभेदोऽपीति *। प्रकारभेदब्रह्मातिरेकयोरुपोद्बलक इत्यर्थः। स्मृतौ ब्रह्मणः सदसत्त्वं निषिध्यते इति कथं तेन विवक्षितव्यातिरिक्तार्थवारणमित्यतो व्याकुर्वन्ति। * सदसतोरित्यादि *॥ १७॥

अत एव चोपमा सूर्यकादिवत्॥ सूत्रमवतारयन्ति। * प्रपञ्चेत्यादि * व्याकुर्वन्ति। * अत एवेत्यादि *। * निरुपमस्येति * न तत्सम इति श्रुत्या तथा प्रतिपादितस्य। * तद्धर्मसम्बन्धादित्यादि *। यदि प्रपञ्चधर्मवत्त्वं ब्रह्मणः स्यात् तदा प्लुषिर्नाग इत्यादि प्रथमान्तमेव निर्दिशेत्, समपदं च न निर्दिशेदतस्तथा निर्देशाभावात् प्रपञ्चधर्मसम्बन्धादेव तद्धर्मवत्त्वं, न स्वतस्तथात्वमित्यर्थः। दृष्टान्तोक्तिप्रयोजनमाहुः। * नन्वित्यादि * इदं निदर्शनमपि समत्वासम-

सूर्यकादिवत् । सूर्येण सहितं जलं सूर्यकम् । यथा ह्ययं ज्योतिरात्मा विवस्वान् अपो भिन्ना बहुधैकोऽनुगच्छन्, एकधा बहुधा चैव दृश्यते जलचन्द्रवदिति । यथेतरसांश्लिष्टस्योपमानत्वमेवं, समः प्लुषिणेत्यपि । चकारस्तु विरोधाभावो वक्तव्योऽधिकरणश्च संपूर्णमेकदेशिन इति सूचयति । तस्माज्जडजीवधर्माणां भगवत्युपचारो, निषेधस्तु मुख्य इति ॥ १८ ॥

त्वयोरुभयोरपि श्रावितत्वेन विरुद्धमथवा तद्धर्मसम्बन्धेन तद्धर्मवत्त्वं ब्रह्मणोऽङ्गीक्रियमाणे दुष्टसम्बन्धे दुष्टत्वमपि स्यादतोऽपि विरुद्धमतो निर्णायकत्वाभावमाशङ्क्य श्रौतं दृष्टान्तमाहेत्यर्थः । सिद्धमाहुः । * यथेत्यादि * यथा किरणद्वारा जलादिसंश्लिष्टस्य सूर्यादेर्ब्रह्मोपमानत्वं, यथा ह्ययं ज्योतिरात्मा विवस्वानपो भिन्ना बहुधैकोऽनुगच्छन्, उपाधिना क्रियते भेदरूपो देवः क्षेत्रेष्वेवमजोऽयमात्मेत्यादिवाक्येपूच्यते । एवं समः प्लुषिणेतिवाक्येऽपि प्लुष्यादिसंश्लिष्टस्य तदुपमेयत्वमप्युच्यत इति विरोधाभावादुपमारूपं निदर्शनमपि निर्णायकमित्यर्थः । सिद्धमाहुः । * तस्मादिति * ब्रह्मणः प्रपञ्चविलक्षणत्वेन कार्यासाधारणधर्माणां कारणे ब्रह्मण्यभावेन ब्रह्मणस्तत्स्वरूपधर्माणां च लौकिकमनोवागगोचरत्वेन कृत्स्नः प्रज्ञानघन इति श्रुत्या आकारस्य ज्ञानात्मकत्वेन तत्तत्क्रियादीनां धर्माणां च नैसर्गिकत्वेन तेषां च भगवत्प्राकट्य एव दर्शनादिव्यवहारविषयत्वेन लौकिकवाङ्मनोभिः प्रतीयमानानां स्थानधर्मत्वात् तथेत्येकदेशिमतेन सिद्धमित्यर्थः । तेन ब्रह्मणः स्थानतो जडजीवधर्मत्वं, स्वतस्तु तद्रहितत्वमित्येकदेशिमतेन सिद्धम् । एतेनास्याधिकरणस्य प्रासङ्गिकत्वं, वक्ष्यमाणोपोद्घातत्वं वेति सूचितम् ॥

विद्वन्मण्डने तु मायावादिमतेन अरूपवत्सूत्रप्रकृतैतावत्सूत्रद्वयाभ्यां निर्विशेषस्यैव मुख्यतया निरूपणं दृश्यत इत्याशङ्कायां, न स्थानतोऽपीत्यादिसूत्रत्रयम्, अरूपवदित्यादिसूत्रचतुष्टयं चोपादेयांशमादायैवं व्याख्यातम् । तथाहि । तत्र जडजीवधर्मा ब्रह्मणि सन्ति न वेति विचारयँस्तन्निरूपकनिषेधकश्रुतीनामन्योन्यविरोधपरिहारं

च विचारयन्नुभयोरपि श्रुतिवाक्यत्वेनान्यतरबाधमप्यशक्यं आन-
न्दोपाधिकं ब्रह्म सविशेषश्रुतिविषयो, निरुपाधिस्वरूपं तन्निर्विशेष-
श्रुतेरिति मतं, न स्थानतोऽपि परस्योभयलिङ्गं सर्वत्र हीति सूत्रेणौपा-
धिकत्वे तत्स्वभावत्वं ब्रह्मणो न सम्भवतीति तच्छ्रुतीनामब्रह्मनिरू-
पकत्वापत्तिरिति निरस्य पुनरुपहितानुपहितयाभेदाङ्गीकारेणोभय-
रूपत्वं ब्रह्मणि भविष्यतीति तन्मतोपपत्तिमाशङ्क्य, न भेदादितिचेन्न
प्रत्येकमतद्वचनादिति सूत्रेणापिचैवमेक इत्यग्रिमेण चाभेदबोधक-
श्रुतिविरोधनिरूपणेन निरस्य, पुनराकाराणां प्रपञ्चमध्यपातित्वात्
प्रपञ्चस्य जन्यत्वात् तेषामपि तथात्वात् तेषु ब्रह्माभेदबोधनमौप-
चारिकमतः साकारवादिन्यो न ब्रह्मनिरूपिका इति प्राप्त आह ।
अरूपवदेव हि तत्प्रधानत्वादिति । स्यादेतदेवं यद्याकाराणां प्रापञ्चि-
कत्वं भवेन्न त्वेवम् । न हि प्रपञ्चस्थितत्वेनैव प्रापञ्चिकत्वं वक्तुं श-
क्यम् । त्वदभिमतस्यापि तथात्वापत्तेः । अतो निराकारवादिनीष्वि-
व साकारवादिनीष्वपि श्रुतिष्वरूपवदेव तत् प्रतिपाद्यते । रूप्यते
निरूप्यते व्यवह्रियते इति रूपं सर्वव्यवहारविषयत्वं, तद्युक्तं रूप-
वाद्विश्वम् । ब्रह्म तु तद्विलक्षणमित्यर्थः । यथा चैतत् तथा मृत्स्नाभ-
क्षणादिप्रसङ्गनिरूपणेन निरूपितम् । अथवा रूप्यते व्यवह्रियते अ-
नेनेति करचरणाद्युच्यते । तथाच यथा लोके करादिकं भिन्नं तद्भिन्नं-
भिमानी भिन्नस्तथा ब्रह्म न श्रुतौ करादिभिन्नं तदभिमानित्वेन नि-
रूप्यते, किन्तु करादेरपि ब्रह्मत्वाद्भेदाभावाद्रूपरूपमेव निरूप्यते, न
तु रूपवदित्यर्थः । ननु कुत एव तदवगम्यते करादीनामपि ब्रह्म-
त्वमेव, न तद्भिन्नत्वमित्यत आह तद्विनिगमकम्, तत्प्रधानत्वादिति ।
सर्वेषां वेदान्तानां ब्रह्मैव प्राधान्येन प्रतिपाद्यं यतः । अयमर्थः । क-
रादीनामब्रह्मत्वे तन्निरूपकाणां वेदान्तानां ब्रह्मपरत्वनियमव्याहति-
रतः करादिनिरूपकाः साक्षाद् ब्रह्मप्रतिपादका एवेति । सर्वत्र प्र-
सिद्धोपदेशात्, आमनन्ति चैनमस्मिन्नित्याद्यधिकरणरूपोपपत्तिर्हि-
शब्देनोच्यते । स यथा सैन्धवघनोऽनन्तरोऽबाह्यः कृत्स्नो रसघन
एवं वा अरे अयमात्माऽनन्तरोऽबाह्यः कृत्स्नः प्रज्ञानघन एवेति, सत्यं
विज्ञानमानन्दं ब्रह्मेति, आनन्दमात्रकरपादमुखोदरादिरिति, आन-
न्दमयोऽभ्यासादित्यादिश्रुतिस्मृतिन्यायैकवाक्यतया सच्चिदानन्द-
रूपत्वं करादीनामवधारणीयम् । अत एवाग्रे सूत्रकारोऽप्याह आह

अम्बुवदग्रहणात्तु न तथात्वम् ॥ १९ ॥

मुख्यसिद्धान्तं वक्तुमेकदेशिनं दूषयति । तुशब्दस्तथा सिद्धान्तं व्यावर्तयति । तथात्वं समवायातिरिक्तस्य तद्धर्मयोगात् । जडजीवधर्मयोगात् सर्वकामत्वादयो न भवन्ति कुतः ? । अम्बुवदग्रहणात् । सर्वपरस्य हि प्रतिबिम्बेऽधिकरणधर्मवत्त्वम् । तत्र रूप-

---

च तन्मात्रमिति । एता एव श्रुतयोऽत्रानुसन्धेयाः । त्वदभिमतव्याख्याने त्वरूपमित्येतावतैव चारितार्थ्यं स्यात् । रूपवत्त्वस्योभयवाद्यसम्मतत्वेनाविवादास्पदत्वात् तन्निषेधानुपपत्तिः । रूपरूपवत्त्वस्य सिद्धान्त्यमभिमतत्वात् । एवं सति तथा कथनादस्मदुक्त एवार्थः सूत्रकाराभिमत इति ज्ञायते इति ॥ १८ ॥ ५ ॥

अम्बुवदग्रहणात्तु न तथात्वम् ॥ सूत्रमवतारयन्ति । * मुख्येत्यादि * । एतेनास्मिन्नप्यधिकरणे सर्वकर्मादयो ब्रह्मणि सन्ति नवेत्येवं सन्देहः । उभयवाक्यश्रवणमेव सन्देहबीजम् । पूर्वपक्षस्त्वौपचारिक इति पूर्वस्माद् विशेष इति बोधितम् । ननूक्तस्य मुख्यत्वाभावे किं गमकमित्यतो गमकं वदन्त एव सूत्रं व्याकुर्वन्ति । * तुशब्द इत्यादि * । व्यावर्त्तनीयं सिद्धान्तमाहुः । * तथात्वमित्यादि * । तथात्वं नाम एकदेशिनाङ्गीक्रियमाणं त्रिवृत्कृतजलसमवायिव्यतिरिक्तस्य ज्योतिषः सूर्यादेस्तद्धर्मयोगाज्जलधर्मयोगात् कम्पादिकमिव जडादिसमवायिव्यतिरिक्तस्य ब्रह्मणो जडजीवधर्मयोगात् सर्वकामादय इत्येतं सिद्धान्तं नकारो व्यावर्त्तयति । तथाच तुशब्द एव तस्य मुख्यत्वाभावगमक इत्यर्थः । हेतुं व्याकुर्वन्ति । * सर्वेत्यादि * । सर्वस्मात् परस्य ब्रह्मणः प्रतिबिम्बे सति अधिकरणधर्मवत्त्वमेकदेशिना सिद्धान्तितम् । तत्र तन्मते निराकर्त्तव्यं रूपरहितं तत्र विद्यमानं च न प्रतिबिम्बत इति दूषणं वक्तव्यम् । ब्रह्मणो जगद्वैलक्षण्यं वदता एकदेशिना ब्रह्मणि नीरूपत्वस्य व्यापकत्वस्य च तत्राङ्गीकारात् । तथाप्येवमुक्तौ सिद्धान्तिनमपि पर्यनुयुञ्जीत । सिद्धान्तेऽपि विरुद्धधर्माश्रयत्वाङ्गीकारेण त-

रहितं तत्र विद्यमानं च न प्रतिबिम्बत इति वक्तव्यम्। तथापि स्वमतविरोधादम्बुवदग्रहणमिति। स्वच्छमम्बु प्रतिबिम्बं गृह्णाति। न हि तथा धर्मा ग्रहीतुं शक्नुवन्ति। धर्मत्वाच्च। सर्वाधारत्वेन तथोच्यमाने वैयर्थ्यमिति पूर्वमवोचाम।

योरिवाकाशनैर्मल्यवत् स्वरूपात्मकरूपस्य दूरत्वस्य चाङ्गीकारादाकाशस्येव प्रतिबिम्बः सम्भवत्यतः स्वमतविरोधात् प्रतिबिम्बाधिकरणस्वभावमादाय तन्मतदूषकं हेतुमाह। * अम्बुवदग्रहणमिति *। तद् व्युत्पादयन्ति। * स्वच्छमित्यादि *। अम्बु स्वच्छं तस्मादंशेन संश्लिष्टस्य सूर्यादेः प्रतिबिम्बं गृह्णाति। न हि तथा धर्मा ग्रहीतुं शक्नुवन्ति। हि यतो हेतोर्धर्मा मनोमयादिशब्दैकदेशोक्तानि पृथिव्या घटादय इव ब्रह्मण उपादेयानि मनःप्रभृतीनि कार्याणि अस्वच्छानि। मनो हि शुद्धाशुद्धभेदेन द्विविधम्। तत्र शुद्धं कामविवर्जितमिति। तत्र प्रतिबिम्बिते ब्रह्मणि सर्वकामा एव न भासेरन्। अशुद्धस्य तु कामवत्त्वेऽपि अस्वच्छत्वादेव प्रतिबिम्बाग्राहकत्वम्। प्राणस्त्वापोमयोऽपि वायुरूपत्वात् प्रतिबिम्बग्रहणायोग्यः। तथा भारूपं तेजः आकाशश्च। तस्माज्जलादिवद् अंशेन संश्लिष्टस्य ब्रह्मणः प्रतिबिम्बं ग्रहीतुं न शक्नुवन्ति। किञ्च। धर्मत्वात्। समवेतं हि कार्यं कारणस्यावस्थाविशेषरूपत्वात् तद्धर्मभूतं तस्मात्। न हि समवेते कार्ये समवायिनः प्रतिबिम्बः क्वापि दृष्टचरो, नाप्यस्वच्छे कस्यापि। अतः समवायिव्यतिरिक्तस्य समवायिनश्च ब्रह्मणो ग्रहीतुमशक्यत्वबोधनायाम्बुवदग्रहणादित्युक्तमित्यर्थः। ननु माऽस्तु धर्माणामुपाधिभूतानां प्रतिबिम्बग्राहकत्वं, तथापि द्युभ्वाद्यधिकरणविषयवाक्ये ब्रह्मणः सर्वाधारतायाः सिद्धत्वाद् ब्रह्मण्येव मनःप्रभृतीनां तद्धर्माणां च प्रतिबिम्बोऽस्तु। तथा सति तेषां धर्माणामौपचारिकत्वमेव सेत्स्यतीत्यत आहुः। * सर्वेत्यादि *। यद्यपि रूपरहितस्य ब्रह्मणो न प्रतिबिम्बग्राहकत्वम्। आकाशादितुल्यत्वात्। तथापि भारूपत्वमादाय ग्राहकतया तथोच्यमाने तेषां धर्माणामुपाधिधर्मत्वेनैव प्रत्ययः। लोके हि स्थिर आधारे प्रतिबिम्बचञ्चलतायां तद्धर्मे चलने वि-

नच भ्रमात् कल्पनं वेदेनोच्यते । अप्रतारकत्वात् । सर्वज्ञत्वाच्च ।

र्मीयत्वेनैव भानस्य दृष्टत्वात् । अतस्तद्धर्मत्वेन उपासनाया असिं-
द्धेस्तदनुवादवैयर्थ्यमिति पूर्वम् अपूर्ववत्सूत्रव्याख्याने सर्वशब्दस्य
प्रसिद्धानुवादकत्वकथनेनावोचामेति नात्र प्रत्यवस्थानावकाश इत्य-
र्थः । न च यद्ययोग्यतैवोभयोस्तदा श्रुतौ कुतो जलचन्द्रादिदृष्टान्त उ-
च्यत इति शङ्क्यम् । एकस्यैवोपाधिभेदेन नानात्वबोधनाय तत्कथ-
नात् । उपाधिना क्रियते भेदरूप इति, एकधा बहुधा चैव दृश्यत
इति दृष्टान्तप्रयोजनोक्त्यैव तथा निश्चयादिति । नन्वत्र पूर्वं ब्रह्मणः
सर्वत्वेनोपासनायाः, शान्त उपासीतेत्यन्तेन विधानात्, स क्रतुं कु-
र्वीतेत्यस्यापि व्यवहितेनोपासीतेत्यनेनैव सम्बन्धान्मनोमयत्वादिध-
र्मविशिष्टत्वेन ब्रह्मण एवोपासनं विधीयत इति तत्र यथा सर्वत्वमा-
रोपितम्, एवमत्र मनोमयत्वादिकमप्यारोपितमेवेत्यम्बुवद्ग्रहणाभावे-
ऽपि सर्वकामत्वादिधर्माणां कल्पितत्वादौपचारिकत्वमेवेत्यत आहुः।
* नचेत्यादि * । नात्र मनोमयत्वादिकमारोपितम् । उपासनाया
एवात्राभावात् । अथेत्यनेन प्रक्रमभेदे बोधिते प्रकृतच्छेदेन व्यवहित-
सम्बन्धस्य वक्तुमशक्यत्वात् । किन्तु पूर्वोपासनया शुद्धान्तःकरण-
स्य सर्ववेदान्तप्रसिद्धब्रह्मण उपदेशोऽयम् । स शान्तोऽन्यत्र
रागरहितः, क्रतुं वक्ष्यमाणप्रकारकं निश्चयम् अध्यवसायात्मकम-
विचलप्रत्ययं, तथा मननं वा स्वस्य वक्ष्यमाणभगवत्स्वरूपलाभार्थं
कुर्वीतेति । एतेन शब्दान्तरेणापि तथा निश्चयात् । उपसंहारे च
पूर्वोक्तधर्मविशिष्टस्यात्मनो ब्रह्मत्वम्, एतद् ब्रह्मेत्यनेन निगमयित्वा
एतमितः प्रेत्याभिसम्भवितास्मीति, यस्य स्यादद्धा न विचिकित्सा-
ऽस्तीत्यत्रेतिशब्देन पूर्वोक्तं सर्वं परामृश्य, यस्य स्यादद्धेत्यनेन सर्वस्य
सत्यत्वनिगमनादपि तथा निश्चयात् । आरोपितत्वे च भ्रमात् कल्प-
नम् । तत्तु नात्र वेदेनोच्यते । अप्रतारकत्वात्, सर्वज्ञत्वाच्च । यदि ह्येवं
सत्यत्वं निगमयन् स्वयं सम्यग् ज्ञात्वा परस्मा आरोप्याऽन्यथा
ब्रूयात् प्रतारक एव स्यात् । अज्ञात्वाऽऽरोपितं चेद् ब्रूयात् सर्व-
ज्ञत्वादेव हीयेत । अतो नात्र तथा वक्तुं शक्यमित्यर्थः । एतेन मध्वा-
दिविद्यास्विवात्र कल्पनोपदेश इत्यपि निरस्तम् । तत्रैवमवचनात् ।
सांख्यवादिनं प्रति तद्रीतिबोधने तत्र तथा कथनाच्च । तत् तत्रैवोप-

विप्लववादिन एवं वचनं, न वैदिकस्य । पृथिव्यां तिष्ठन्नित्यादि-विरोधश्च ।

तस्माद् ब्रह्मधर्मा एव सर्वकामादयो, न तूपाधिसम्बन्धादौपचारिका इति ॥ १९ ॥

वृद्धिह्रासभाक्त्वमन्तर्भावादुभयसामञ्ज-
स्यादेवम् ॥ २० ॥

सिद्धान्तेन विरोधपरिहारमाह । विरोधो हि परिहरणीयो लोकवेदाभ्यां तदनुसारेण । महानवकाशोऽल्पोऽवकाशो, यथावकाशं दश चमसानिति लौकिकवैदिकव्यवहारो वस्तुधर्माविरुद्धो

पादितम । अतो वेदान्तार्थविप्लववादिन एवैवं वचनं, न वैदिकस्येति युक्तम । किञ्च । यदि प्रहिलतया भ्रमात् कल्पनमत्राङ्गीक्रियेत, तदान्तर्यामिब्राह्मणमपि विरुध्येतेति दोषान्तरमाहुः । * पृथिव्यामित्यादि * । पृथिव्यादिप्रपञ्चस्याविद्याकल्पितत्वाच्छुक्तिरजतकल्पे तस्मिन्निरविद्यस्येश्वरस्य स्थित्ययोगात् तद्बोधकश्रुतिविरोधश्चेत्यर्थः । सिद्धमाहुः । * तस्मादित्यादि * तस्मादिति * । अम्बुनीव मन प्रभृतिषु ब्रह्मप्रतिबिम्बस्यासम्भवात् तथाच धर्माणामौपचारिकत्वनिर्णयमाश्रित्य यत् प्लुष्यादिसाम्यं ब्रह्मण उक्तं, तदसङ्गतमित्यर्थः ॥ १९ ॥

वृद्धिह्रासभाक्त्वमन्तर्भावादुभयसामञ्जस्यादेवम ॥ सूत्रमवतारयन्ति । * सिद्धान्तेनेत्यादि * विरोधपरिहारकस्यैकदेशिमतस्यानुपपन्नत्वे दर्शिते विरोधस्यैव स्थैर्यात् कथं तत्परिहार इत्याकाङ्क्षायां तथेत्यर्थः । परिहारं व्युत्पादयन्तः सूत्रं व्याकुर्वन्ति । * विरोधो हीत्यादि * तथाच तन्मते प्रतिबिम्बस्य वक्तुमशक्यतया लोकानुसरणम । भ्रमात् कल्पनस्याशक्यवचनतया वेदानुसरणम । अतस्तद्विहाय हेत्वन्तरेण परिहरतीत्यर्थः । अनुसारं व्युत्पादयन्ति । * महानित्यादि * * ब्रह्माऽप्येवमित्यन्तम * । यथावकाशं दश

दृश्यते । व्यापकत्वं वृद्धिह्रासौ च आकाशस्यैव । तत्र यथा करके प्रविष्ट आकाशस्तथा व्यपदिश्यते । तथा सत्युभयसामञ्जस्यं भवति । अन्यथा एकतरबाधो भवति । एवं तत्तदनुप्रवेशाद् ब्रह्माऽप्येवम् । नचौपाधिकत्वम् । जपाकुसुमलौहित्यवदन्यधर्मत्वाभावात् । अन्यानुविधायित्वेऽपि स्वधर्मा एव ते । कारणत्वादिवत् ।

चमसानित्यासादनविषये श्रुतिः । एवञ्चयनेऽपि । एतैरग्निं चिन्वीतेति चित्तिः स्रुगित्यादिमन्त्रैश्चयनं विधाय, प्रकारप्रदर्शनावसरे चतुर्षु दिक्षु तत्तद्धोतृमन्त्रैश्चयनं दर्शयित्वा, यथावकाशं ग्रहान् यथावकाशं प्रतिग्रहानिति, वाचस्पते विधे नामन्नित्यादिमन्त्रोपधेयानां ग्रहसंज्ञकानां देवस्यत्वेत्यादिमन्त्रोपधेयानां प्रतिग्रहसंज्ञकानामिष्टकानां तद्दिङ्मध्ये योऽवकाशस्तदविरोधेनोपधानमाह । अवकाशश्चाकाश एव । तत्र यथापदेन स्वल्पत्वमहत्त्वादिकं सूच्यते । लोकव्यवहारस्तु धर्मविरुद्ध इति आकाशीयनैसर्गिकधर्मभूतविभुत्वव्यधिकरणः । * उभयसामञ्जस्यमिति * विभुत्वाल्पत्वयोरैकाधिकरण्येन प्रामाणिकादरणीयत्वम् । तथाच यथा आकाशस्योपाध्यन्तर्भावाद् वृद्ध्यादिभाक्त्वमेवं ब्रह्मणोऽप्युपाध्यन्तर्भावात् तदभिव्यङ्ग्यसर्वकामादिधर्मवत्त्वमिति सूत्रार्थः । अत्र बीजं तु विषयश्रुतावाकाशात्मेत्युक्तिः । अत आकाशदृष्टान्तस्य प्रकृतश्रुत्यनुसारित्वे, तत्तदुपाधिप्रविष्टं ब्रह्मापि तत्तद्धर्मवद् वक्तव्यं. न त्वेकदेश्युक्तरीत्येत्यर्थः । नन्वेवमपि तेषां धर्माणामौपाधिकत्वेनौपचारिकत्वमेवायातीति को विशेषः सिद्धान्त इत्यत आहुः । * नचौपाधिकत्वमित्यादि * । यदि हि ते श्रुतौ जपाकुसुमलौहित्यवदन्यधर्मत्वेन प्रत्यायिताः स्युस्तदा तेषामौपाधिकत्वं स्यात् । प्रत्यायितास्त्वात्मविशेषणत्वात्मधर्मत्वेनातो न तथात्वमित्यर्थः । ननु यद्यप्येते आत्मविशेषणत्वेनोक्तास्तथापि मनोमयत्वादिकं पूर्वमुक्त्वा पश्चादुक्तास्तेन ब्रह्मणो मनआद्यनुविधायित्वमेव स्फुटीकृतम् । तथा सति तेषां तद्धर्मत्वमेव, न ब्रह्मधर्मत्वमन्यानुविधायित्वस्यैव स्फुटीभावादित्यत आहुः । * अन्येत्यादि * तदभिध्यानसूत्रे आकाशादिलिङ्गतया तत्तदनुविधायित्वस्य सिद्धत्वादत्र मनआद्यन्यानुविधायित्वेऽपि सर्वकामादयो

नचागन्तुकत्वात् तद्धर्मा एव न भवन्तीति वाच्यम् । अन्यधर्मत्वे प्रमाणाभावात् । तद्गतत्वप्रतीतेश्च दृष्टत्वाच्चाविरोधः । अविरोधप्रकारोऽयम् । यथोभयसामञ्जस्यं भवति प्रकारोऽपि तस्यैव तथा वक्तव्यः । तस्माद् यथा आकाशस्य वृद्धिह्रासभाक्त्वं करकादि-

---

ब्रह्मधर्मा एव । यथा तत्रत्यं कारणत्वम् । आदिपदेन, विश्लिष्टशक्तिर्बहुधेव भातीतिस्मृत्युक्तं शक्तिविश्लेषादिकमपि संगृहीतं ज्ञेयम् । तेन स्वल्पकार्यकरणेऽपि नौपाधिकत्वमित्यर्थः । नन्वेवमन्यानुविधायित्वे तेषामागन्तुकत्वं तु सिद्धम् । तथा सति नैसर्गिकत्वाभावादन्यधर्मा एव भवन्ति, न तु भगवद्धर्मा इत्यत आहुः । * नचागन्तुकत्यादि * कामः सङ्कल्प इति श्रुतौ, अक्रतुं कामसङ्कल्पमिति श्रुतौ च कामसङ्कल्पयोः केवलयोरेव मनोधर्मत्वं श्रूयते, न तु सर्वस्वसत्यत्वविशिष्टयोस्तयोरतोऽन्यधर्मत्वे श्रुत्यभावः । लिङ्गवाक्यप्रकरणाभावस्तु स्फुटः । स्थानं त्वन्यानुविधानेनैव व्याख्यातमतः प्रमाणाभावात् तथेत्यर्थः । समाख्यानन्तु बहुव्रीहिणा ब्रह्मधर्मत्वमेव स्फुटीकरोतीत्याहुः । * तद्गतेत्यादि * ननु यद्यप्येवं तथापि युक्तिभिरनुचिंतनस्य मननत्वात् तच्छेषत्वेनैतत्पाठेऽप्युपासनाशेषत्वमेव, न तु स्वतन्त्रब्रह्मधर्मत्वमेषाम् । यथा अस्थूलत्वादीनामतस्तदपेक्षया निर्बलत्वात् कथमविरोध इत्यत आहुः * दृष्टत्वाच्चाविरोध इति * सोऽकामयत बहु स्यामित्यत्र सर्वविषयककामस्य ब्रह्मधर्मत्वेन दृष्टत्वादेतेषां स्वाभाविकब्रह्मधर्मत्वेन नैर्बल्याभावादविरोध इत्यर्थः । नन्वेवं सति धर्मविधिनिषेधयोरेकविषयत्वाद्विरोध एवायातीति कथमविरोध इत्यत आहुः * अविरोधेत्यादि * अयमस्मदुक्तरीतिकः । यथोभयसामञ्जस्ये श्रुतिद्वयस्य मुख्यार्थप्रतिपादकता भवति । एकदेशिना दृष्टान्तेनैवाविरोधसाधनात् । प्रकारोऽपि दृष्टान्तस्यैव श्रुत्यनुसारेण वक्तव्योऽन्यथैकदेशी न मन्येतातस्तथेत्यर्थः । उक्तं निगमयन्ति * तस्मादित्यादि * । तथाच यदा भगवान् सत्त्वादिष्ववतरति, किञ्चित्कार्यार्थं जीवे आविशति वा तथा च ये कर्मादयः आश्चर्यजनकाः प्रतीयन्ते । यथा परशुरामादिषु निःक्षत्रीकरणादयः । य-

न्तर्भावात् तथैवोभयसामञ्जस्यादेवं अत्रापि वृद्धिह्रासपदेन शरीरे आकाशजीवयोरेकमुदाहरणं बोधयति ॥ २० ॥

दर्शनाच्च ॥ २१ ॥

हेत्वन्तरमाह । भगवति सर्वे विरुद्धधर्मा दृश्यन्ते । न हि दृष्टे ऽनुपपन्नं नाम । व्याघातात् । तादृशमेव तद् वस्त्विति त्वध्यवसायः

था चन्द्रे प्रतर्दनाख्यायिकोक्ता दैत्यवधादयः । यथा च गुर्वादौ भगवद्वृत्तिव्यञ्जनादयस्ते सर्वे आधाराभिव्यक्त्या भगवद्धर्मा एव, न स्वाधारधर्माः । एतदेव ज्ञापयितुमाहुः । * वृद्धिह्रासपदेनेत्यादि * । तथाच जीवन्मुक्तदशायामानन्दाविर्भावेन व्यापकत्वेऽप्यणुत्वस्य यद्बाधस्तत्राप्येषा युक्तिः । शरीरान्तःस्थितौ तेनाभिव्यज्यमानमपि जीवधर्मभूतमेवाणुत्वम् । आनन्दाविर्भावेन चाभिव्यज्यमानं व्यापकत्वम् । ब्रह्म तु ततोऽप्यधिकम् । अन्यथा व्युच्चरणादिश्रुतिविरोधापत्तेः । एतावान् परं विशेषः । आकाशे विभुत्ववज्जीवाणुत्वं सहजम् । अन्यथा क्षुद्रा इति विशेषणबाधापत्तेरिति । तथाच पूर्वमर्भकौकःसूत्रे, व्योमवच्चेत्यनेन यदुक्तं तदेवात्र स्मारितम् ॥ २० ॥

दर्शनाच्च ॥ सूत्रमवतारयन्ति । * हेत्वन्तरमाहेति * । एवमुपाधिसम्बन्धेनाभिव्यज्यमानत्वे तेषां नैमित्तिकत्वेनागन्तुकत्वमेव घृतद्रवत्वादिवत् । ननु स्वाभाविकत्वं, तथा सति सृष्टेः पूर्वं निर्धर्मकमेव स्यात् ततश्च सोऽकामयतेत्यादिरपि पीड्येतेति तदभावाय हेत्वन्तरमाहेत्यर्थः । अत्र सूत्रे उभयसामञ्जस्यादेवमिति पदद्वयं पूर्वसूत्रादनुवर्त्तते । चो बुद्धिस्थसमुच्चायकः । तथाच केवलब्रह्मबोधकश्रुतिषु तत्तद्धर्मदर्शनात् प्रत्यक्षेणापि भानात् स्मृतावपि सिद्धत्वाद् ब्रह्म एवं यथा प्रतीयते तादृशम् । तत्र हेतुरुभयसामञ्जस्यमेव । तदेतद् हृदिकृत्य सूत्रोक्तं दर्शनं विवृण्वन्ति । * भगवतीत्यादि * । तथाच वैश्वानरविद्यायां प्रादेशमात्रत्वाभिविमानत्वं सुमूर्धत्वादिकं पुरुषत्वं पुरुषविधत्वं पुरुषेऽन्तःप्रतिष्ठितत्वम् । तैत्तिरीये, यदेकमव्यक्तमनन्तरूपं विश्वं पुराणं तमसः परस्तादित्येकस्याव्यक्तस्यानन्तरूपत्वम् । एवं श्रुत्यन्तरेऽपि, आसीनो दूरं व्रजती-

प्रामाणिकः । चकारादुलूखलबन्धनादिप्रत्यक्षमेवोभयसाधकं दृष्ट-
मिति । अथो अमुष्यैव ममार्भकस्येति च । तस्माच्छ्रुतिस्मृति-
प्रत्यक्षैः सर्वविरुद्धधर्माश्रयत्वेन ब्रह्मप्रतीतेर्न विरोधः ॥ २१ ॥

प्रकृतैतावत्त्वं हि प्रतिषेधति ततो ब्रवीति
च भूयः ॥ २२ ॥

त्यादीनि दृश्यन्ते । एवं मिथिलागमने श्रुतदेवजनकयोर्गृह एककाला-
वच्छेदेन प्रवेशादिकं स्मृतिसिद्धं दृश्यते । अवतारदशायां गोवर्द्धनो-
द्धरणादिकमवस्थासाधनविरुद्धं कार्यं च दृश्यते । तत्र प्रत्यक्ष-
श्रुतिसिद्धे सर्वजनीनदर्शनसिद्धे तादृकस्मृतिसिद्धे च ब्रह्मणो विरु-
द्धधर्माश्रयत्वेऽनुपपत्तेर्वक्तुमशक्यत्वाद्वस्तुस्वभावमेवादाय दर्शन-
स्येच्छानुग्रहादिहेतुकत्वं चादाय तादृशनिश्चयस्य प्रामाणिकत्वमवग-
न्तव्यमित्यर्थः । * उभयसाधकमिति * स्वल्पत्वमहत्त्वयोः साधकम् ।
तत्र बहूनां दाम्नां सन्धानेऽपि न स्वरूपवेष्टकत्वं, स्वरूपस्य च न प्रथम-
परिमाणादाधिक्यम्। अन्यथा विस्मयानापत्तेः। मृत्स्नाभक्षणव्यादान-
काले च स्पष्टमेव तथात्वम् । एवं विदिततत्त्वायामिति तत्र कथना-
त् । मायामोहस्य तदुत्तरं कथनाच्चेति । तेन सिद्धमाहुः । * तस्मा-
दित्यादि * । वैश्वानरेऽर्थकमस्य बलीयस्त्वमुपगम्य विरोधस्य परि-
हर्तुं शक्यत्वेऽपि काठके तथा वक्तुमशक्यत्वात्। उलूखलबन्धने स्व-
ल्पस्य यत्नावत्सु दामस्वमानं तस्य स्वरूपधर्मत्वे, मानान्तरेण शरीर-
धर्मत्वे वा तदाधारस्य विरुद्धधर्माश्रयतायाः प्रत्यक्षसिद्धतया
चापह्नोतुमशक्यत्वेन अभिन्ननिमित्तोपादानत्वोपगमेन च विरुद्धध-
र्माश्रयत्वस्य प्रामाणिकत्वाच्छ्रुत्यादिभिस्तथात्वेन ब्रह्मप्रतीतेर्न वि-
रोध इति प्रकृतानां सर्वकामत्वादीनामप्यौपचारिकत्वकल्पनं नै-
मित्तिकत्वेनानित्यत्वोद्भावनं चाप्रयोजकमित्यर्थः । एवमेताभ्यां सू-
त्राभ्यामत एव चोपमेतिसूत्रोक्तं सर्वं प्रत्युक्तं ज्ञेयम् ॥ २१ ॥
प्रकृतैतावत्त्वं हि प्रतिषेधति ततो ब्रवीति च भूयः ॥ सूत्र-

परमार्थतो विरोधं परिहृत्य युक्त्यापि प्रतिषेधति । ननु स-र्वविशेषधर्माणामस्थूलादिवाक्यैर्निषेधात् कथमविरोधः प्रत्येतव्य इति चेत् तत्राह । प्रकृतैतावत्त्वं हि प्रतिषेधति । प्रकृते यदेतावत्प-रिदृश्यमाना यावन्तः पदार्था लौकिकास्तेषामेव धर्मान् निषेधति । प्रतीतस्यैव हि निषेधात् । अतो जगद्वैलक्षण्यमेवास्थूलादिवाक्यैः प्रतिपाद्यते, न तु वेदोक्ता ब्रह्मधर्मा निषेद्धुं शक्यन्ते । कुत एत-दवगम्यते तत्राह । ततो ब्रवीति च भूयः । यत्रैव वाक्ये पूर्वं नि-षेधति तस्मिन्नेव वाक्ये पुनस्तमेव विधत्ते । यतो वाचो निवर्तन्ते

मवतारयन्ति । * परमार्थत इत्यादि * परमार्थत इति * । वस्तु-विचारात् । एवं सर्वैः प्रकारैः परिहृतेऽपि विरोधे पुनर्युक्त्या परिहा-रस्य किं प्रयोजनमित्याकाङ्क्षायां वस्तुनस्तादृक्स्वभावत्वममन्वानं प्रति युक्तिरवश्यं वक्तव्येत्यतः सूत्रांशमवतारयन्ति । * नन्वित्या-दि * । तथाच पूर्वसूत्रोक्तदर्शनस्य अवतीर्णे स्वेच्छया व्यवहार्ये प्र-पञ्चसलक्षण एव प्रतीयमानैकविशेषविरुद्धविशेषान्तरविषयत्वाच्च तेन प्रपञ्चविलक्षणे सर्वविशेषशून्ये ज्ञानाकारे तद्विरुद्धविशेषवत्त्व-सिद्धिरिति तत्र धर्मविधिनिषेधयोरविरोधः कथं प्रत्येतव्य इत्या-काङ्क्षायामविरोधप्रत्ययप्रकारमाहेत्यर्थः । व्याकुर्वन्ति । * प्रकृते य-दित्यादि * शक्यन्त इत्यन्तम् * । प्रकृते इति गार्ग्युपक्रान्ते प्रपञ्चे-गार्गीप्रश्ने वा । तथाच जगद्वैलक्षण्यबोधनेन तत्प्रकारका धर्मा नि-षिध्यन्ते, न तु तत्सदृशाः स्वरूपधर्मा अपि । अतो न ते औपचारि-का इत्ययं तत्तदभावयोरविरोधप्रत्ययप्रकारः । तेन निषेधमात्रदर्श-नात् सर्वकामत्वादीनामौपचारिकत्वकल्पनं यद् दर्शयतिसूत्रे कृतं तदनया युक्त्या परिहृतमित्यर्थः । अत्र प्रमाणाकाङ्क्षायां सूत्रशेषमव-तारयन्ति । * कुत इत्यादि * । उदाहरणमाहुः । * यत इत्यादि * । अत्र ज्ञानकरणाप्राप्तिकथनमुखेन पूर्वार्द्धे ज्ञानं निषिध्योत्तरार्द्धे तद्वि-धत्ते । अस्थूलवाक्येऽपि, अवागमनः, अमुखमिति प्रशासनकारण-निषेधमुखेन प्रशासनं निषिध्य, एतस्यैवेत्यादिना तद् विधत्ते । एवं

अप्राप्य मनसा सह, आनन्दं ब्रह्मणो विद्वानिति । तथा अस्थूल-वाक्येऽपि, एतस्यैव प्रशासने, एतद् विदित्वा, आकाश ओतश्च प्रोतश्चेति । चकारादेकवाक्योपाख्यानभेदौ संगृहीतौ । सर्वत्र लौकिकं प्रतिषेधत्यलौकिकं विधत्ते इति युक्त्या निर्णयः । तस्माद् युक्त्याप्यविरोधः ॥ २२ ॥

सर्वधर्मनिषेधमुखेन वेद्यत्वं निषिध्यैतद्विदित्वेत्यादिना तद्विधत्ते । तथा न तदश्नोति कश्चनेति व्याप्तिं निषिध्याकाश ओतश्च प्रोतश्चेत्यनेन तां विधत्ते । न तदश्नोतीत्यस्य भोजनार्थकत्वपक्षे त्वत्र भगवत्कर्तृकं च भोगं निषेधति, सोऽश्नुते सर्वान् कामानित्यादौ तद्विधत्ते इति बोधयितुमाहुः * चकारादित्यादि * । तथाच यथा श्वेताश्वतरे, अनन्तश्चात्मा विश्वरूपो ह्यकर्त्तेति कर्तृत्वं निषेधति, तथा मुण्डके कर्त्तारमीशमिति विधत्ते । एवमन्यत्रापि बोध्यम् । तथाच कर्मणि साध्ये व्यक्तिभेदेन षोडशिग्रहणाग्रहणवन्नित्य एकस्मिन् ब्रह्मणि ज्ञेयत्वाज्ञेयत्वप्रशासितृत्वाप्रशासितृत्वादीनां विकल्पस्याशक्यवचनतया वाक्यस्याबाधकतायां तन्निवृत्त्यर्थं लौकिकं निषेधत्यलौकिकं तं धर्मं विधत्ते इति व्यवस्था मन्तव्या । स्थूलत्वादीनां लौकिकानामेव निषेधदर्शनात् ईशप्रशासितृत्वादीनामलौकिकानामेव विधानदर्शनात् । अतो ये वस्तुस्वभावतो विरुद्धधर्माश्रयत्वं न मन्वते तान् प्रत्येवं लौकिकालौकिकविभागरूपया युक्त्या निर्णयः । तेन श्रुत्या बोध्यमाना ये सर्वकामत्वादयस्तेऽप्यलौकिका एव । मन्दधियामविचारकाणां परं नामतौल्येन भ्रमः । नचानाप्तकामत्वापत्तिः । अभिध्यारूपत्वेन स्वयमेव तत्पूर्त्तिकरणेन चादोषात् । एतेन जीवतुल्यतापत्तिरपि परिहृता बोध्या । तस्माच्छ्रुत्यक्षराण्यननुसन्दधानानां बोधार्थं युक्त्याप्यविरोध आचार्येणोक्त इत्यर्थः । एतेनैव यावद्धर्मशून्यत्वं ब्रह्मणो वदन्तोऽपि प्रत्युक्ता वेदितव्याः ।

अन्ये त्वस्मिन् सूत्रे, द्वे वा व ब्रह्मण इति वाक्यं विषयत्वेनाहुः । तदर्थे विद्वन्मण्डने एतद्वाक्यार्थोऽपि विचारितः । तथाहि । नेति नेतीत्यत्र इतिशब्दः प्रकारवाची । तथाच पूर्वं मूर्त्तामूर्त्तब्रह्मणो विभूतिरूपं, य एवं

तदव्यक्तमाह हि ॥ २३ ॥

शब्दबलविचारेण विरोधं परिहृत्यार्थबलविचारेणाविरोधप्रतिपादनायाधिकरणमारभते । सर्वाणि विरुद्धवाक्यान्युदाहृत्य चिन्त्यन्ते । न चक्षुषा गृह्यते, कश्चिद्धीरः प्रत्यगात्मानमैक्षत्, नापि

वेदेत्यन्तेन निरूप्य यस्यैतद्रूपद्वयं पूर्वमेव प्रभुत्यन्तेन पदेन निरूपितभेदस्य तस्मिन्निरूप्यमाणेष्वपि सर्वतःपाणिपदान्तत्वादिष्वेवं लौकिकत्वेन वेदनं मा भूदिति भिन्नप्रक्रमेणैतत्प्रकारकं वेदनं ब्रह्मणो निषेधति । अथात इत्यादिना । अयमर्थः । ब्रह्मण्यपि मूर्त्तामूर्त्तरूपे सर्वतःपाणिपादान्तेत्यादिश्रुत्युक्ते वेदितव्ये । परन्त्वितत्यनेन प्रकारेण न वेदितव्ये ब्रह्मण एते रूपे इति, किन्तु ब्रह्मैवेति वेदितव्ये इत्यर्थः । अत्र विनिगमकमाह सूत्रकारः । ततो ब्रवीति च भूय इति । शेषं स्फुटम् ।

यत्तु प्रकृतशब्देन, द्वे वाव ब्रह्मण इत्यादिनोक्तं मूर्त्तामूर्त्तलक्षणं रूपद्वयं परामृश्यत इति मतं, तत्र प्रकृतत्वं प्रतिषेधतीत्येतावतैव चारितार्थ्ये सत्येतावत्पदं व्यर्थम् । नच प्रकृतस्य ब्रह्मणः प्रकृते वा ब्रह्मणि एतावत्त्वं प्रतिषेधतीति व्याख्यानान्न दोष इति वाच्यम् । तथा सति ततो ब्रवीति च भूय इत्यस्य वैयर्थ्यापातात् । प्रकृतपदेनैव ब्रह्मप्रमितौ तदभावशङ्कानुदयेन तत्सत्तायां मानाकाङ्क्षार्थे तत्कथनप्रयोजनाभावात् । तस्मादस्मदुक्त एवार्थ इति ॥२२॥६॥

तदव्यक्तमाह हि ॥ अधिकरणप्रयोजनमाहुः । * शब्दबलेत्यादि * । तथाच यद्यपि स्वविचारे तस्यानावश्यकत्वं तथाप्यन्यैर्ऋषिभिरर्थबलेन विचारस्याङ्गीकृतत्वात् तेनाविचारे तेषां निर्विशेषपक्षपातात् सविशेषश्रुतिः पीड्येत । विचारिते त्वर्थसामर्थ्ये वस्तुस्वभावादेवोभयसम्भवान्न श्रुतिपीडेत्यतस्तन्निचारणार्थं तदारभत इत्यर्थः । ननु विरुद्धवाक्येषु चिन्तितेषु किमवशिष्टं येनार्थबलाद्विरोधोत्थानमित्यत आहुः । * सर्वाणीत्यादि * । * सर्वाणीति * । प्रमाणाग्राह्यत्वतद्ग्राह्यत्वयोर्धर्मराहित्यतद्वत्त्वयोराकारराहित्यतद्वत्त्वयोर्गुणराहित्यतद्वत्त्वयोर्बोधकानि । सर्वरूप इत्यनेन यथा महारजनं वास

वाचा, सर्वे वेदा यत् पदमामनन्ति, अप्राप्य मनसा सह, मनसैवै-तदाप्तव्यम्, अस्पर्शमगन्धमरसं, सर्वरूपः सर्वगन्धः सर्वरसः, अ-पाणिपाद इत्यादि, विश्वतश्चक्षुरित्यादि, निर्गुणश्च, यः सर्वज्ञः सर्वशक्तिरित्यादि विरुद्धवाक्यानि । न हि वस्तु द्विरूपं सम्भवति । वाक्यद्वयमपि प्रमाणम् । तथा सति प्रमाणान्तरानुरोधेनैकस्य स्वार्थे प्रामाण्यमन्यस्योपचरितार्थत्वमिति युक्तम् । तत्र प्रत्यक्षानु-रोधेन निर्णयो विचार्यते । तत्र पूर्वपक्षमाह । तदव्यक्तम् । तद् ब्रह्म अव्यक्तमेव भवितुमर्हति । कुतः ? । आह हि श्रुतिप्रत्यक्षाभ्याम् । नेति नेत्यात्मा अग्राह्यो न हि गृह्यत इति । न हि गृह्यत इत्यनुभव-साक्षिकं प्रमाणं श्रुतिराह । न हि केनचिदपि चक्षुषा मनसा वा ब्रह्म दृष्टमस्ति । सर्वरूपत्वे तु सर्वैरेव द्रष्टुं शक्येत । तस्मात् सर्व-धर्मवत्त्वेन प्रतिपादकान्युपचरितार्थान्येव । अनुभवविरोधादित्येवं प्राप्तम् ॥ २३ ॥

इत्यादिश्रुतिस्तद्विरुद्धा, अरूपमव्ययमिति श्रुतिश्च स्मार्यत इति बो-ध्यम् । सन्देहमाहुः । * न हीत्यादि * तथाच लौकिकालौकिकभेदेन व्यवस्थायां कृतायां माऽस्तु शब्दे संशयस्तथाप्यर्थे संशयो दुर्वार इत्य-र्थः । सन्देहबीजमाहुः * वाक्येत्यादि * । तत्र पूर्वपक्षमुत्थापयितुमा-पाततो निर्णयप्रकारं वदन्ति * तथा सतीत्यादि * विचार्यत इत्य-न्तम् * । पूर्वपक्षमाहुः * तत्रेत्यादि * यद्यपि पूर्वं सर्वप्रमाणापेक्ष-या शब्दस्यैव प्राबल्यं निर्णीतं, तथापि शब्दस्यार्थसापेक्षत्वादर्थब-लेनैव विचारो मुख्य इति श्रुत्यर्थानध्यायनायार्थबलं विचार्य पूर्वप-क्षमाहेत्यर्थः । हेतुं व्याकुर्वन्ति । * आह हीति * हि श्रुतिप्रत्यक्षाभ्यां हेतुभ्यां श्रुतिराह । अतस्तदव्यक्तमिति योजना श्रुतिप्रत्यक्षाभ्यामिति यदुक्तं तत्र का श्रुतिः किं प्रत्यक्षमित्याकाङ्क्षायां तदेव विभजन्ते । * नेतीत्यादि * अस्यां श्रुतौ कथं प्रत्यक्षप्राप्तिरित्यत आहुः । * न हीत्यादि * तदेव विवृण्वन्ति । * न हि केनचिदित्यादि * ॥ २३ ॥

अपि संराधने प्रत्यक्षानुमानाभ्याम् ॥ २४ ॥

अपीति पूर्वपक्षगर्हायाम् । सर्वथा मूर्खः पूर्वपक्षवादी । यतः संराधने सम्यक् सेवायां भगवत्तोषे जाते दृश्यते । श्रद्धा भक्तिध्यानयोगादवेहि, यमेवैष वृणुते तेन लभ्यः, भक्त्या त्वनन्यया शक्य अहमेवंविधोऽर्जुन, ज्ञातुं द्रष्टुं च तत्त्वेन प्रवेष्टुं च परन्तपेति । द्विविधमपि रूपं दृश्यते । ततस्तु तं पश्यते निष्कलं ध्यायमानः, अनेकबाहूदरवक्त्रनेत्रं पश्यामि त्वां सर्वतोऽनन्तरूपमिति । संराधकस्य स्वानुभवो, ध्रुवादीनामनुमापकत्वञ्च।तस्मात् प्रत्यक्षा-

---

अपि संराधने प्रत्यक्षानुमानाभ्याम् ॥ सूत्रं व्याकुर्वन्ति । * अपीत्यादि * अत्र दर्शनसूत्रोक्तो दृशिर्व्यवहितोऽप्यर्थबलात् परामृश्यते । तथाच केवलस्य प्रत्यक्षादेः प्रमाणस्य लौकिकत्वेन नैर्बल्येऽपि साधनबलसिद्धस्य तस्यालौकिकत्वेन प्रबलत्वात् केवलानुभवविरोधोऽप्रयोजक इति साधनसिद्धेन प्रत्यक्षेण निर्णय इत्यर्थः । हेतुं व्याकर्तुं श्रुतिस्मृती उपन्यस्यन्ति । * श्रद्धेत्यादि * इयं कैवल्योपनिषत्स्था । परमेष्ठिना आश्वलायनं प्रत्येतेन साधनेन जानीहीत्यत्रोपदिष्टम् । ज्ञानविषयं च ब्रह्म सर्वदेवतादिमयं शिवाकारं निराकारं चोपदिष्टम् । द्वितीया काठके मुण्डके च । तत्राद्ये आसीनो दूरं व्रजतीत्याद्युक्तोक्ता । तत्राप्यासीनत्वादिना साकारताया अशरीरमित्यनेनाऽनाकारतायाश्च लाभः । द्वितीयेऽपि द्वितीयमुण्डके विरुद्धधर्माश्रयं परमात्मानं प्रस्तुत्योक्ता । अत्र ननु त्वामिति कथनात् साकारलाभ इति तत्राप्येवम् । गीतावाक्यं तु विश्वरूपं दर्शयित्वा ततः स्वरूपं चतुर्भुजाकारं प्रदर्श्योक्तं भगवता । * द्विविधमिति * साकारं निराकारं च । तथाच श्रुतिस्मृत्युक्तसंराधकप्रत्यक्षानुरोधेनार्थबले विचारितेऽपि निराकारं साकारं चेति सिद्ध्यति, न तु केवलमव्यक्तमग्राह्यमेवेति त्वदुक्तमसङ्गतमित्यर्थः । एवं प्रत्यक्षानुमानशब्दयोः श्रुतिस्मृतिपरत्वमभिप्रेत्य व्याख्यातम्।एवं व्याख्याने शब्दबलमेवायातीत्यपरितोषेणातः परं साक्षात्कारानुमितिपरत्वं प्रत्यक्षानुमानपरत्वं चादाय व्याकुर्वन्ति * ततस्त्वित्यादि * । लौकिक-

ऽनुमानाभ्यां, श्रुतिस्मृतिभ्यां वा ब्रह्म साकारमनन्तगुणपरिपूर्ण चेति नाव्यक्तमेवेति निश्चयः । अतो लौकिकालौकिकप्रत्यक्षविषयत्वादुभयवाक्यार्थरूपमपि ब्रह्म ॥ २४ ॥

प्रकाशादिवच्चावैशेष्यं प्रकाशश्च कर्मण्यभ्यासात् ॥ २५॥

पुनः प्रकारान्तरेण पूर्वोक्तमेव स्थिरीकर्तुमधिकरणान्तरमारभते । तत्र सूत्रद्वयेन पूर्वपक्षद्वयमाह । ननु प्रत्यक्षानुरोधेनोभयविधवाक्यसमाधानं नोपपद्यते । वस्तुशक्त्यैव निर्णय उचितः । न तु श्रुतिप्रत्यक्षाभ्याम् । यथा प्रकाशजलसुवर्णादीनामनेकविधत्वं नाङ्गीक्रियते । सूर्यचन्द्रमणिप्रकाशादिषूष्णशीतानुभवरूपस्पर्शाः प्रती-

प्रत्यक्षं शुद्धमनःसंयोगजम्, अलौकिकं दिव्यदृष्टिजं, विपरीतं वा । तथा चैतयोः श्रुतिस्मृत्योः प्रत्यक्षमात्रबोधकत्वादत्र साधनसिद्धप्रत्यक्षादर्थस्वभावेऽवधारिते, तं यथा यथोपासते इति श्रुत्या, अव्यक्तनिष्कलोपासकस्य तथैव प्रत्यक्षं वाङ्मनसेनाप्राप्यं च, वृतस्य तु तद्रूपमेवत्वेन प्रत्यक्षं वाङ्मनसगम्यं चेति तादृशातादृशप्रत्यक्षप्रत्यक्षविषयादर्थस्वभावादेवाविरोधनिर्णय इत्यर्थः । प्रत्यक्षस्य प्रामाणिकत्वसाधनं दर्शनसूत्रादत्राधिकं तेन प्रकाशवत्सूत्रोक्तमेव दृढीकृतं ज्ञेयम् ॥ २४ ॥ ७ ॥

प्रकाशादिवच्चावैशेष्यं प्रकाशश्च कर्मण्यभ्यासात् ॥ अधिकरणप्रयोजनमाहुः । * पुनरित्यादि * । ब्रह्मणः श्रुत्येकसमधिगम्यत्वाच्छ्रुत्यवगतस्वरूपस्यैव बलेनोभयरूपत्वं दृढीकर्तुमधिकरणान्तरमुपोद्घातसङ्गत्यारभते । अत्र ब्रह्मस्वभावः संराधकप्रत्यक्षेणाऽवधारयितुं शक्यो, न वेति संशयः । साधनस्य ज्ञानार्थत्वम्, अगृह्यश्रुत्या ब्रह्मणो दुर्ज्ञेयत्वं च सन्देहबीजम् ।

पूर्वपक्षौ तु तत्र द्वाविति तावाहुः । * तत्रेत्यादि * । * पूर्वपक्षद्वयमिति * । भक्तप्रत्यक्षेण न निर्णय इत्येकः । श्रुत्यापि नेत्यपरः । स च द्वितीयसूत्रे फलितकथनेन स्फुटो भवतीति तथेत्यर्थः । कुतो वस्तुशक्त्यैवेत्यतो दृष्टान्तं व्याकुर्वन्ति । * यथेत्यादि * । एत-

यन्ते । न हि तेजसि तावन्तः स्पर्शा अङ्गीक्रियन्ते । जले च हिम-तप्तकुण्डादिषु । तथा सुवर्णे वर्णभेदाः । न हि सर्वे स्वाभावि-काः । तेजस्त्वादिस्वभावहानिप्रसङ्गात् । तथा ब्रह्मणोऽप्यनेकत्व-मङ्गीकर्तव्यम् । निर्विशेषं हि ब्रह्मेति सर्वप्रसिद्धिः । चकारादेवं साधका, अग्राह्यो न हि गृह्यत इत्येवमादयः । ननूक्तं भक्तस्य तथा साक्षात्कारात् तादृशश्रुतेश्च नैकविधत्वमङ्गीकर्तुं शक्यत इति । नैष दोषः । प्रकाशश्च कर्मणि तपःप्रणिधानादिकर्मणि भगवतः प्र-काशः । तत्र यथा तेषां कामस्तथा प्रकटीभवति । चकारादप्रका-शान्यथाप्रकाशौ । तत्र हेतुः । अभ्यासादावृत्तेः । यद्येकवारं प्र-कटः स्यात् तदा तद्रूपत्वमङ्गीक्रियेतापि । प्रतिभक्तं प्रतिकर्म चा-विर्भावः । अतः प्रकाशोऽपि कृत्रिम एव । दीपप्रकाशवत् । अ-न्यथा सर्वदा स्यात् । तस्मान्न भक्तप्रत्यक्षेण निर्णयः ॥ २५ ॥

अतोऽनन्तेन तथाहि लिङ्गम् ॥ २६ ॥

फलितमाह । अतः— अभ्यासादनन्तेन अनन्तरूपेण आवि-र्भावः । न ह्येकं वस्तु प्रतिक्षणमन्यादृशं भवति निमित्तभेदव्यतिरे-केण। क्वचिद् भक्तकामश्च निमित्तत्वेन प्रतीयते । न हि निमित्त-भेदेन जायमानं वस्तु भवति । किन्तु तथा सति लिङ्गं विग्रह एव

स्यैव विवरणं *सूर्यचन्द्रेत्यादि * ।* एवं साधका इति * निर्विशेषत्व-साधकाः । पूर्वस्मादयं भिन्न एकदेशीति ज्ञापयन्तः सूत्रशेषमवतार-यन्ति । * ननूक्तमित्यादि * । अनेन सूत्रेण प्रकाशवत्सूत्रोक्तमप्या-क्षिप्तं ज्ञेयम् ॥ २५ ॥

अतोऽनन्तेन तथाहि लिङ्गम् ॥ * न हि निमित्तभेदेन जायमानं वस्तु भवतीति * । अत्रावस्तुत्वे हेतुर्जायमानत्वमेव । तत्रापि हेतु-

भवति । युक्तश्चायमर्थः । यद्धिया त उरुगाय विभावयन्ति तत्तद् वपुः प्रणयसे सदनुग्रहायेति । अतः श्रुत्या प्रत्यक्षेण वा तथा निर्णयः कर्तुं शक्यः । तस्मात् सर्वागोचरमेव ब्रह्मेत्येवं प्राप्तम् ॥२६॥

उभयव्यपदेशात् त्वहिकुण्डलवत् ॥ २७ ॥

तुशब्दः पक्षं व्यावर्तयति । नैवं केवलयुक्त्या लोकदृष्टान्तेन निर्णयः शक्यते कर्तुम् । अन्यथेदं शास्त्रं व्यर्थमेव स्यात् । अत्र हि वेदादेव ब्रह्मस्वरूपज्ञानम् । तत् कथं स्वरूपशक्त्या निर्णयः । ब्रह्म तूभयरूपम् । उभयव्यपदेशात् । उभयरूपेण निर्गुणत्वेनानन्त-

यद्धियेत्यत्र प्रणयस इति पदोक्तं करणम् । तथाच तेषां धर्माणां शरीरविशिष्टमुपक्रम्य पठितत्वाच्छरीरधर्मत्वं वा, तदभिव्यक्त्याऽऽगन्तुकधर्मत्वं वा । तथा सत्यपागादग्नेरग्नित्वमितिवत् कार्यत्वमेव, न त्वनागन्तुकानारोपितत्वरूपं वस्तुत्वम् । अत्र, यद्धियेति स्मृत्युपन्यासेन प्रकाशवत्सूत्रोक्तोऽवैयर्थ्यादिति हेतुरपि सदनुग्रहार्थत्वेनान्यथासिद्ध इति ज्ञाप्यते । * तस्मादिति * । उक्तविधप्रत्यक्षबोधकश्रुतिभिर्भक्तप्रत्यक्षेण चानिर्णयात् ॥ २६ ॥

उभयव्यपदेशात् त्वहिकुण्डलवत् ॥ सूत्रं व्याकुर्वन्ति * । तुशब्द इत्यादि * । * अन्यथेति * । युक्त्या लोकदृष्टान्तेन च निर्णये इदं विचारशास्त्रं व्यर्थमेव स्यात् । अत्र हि दर्शनान्तरादयमेव विशेषो यद्वेदादेव ब्रह्मस्वरूपज्ञानं प्रमितिरूपं, न लौकिकैः प्रमाणैस्तन्न्यायैर्वा । उपचारनिवृत्त्या श्रौततात्पर्यज्ञापनार्थमेवास्य शास्त्रस्य प्रवृत्तेः । तच्च जन्माद्यधिकरण एव शास्त्रयोनित्वादित्यनेन निर्णीतम् । अतो वेदमन्तरेण स्वरूपस्य तच्छक्तेश्चानवगमात् केन प्रकारेण स्वरूपशक्त्या निर्णय इत्यर्थः । एवं तुशब्दं व्याख्याय शेषं व्याकुर्वन्ति । * ब्रह्मेत्यादि * । न केवलं स्वरूपशक्त्या निर्णीयते, किन्तु श्रुत्युपलब्धयेत्यतो हेतुं विवृण्वन्ति । * उभयेत्यादि * । उभयोर्विरुद्धधर्मयोर्व्यपदेश उभयव्यपदेशस्तस्मात् । यत्रैवास्थूलादिवाक्ये निर्गुण-

गुणत्वेन सर्वविरुद्धधर्मेण रूपेण व्यपदेशात् । तर्हि कथमेकं व-स्त्वनेकधा भासते । तत्राह । अहिकुण्डलवत् । यथा सर्प ऋजुरने-काकारः कुण्डलश्च भवति तथा ब्रह्मस्वरूपं सर्वप्रकारं भक्तेच्छया तथा स्फुरति । कल्पनाशास्त्रे हीदं बाधकम् । अनेककल्पनागौरवं चेति । न तु केवलं श्रुत्येकसमधिगम्ये । न च शास्त्रवैफल्यम् । एवं

त्वेन व्यपदिश्यते तत्रैवाकाश ओतश्च प्रोतश्चेति कथनात् कार्य-गुणजनकानन्तगुणवत्तापि बोध्यते । तथा यत्र शारीरब्राह्मणे, स एष नेति नेत्यात्मा, अगृह्यो न हि गृह्यत इत्युच्यते, तत्रापि, स वा अय-मात्मा सर्वस्य वशी सर्वस्येशान इत्यादिकं पूर्वमुच्यते । स वा एष महानज आत्मा अन्नादो वसुदानं इति चाऽनन्तरम् । एवं श्वेताश्व-तरेऽपि, साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्चेत्युक्त्वा, एको वशी निष्क्रि-याणां बहूनामेकं बीजं बहुधा यः करोतीत्यादि । तथा तत्रैव । ततो यदुत्तरतरं तदरूपमनामयमित्येतदग्रे, सर्वाननशिरोग्रीवः सर्वभूतगुहाशय इति । एवं तैत्तिरीयेऽपि, यदेकमव्यक्तमनन्तरूप-मिति, तथा, विश्वतश्चक्षुरुत विश्वतोमुख इत्यादि चोक्तम् । कृत्स्नः प्रज्ञानघन एवेत्यस्यार्थस्तु प्रागेवोक्तः । तथा, अथात आदेश इ-त्यस्यापि । एतेष्वेवंविधेष्वन्येष्वपि उभयरूपेण व्यपदेशात् । त-थाचास्थूलादिवाक्यस्य धर्मनिषेधमुखेनेव विश्वतश्चक्षुरित्यादेर्ध-र्मविधिमुखेनापि ब्रह्मस्वरूपस्यैव निरूप्यतया धर्मविधिद्वारा त-न्निषेधद्वारा च निरूपकाणां मध्ये एकस्योपजीव्यत्वमतरङ्गत्व-मन्यस्योपजीवकत्वं बहिरङ्गत्वमिति निर्णेतुमशक्यत्वेनोभयवा-क्ययोस्तुल्यबलत्वादुभयरूपमेव ब्रह्मेत्यर्थः । दृष्टान्तमवतारयन्ति । * तर्हीत्यादि * । यद्युभयलिङ्गं ब्रह्म तदा संराधनसिद्धानां सर्वेषां तथैव प्रकाशेत, न तु कश्चित् प्रति कथञ्चिदन्यं प्रत्यन्यथा । अत एकं वस्तु कथमनेकधा भासते । तत्र हेतुर्वक्तव्यः । नोचेद्दर्शनस्याप्रामा-ण्यं वक्तव्यम् । ततश्च सर्वमेव शिथिलमिति शङ्कायां दृष्टान्तेन स-माधिमाहेत्यर्थः । दृष्टान्तं व्याकुर्वन्ति * यथेत्यादि * । * भवतीति * तथा सामर्थ्यस्य विद्यमानत्वात् स्वरूपतस्तथास्ति । * इदमिति *

साधनार्थत्वात् । अत्रैव हि सूरिव्यामोहादन्यशास्त्रोत्पत्तिः । अतः सर्वविरुद्धधर्माणामाश्रयो भगवान् । न हि प्रमाणश्रुतदृष्टे अनुपपत्तिरस्ति यदर्थं युक्त्यपेक्षा । लोकेऽपि शरीरान्तःकरणादीनि परस्परविरुद्धदयामारकत्वादीनि विषयभेदेनैकस्मिन् क्षणे प्रतीयन्ते। तस्मात् सकलविरुद्धधर्मा भगवत्येव वर्तन्त इति न कापि श्रुतिरुपचरितार्थेति सिद्धम् ॥ २७ ॥

प्रकाशाश्रयवद्वा तेजस्त्वात् ॥ २८ ॥

एकस्यानेकधा भानम् । यद्यपि सर्पः कालभेदेन स्वेच्छया तथा तथा भवति, ब्रह्म त्वेकस्मिन्नेव काले संराधकभक्तेच्छयेति वैषम्यम् । तथापि संराधकस्य तादृशेच्छोत्पत्तौ तादृशतादृशफलदित्सैव प्रयोजिकेति न वैषम्यलेश इति बोध्यम् । नन्वेवं चेत् सिद्धमेवास्ति तदा शास्त्रेणैवं साधनस्यापि किं प्रयोजनमित्यतः पूर्वोक्तमेव स्मारयन्ति। * अत्रैवेत्यादि * । तथाच विरुद्धशास्त्रसम्भेदजन्यदोषवारणमेव प्रयोजनमित्यर्थः । * प्रमाणश्रुतदृष्ट इति * पूर्वोक्तप्रमाणैः श्रुते, साधनसिद्धप्रमाणैर्दृष्टे । विरुद्धशास्त्रसम्भेदेन व्यामुग्धस्य समाधानाय व्यासपादैरत्र युक्तेरुक्तत्वादत्रापि युक्त्यन्तरमाहुः । * लोकेऽपीत्यादि * सूत्रोक्ते दृष्टान्ते ऋजुकुण्डलभावो नैककालावच्छेदेनेत्यत एतत्कथनम् । तथाच यथा शरीरादीनां विषयभेदेन तथात्वमेवं ब्रह्मणोऽपि भक्तभेदेन तथात्वम् । एतेन तत्तद्वपुः प्रणयस इत्यत्र प्रणयनं तत्तच्चक्षुर्मनोविषये प्रापणमेव, न तु करणमिति बोधितम् । एतच्च, श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वात्, सर्वोपेता च तद्दर्शनात्, लोकवत्तु लीलाकैवल्यमित्यादिषु यदुक्तं तस्यैवेह निगमनमिति न कोऽपि शङ्कालेशः । सिद्धमाहुः * तस्मादित्यादि * एवञ्च शब्दबलविचारेण विरुद्धसर्वधर्माश्रयो ब्रह्मेति निर्णयः। श्रुत्युक्तयुक्त्या विचारे तु लौकिकधर्मशून्यमलौकिकसर्वधर्मयुक्तमिति निर्णयः । अर्थबलविचारे तु विरुद्धसर्वरूपमिति निर्णय इति बोधनार्थमत्र त्रेधा विचारितम् ॥ २७ ॥ ८ ॥

प्रकाशाश्रयवद्वा तेजस्त्वात् ॥ अधिकरणप्रयोजनमाहुः ।

धर्मरूपविचारेण पूर्वोक्तपक्षद्वयं स्थापयितुमधिकरणारम्भः । ननु धर्मा नाम के ब्रह्मणो भिन्नास्तत्कार्यरूपा आहोस्विद् ब्रह्मैवेति संशयः । तत्र लोके कार्यस्यैव पटरूपादेस्तद्धर्मत्वात् समवेतत्वात् तन्नित्यतायां प्रमाणाभावात् स्वाभाविकत्वमात्रेण नित्यत्वकल्पनायां गौरवापत्तेरेकमेवाद्वितीयमिति श्रुतिविरोधाच्च । धर्माः प्रपञ्चवत् कार्याः । तथा सति ब्रह्म सर्वकल्पनारहितमेव सेत्स्यतीत्येवं प्राप्ते इदमुच्यते । प्रकाशाश्रयवद्वा । वाशब्दः पक्षं व्यावर्तयति ।

* धर्मेत्यादि *। पूर्वाधिकरणे निर्गुणमनन्तगुणपूर्णं च ब्रह्म सिद्धम् । तत्र ये गुणधर्मास्तेषां स्वरूपविचारेण पूर्वोक्तपक्षद्वयम् । शब्दबलविचारसिद्धः प्रपञ्चविलक्षणविरुद्धसर्वधर्माधारं ब्रह्मेत्येकः। अर्थबलविचारसिद्धं, सर्वरूपं ब्रह्म तत्तत्फलदित्सया तत्तत्कार्यार्थं वा तं तं प्रति तथाविर्भवतीत्यपर इत्येतत्पक्षद्वयं स्थापयितुं तथेत्यर्थः । विषयसंशयावाहुः । * नन्वित्यादि *। धर्मवत्त्वश्रवणमद्वितीयश्रुतिश्च सन्देहबीजम् । पूर्वपक्षमाहुः । * तत्रेत्यादि * । ब्रह्मधर्माणां स्वरूपे विचारणीये लौकिकमेव प्रमाणमनुसर्त्तव्यम् । श्रुतौ तन्नित्यत्वस्यानुक्तत्वात् । तत्राप्यनुमानमेवाप्रत्यक्षत्वादादर्त्तव्यम् । लोके च कार्यस्यैव पटरूपादेस्तद्धर्मत्वात् तत्समवेतत्वाच्च धर्मत्वलिङ्गके नित्यवस्तुसमवेतत्वलिङ्गके चानुमाने आकाशत्वस्य दृष्टान्तस्य सत्त्वेऽपि शब्दादिदृष्टान्तेन हेतोः साधारणतया तन्नित्यतायां प्रमाणाभावात् । स्वाभाविकत्वं हेतूकृत्याकाशत्वं दृष्टान्तीकृत्य तन्मात्रेण साधने यद्यपि तत् सिद्ध्यति, तथापि तत्कल्पनायां नित्यवस्त्वन्तरसिद्ध्या गौरवापत्तेरद्वितीयश्रुतिविरोधाच्च गौरवस्याप्रामाणिकत्वात् तथेति, तदव्यक्तमाह हीत्यनेनोक्त एव पक्ष आदरणीय इत्यर्थः । समाधिं व्याकुर्वते । * इदमित्यादि * । * प्रकाशाश्रयवदिति * । प्रकाशस्याश्रयाः प्रकाशाश्रयास्तैस्तुल्यम् । प्रथमार्थे वतिः । सूत्रं व्याकुर्वन्ति । * वाशब्द इत्यादि * । पूर्वाधिकरणेऽहिकुण्डलदृष्टान्तेनैकस्य ब्रह्मणः सधर्मकत्वनिर्धर्मकत्वासिद्ध्या धर्माणामपि ब्रह्मरूप-

यथा प्रकाशाश्रयाः सूर्यादयः प्रकाशेन न भिन्नाः । पृथक्स्थित्यभावात् । समवेतत्वाच्च । मूलाविच्छेदरूपेण तदाधारतया स्थितत्वाच्च । नापि सूर्य एव । भिन्नप्रतीतेर्विद्यमानत्वाच्च । तादृशमेव तद् वस्तूत्पत्तिसिद्धमिति मन्तव्यम् । कल्पनायामपि यथा सूर्य-

त्वमेव सिद्धम्, अत्र तु धर्मधर्मिणोर्भेदाभेदः साध्यते । अन्यथैतत्सूत्रवैयर्थ्यमेव स्यात्। भिन्नाभिन्नत्वं कार्यकारणभावेन पटतद्रूपयोर्धर्मधर्मिभावेन जातिव्यक्त्योरिदम् । तत्र वाशब्दः प्रथमं पक्षं व्यावर्तयति । अत्र तद्धर्मौ कार्यकारणभावेनैकरूपौ न भवतः, किन्तु यथा प्रकाशाश्रयाः सूर्यादयः प्रकाशेन सह न भिन्नाः, न विनाभूताः, नित्यसहचारिण इति यावत् । तत्र हेतुः । पृथक्स्थित्यभावात् । एवं प्रकाशोऽपि न सूर्यादिविनाभूत इत्यर्थबलाज्ज्ञातव्यम् । तदेतत्, समवेतत्वाच्चेति चकारेण समुच्चिन्वन्ति । तत्र हेतुः । * समवेतत्वादिति * । अयुतसिद्धत्वात् । तज्जन्यधर्मेष्वप्यस्तीति तथात्ववारणाय हेत्वन्तरमाहुः । * मूलाविच्छेदेति * । तथाच सर्वेऽपि भगवद्धर्मा भगवदविनाभूता भगवदविभक्ता इत्यर्थः । अत्र यद्यपि पृथक्स्थित्यभावादित्यनेनैव तथात्वसिद्धावपि यद्धेतुद्वयमुक्तं, तेन प्रपञ्चस्याक्षरस्य च भिन्नाभिन्नत्वं निबन्धोक्तं स्मारितम् । एवमभेदे मानमुक्त्वा भेदे मानमाहुः । * नापीत्यादि * । प्रकाश इति शेषः । चकार आधाराधेयभावस्य, परास्य शक्तिरित्यादिषष्ठीनिर्देशस्य च समुच्चायकः । तेन सिद्धमाहुः । * तादृशमित्यादि * । प्रकाशरूपं वस्तुमूलाद्भिन्नमप्यभिन्नमेवोत्पत्तिसिद्धमिति मन्तव्यम् । युक्तिभिरनुचिन्तनीयम् । यथा अमित्रो न मित्रं, न मित्राभावः । किन्तु मित्रविरुद्धसम्पत् । यथा चाऽविद्या न विद्या, न विद्याभावः, किन्तु विद्याविरुद्धं भावरूपमज्ञानम् । एवं प्रकाशतदाश्रययोरभेदोऽपि न भेदो, न भेदाभावः, किन्तु भेदविरुद्धसम्पदेव भावरूप इति विभावनीयम् । सा च सम्पद् भावरूपत्वे सति स्वाश्रयाविनाभूतत्वं तद्विहायावर्तमानत्वमिति यावत् । न ह्येतादृशत्वमन्योन्याभावरूपे भेदेऽस्तीति । तथाच कल्पनायामपि यथा सूर्यप्रकाशयोस्तादात्म्यरूपस्य भेदविरुद्धसम्प-

प्रकाशयोः कल्पना एवं ब्रह्मधर्मयोरपि। न ह्यन्यथा वेदे ब्रह्मणि नि-
षेधशेषता सत्यज्ञानानन्ताऽऽनन्दपदानां सामानाधिकरण्यं वा स-
म्भवति । लक्षणायां तु सुतरामेव धर्मापेक्षा । अतो विशिष्टपदार्थे

द्वोऽभेदस्य कल्पना, एवं ब्रह्मतद्धर्मयोरपि परबोधनाय कार्येत्यर्थः ।
ननु तत्र का वा उपपत्तिर्येन धर्माणां सदा सत्तामङ्गीकृत्य तादृशो-
ऽभेदः कल्प्यत इत्यत आहुः । * न हीत्यादि * । यदि हि स्वाभा-
विकधर्मसत्तामनुपगम्य सर्वविशेषशून्यमेव ब्रह्माङ्गीक्रियते, तदा के-
वलचिन्मात्रत्वेन प्रतिपिपादयिषितस्य ब्रह्मणः सकाशाद्, अस्य मह-
तो भूतस्य निःश्वसितमेतद् यदृग्वेद इत्यादिना श्राविता चेतनधर्म-
रूपा वेदप्रवृत्तिर्न सम्भवेत् । अथात आदेश इत्यत्र पराभिमता नि-
षेधशेषतापि न सम्भवेत् । तस्यापि विशेषत्वात् । सत्यं ज्ञानमनन्तं
ब्रह्मेति स्वरूपलक्षणश्रुतौ विज्ञानमानन्दं ब्रह्मेतिश्रुतौ चोक्तं सत्या-
दिपदानामेकवस्तुवाचकत्वमपि न सम्भवेत् । तेषां सत्यत्वादिवि-
शिष्टवाचकत्वात् सत्यत्वादीनां च धर्मत्वात् ।

ननु सत्यादिपदानां लक्षकत्वमेव । असत्यजडसान्तदुःख-
व्यावृत्तमेकरूपमेव ब्रह्म लक्ष्यत इति न तेषां सामानाधिकरण्यभङ्ग
इति वाच्यम् । लक्षणायां तु सुतरां धर्मापेक्षा । निर्धर्मकस्य क्वापि
लक्ष्यत्वादर्शनाल्लक्षणायाः शक्यसम्बन्धरूपत्वेन ब्रह्मणि सत्यादि-
पदशक्यसम्बन्धलक्ष्यत्वयोर्धर्मयोरापाताच्च । किञ्च । लक्ष्यत्वे य-
त्किञ्चिच्छब्दवाच्यत्वमप्यर्थादेवायातम् । लक्ष्यत्वस्य वाच्यत्वव्या-
प्यत्वात् । यत्तु लक्ष्यत्वे सधर्मकत्वस्योपाधित्वान्न व्याप्तिरिति क-
श्चित् । तन्न । लक्ष्यत्वेनैव धर्मेण ब्रह्मणः सधर्मकत्वे सिद्धे सधर्मक-
त्वस्य साधनव्यापकतयोपाधितानिवृत्तौ व्याप्तेः सुस्थिरत्वात् । न-
च वाङ्निवृत्तिश्रुत्या अवाच्यत्वे ब्रह्मणः सिद्धे सधर्मकत्वस्य नोपा-
धितानिवृत्तिरिति वाच्यम् । तस्याः सामस्त्येन वदनासामर्थ्यपर-
त्वात् । अप्राप्येति प्रशब्देन तथाऽवसायात् । अनाप्येत्युक्त्वाऽपि त-
न्निवृत्तिसिद्धेः । लक्षणया वाचः प्राप्त्यापि निवृत्त्यसिद्धेश्च । सर्वथा
अप्राप्तौ, यतो वाच इति यच्छब्दस्यापि ब्रह्माप्राप्त्या तद्ज्ञाने कुतो
निवर्तन्ते वाच इति ज्ञानानुदयेन वाक्यस्याबोधकताप्रसक्तेरनिरुक्त-

एव तादृशो वेदसिद्ध इति मन्तव्यम् । तत्र हेतुः । तेजस्त्वात् । तेजःशब्दवाच्यत्वात् । बहुदूरव्याप्त्यर्थमेव हेतुरुक्तः ।

श्रुतिविरोधप्रसक्तेश्च । किञ्च । सत्यादिपदानां ब्रह्मणि शक्त्यभावे ब्रह्मातिरिक्तानां चासत्यजडादिरूपत्वात् तेष्वपि तच्छक्त्यभावे तेषां पदानामनर्थकत्वेन शक्यसम्बन्धरूपा लक्षणा नितरां सिद्ध्येदिति स्वरूपलक्षणमप्यबोधकमेव स्यात् । ततश्च विचारशास्त्रस्य मोक्षस्य च तिलाञ्जलिरेव दीयेत । अथ व्यावहारिकं सत्यज्ञानादिकं तेषां शक्यमिति तत्सम्बन्धस्य ब्रह्मणि भवनान्न कोऽपि दोष इति विभाव्यते । तदा तु तस्यैव धर्मत्वान्न ब्रह्मणो यावद्धर्मरहितत्वसिद्धिरिति लक्षणायां सुतरां धर्मापेक्षा । अतो धर्माणामावश्यकत्वादस्य शास्त्रस्य वेदानुरोधित्वाद् वेदवाक्यानां च ब्रह्मबोधकतया सर्वेषां तुल्यबलत्वेन धर्मविशिष्ट एव पदार्थो विरुद्धधर्माश्रयो वेदसिद्ध इति मन्तव्यमित्यर्थः । धर्मधर्मिणोरभेदबोधकं रूपं वक्तुं हेतुं व्याकुर्वन्ति । * तेजः शब्दवाच्यत्वादिति * । तद्देवा ज्योतिषां ज्योतिः, अथ यदतः परो दिवो ज्योतिर्दीप्यते, भारूपः, तस्य भासा सर्वमिदं विभाति, यदादित्यगतं तेज इत्यादौ ब्रह्मतद्धर्मयोस्तेजोवाचकशब्दवाच्यत्वात् । तथाच प्रकाशकस्वभावत्वात् सूर्यतत्प्रकाशयोर्यथा भेदविरुद्धसम्पदभेदस्तथा ब्रह्मतद्धर्मयोरपि प्रकाशकत्वात्तथेत्यर्थः । ननु पूर्वसूत्रेण ब्रह्मण उभयरूपत्वे विरुद्धधर्माश्रयत्वे तं तं प्रति तथा प्रदर्शने च सिद्धे धर्माणां ब्रह्मणा सह भिन्नाभिन्नत्वमात्रं साधनीयम् । तत्तु प्रकृतदृष्टान्तमात्रेणैव सिध्यतीति हेतूक्तेः किं प्रयोजनमित्याकाङ्क्षायां तत्प्रयोजनमाहुः । * बहुदूरेत्यादि * । अवतारदशायां सृष्टिदशायां च ब्रह्मणो व्यापकत्वं, तिरोभावे धर्माणां स्वभावतो बहुदूरव्याप्त्यर्थमेव तद्व्यापकस्तेजस्स्वरूपो हेतुरुक्त इत्यर्थः । * तेजसि तथात्वस्य दृष्टत्वादिति * । तथाचोक्तं विष्णुपुराणे प्रथमांशसमाप्तौ 'एकदेशस्थितस्याग्नेर्ज्योत्स्ना विस्तारिणी यथा परस्य ब्रह्मणः शक्तिस्तथेदमखिलं जगत् । तत्राप्यासन्नदूरत्वबहुत्वस्वल्पतामयः । ज्योत्स्नाभेदोऽस्ति तच्छक्तिस्तद्ब्रह्मण्यैव वर्तते' इति । एवमभेदबोधकं रूपं व्याख्याय प्रकाशाश्रयपदाभ्यां बोधितं भेदबोधकं रूपं व्याकु-

आतपादेर्धर्मत्वेन धर्मित्वेन च प्रतीतेः । अपूर्ववदेव दृष्टत्वाच्छ्रुतत्वाच्च न धर्मेष्वपि युक्त्यपेक्षा । तस्मात् सिद्धं यथाश्रुतमेव ब्रह्मेति ॥ २८ ॥

पूर्ववद्वा ॥ २९ ॥

एकदेशिमतेनापि सर्वसमाधानमाह । अथवा, अरूपवदेव हीत्यादिपञ्चसूत्र्या यः सिद्धान्तः कथितस्तादृशं वा ब्रह्म प्रतिपत्तव्यम् ।

वन्ति । * आतपादेरित्यादि * आतपश्च तदादिश्च तयोः समाहार आतपादिः, तस्यातपादेः । तथाचात्रादिपदेन सूर्यादिः । तथाच आतपस्य प्रकाशस्य धर्मत्वेन सूर्यादेर्धर्मित्वेन च प्रतीतेर्यथा भेदस्तथा ब्रह्मतद्धर्मयोरपि । सत्यं ज्ञानमिति स्वरूपलक्षणात् सच्चिदानन्दरूपेणाभेदः । धर्मेषु तत्तद्धर्मत्वेन रूपेण भेदः । ब्रह्मणि तदाश्रयत्वरूपेण भेद इति तयोस्तावविरुद्धावित्यर्थः । ननु प्रकाशतदाश्रययोस्तथात्वं प्रत्यक्षगम्यं ब्रह्मतद्धर्मयोस्तु न तथेति तत्र कथं तथात्वसम्प्रत्यय इत्यत आहुः । * अपूर्ववदित्यादि * । एतेन दर्शनाच्चेत्यत्र व्याख्यातं भक्तप्रत्यक्षं, विष्णुपुराणस्था स्मृतिः, प्राणस्य प्राणं, नेह नानास्तीत्याद्यः श्रुतयश्च स्मारिताः । तथाचात्रापि प्रमाणद्वयप्रमितत्वान्न युक्त्यपेक्षेति युक्तिकथनमन्यप्रतिपत्त्यर्थमित्यर्थः । एवञ्च ब्रह्मधर्मा ब्रह्मणो भिन्नाभिन्नाः । प्रकाशकधर्मत्वात् । सूर्यादिप्रकाशवदित्यनुमानमपि प्रयोक्तुं शक्यम् । सिद्धं निगमयन्ति । * तस्मादित्यादि * । एवञ्च ब्रह्मणः सच्चिदानन्दरूपेण सर्वेषां ब्रह्माभेदः । ब्रह्मणस्तु कार्यलक्षणेन सर्वस्माद्भेदः । जगतः कार्यत्वाच्चिदानन्दतिरोभावात् तयोः स्वल्पत्वाच्च भेदः । जीवे चानन्दतिरोभावादल्पत्वादंशत्वादिभ्यश्च भेदः । अक्षरे च गणितानन्दत्वादिभ्यो भेदः । जीवस्य तथात्वं तु जीवप्रकरणे द्वितीयाध्याये सिद्धम् । अक्षरस्य चादृश्यत्वाधिकरणे इति बोध्यम् ॥ २८ ॥

पूर्ववद्वा ॥ सूत्रमवतारयन्ति, व्याकुर्वन्ति च । * एकेत्यादि * * अथवेत्यादि च * वाशब्दः पक्षान्तरे । पूर्ववत् । अरूपवदेव हीति

अयमाशयः । वेदस्थापनार्थं हि प्रवृत्तिः । तत्र यथा अक्षरमात्रस्यापि बाधो न भवति तथा वक्तव्यम् । यदर्थमुभयरूपता अङ्गीकृता तत्र धर्माणां स्वरूपनिर्वाहार्थमवश्यं ब्रह्मवैलक्षण्यमङ्गीकर्तव्यम् । तथा सत्येकमेवाद्वितीयमिति बाधः प्रसज्ज्येत । तथाचोत्पत्त्या विचारे निर्द्धर्मकमेव पूर्वं ब्रह्मेति प्रतिपत्तव्यम् । उपपत्त्याऽपि विचारः पूर्वानुरोधेनैव कर्तव्यः । तत्र धर्माणामपि ब्रह्मत्वे

पञ्चसूत्र्या यः सिद्धान्तः कथितः । प्रपञ्चविलक्षणं तत्समवायित्वेऽपि, न तत्प्रकारकं, नापि समवायिमात्रं, किन्तु ततोऽप्यतिरिक्तं कृत्स्नं चिन्मात्ररूपं यदा आविर्भवति तदा व्यवहार्यं भवति। तत्र जडजीवधर्मा औपचारिका इत्येवंरूपः । तादृशं कारणरूपं ब्रह्म प्रतिपत्तव्यमित्यर्थः । एतन्मताभ्युपगमे बीजं व्युत्पादयन्ति । * अयमित्यादि * तथाच यत् पूर्वोपगमे बीजं, तदेवात्रापीत्यर्थः । बीजमुक्त्वा पञ्चसूत्रीसिद्धस्य प्रकृते यथा विवक्षितत्वं तथोपपादयन्ति । * तत्र धर्माणामित्यादि * । तस्मिन् पक्ष एकदेशिप्रतिपन्नमौपचारिकत्वं दूषयित्वा नित्यब्रह्मत्वेन स्थापितानां धर्माणां स्वरूपस्य वृत्तिमत्त्वस्य निर्वाहार्थं सविशेषनिर्विशेषभेदेन ब्रह्मवैलक्षण्यमङ्गीकर्त्तव्यम् । ततो वैलक्षण्येन भेदे सत्यद्वितीयत्वश्रुतिर्बाध्येत । तथाच तदभावायोत्पत्त्या विचारः कर्त्तव्यः। यो यथा यथा परिणमते स तत्तद्वानपि पूर्वमव्यक्तः । घटपटदध्यादिरूपेण परिणममाणमृत्तन्तुदुग्धादिवदिति । एवमुत्पत्त्या विचारे कारणभूतं निर्द्धर्मकमेव ब्रह्म संत्स्यतीति पूर्वं तादृशमेव प्रतिपत्तव्यम् । ततश्च ब्रह्माहिकुण्डलवदुभयरूपं तद्धर्माः प्रकाशाश्रयवद्भिन्नाभिन्ना इत्युपपत्त्या विचारोऽपि कारणस्वरूपानुरोधेनैव कर्त्तव्यः । तत्र कथं कर्त्तव्य इत्याकाङ्क्षायां कारणविचारे श्रुतावेकविज्ञानेन सर्वविज्ञानस्य प्रतिज्ञातत्वाद्धर्माणामपि ब्रह्मरूपत्वं वक्तव्यम्। तदैव तदुपपद्यते, न तु धर्माणां नित्याभिन्नत्व आविद्यकत्वे वा । आद्ये भिन्नत्वेन, द्वितीये मिथ्यात्वेन च तत्प्रतिबन्धात् । नचाविद्यकत्वेऽप्यसत्यव्यावृत्तत्वेन सत्यरूपब्रह्मज्ञाने एकविज्ञानेन सर्व-

एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानमुपपद्यते, नान्यथा । ततश्च प्रथमं ब्रह्म स्वधर्मरूपेण भवति । तदनुक्रियादिरूपेण च । तावतैव सर्ववेदार्थसिद्धेः । नच लौकिकी युक्तिस्तत्रापेक्ष्यते, येन तादृक्षस्य कथं सर्वभाव इति पर्यनुयोगो भवेत् । धर्मकल्पनायामपि नैषा तर्केण मतिरापनेयेति समानम् । उत्पत्त्या चोपपत्त्या च विचारद्वयम् । उपपत्त्या पूर्वनयनं स्वसिद्धान्तः । एकदेशिनस्तद्विपरीतम् । उभयमपि सूत्रकारस्य संमतमिति ॥ २९ ॥

विज्ञानं भवत्येवेति शङ्क्यम् । मृत्पिण्डादिदृष्टान्तोपरोधेन जायमानस्य तस्याप्रयोजकत्वात् । अतो धर्माणां ब्रह्मत्व एवैकविज्ञानेन सर्वविज्ञानोपपत्तिर्नान्यथा । तस्मात् ततश्चेत्याद्युक्तप्रकारेण धर्माणां ब्रह्मकार्यत्वाद् ब्रह्मरूपत्वमङ्गीकर्त्तव्यम् । तावतैव सर्ववेदार्थाविरोधसिद्धेः । नच पूर्वमव्यक्तस्य पश्चाद् व्यक्तत्वं लोके हेत्वन्तरसमवधानादेव दृष्टमितीतरासद्भावे निर्धर्मकस्य कथं धर्मरूपेण भवनमिति शङ्क्यम् । ब्रह्मणो वेदैकसमधिगम्यतया तत्र लौकिकयुक्त्यपेक्षाया अभावेन तादृशशङ्काया एव तत्र कर्त्तुमयुक्तत्वात् । तथाच पश्चसुश्रीसिद्धस्यानेन प्रकारेण विवक्षितत्वमित्यर्थः । नन्वेवं सति लौकिकयुक्त्यनपेक्षत्वाच्छ्रौतत्वाच्चेदमेव मतमादर्त्तव्यं, किं पूर्वेणेत्यत आहुः । * धर्मेत्यादि * । * धर्मकल्पनायामिति * विरुद्धधर्माश्रयत्वरूपधर्मकल्पनायाम् । तथाच द्वयोस्तौल्यात् तस्याप्यादरणमित्यर्थः । ननु द्वयोस्तौल्येऽप्ययं पक्षश्चेद् व्यासचरणैः पश्चाद्विचार्योक्तस्तदा न पूर्वत्र व्यासाशय इति शङ्कायां द्वयोः कथनस्य तात्पर्यमाहुः । * उत्पत्त्येत्यादि * । उत्पत्त्या एतत्सूत्रव्याख्योक्तप्रकारिकया उत्पत्त्या, पूर्वसूत्रव्याख्योक्तप्रकारिकया उपपत्त्या च अस्मिन्नधिकरणे विचारद्वयम् । तयोर्मध्य उपपत्त्या पूर्वनयनम् । मैत्रेयीब्राह्मणे, स यथा सैन्धवघन इत्यादिना चिन्मात्रत्वेन प्रतिपादितस्यैवात्मनोऽविनाशी वा अरे अयमात्मा अनुच्छित्तिधर्मेत्यनेन स्वरूपाविनाशधर्मानुच्छित्त्योः कथनेन स्वरूपधर्मयोर्नित्यत्वबोधनात् । सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति स्वरूपलक्षणस्थे सत्यपदेऽपि, सत्यस्य सत्यमिति नामधेयतन्निर्वचन-

प्रतिषेधाच्च ॥ ३० ॥

एकदेशिमते उपपत्त्यन्तरमाह। एकमेवेत्युक्त्वा पुनरद्वितीय-

योरनुरोधेन मूलसद्रूपत्वमूलस्यरूपत्वयोरपि बोधनात्। नृसिंहो-त्तरतापनीये तुरीयनिरूपणे तुरीयस्य प्रपञ्चोपशमत्वमुक्त्वा, ईश्वर-ग्रासः स्वराट् स्वयमीश्वर इति ईश्वरत्वश्रावणात्। तैत्तिरीये, यदे-कमव्यक्तमनन्तरूपं विश्वं पुराणं तमसः परस्तादिति प्रपञ्चात् परस्य कारणस्य एतत्त्वादिप्रपञ्चधर्मवत्त्वश्रावणाद् द्वितीयस्कन्धे भगवता, पश्चादहमिति, तृतीयस्कन्धे मैत्रेयेण, यथेदानीं तथाच्चाग्रे पश्चादप्येत-दीदृशमिति विष्णुपुराणे प्रथमेंशे, 'तदेतदक्षयं नित्यं जगन्मुनिवरा-ऽखिलम्। आविर्भावतिरोभावजन्मनाशविकल्पवादि'ति पराशरेण च भगवद्रूपत्वादिनैव तदुपबृंहणाच्च विरुद्धधर्माधारत्वलौकिकयुक्त्य-गम्यत्वविदिताविदितपरत्वानिरुक्तत्वरूपाणां श्रुत्युक्तयुक्तीनाम् अ-नन्तगुणपूर्णत्वपक्षेऽपि तुल्यत्वाद् युक्त्या कारणरूपस्यैवमविरोधानु-कूल्यप्रापणं व्यासचरणानां सिद्धान्तः। द्वितीयस्कन्धे,नास्य कर्मणि जन्मादौ परस्याऽनुविधीयत इति मुख्याधिकारिणामर्थे जन्मकर्मनि-षेधकथनेन सदैकरूपत्वबोधनात्। एकदेशिनस्तु पूर्वोक्तरीत्या का-लभेदेनाविरोधप्रापणमिति व्यासोक्तपक्षाद्विपरीतमं। तस्य पक्षस्य द्वितीयस्कन्ध एव, 'इत्थं भावेन कथितो भगवान् भगवत्तमः। नेत्थं भावेन हि परं द्रष्टुमर्हन्ति सूरय'इति मध्यमाधिकारिपरतयोक्तत्वेन इतो न्यूनत्वात्। एतावान् परं विशेषो यत्पुराणे मायाद्वारकं कर्तृ-त्वादि। श्रौते मते तु तन्नेत्येकदेशिमतं तत उत्तमम्। तथाप्यनु-च्छित्तिधर्मेत्यादिश्रुतीनां पश्चादहमित्याद्युपबृंहणानां चाञ्जस्याभावेन न तथोपपन्नम्। एवमपि सत्येकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञायाः क-र्तृत्वादिश्रुतीनां च नासा[illegible]ऽस्यमित्यल्पदोषदुष्टत्वेन सूत्रकारादृतम्। अत उभयमपि सूत्रकारस्य संमतमित्यर्थः ॥२२॥

प्रतिषेधाच्च ॥ [illegible]मवतारयन्ति। * एकदेशीत्यादि *। भगवन्माहात्म्यबोधकत्वेऽपि किञ्चिद्दोषादनादरो मा भूदित्यत एक-देशिमते उपपत्त्यन्तरमाहेत्यर्थः। व्याकुर्वन्ति। * एकमेवेत्यादि *।

मिति द्वितीयं प्रतिषेधति। स एवकारेणैव सिद्धो व्यर्थः सन् धर्मनिषेधमपि सूचयति । ऐक्षतेति वचनात् तदुत्पत्तिः । चकारादेकविज्ञानेन सर्वविज्ञानोपक्रमः परिगृहीतः । तस्मान्न ब्रह्मणि कश्चिद् विरोध इति सिद्धम् ॥ ३० ॥

* स इति * । द्वितीयनिषेधः । नन्वनुच्छित्तिधर्मेत्यादिना तन्नित्यत्वे कुतो निषेध इत्यत आहुः । * ऐक्षतेत्यादि * । तथाचोक्तश्रुत्यनुरोधेन धर्मनित्यताबोधकश्रुतिरनुच्छित्तिधर्मो यस्येतिसमासेनाविनाशिपदव्याख्यानपरतया नेयेत्यर्थः । स्फुटमन्यत् । नचैकदेशिमतस्य युक्त्यन्तरेणोपष्टम्भात् पूर्वमततुल्यत्वमस्य सूत्रकाराभिप्रेतमिति शङ्क्यम् । प्रतिषेधश्रुतेर्द्वित्वसंख्यापूरकनिषेधपरतायाः प्रागुपपादितत्वेन, सूर्य एकाकी चरतीतिश्रुतौ सपरिकरे एव सूर्ये एकाकित्ववद् गेहे देवदत्त एवास्ति न द्वितीयं इति लौकिकप्रयोगे करचरणादियुक्तदेवदत्ताद् द्वितीयत्ववच्चापि निषेधगतेः शक्यवचनत्वेन, अनुच्छित्तिधर्मपदस्याविनाशिपदव्याख्यानताया अपि मानान्तरविरहादगतिकगतित्वेन च तस्य शैथिल्यात्। अत एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञानुरोध एवैतत्संग्रहे बीजम् । एतस्योपष्टम्भकं च, नैतस्मादन्यदिति बाधनायैवैतद्युक्तिकथनमिति बोध्यम् । तस्मान्न कोऽपि शङ्कालेशः। ननु मतद्वयस्यापि सूत्रकारसम्मतत्वे, स्वसिद्धान्त इति भाष्यस्थस्य स्वशब्दस्य सूत्रकारपरत्वेन व्याख्यानमनुचितम्। एकदेशिपदे च व्यासैकदेशित्वव्याख्यानमपि तथा । व्यासैस्तन्नामानुल्लेखादिति चेत् । मैवम् । एकदेशिपदेऽत्र व्यासस्यैवैकदेशी ग्राह्यः । अन्यथाऽम्बुवत्सूत्रेण, अत एवेतिसूत्रसिद्धं दृष्टान्तं न दूषयेत् । वृद्धिह्रासादिसूत्रद्वये युक्त्यन्तरं च न वदेत् । एकदेशिनामानुल्लेखस्तु जैमिन्यादिवदप्रसिद्धत्वात्। जीवमुख्यप्राणलिङ्गादित्यादिपूर्वपक्षिनामवत् । अस्मिन् सूत्रे जघन्यानामर्थेऽस्य सङ्ग्राह्यत्वाद् वा । अथवा जीवप्रसङ्गे, अवस्थितेरिति काशकृत्स्न इति काशकृत्स्नेन जीवस्य ब्रह्मावस्थाविशेषत्वेनाङ्गीकारात् तस्य न्यायस्यापि तुल्यत्वात् स एवैकदेशी ग्राह्यः। अत एव द्वितीयस्कन्धपञ्चमाध्याये सृष्टिप्रकरणे,

सत्त्वं रजस्तम इत्यस्य सुबोधिन्यां काशकृत्स्नमतमत्र सिद्धं भविष्यतीत्याचार्यैरपि तथाङ्गीकारः कृत उत्पत्त्या विमर्शविचारे इति नात्र शङ्कालेशः । एवमेकदेशिनि निश्चिते स्वशब्दो व्यासपर एव युक्त इत्यत्राप्यदोषः । नचास्य पश्चात् कथनेनास्यैव मुख्यत्वमिति शङ्क्यम् । द्वितीयस्कन्धे, इत्थंभावेन कथितो भगवान् भगवत्तमैः । नेत्थं भावेन हि परं द्रष्टुमर्हन्ति सूरय'इत्यादिभिरेतदमुख्यतायाः शुकवाक्ये व्यासचरणैरेवोक्तत्वात् । एतस्य सम्मतत्वं तु जघन्याधिकारिणामर्थे एतस्यैव सुबोधत्वेनोपयोगात् । अत एवेदं मतं पूर्वमुक्तम् । यथा द्वितीयस्कन्धे राजार्थम् । किञ्च, भाववृत्तसूक्ते, नासदासीदित्यादिभिः सृष्टिं पूर्वमुक्त्वा समाप्तौ, इयं विसृष्टिर्यत आबभूव यदि वा दधे यदि वा न योऽस्या अध्यक्षः परमे व्योमन् सोऽङ्ग वेद यदि वा न वेदेति सृष्ट्याधानानाधानात्मकं पक्षद्वयमुक्त्वा तस्य ज्ञानाऽज्ञाने आह । तेन विसृष्टिं कदाचिदाधत्ते कदाचित् स्वतः सिद्धामेव प्रकटयति । अथवा सामान्यां करोति । लीलासृष्टिं तु स्वतः सिद्धामेवाविष्करोतीति ज्ञानाज्ञाने उभये अपि युक्ते । एतज्ज्ञापनाय सन्देहवचनम् । अन्यथा वेदस्य ब्रह्मणश्च सन्देहाभावादेवं न वदेत् । अतो लीलासृष्टिमनुसन्धाय व्यासः स्वमतं वक्ति । एकदेशिनस्तु तत्र जानन्तीति ब्रह्मणो निर्विशेषादुत्पत्तिं वदन्ति । तस्मादुपपत्तिपक्ष एव व्यासाशयगोचरः, इतर इतरस्येति दिक् ।

शङ्कराचार्यास्तु ॥ न स्थानतोऽपीत्यारभ्यैकादशसूत्रमेकमधिकरणं कल्पयन्ति । प्रकृतैतावत्त्वेत्यारभ्य नवसूत्रमपरम् । तत्र प्रथमे सुषुप्तादिषूपाध्युपशमाज्जीवो यत् सम्पद्यते तद् ब्रह्म । सर्वकर्मेत्यादिभिः सविशेषत्वश्रावणादस्थूलमित्यादिभिर्निर्विशेषत्वश्रावणाच्च किमुभयलिङ्गं ब्रह्म प्रतिपत्तव्यमुतान्यतरलिङ्गम् । यद्यन्यतरलिङ्गं, तदापि किं सविशेषमुत निर्विशेषमिति सन्देहे, उभयलिङ्गश्रुत्यनुग्रहादुभयलिङ्गं ब्रह्मेति प्राप्ते, अभिधीयते । स्थानत इत्यादिपरस्य ब्रह्मण उभयचिह्नत्वं स्वत उपाधितश्च न । कुतः । सर्वत्र हि । ब्रह्म स्वरूपप्रतिपादनपरेष्वशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययमित्यादिषु निर्विशेषस्यैवोपदेशादिति ।

न भेदादिति द्वितीये च प्रतिविद्यं ब्रह्मण आकारभेदश्रावणान्निर्विशेषाङ्गीकारे च तस्य शास्त्रस्य निर्विषयत्वापत्तेरौपाधिक आकार

आदर्त्तव्य इत्याशङ्क्य, मधुविद्यायां प्रत्युपाधिभेदं ब्रह्मणोऽभेदश्राव णाच्च भिन्नाकारयोगो ब्रह्मणः शास्त्रीय इति । अपिचैवमेक इति तृतीयं च, मनसैवेदमाप्तव्यं, नेह नानास्ति किञ्चनेति भेददर्शननिन्दा-पूर्वकमभेदमेके । तथाऽन्ये भोक्तृभोग्यादिप्रपञ्चस्य त्रिविधं ब्रह्ममेत-दिति ब्रह्मैकस्वभावत्वमामनन्तीति व्याख्याय, ननूभयलिङ्गासु श्रुतिषु सतीषु कथमनाकारमेव ब्रह्मावधार्यते, न पुनः साकारमिति शङ्कायां चतुर्थम्यारूपवत्सूत्रस्य प्रतिवृत्तिमुक्त्वा, अरूपवदेव ब्रह्मावधारयितव्यं, न रूपादिमत् । कुतः । तत्प्रधानत्वात् । अस्थूलमनणु, अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययम्, आकाशो ह वै नामरूपयोर्निर्वहिता ते यदन्तरा तद् ब्रह्म, दिव्यो ह्यमूर्त्तः पुरुषः, स बाह्याभ्यन्तरो ह्यजः, तदेतद् ब्रह्मापूर्वमनपरमनन्तरमबाह्यमयमात्मा ब्रह्म सर्वानुभूरित्यादीनां निर्विशेषब्रह्मप्रधानत्वाद्, आकारलिङ्गानां चोपासनाप्रधानत्वेन ततो निर्बलत्वादिति व्याख्यातवन्तः । ततो, ननु तर्हि आकारवद्विषयाणां का गतिरित्याशङ्कायां पञ्चमं प्रकाशवच्चावैयर्थ्यादिति सूत्रमवतार्य, यथा सौर्यश्चान्द्रो वा प्रकाशो वियद् व्याप्यावतिष्ठमानोऽङ्गुल्याद्युपाधिसंसर्गादृजुवक्रादिभावं प्रतिपद्यमानेषु संसर्गिषु तदाकारतामिव प्रतिपद्यते तथा ब्रह्मापि पृथिव्याद्युपाधिसम्बन्धात् तदाकारतामिव प्रतिपद्यते । तदालम्बनो ब्रह्मण आकारविशेषोपदेश उपासनार्थो, न विरुध्यते । एवमाकारवद् ब्रह्मविषयाणामवैयर्थ्यात् । नच नोपाधियोगादप्युभयलिङ्गमिति प्रतिज्ञाहानिः । उपाधिनिमित्तस्य वस्तुधर्मत्वानुपपत्तेः । उपाधीनामाविद्यकत्वाच्चेति व्याख्याय, आह च तन्मात्रमिति सूत्रं च यथावद् व्याख्याय, दर्शयतिसूत्रे च, अथात आदेशो नेति नेति, अन्यदेव तद्विदितादथो अविदितात्, यतो वाचो निवर्त्तन्ते, अवचनेनैवोवाचेति श्रुतीः, 'ज्ञेयं यत् तत् प्रवक्ष्यामि यज्ज्ञात्वाऽमृतमश्नुते । अनादिमत्परं ब्रह्म न सत्तन्नासदुच्यत' इति गीतावाक्यम् । 'माया ह्येषा मया सृष्टा यन्मां पश्यसि नारद । सर्वभूतगुणैर्युक्तं नैवं मां द्रष्टुमर्हसी'ति स्मृती उपन्यस्य परप्रतिषेधेनैव निर्विशेषं ब्रह्म प्रतिपाद्यत इत्युक्त्वा, अत एवेत्यम्बुवदिति सूत्रद्वयं च यथावद् व्याख्याय, वृद्धिह्राससूत्रे जलसूर्यकादिदृष्टान्तं साधितुं जलगतं सूर्यप्रतिबिम्बं जलवृद्धौ वर्द्धते, तद्ह्रासे ह्रसति, तच्चलने चलति, तद्भेदे भिद्यत इत्येवं जलधर्मानुविधायि

भवति, न तु सूर्यस्य तथात्वमस्त्वेवं परमार्थतोऽविकृतमेकरूपमपि सद् ब्रह्म देहाद्युपाध्यन्तर्भावाद् वृद्धिह्रासादीनुपाधिधर्मान् भजत इत्येवमुक्त्वा, दर्शनाच्चेति सूत्रे, पुरश्चक्रे द्विपदः, अनेन जीवेनात्मनाऽनुप्रविश्येति श्रुतिभ्यामुपाधिप्रवेशं ब्रह्मणो दर्शयित्वा युक्त एवातः सूर्यकादिदृष्टान्त इत्युक्त्वा तस्मान्निर्विकल्पैकलिङ्गमेव ब्रह्म नोभयलिङ्गं, न विपरीतलिङ्गं चेति सिद्धान्तमाहुः ।

तत्र प्रथमसूत्रव्याख्यानमयुक्तम् । सर्वत्र हीति हेतुबोधके पदे निर्विशेषस्यैवोपदेशादित्यस्यार्थस्यासौत्रत्वेन तृतीयध्याये वा शास्त्रे वा ईदृशस्य शब्दस्यार्थस्य च काप्यनुक्ततया अनुवृत्तेरपि कर्तुमशक्यत्वेनाभ्युपगमैकशरणत्वात् । अशब्दमस्पर्शमिति विषयवाक्योत्तरार्द्धेऽपि, अनाद्यनन्तं महतः परं ध्रुवं निचाय्य तमित्यनेन महतः परमित्यादिना पूर्वोक्तस्य ध्रुवस्य पुरुषस्य परामर्षेण प्राप्तायाः सविशेषताया अनादरणेन तद्विरुद्धत्वाद् निर्विशेषमेव ब्रह्मेति सिद्धान्तस्यात्रैव सिद्धावग्रिमस्यारूपवत्सूत्रस्य वैयर्थ्यप्रसक्तेः । तत्र साध्यमानस्यात्र निद्धर्वान्निर्देशाङ्गीकार इत्यस्याप्ययुक्तत्वाच्च । तथा, अरूपवत्सूत्रे तत्प्रधानत्वादिति व्याख्यानमप्ययुक्तम् । तदुपन्यस्तानां विषयवाक्यानामुपक्रमादिविचारे तथात्वस्यालाभात् । तथाहि । प्रथमं तत्रास्थूलवाक्यम् । तच्च कस्मिन् वा आकाश ओतश्चेति गार्गीप्रश्नात् प्रवृत्तं, स्थूलत्वादीन् लौकिकान् धर्मान्निषेधत् प्रशासितृत्वाम्बरान्तधारकत्वद्रष्टृत्वादीनाकाशोपादानत्वान्तानऽलौकिकान् दर्शयति । अशब्दवाक्यं तु प्राग्व्याख्यातम् । आकाशवाक्यं च नामरूपनिर्वाहकत्वम् । दिव्यो ह्यमूर्त्त इति वाक्यं चेयत्तावच्छिन्नं परिमाणं निषेधत् पुरुषं बाह्याभ्यन्तरसाहित्यं बाह्याभ्यन्तररूपत्वं वा दर्शयदक्षरात् परत्वमग्रे श्रावयति । तदेतद् ब्रह्मेति मधुविद्योपसंहारस्थमपि मधुविद्यायामुपक्रमे, अयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वमित्येवं चतुर्दशपर्यायैरभ्यस्तं सर्वत्वं मध्य उक्तं सर्वभूताधिपतित्वादिकं, रूपं रूपमिति मन्त्रव्याख्यानोक्तम् । अयं हरयोऽयं वै दश च सहस्राणि च बहूनि चानन्तानि चेत्यनन्तरूपतां श्रावयतीति निर्विशेषब्रह्मप्रधानताया वक्तुमयुक्तत्वात् । नच तदेतद् ब्रह्मेति भिन्नं वाक्यं पूर्वेभ्य इति वाच्यम् । तच्छब्दात् पूर्वपरामर्षाद् विभागे साकाङ्क्षतया तदभावात् । नचेदं तच्छब्देन पूर्वोक्तरूपत्वं परा-

मृशब्दस्यपूर्वमित्यनेन तन्निषेधनीति न दोष इति वाच्यम् । एवं तर्ह्यनप-
रमित्यनेनानन्तरत्वादीनामिमानपि निषेधकत्वन्यायादेव प्रसञ्जयेत् ।
अतोऽत्र पूर्वत्वादीनां धर्माणामेव निषेध इत्येवाङ्गीकार्यम् । तथा स-
ति, न शुष्केण न चार्द्रेण जहार नमुचेः शिर इत्यत्र यथोभयात्म-
कस्य फेनस्याशुष्कत्वमनार्द्रत्वमेवमत्राप्येकैकतन्निषेधेन सर्वात्मकमेव
बोध्यत इत्येव युक्तम् । अत एव गजेन्द्रस्तुतौ, 'न वै न देवासुरमर्त्य-
तिर्यङ् न स्त्री न षण्ढो न पुमान्न जन्तुः । नायं गुणः कर्म न सन्न चा-
सन्निषेधशेषो जयतादशेष इत्यशेषत्वमुक्तम् । तथा शुकैरपि, एवं
गजेन्द्रमुपवर्णितनिर्विशेषं ब्रह्मादयो विविधलिङ्गभिदाभिमानाः । नैते
यदोपससृपुर्निखिलात्मकत्वात् तत्राखिलामरमयो हरिराविरासी-
दिति निर्विशेषस्य निखिलात्मकत्वं बोधितम् । तथात्राप्यन्ते सर्वा-
नुभूरिति श्राव्यते । सर्वसत्त्व एव सर्वाऽनुभावितृत्वसम्भवादिति ।
नचेदं प्रलये न सम्भवतीति वाच्यम् । को नाम प्रलयः । ध्वंसो वा
प्रतिसञ्चरो वा । नाद्यः । असत्कार्यवादप्रसङ्गात् । द्वितीयश्चेदस्मदा-
द्यगोचरत्वेऽपि सर्वं ब्रह्मगोचरोऽस्त्येवेति नासम्भवः । वस्तुतस्त्वखण्ड-
ब्रह्मवादे अस्मदाद्यगोचरत्वमेव प्रलयः । क्रमेण वा, युगपद्वा तद्-
गोचरत्वमेव सृष्टिरितीच्छया समर्थनान्न कश्चिद्दोषः । एवमेवास्थूला-
दिवाक्योक्तनिषेधस्थलेऽपि बोध्यम् । अत उपासनाप्रधानानामाका-
रलिङ्गानामपि श्रुतीनां तत्तदाकारमात्रलिङ्गत्वेन प्रतीकत्वादेव निर्ब-
लत्वं शङ्क्यतां न त्वाकारलिङ्गत्वादित्यपि बोध्यम् । यद्यपि प्रकाश-
वत्सूत्रे उपाधियोगादपि नोभयलिङ्गमिति प्रतिज्ञोपपत्त्यर्थमुपाधिनि-
मित्तस्य न वस्तुधर्मत्वमुपाधीनाश्चाविद्यकत्वमित्युक्तम् । तदपि तथा
नैमित्तिके घृतद्रवत्वादौ व्यभिचारेण उपाध्याविद्यकतायाश्च, न वि-
लक्षणत्वाधिकरणे दूषितत्वेन चाप्रयोजकत्वात् । एवं, दर्शयतिसूत्रे
निर्विशेषब्रह्मप्रतिपादकत्वेन यानि वाक्यान्युक्तानि तेष्वप्यथात आ-
देश इति वाक्यं तु न निर्विशेषप्रतिपादकमिति दर्शयतिसूत्रभाष्य-
व्याख्यान एव दर्शितम् । विदिताविदितवाक्यं तु तदुभयभिन्नत्वमे-
व वदति, न तु विशेषान्निषेधति । अथान्यत्वादिकथनमुखेन निषेध-
ति तदा लौकिकानेव निषेधति । तावतैव चारितार्थ्यं, न तु स्वरूपा-
त्मकानपि । तदेतद् ब्रह्मेत्यादिश्रुतिविरोधप्रसङ्गात् । यतो वाच इति
वागाद्यप्राप्यत्वमेव वदतीत्यनिरुक्तश्रुतिसमानार्थं, न तु विशेषनिषे-

धकमित्यपि प्रागेव व्युत्पादितम् । अवचनेनैवोवाचेत्यपि, यतो वाच इत्येतस्य समानार्थकम् । लौकिकसर्वधर्मराहित्यादेवोपशान्तत्वसिद्धेरिति । न सत्तन्नासदुच्यत इति गीतावाक्यमपि व्याकृताव्याकृतयोरेव निषेधकमिति लौकिकनिषेधपरमेव । सर्वतःपाणिपादन्तमित्यग्रिमवाक्येन तथा निश्चयात् । सर्वतःपाणिपादत्वादेः क्वापि लौकिके अदर्शनादिति । माया ह्येषेति वाक्यमपि सर्वभूतगुणयुक्तदर्शननिषेधाभिप्रायकमिति तत्रैव स्फुटतीति न सार्वात्म्यबाधकमतस्तत्सूत्रव्याख्यानमपि तथा । एवं वृद्धिह्राससूत्रे जलवृद्धिह्रासाभ्यां प्रतिबिम्बवृद्धिह्रासकथनमपि तथा । भूयसि स्वल्पेऽपि च जले सूर्यादिप्रतिबिम्बस्य तुल्यताया एव ग्रहणात् । अतोऽत्राकाशदृष्टान्तेन धर्माणामौपाधिकत्वसमर्थनमेव युक्तं, न तु जलसूर्यदृष्टान्तसमर्थनमित्यवधेयम् ॥ यत्तु भामत्यामेतत्तात्पर्यमुक्तम् । उपाधिजनितस्य रूपस्य पारमार्थिकत्वे ब्रह्मणः परिणामिभावः । स च प्राक्प्रतिषिद्ध इत्यपारमार्थिको ब्रह्मण्यध्यस्त इति । निर्विशेषप्रतिपादनार्थत्वाच्छ्रुतीनाम् । सविशेषतायामपि मधुविद्यायां, यश्चायमस्यां पृथिव्यामित्यादिभिर्ब्रह्मैकत्वप्रतिपादनपरत्वात् । एकत्वनानात्वयोश्चैकास्मिन्नसम्भवात् । एकत्वाङ्गत्वेनैव नानात्वप्रतिपादनपर्यवसानत्वात् । नानात्वस्य प्रमाणान्तरसिद्धत्वेनानुवाद्यत्वादेकत्वस्य चानधिगतविधेयत्वोपपत्तेः । भेददर्शननिन्दया च साक्षाद्भूयसीभिः श्रुतिभिरभेदप्रतिपादनात् । आकारवद् ब्रह्मविषयाणां च कासाञ्चिच्छ्रुतीनामुपासनापरत्वम् । तच्चासति बाधकेऽन्यपराद् वचनात् प्रतीयमानमपि गृह्यते । यथा देवतानां विग्रहवत्त्वम् । सन्ति चात्र साक्षाद् द्वैतापवादेनाऽद्वैतप्रतिपादनपराः शतशः श्रुतयः । काश्चिच्च द्वैताभिधायिनीनां तत्प्रलयपरत्वम् । तस्मान्निर्विशेषमेकरूपं चैतन्यैकरसं सद् ब्रह्म परमार्थतः । विशेषाश्च सर्वगन्धत्वत्वामनीत्वादय उपाधिवशादस्ता इति सिद्धमिति ।

तदप्यसङ्गतमेव । ब्रह्मणः परिणामिभावस्य श्रुतिषु सूत्रेषु च प्रतिषेधादर्शनात् । बहु स्यां प्रजायेयेति, स आत्मानं स्वयमकुरुतेत्यादिश्रुतिषु, आत्मकृतेः परिणामादित्यादिषु सूत्रेषु च तद्विपरीतस्य विधानस्यैव दर्शनाच्च । नच वाचारम्भणवाक्यं विकारस्य वाङ्मात्रताकथनमुखेन तदभावमेव बोधयत् प्रतिषेधतीति शक्य-

वचनम् । तत्र तत्कथनमुखेन कारणाभिन्नत्वबोधनस्यैव भगवता सूत्रकारेणादृततया स्वयमन्यथादर्त्तुमयुक्तत्वात् । तदनादृत्यादरे तु, वाचारम्भणं विकारो मृत्तिकैव सत्यमित्येतावतैव चारितार्थ्येन, इतिशब्दनामधेयपदयोर्वैयर्थ्यस्य दुर्वारत्वमित्यादिकं, तदनन्यत्वसूत्रभाष्यविभाग एव विवृतमिति न पुनः प्रपञ्च्यते । अतो निर्विशेषप्रतिपादनार्थत्वं यच्छ्रुतीनामङ्गीकृतं तदप्यभिमानमात्रमेवेति प्रागेवोपपादितम् । एकत्वनानात्वयोरेकत्रासम्भवस्तु, इदं सर्वं यदयमात्मा, यदेकमव्यक्तमनन्तरूपं विश्वं पुराणं तमसः परस्तादित्यादिश्रुतिभिरेवोदस्त इति तस्य निर्विशेषतासाधनादरः श्रुतिप्रद्वेषादेव । एकत्वाङ्गत्वेन नानात्वप्रतिपादनं त्विष्टमेव । परन्तु तत्र नानात्वस्याऽप्राधान्यत्वाय, अपि त्वभेदस्य भेदविरुद्धसम्पत्त्वबोधनायेत्यप्युक्तपूर्वम् । नानात्वस्य प्रमाणान्तरसिद्धत्वं तु लौकिकस्यैव, न तु ब्रह्मधर्मभूतस्यैकत्वाविरोधिनः । तादृशस्य स्वरूपान्तःपातितया श्रुत्येकगम्यत्वेनान्यावेद्यत्वात् । अतस्तस्यानुवाद्यताङ्गीकारोऽपि स्वमनस्तोषणायैवाऽलं, न तु व्याख्येयसमर्थनाय । भेददर्शननिन्दा तु घटपटादिवत् तात्त्विकभेददर्शनपरा, न स्वैच्छिकतत्परा । अन्यथा इव शब्दवैयर्थ्यप्रसङ्गादित्यपि, अपि चैवमेक इति सूत्रव्याख्यान एव दर्शितमिति न तयाऽपि विशेषप्रतिषेधसिद्धिः । साक्षाद्द्वैतापवादेनाऽद्वैतप्रतिपादनपरत्वमपि श्रुतीनामस्मद्रीत्या, न तु युष्मद्रीत्येत्युपासनापराभ्योऽपि देवताविग्रहवद् ब्रह्मण आकारादिग्रहणेऽपि न किञ्चिद् बाधकम् । अतो विशेषाणां नास्तताऽपि तु निर्विशेषमात्राभ्युपगन्तॄणामेवास्तेति बोध्यम् ॥

यत्पुनः, प्रकृतैतावत्त्वसूत्रमारभ्य नवसूत्रमधिकरणम् । तत्र त्वारम्भ एव, द्वे वाव ब्रह्मणो रूपे इति मूर्त्तामूर्त्तब्राह्मणं विषयवाक्यत्वेनोपन्यस्य तत्र व्याख्याय, नेति नेतीति निषेधस्य, किं रूपद्वयं ब्रह्म च विषय, उत रूपद्वयमेव वा, ब्रह्मैव वेति सन्देहे, तद्वयाद्रूपद्वयं ब्रह्म च, अथवा ब्रह्मणः प्रमाणान्तरागोचरत्वाद् ब्रह्मैव वा विषय इति पूर्वपक्षे रूपद्वयमेव निषिध्यते, न ब्रह्म । रूपब्रह्मणोर्निषेधे शून्यवादप्रसङ्गात् । ब्रह्म ते ब्रवाणीत्युपक्रमस्य, असन्नेव स भवतीति निन्दाया, अस्तीत्येवोपलब्धव्य इत्यवधारणस्य च विरोधेन तन्निषेधस्यानुपपन्नत्वात् सर्ववेदान्तकोपप्रसङ्गाच्च । तस्माद्रूपद्वयं प्रति-

षेधति, ब्रह्म तु परिशिनष्टीति । तदेतदाह । प्रकृतैतावत्त्वं हि प्रतिषेधतीति । प्रकृतं यदेतावता परिच्छिन्नं मूर्त्तामूर्त्तलक्षणं ब्रह्मणो रूपं तदेष शब्दः प्रतिषेधति । तद्धि प्रकृतम् । प्रपञ्चितं च पूर्वस्मिन् ग्रन्थे अधिदैवतमध्यात्मं च । तज्जनितं च वासनालक्षणमपरं रूपममूर्त्तरसभूतपुरुषशब्दोदितं लिङ्गात्मव्यपाश्रयं महारजनाद्युपमाभिर्दर्शितम् । तदेतत् सप्रपञ्चं ब्रह्मणो रूपं सन्निहितावलम्बनेनेतिकरणेन प्रतिषेधकनञ्ञं प्रत्युपनीयत इति गम्यते । ब्रह्म तु रूपविशेषणत्वेन षष्ठ्या निर्दिष्टं पूर्वस्मिन् ग्रन्थे, न तु स्वप्रधानत्वेन । प्रपञ्चिते च रूपद्वये रूपवतः स्वरूपजिज्ञासायामिदमुपक्रान्तमथात आदेशो नेति नेतीति । तत्र कल्पितरूपप्रत्याख्यानेन ब्रह्मणः स्वरूपावेदनमिदमिति निर्णीयते । नच स्वरूपद्वयं स्वयमेवोक्त्वा स्वयमेव निषेधे प्रक्षालनाद्धि पङ्कस्येति न्यायेनाकथनमेव युक्तं स्यादिति शङ्क्यम् । एतस्य रूपद्वयस्य लोकप्रसिद्धस्य ब्रह्मणि कल्पितत्वेन प्रतिषेध्यत्वाय शुद्धब्रह्मस्वरूपप्रतिपादनाय च तत्परामर्शेन कथनस्य युक्तत्वात् । द्वौ चैतौ निषेधौ यथासंख्यं मूर्त्तामूर्त्ते प्रतिषेधः । यद्वा पूर्वप्रतिषेधो भूतराशिं निषेधत्युत्तरस्तु वासनाराशिम् । अथवा, नेति नेतीति वीप्सा । तत्र इतीति यावत्किञ्चिदुत्प्रेक्ष्यते तत्सर्वं नेत्यनेन निषिध्यते । परिगणितनिषेधे हि क्रियमाणे, यदि नैतद् ब्रह्म किमन्यद् ब्रह्म भवेदिति जिज्ञासा स्यात् । वीप्सायां तु सत्यां समस्तविषयजातस्य प्रतिषेधात् अविषयः प्रत्यगात्मा ब्रह्मेति जिज्ञासा निवर्त्तते । तस्माद् ब्रह्मणि कल्पितं प्रपञ्चं प्रतिषेधति । ब्रह्म तु परिशिनष्टीति निर्णयः । किञ्च । ततः प्रतिषेधाद् भूयो ब्रवीत्यन्यत् परमस्तीति । अभावावसाने हि निषेधे किमन्यत् परमस्तीति ब्रूयात् । अतोऽपि ब्रह्मैव परिशिनष्टीति निर्णयः । तत्रैषा श्रुत्यक्षरयोजना । नेति नेतीति ब्रह्मादिश्य तमेवादेशं पुनर्निर्वक्ति । नेति नेतीत्यस्य कोऽर्थः । न ह्येतस्माद् ब्रह्मणो व्यतिरिक्तमस्तीत्यतो नेतीत्युच्यते, न पुनः स्वयमेव नास्तीत्यर्थः । तच्च दर्शयत्यन्यत् परमस्तीति । यदा पुनः श्रुत्यक्षराण्येवं योज्यन्ते, न ह्येतस्मादिति नेति । न हि प्रपञ्चनिषेधरूपादादेशनादन्यत् परं ब्रह्मण आदेशनं नास्तीति । तदा, ततो ब्रवीति च भूय इत्येतन्नामधेयविषयं योजनीयम् । अथ नामधेयं सत्यस्य सत्यमिति, प्राणा वै सत्यं तेषामेष सत्यमिति हि ब्रवीतीति । तच्च ब्रह्मावसाने निषेध उपप-

द्यते। अभावावसाने तु किं सत्यस्य सत्यमित्युच्यत। तस्माद् ब्रह्मावसानोऽयं निषेध इति सूत्रं व्याचक्रुः। तद् ब्रह्मास्तिचेत् कुतो न गृह्यते इति शङ्कायां, तदव्यक्तसूत्रं, तस्य च, न चक्षुषा गृह्यते, स एष नेति नेत्यात्मा, अगृह्यः, यदा ह्येवैष एतस्मिन्नदृश्ये, यत्तददृश्यमग्राह्यम, अव्यक्तोऽयमचिन्त्योऽयमिति विषयवाक्यानि धृत्वा सर्वसाक्षित्वादनिन्द्रियग्राह्यमिति व्याख्याय, अपि संराधनसूत्रे भक्तिध्यानप्रणिधानाद्यनुष्ठानरूपसंराधनेन कश्चिद्धीरः प्रत्यगात्मानमैक्षत्, ज्ञानप्रसादेन विशुद्धसत्त्व इत्यादिश्रुत्यनुरोधेन अव्यक्तस्यापि ब्रह्मणो दर्शनमङ्गीकृत्य, ननु संराध्यसंराधकभावाभ्युपगमात् परेतरात्मनोरन्यत्वं स्यादिति शङ्कायां तन्निषेधाय, प्रकाशादिवच्चावैशेष्यं प्रकाशश्च कर्मण्यभ्यासादिति सूत्रमवतार्य, यथा प्रकाशाकाशसूर्यादयोऽङ्गुलिकरकोदकादिषु कर्मसूपाधिभूतेषु सविशेषा इवावभासन्ते न च स्वाभाविकीमविशेषात्मतां जहति, एवमुपाधिनिमित्त एवाऽयम् आत्मभेदः, स्वतस्त्वैकात्म्यमेव। तथाहि वेदान्तेष्वभ्यासेनासकृज्जीवप्राज्ञयोरभेदः प्रतिपाद्यत इति व्याख्याय, अतोऽनन्तेन तथाहि लिङ्गमिति सूत्रं च। अभेदस्य स्वाभाविकत्वाद् भेदस्य चाविद्याकृतत्वाद् विद्यया अविद्यां विधूय जीवः परेणानन्तेन प्राज्ञेनैक्यं गच्छति। तथाहि लिङ्गम। स यो ह वैतत्परमं ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति, ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येतीत्यादीनि व्याख्याय, स्वमतशुद्ध्यै तस्मिन्नेव संराध्यसंराधकभावे मतान्तरोपन्यासायाहिकुण्डलादिसूत्रत्रयमित्येवं तदवतार्य, ततस्तु तं पश्यते निष्कलं ध्यायमानः, परात् परं पुरुषमुपैति दिव्यम। यः सर्वाणि भूतान्यन्तरो यमयतीत्यादौ ध्यातृध्येयत्वद्रष्टृद्रष्टव्यत्वाभ्यां गन्तृगन्तव्यत्वेन नियन्तृनियन्तव्यत्वेन च भेदो व्यपदिश्यते। तत्त्वमस्यहं ब्रह्मास्मि, एष त आत्मा सर्वान्तर एष त आत्मान्तर्याम्यमृत इत्यभेदश्च। एवमुभयव्यपदेशे सति यद्यभेद एकान्त एव गृह्यते तदा भेदव्यपदेशो निरालम्बन एव स्यात्। अतो यथा अहिरित्यभेदः, कुण्डलाभोगप्रांशुत्वादीनीति भेद एवमिहापि उभयव्यपदेशदर्शनादङ्गीकर्त्तव्यः। अथवा यथा सौर्यः प्रकाशस्तदाश्रयश्च सूर्यो नात्यन्तभिन्नावुभयोस्तेजस्त्वाविशेषाद्, अथ च भेदव्यपदेशभाजौ भवत, एवमिहापीतिव्याख्याय, ततः, पूर्ववद्वेत्यादिसूत्रद्वयं सिद्धान्तीयत्वेनाभिप्रेत्य, यथा वा, प्रकाशादिव-

च्चावैशेष्यमिति सूत्रे पूर्वमुपन्यस्तं तथैवैतद्भवितुमर्हति । तथा स-
त्याविद्याकृतत्वाद् बन्धस्य विद्यया मोक्ष उपपद्यते। यदि पुनः परमा-
र्थेन एव बद्धः कश्चिदात्माऽहिकुण्डलन्यायेन परमात्मनः संस्थानभूतः
प्रकाशाश्रयन्यायेन वा एकदेशभूतोऽङ्गीक्रियते तदा बन्धस्य पारमा-
र्थिकत्वेन तिरस्कर्त्तुमशक्यत्वान्मोक्षशास्त्रवैयर्थ्यं स्यात् । श्रुतिश्च
भेदाभेदौ न तुल्यवद् व्यपदिशति, किन्त्वभेदं प्रतिपाद्यत्वेन निर्दि-
शति । भेदं तु पूर्वप्रसिद्धमेवानुवदत्यर्थान्तराविवक्षया । किञ्च ।
नाऽन्योऽतोऽस्ति द्रष्टेत्यादिना चेतनान्तरं निषेधति । अथात आदेशो
नेति, तदेतद् ब्रह्मापूर्वमनपरमित्यादिना च प्रपश्चम् । अतोऽन्यनिरा-
करणाद् ब्रह्ममात्रपरिशेषणाच्च प्रकाशादिवच्चावैशेष्यमितिसूत्रोक्त
एव सिद्धान्त इत्याहुः । तदसङ्गतम् । तद्रीतिके प्रथमसूत्रव्याख्याने
मूर्त्तामूर्त्तप्रतिषेधस्य, प्रकृतं प्रतिषेधतीत्येतावतैव सिद्धेरेतावत्त्वमि-
त्यस्य, एतावत्त्वपदादरे च प्रकृतपदस्य वैयर्थ्यप्रसक्तेर्दुर्निवारत्वात्।
एतावत्त्वमिति त्वप्रत्ययस्य भावेऽनुशिष्टत्वेन एतावता परिच्छिन्नस्य
मूर्त्तामूर्त्तलक्षणरूपद्वयस्य तेन पदेनालाभात् । त्वस्य षष्ठ्यन्तादनु-
शिष्टत्वेन तृतीयान्तादभवनेनापि तथात्वाच्च । अथ तत्र विग्रहवाक्यं
किन्त्वर्थमात्रकथनमित्युच्यते, तदाऽपि रूपद्वयात्मकस्य सर्वस्य प्र-
पञ्चस्य परिच्छिन्नान्तर्निवेशादेतावत्त्वत्राभिप्रेतस्य परिच्छेदकस्या-
लाभेनासङ्गतिः । नच लौकिकप्रमाणमेव तथेति वाच्यम् । जन्मादि-
सूत्रव्याख्याने मनस प्यचिन्त्यरचनारूपस्येति स्वोक्तस्य प्रपञ्चविशे-
षणस्य विरोधेन तथा वक्तुमशक्यत्वाच्च। किञ्चात्र मूर्त्तामूर्त्ते रूप-
द्वयं यत्प्रकृतत्वेन विवक्षितं तत्प्राधान्यमालम्ब्य । तत् तस्य किं स्वेन
रूपेण ब्राह्मरूपत्वेन वा । नाद्यः । ब्रह्मणो रूपे इति विशेषणवैयर्थ्य-
प्रसङ्गात् । द्वितीये तु ब्रह्मण एव प्राधान्यम् । ब्रह्मपरिचायनार्थमेव
रूपद्वयस्य कथनात् । ब्रह्मण एवात्रोपदेश्यत्वाच्च । नच सम्बन्धष-
ष्ठ्यन्तपदेन बोधनाद् ब्रह्मणोऽप्राधान्यमिति युक्तम् । राहोः शिर
इतिवद्भेदेऽपि षष्ठीभवनेन सम्बन्धषष्ठ्या प्राधान्याबाधात् । आन-
न्दं ब्रह्मणो विद्वानित्यत्र स्वयमप्यभेदे षष्ठ्याः स्वीकृतत्वात् । कार्य-
कारणानन्यत्वस्य भगवता सूत्रकारेणोक्ततया, द्वे वाव ब्रह्मणो रूपे
इत्यत्र ब्रह्माभिन्ने रूपे इत्यर्थस्य वक्तुमुचितत्वाच्च । अतो ब्रह्मणः
प्राधान्यस्याविघातात्, ब्रह्म तं ब्रवाणीति वाक्योपन्यासेन स्वयमे-

घोपक्रान्तत्वाङ्गीकारादग्रे उपदेश्यत्वाच्च ब्रह्मणः प्रकृतत्वसिद्धौ तस्मिन्नेतावत्त्वं परिच्छिन्नत्वं प्रतिषेधतीत्येव व्याख्यातव्यम् । एता-वच्छब्दस्य परिच्छिन्नवाचकतायाः प्रसिद्धत्वात् । तथाच मूर्त्तामू-र्त्तमात्रत्वं ब्रह्मणि नास्तीत्यर्थः सिद्ध्यति, न तु प्रकृतं यदेतावता प-रिच्छिन्नमिति सिद्ध्यति । एवञ्च, नेति नेतीति श्रुतिव्याख्याने नञ्द्वयेन यथासंख्यं मूर्त्तामूर्त्तनिषेधे वासनाशेषात् तद्विहाय भूतराशिवासना-राश्योर्निषेधाङ्गीकारे परिगणितनिषेधेन, यदि नेदं ब्रह्म, किमन्यद् ब्रह्मेति शङ्कापत्तेस्तदपि विहाय वीप्सया यावद्विषयजातनिषेधो य-दङ्गीकृतः, सोऽपि तथा । भूतराशिनिषेधे कैमुतिकादेव वासनारा-शिनिषेधसम्भवेन तदर्थं निषेधापेक्षाभावात् । त्यक्ते यथासंख्ये वा-सनानिषेधावतारकप्रमाणाभावाद्, वासनाया अनुक्तत्वेन तन्निषेध-स्याप्ययुक्तत्वाच्च । अत एव न यावन्निषेधोऽपि युक्तः । यदपि, न ह्येतस्मादिति नेत्यन्यत् परमस्तीत्यस्य योजनाद्वयम् । तत्र प्रथम-योजनायां निषेधवीप्सया ब्रह्मव्यतिरिक्ताभाव उच्यते, न पुनर्ब्रह्मा-भावस्तदेव दर्शयत्यन्यत्परमस्तीति व्याख्यातम् । तदपि तथा । ब्रह्म-व्यतिरिक्तनिषेधोत्तरं ब्रह्मसत्ताप्रदर्शनस्य, अन्यदस्तीत्येतावतैव सि-द्ध्या परपदवैयर्थ्यापत्तेः । अतो व्यतिरिक्तनिषेधेनाव्यतिरिक्तत्वं स-र्वस्य स्वीकृत्य तावन्मात्रत्ववारणाय परं ब्रह्मान्यदस्तीत्यङ्गीकार्यमि-त्येव युक्तम् । द्वितीययोजनायामपि परपदवैयर्थ्यं पूर्ववदेव । तदर्थं परपदमुत्कृष्टार्थकतया व्याख्येयम् । तत्र चाभावावसान एव निषेधः सिद्ध्यतीति ब्रह्मसत्तासाधनाय, ततो ब्रवीति च भूय इति सूत्रांशं नामधेयविषयत्वेन योजयित्वा नामधेयेन तत्सत्तां साधयित्वा निषेध-स्य ब्रह्मावसानत्वमुपपादितम् । तदपि तथा । नामधेयाङ्गीकारे तद्व-त्तासिद्ध्या यावद्विशेषशून्यत्वप्रतिज्ञाहानिप्रसङ्गात् । नामधेयकथन-मात्रेणैव तत्सत्तासिद्धेस्तन्निर्वचनश्रुतिवैयर्थ्यप्रसङ्गात् । तदादरे च, चक्षुषश्चक्षुरित्यादिवाक्यनियामकत्वतन्मूलरूपत्वयोः सिद्ध्या प्रतिज्ञाहा-नितादवस्थ्याच्च । एवं तदव्यक्तादिसूत्रद्वयेऽपि यदि ब्रह्मणो दृश्य-त्वादृश्यत्वयोर्द्वयोरपि स्थापनं तदा तु विरुद्धधर्माश्रयत्वापत्तिः । य-दि च साधनाभ्यासपाकवशाद् दृश्यत्वं, तदभावेऽदृश्यत्वमिति व्यव-स्था, तदापि दृश्यत्वस्य प्रामाणिकत्वे, यतो वाच इत्यादिश्रुतिविरोध-तादवस्थ्यम् । अप्रामाणिकत्वे च, कश्चिद्धीर इत्यादिश्रुतेस्तदुक्त-

साधनानां च वैयर्थ्यम्। अपिसंराधनसूत्रस्य च, न हि तेन कश्चिन्निर्णयः सिध्यत्यपि तु ब्रह्मणो दृश्यत्वबोधनेन, जीवब्रह्मणोः संराधकसंराध्याभावाद् भेदबोधनेन च संशयस्यैवोत्पत्तिरिति। यदपि प्रकाशादिवत्सूत्रे जीवब्रह्मणोरभेदं युक्त्या व्याख्याय तत्र प्रमाणापेक्षायां वेदान्तेषु जीवप्राज्ञयोरभेदप्रतिपादनाभ्यासो हेतुत्वेन व्याख्यातः। सोऽपि शिथिलः। सौत्रस्याभ्यासपदोक्तस्य हेतोरवैशेष्ये कर्मणि प्रकाशे च साधारण्येनोक्ततया जीवप्राज्ञाभेदाभ्यास एव नियमने प्रमाणानुपलम्भात्। वेदान्तेषु तयोरभेदस्येव भेदस्याप्यभ्यासदर्शनाच्च। यदप्युभयव्यपदेशादिसूत्रद्वयमेकदेशिमतीयत्वेन व्याख्याय पूर्ववद्वेति सूत्रव्याख्याने तद्दूषणमुक्तम्। जीवात्मनः परमात्मसंस्थानभूतत्वे एकदेशभूतत्वे वाऽङ्गीक्रियमाणे बन्धस्य पारमार्थिकत्वेनातिरस्कार्यत्वापत्त्या मोक्षशास्त्रवैयर्थ्यमिति। तदपि तथा। बहु स्यां प्रजायेयेतीच्छाभ्यां भेदस्यागन्तुकत्वावगमाद् बन्धस्य पारमार्थिकत्वेऽपि तथात्वात् पत्यूऽनेन वस्त्रमालिन्यस्येव शास्त्रीयसाधनैर्बन्धनाशसम्भवेन शास्त्रवैयर्थ्याभावात्। एवं प्रतिषेधसूत्रे, नान्योतोऽस्ति द्रष्टेति चेतनान्तरनिषेधो य उक्तः, सोऽपि द्रष्टुर्ब्रह्माभिन्नत्वं वदति, न तु ब्रह्मणो द्रष्टृभिन्नत्वमतो न तद्व्यवसायसाफल्याय। नेति नेतीति वाक्यं, तदेतद् ब्रह्मापूर्वमिति वाक्यं च यथायथं प्रपञ्चस्य ब्रह्माभिन्नत्वं ब्रह्मणः सर्वाकारत्वं च वदतीति प्रागेवोपपादितम्। अतोऽन्यनिषेधो यो वर्त्तते स सर्वं ब्रह्मणोऽन्यतनिषिध्येतरं निषेधति, न तु सर्वं मिथ्याकृत्येति सुधीभिरवधेयम्॥

भास्कराचार्यास्तु विंशतिसूत्रमेकमेवाधिकरणमङ्गीकृत्य सगुणासु शाण्डिल्यविद्यादिषु सगुणोपासितस्य प्रतिप्रकरणं चोदनासामर्थ्येन निर्णीतत्वात् तत्र नायं विचारः, किन्तु निर्गुणब्रह्मचोदनायां साकारं निराकारं च ब्रह्मोपास्यमुतैकतरमिति जिज्ञासायां यथास्थितवस्तूपासनस्य युक्तत्वात् कारणात्मना प्रपञ्चात्मना चावस्थितमुपास्यमिति प्राप्तेऽभिधीयते। नोभयलिङ्गमुपास्यम्। कुतः। अस्थूलादिवाक्यैः समस्तप्रपञ्चाकारस्य निवर्त्तितत्वात्। स्वतश्च कारणस्य कूटस्थनित्यस्यैकस्याद्वितीयत्वात्। पाश्चात्यस्य कार्यरूपस्य कादाचित्कत्वात्। ननु कारणस्य विकारात्मकत्वाद् विकारपरित्यागे कारणस्वरूपस्यापि त्यक्तत्वात् कारणत्वेनोपासनमपि हीयेतेति चेत्।

नेत्युच्यते । न पृथिव्यादिस्थानतोऽपि परस्योभयलिङ्गता । ब्रह्मणः स्वतोऽभिन्नत्वात् । स्थानकृतस्य रूपस्य चागन्तुकत्वात् । ब्रह्मात्मको हि नामरूपप्रपञ्चो न प्रपञ्चात्मकं ब्रह्म । यथा समुद्रात्मकः फेनतरङ्गादिर्न तदात्मकः समुद्र इति । कथं पुनर्गम्यते, सर्वत्र वेदान्तेषु, अशब्दमस्पर्शं, स एष नेति नेत्यात्मा, अस्थूलमित्यादिषु भूतभौतिकन्निराकरणात् । नचैतैः प्रपञ्चस्य मायामात्रत्वप्राप्तिः । कारणे कार्यरूपम् अनेकविधं नास्तीत्येतावदवधारणेनैव वाक्योपपत्तेः प्रपञ्चाभावस्य प्रतिपत्तुमशक्यत्वादित्येवं प्रथमसूत्रं व्याख्याय, न भेदादितिसूत्रे प्रथमं नकारमपठन्तः, सर्वाणि भूतानि सर्वे एवात्मानः समर्पिता इति श्रुतेर्नेमिस्थानीयेन बाह्यप्रपञ्चेन वेष्टितानाम्, अरस्थानीयानां विज्ञानात्मनामन्तरतमे रथचक्रनाभिस्थानीये परमात्मनि समर्पणाद् भेदोऽवगम्यतेऽतो भोग्यभोक्त्राकारवदुपास्यमिति सूत्रांशेनाशङ्क्य, न प्रत्येकमतद्वचनादित्यनेन मधुविद्यायां प्रत्युपाधिभेदवचनाभावाद्यत्र सर्वेषां चेतनाचेतनानामेकीभावः स एव परमात्मा ध्येयत्वेनोपदिश्यत इति व्याख्याय, तन्मात्रसूत्रे, चैतन्यमात्रं ब्रह्मेति व्याख्याय, 'ब्रह्माऽऽयाति प्रपञ्चोऽयं रूपं हि त्वा तु वैकृतम् । जहाति कठिनावस्थां जलधौ लवणं यथा । चेतनेऽचेतनं क्षिप्तमभेदाच्चेतनीभवेत् । ऊषायां वस्तु विन्यस्तं तत्सर्वं लवणीभवेद् इत्येतावदाधिकमुक्त्वाऽन्यानि सूत्राणि शङ्कराचार्यवद् व्याचक्रुः । ततः प्रकृतैतावत्त्वसूत्रे च प्रकृतस्य पुरुषस्य यदेतावत्त्वं मूर्त्तामूर्त्तोपाधिपरिच्छिन्नत्वं तत्प्रतिषेधति, ततो निर्विकल्पकं परिशिष्टं ब्रह्म भूयः पुनर्ब्रवीति, अन्यत् परमस्तीति व्याख्याय, शङ्कराचार्योक्तामधिकरणान्तरकल्पनां सर्वोपनिषद्वदस्यामप्युपनिषदि ब्रह्मण उपक्रमोपसंहारयोरवस्थानात् सन्देहानुत्पत्त्या निरस्य शेषं शङ्कराचार्यवदेव व्याख्यातवन्तः ॥

तथाच तन्मते कारणस्यावस्थाविशेष एव कार्यम् । तन्तुनाभदृष्टान्तात् । अतो निमित्तवशादेव नानाकारः । स यद्यसन्नेवोत्पद्यते तदा असतः सत्तानिषेधकश्रुतिविरोधः । अतः सन्नेव निमित्तवशाद् व्यज्यते । कारणं च ब्रह्म यथाऽऽकाशोऽविक्रियमाण एव वायुजनक एवमविक्रियमाणमेव प्रपञ्चजनकम् । तच्च कृत्स्नप्रसक्त्यादिदोषवारणार्थं श्रुतिबलादेव भगवता सूत्रकारेणाङ्गीकृतम् । स्वयमपि तथैव व्याख्यातम् । निमित्तं चात्रेच्छैव । परिणतिश्च शक्तेरेव । शक्ति-

शकिमतोर्नात्यन्तं भेदो गुणगुणिनोरिवेतरेतराविनाभावादिति, तदनन्यत्वाधिकरणे व्युत्पादितम् । तत्रेदमवधेयम् । यदि श्रुतिबलादेव मवधारितं तदा ब्रह्मणि युक्तीनां लौकिकीनामकिञ्चित्करत्वादचिन्त्यसामर्थ्यं त्वङ्गीकृतमेव । तथा सति तेनैव विरुद्धधर्माश्रयत्वाद्दोषपरिहारसिद्धौ कुतः कारणरूपस्य केवलनिर्विकल्पकत्वाग्रहः । न चाशब्दादिवाक्येभ्य इति युक्तम् । तेषां यथा भूतभौतिकनिराकरणेऽप्युभयलिङ्गताप्रतिपादकत्वं तथोपपादितत्वात् । नापि, कश्चिद्धीर इति वाक्यात् । तं यथा यथोपासत इति श्रुत्या तादृगुपासकेन तथादर्शनेऽपि तेन लिङ्गान्तरबाधस्याशक्यवचनत्वात् । सूत्रस्थेन केवलेन सर्वत्रेति पदेन भूतभौतिकनिराकरणात्मकस्य हेतोरलाभात् । मधुविद्यायामपि यत्रैकीभावस्तादृशरूपस्य ध्येयत्वोपदेशेऽपि तदेतद्ब्रह्माऽपूर्वमित्युपसंहारवाक्येऽपि सर्वरूपत्वबोधनस्योपपादितत्वाच्च । एवं तन्मात्रसूत्रविषयवाक्येऽपि कृत्स्नपदादेवाकारलाभो व्युत्पादित इति न तेनाऽपि केवलनिराकारत्वसिद्धिरिति शाङ्करमतनिराकरणादेवैतदपि निराकृतं बोध्यम् ॥

विज्ञानऽभिक्षुस्तु, न स्थानतोऽपीत्यादिचतुःसूत्र्या नित्यज्ञानेच्छादिमती ब्रह्मणो याऽन्तरङ्गशक्तिस्तद्द्वारकं ब्रह्मणो लक्षणमुच्यते । प्रकाशवच्चावैयर्थ्यादित्याद्येकादशसूत्र्या जीवसाधारणं ब्रह्मस्वरूपमुच्यते । शेषैः सूत्रैस्त्वापादसमाप्ति ब्रह्मप्रपञ्चयोर्भेदाभेदौ परीक्ष्येते इति प्रतिज्ञाय, परस्य परमात्मन उभयलिङ्गं ज्ञानाज्ञानरूपधर्मद्वयं यथोक्तजाग्रदाद्यवस्थासम्बन्ध इति यावत् । स स्थानतः—अभिव्यक्तिस्थानभूतादुपाधेरपि न, किन्त्वविलुप्तोपाधित्वात् सदा सर्वसाक्षित्वसर्वैश्वर्यसदानन्दत्वाद्येकरूपत्वमेव । कुतः सर्वत्र हि । हि यस्मात् सर्वत्रैव वस्तुनि अधिष्ठातृतया परस्तिष्ठति । यः सर्वस्मिंस्तिष्ठन् सर्वमन्तरो यमयतीति श्रुतेः । तच्च सर्वाधिष्ठानं साक्षित्वाद्यनित्यत्वे सति न सम्भवति । स्वाज्ञानकालीने कार्ये अधिष्ठानासम्भवादित्यर्थः । तथाचौपाधिकानेकरूपत्वाभावोऽपि परमात्मनो जीवव्यावृत्तं लक्षणम् । जीवे चाल्पं साक्षित्वादिकं, तदप्यनित्यमिति व्याख्याय, द्वितीयसूत्रे च, न भेदादिति पाठमङ्गीकृत्य, परस्य ब्रह्मण उभयलिङ्गत्वाभावो न घटते । माण्डूक्ये विश्वतैजसप्राज्ञतुरीयाभिधचतुष्पात्कथने जाग्रदाद्यवस्थाभिर्ज्ञानाज्ञानरूपलिङ्गभेदश्रावणादितिचेन्न । प्र-

त्येकमतद्वचनात् । नान्तःप्रज्ञं, न बहिःप्रज्ञं, नोभयतःप्रज्ञं, न प्रज्ञानघनं, न प्रज्ञं, नाप्रज्ञमित्यादिना वाक्यशेषेण प्रत्येकं तत्तदवस्थावदन्यत्ववचनात् । अत्र नान्तःप्रज्ञमित्यनेन स्वप्नावस्थायाः प्रतिषेधः । न बहिःप्रज्ञमित्यनेन जाग्रदवस्थायाः । नोभयतःप्रज्ञमिति मोहावस्थायाश्चोक्तः । न प्रज्ञानघनमित्यनेनेच्छाकृत्यानन्दसम्भेदाज्जीवस्वरूपतो व्यावृत्तिरुक्ता । न प्रज्ञमित्यनेन चैतन्याश्रयत्वनिषेधः । नाप्रज्ञमित्यनेन सुषुप्तिमरणाद्यवस्थाः प्रतिषिद्धाः । अतो नावस्थाभिर्ब्रह्मण उभयलिङ्गत्वमित्यर्थं व्याख्याय, अग्रिमसूत्रे चैतमेवार्थमुपष्टभ्य, नन्ववस्थावत्त्वतद्राहित्ययोस्तुल्येऽपि श्रावणे कथं तद्राहित्यवाक्यानामेव बलवत्त्वमवधारितमित्यत आह । अरूपवदेव हीति । हि यस्माद् अरूपवदेव ब्रह्म । मूर्त्तामूर्त्तब्राह्मणाज्जाग्रदाद्यवस्थाहेतुभूतस्थूलसूक्ष्मशरीरद्वयरहितमेव ब्रह्म प्रतिपत्तव्यम् । कुतः । तत्प्रधानत्वात् । ततो यदुत्तरतरं तदरूपमनामयमिति । यन्मनसा न मनुते येनाऽऽहुर्मनो मतं, तदेव ब्रह्म त्वं विद्धीत्यादिश्रुतीनां तत्परत्वात् । अवस्थाधारैर्मनआदिकरणैः शून्यस्यैव ब्रह्मणः सम्यग्ज्ञानविषयत्वावधारणादित्यर्थः । अपिच, अथात आदेशो नेति नेति, न ह्यस्मादितिं नेत्यन्यत् परमस्तीति मूर्त्तामूर्त्तरूपाभावादेशस्यैव पारमार्थिकत्वं वदति । तदेवमुभयलिङ्गत्वनिषेधेनैकमात्ररूपत्वमुपाधिसाधारण्येन लक्षणमुक्तमित्याह । तदसङ्गतम । सर्वत्रेति पदेन सर्वाधिष्ठानश्रुतय एवाभिप्रेयन्त इत्यत्र गमकस्यानुपलम्भात् । अथ जीवस्य पूर्वं निरूपितत्वात् तद्वद्ब्रह्मण्यप्युभयलिङ्गत्वशङ्कायां तन्निरासायास्य सूत्रस्य प्रवृत्तत्वादर्थादेव तस्य हेतोः प्राप्तिरिष्यते, तदाप्येतादृशैकलिङ्गत्वस्य ब्रह्मलक्षणत्वमात्रं युक्तम । श्रुतिसिद्धत्वात् । न तु लक्षणस्योपाधिसाधारण्यमपि युक्तम । परमेश्वरस्य कारणसत्त्वोपाधिकत्वे प्रमाणानुपलम्भात् । पूर्वं स्वयमपि, न स्थानतोऽपीत्यागामिसूत्रस्यैव प्रमाणत्वेनापन्यस्तत्वात् । सर्वकारणस्याद्वितीयस्य परमस्य, सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयं, तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूतः, यथा सुदीप्तात् पावकाद्विस्फुलिङ्गाः, दिव्यो ह्यमूर्त्तः पुरुषः स बाह्याभ्यन्तरो ह्यजः, अप्राणो ह्यमनाः शुभ्रो ह्यक्षरात् परतः परः, एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि चेत्यादिषु श्रुतिषु, 'तन्मायाफलरूपेण केवलं निर्विकल्पितम । वाङ्मनोगोचरा-

तीतं द्विधा समभवद् बृहत् । तयोरेकतरो ह्यर्थः प्रकृतिः सोभयात्मिका । ज्ञानं त्वन्यतमो भावः पुरुषः सोऽभिधीयत' इत्यादिषु पुराणेषु च निरुपाधिकत्वेनैव सिद्धेश्च । कार्योपाधिरयं जीवः कारणोपाधिरीश्वर इत्यादीनि तु ब्रह्मविष्ण्वादिपराणि । तत्रत्येश्वरपदस्य परमेश्वरपरत्वे नियामकस्य तेष्वदर्शनात् । नच निरुपाधिकस्य निर्धर्मत्वम् । तस्य शाङ्करमतनिरास एव निरस्तत्वात् । नचारूपवत्सूत्रविरोधः । रूपवद्वैलक्षण्यस्यैव तत्र बोधनेन रूपराहित्यस्य तत्राबोधनीयत्वात् । आनन्दरूपममृतं यद्विभाति, सच्चिदानन्दरूपायेत्यादिभिस्तत्र तद्रूपताया एव निर्द्धाराच्च । नच ततो यदुत्तरतरं तदरूपमिति श्रुतिविरोधः । तदग्र एव, 'सर्वाननशिरोग्रीवः सर्वभूतगुहाशयः । सर्वव्यापी स भगवाँस्तस्मात् सर्वगतः शिव' इत्यस्य मन्त्रस्य दर्शनात् । नापि यन्मनसा न मनुत इत्यस्याः । तत्राप्युपास्यरूपस्यैव ब्रह्मत्वेन निरूपणादुपास्यतयैव रूपादिसिद्धेरिदङ्कारान्तरप्रयोगबलेनास्माभिः प्रागेवोपपादितत्वादिति ॥

यत्पुनः, प्रकाशवच्चेत्यादिसूत्रचतुष्टये प्रकाशतुल्यं ब्रह्म चिन्मात्रमेव, न तु चिद्धर्मकमपि । सर्वज्ञ इति व्यवहारस्तु, राहोः शिर इतिवद् विकल्पमात्रः । यदि ह्यात्मनि ज्ञानाख्यं धर्मान्तरं कल्प्येत तदा तद् व्यर्थं स्यादिति युक्तम् । तदपि मन्दम् । सर्वज्ञ इति व्यवहारस्येश्वरे ज्ञानधर्मकत्वस्य च, यः सर्वज्ञः सर्वविद् यस्य ज्ञानमयं तप इति श्रुतिसिद्धत्वेन तद्विरोधस्य दुर्वारत्वात् । नच सा सोपाधिपरेति युक्तम् । परस्मिन्नुपाधिवैशिष्ट्याभावस्य साधितत्वादिति । यदपि वृद्धिह्राससूत्रे व्याख्यातम् । यद्यप्यऽम्बुवद्ग्रहणं नात्रास्ति, तथापि वृद्धिह्रासभाक्त्वम्, अन्तर्भावात् । प्रतिबिम्बरूपेणान्तःप्रवेशादेव सम्भवति । अतो दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्जलबुद्ध्योरुभयोः सामञ्जस्याद् वृद्धिह्रासनियामकत्वरूपात् सादृश्याद् एवं प्रतिबिम्बितत्वं प्रतिपत्तव्यमित्यर्थ इति । तदपि तथा । सूत्रे वृद्धिह्रासभाक्त्वं प्रत्यन्तर्भावस्य सिद्धवद्धेतुत्वेन कथनाद् वृद्धिह्रासभाक्त्वेनान्तर्भावस्वरूपसाधनस्य सूत्रविरुद्धत्वात् । अम्बुवदग्रहणादित्यस्य प्रतिपक्षहेतोराभासीकरणं विना वृद्धिह्रासभाक्त्वस्य साध्यसमत्वेन तस्यान्तर्भावस्वरूपसाधने सामर्थ्याभावाच्च ।

यदपि रूपरहितस्य बुद्ध्यादेः प्रतिबिम्बाधारत्वसमर्थनायाकाशे

पर्वतनीलिमादिप्रतिबिम्बस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वान्मठाकाशादौ शब्द-प्रतिबिम्बस्य स्मृतिसिद्धत्वाच्चेत्युक्तम् । तदपि तथा । आकाशनीलिमप्रतीतेराकाशस्वभावादेवोपपत्तौ पश्चाद् बाधाभावेन धियां प्रमात्वस्यौत्सर्गिकत्वेन च तस्याः प्रमात्वसिद्धौ नीलिम्नि पर्वतप्रतिबिम्बत्वबुद्धेरभिमानमात्रत्वात् । प्रतिध्वनौ शब्दप्रतिबिम्बत्वस्य स्मृतावनुक्तत्वेन तस्यापि तथात्वात् । नच, छायाप्रत्याह्वयाभासा असन्तोऽप्यर्थकारिण इत्येकादशस्कन्धवाक्ये प्रतिध्वनेरसत्त्वस्योक्तत्वात् सादृश्यस्य चोपलभ्यमानत्वात् तस्य प्रतिबिम्बरूपत्वं कल्प्यत इति वाच्यम् । नटकल्पितपारावतादिरुतवन्मायिकशब्दान्तरत्वस्याप्युक्तहेतुभ्यां शक्यवचनत्वेन तत्स्वरूपानिश्चयात् । इदं यथा तथा, न प्रतिस्फुरणं रूपरहितस्य कदाचनेति सर्वनिर्णयकारिकायां आवरणभङ्गे सम्यग् व्युत्पादितमिति न पुनः प्रपञ्च्यते । अतोऽम्बुवद्ग्रहणस्याऽऽभासीकरणं चतुर्वक्त्रस्याऽप्यशक्यमिति सूत्रव्याख्यानमसमञ्जसमेव । एवमग्रेऽप्यस्ति । तथापि तद्दूषणस्यानावश्यकत्वादुपरम्यते ॥

रामानुजाचार्यास्तु, न स्थानतोऽपीत्यारभ्याऽतोऽनन्तेनेत्यन्तं षोडशसूत्रमेकमधिकरणमङ्गीकुर्वन्ति । उभयव्यपदेशादित्यारभ्य चतुःसूत्रमपरम् । तत्र प्रथमेऽधिकरणे पूर्वग्रन्थे जीवस्य वैराग्योत्पादनाय दोषान् दर्शयितुं जीवस्यावस्थाविशेषा निरूपिता, इदानीं ब्रह्मप्राप्तीच्छाजननाय प्राप्यस्य ब्रह्मणो निर्दोषत्वं कल्याणगुणत्वं च प्रतिपादयितुमारभत इति प्रतिज्ञाय देहसम्बन्धाज्जीवानां दोषसम्बन्धोऽतो देहसम्बन्धोऽपुरुषार्थः । स चाकर्मवश्यस्यापि परमात्मनोऽन्तर्यामितया सर्वचिदचिद्वस्तुषु विद्यमानत्वादस्त्येवेति प्राप्ते, आह, न स्थानतोऽपि परस्येति।पृथिव्यादिस्थानतोऽपि परस्य ब्रह्मणो नापुरुषार्थसम्बन्धः । कुतः । उभयलिङ्गं सर्वत्र हीति । यतः सर्वत्र श्रुतिस्मृतिषु परं ब्रह्म उभयलिङ्गं निरस्तसमस्तदोषत्वकल्याणगुणाकरत्वलक्षणोपेतमभिधीयते । अपहतपाप्मा विजरो विमृत्युर्विशोको विजिघत्सोऽपिपासः सत्यकामः सत्यसङ्कल्प इत्यादि, 'समस्तकल्याणगुणात्मकोऽसौ स्वशक्तिलेशोद्धृतभूतसर्गः । तेजोबलैश्वर्यमहावबोधः सुवीर्यशक्त्यादिगुणैकराशिः । परः पराणां सकला न यत्र क्लेशादयः सन्ति परावरेशे, समस्तहेयरहितं विष्ण्वाख्यं परमं पदमि'त्यादि चेति

सूत्रं व्याख्यायैतमेवार्थमग्रिमसूत्रेणोहापोहपूर्वकं स्थापयन्ति । द्विती-
ये मूर्त्तामूर्त्तब्राह्मणे मूर्त्तप्रपञ्चस्य ब्रह्मणि रूपत्वमुपदिश्यते । अथात
आदेश इत्यादिना मूर्त्तामूर्त्तरूपतया ब्रह्मणो या इयत्ता सा प्रतिषि-
ध्यते । न ह्येतस्मादित्यनेन ब्रह्मणोऽन्यदुत्कृष्टं नास्तीत्युक्त्वा तदुप-
पादनाय, अथ नामधेयमित्यादिना नामनिर्वचनान्तेन प्राणशब्दनि-
र्दिष्टेभ्यश्चेतनेभ्योऽप्येष सत्यं, कदाचिदपि ज्ञानादिसङ्कोचाभावादि-
त्युक्तम् । तथा प्रधानक्षेत्रज्ञपतिर्गुणेश इत्यादिश्रुतिष्वप्ययमर्थ उक्तः।
तस्याचिद्वस्तुनो ब्रह्मरूपत्वप्रकार इदानीं चिन्त्यते ब्रह्मणो निर्दोषत्व-
सिद्ध्यर्थः । किमस्याचिद्वस्तुनो ब्रह्मरूपत्वमहिकुण्डलन्यायेन ? उत
प्रभाप्रभावतोरिवैकजातियोगेन ? उत जीवस्येव विशेषणविशेष्यत-
याऽशांशिभावेनेति ? ।

इह स्थाप्यमानं विशेषणविशेष्यभावमङ्गीकृत्य, प्रकृतिश्च प्र-
तिज्ञा दृष्टान्तानुपरोधात्, तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्य इत्यत्र सू-
क्ष्मचिदचिद्विशिष्टाद् ब्रह्मणः स्थूलचिदचिद्विशिष्टस्य ब्रह्मण उत्पत्ति-
रनन्यत्वेनोक्ता । किं युक्तम् । अहिकुण्डलवदिति । कुतः ? । उभय-
व्यपदेशात् । ब्रह्मैवेदं सर्वमात्मैवेदं सर्वमिति तादात्म्यस्य हन्ताऽह-
मिमास्तिस्रो देवता अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकर-
वाणीति भेदस्य व्यपदेशाच्चाहिकुण्डलभावर्जुभाववत् तस्यैव ब्रह्म-
णः संस्थानविशेषा एवाचिद्वस्तूनि । अग्रिमसूत्रे वाशब्दः पक्षव्यावृ-
त्त्यर्थः । ब्रह्मस्वरूपस्यैवाचिद्रूपेणावस्थाने भेदश्रुतयो ब्रह्मणोऽपरिणा-
मित्ववादिन्यश्च बाधिता भवेयुरतो यथा प्रभा तदाश्रययोर्भिन्नयो-
रपि तेजस्त्वेन तादात्म्यमेवमचित्प्रपञ्चस्यापि ब्रह्मरूपत्वमिति । पू-
र्ववद्वेत्यग्रिमसूत्रे वाशब्दः पक्षद्वयव्यावृत्त्यर्थः । एकस्यैव द्रव्यस्याव-
स्थाविशेषयोगेऽपि ब्रह्मस्वरूपस्यैवाचिद्द्रव्यस्वरूपत्वादुक्तदोषादनि-
र्मोक्षप्रसङ्गः । अथ प्रभातदाश्रययोरिवाचिद्ब्रह्मणो ब्रह्मत्वजातियो-
गमात्रं विवक्षितं तदा अश्वत्ववद् ब्रह्मापीश्वरे चिदचिद्वस्तुनो-
श्चानुवर्त्तमानं सामान्यमिति सकलश्रुतिस्मृतिव्यवहारविरोधः ।
अतः पूर्ववदेव, अंशो नानाव्यपदेशात्, प्रकाशादिवत्तु नैवं पर
इति जीववत् पृथक्स्थित्यनर्हविशेषणत्वेनाचिद्वस्तुनो ब्रह्मांशत्वम् ।
विशिष्टवस्त्वेकदेशत्वेनाचिद्व्यवहारो मुख्यः । विशेषणविशेष्ययोः
स्वरूपभेदेन भेदव्यवहारोऽपि मुख्य इति ब्रह्मणो निर्दोषत्वं रक्षित-

म् । तदेवं प्रकाशजातिगुणशरीराणां मणिव्यक्तिगुण्यात्मनोऽपृथक्सिद्धविशेषणतया यथांशत्वं तथेह जीवस्याचिद्वस्तुनश्च ब्रह्मप्रत्यंशत्वम् । किञ्च । स एष महानज आत्मा अजरो नास्य जरयैतज्जीर्यत इत्यादिभिर्ब्रह्मणोऽचिद्धर्मप्रतिषेधादपि विशेषणविशेष्यत्वेनैवांशांशिभाव इत्यर्थः । अतः सूक्ष्मचिदचिद्वस्तुविशिष्टकारणभूतं ब्रह्म स्थूलचिदचिद्विशिष्टं वस्तु कार्यभूतं ब्रह्मेति कारणात् कार्यस्यानन्यत्वं कारणभूतब्रह्मविज्ञानेन कार्यस्य ज्ञाततेत्यादि सर्वमुपपन्नम् । ब्रह्मणो निर्दोषत्वेन कल्याणगुणाकरत्वेन चोभयलिङ्गत्वमपि सिद्धमित्याहुः । तत्र प्रथमे द्वितीये च यदधिकरणारम्भप्रयोजनमुक्तं तत्र वयमुदासीनाः । ब्रह्मप्राप्तीच्छाजननाय ब्रह्मणो निर्दोषत्वसाधनाय चेदानीं ब्रह्मणो निर्दोषकल्याणगुणाकरत्वं निरूपणीयं जिज्ञासासूत्रमारभ्य निरूपितस्य ब्रह्मस्वरूपनिरूपकग्रन्थस्य निष्प्रयोजनकत्वापत्तेः । तेनैव तथात्वसिद्धावेतदधिकरणद्वयवैयर्थ्यप्रसङ्गाच्च । तेनासिद्धाविदानीमपि तद्विषयवाक्यैरेव निर्णयस्य कर्त्तव्यतया तत्सिद्धेः सुतरां दौर्घट्यादिति । यत् पुनर्द्वितीये कारणभूतस्य ब्रह्मणश्चिदचिद्विशिष्टत्वमुक्तम् । तच्चिन्त्यम् । आदिसृष्टिप्राक्काले वैशिष्ट्यस्य वक्तुमशक्यत्वात् । तत्र सत्तत्त्वत्याक्षरादिपदैः कारणस्य निर्देशात् तेषां च, ॐ तत्सदिति निर्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधः स्मृतः, सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म, एतद्वै तदक्षरं गार्गीत्यादिस्मृतिश्रुतिभिः केवलब्रह्मवाचकत्वावगमात् । सुबालोपनिषद्यपि पृथिव्यादीनां स्वस्वकारणे लयोक्त्यनन्तरं, तमः परे देव एकीभवतीति शब्दान्तरेण तमसो मूलकारणभूतपराभेदस्यैव बोधनात् । लिङ् श्लेषणे, श्लिष आलिङ्गने, इति धात्वर्थविचारे लयस्याविभागरूपत्वेन सिद्धया तल्लिङ्गलक्षणस्यैकीभावस्य भेदाभावरूपत्वेन सिद्धेर्वैपरीत्यस्य वक्तुमशक्यत्वात् । कारणप्रायपाठेन कारणतयैव परस्यापि देवस्य सिद्धेरिति । इदं यथा तथा समन्वयसूत्रे प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधसूत्रे तदनन्यत्वादिसूत्रे च व्युत्पादितमिति न पुनः प्रपञ्च्यते ॥

एतन्मतचारः शैवोऽप्येतेनैव दत्तोत्तरः प्रहस्तोऽपास्तश्च ॥

माध्वास्तु, न स्थानतोऽपीत्यादिविंशतिसूत्र्यां त्रिसूत्रे आद्ये अधिकरणे स्थानादिभेदकृताया भेदप्रतीतेः स्वरूपाभेदाबाधकत्वादेक एव सर्वत्र परमेश्वर इति, अरूपवदेवेति द्वितीये चतुःसूत्रे, अ-

BENARES SANSKRIT SERIES;
A
COLLECTION OF SANSKRIT WORKS
EDITED BY THE
PANDITS OF THE BENARES SANSKRIT COLLEGE,
UNDER THE SUPERINTENDENCE OF
R. T. H. GRIFFITH, M. A., C. I. E.
AND
G. THIBAUT, PH. D.
No. 124.

श्रीमदणुभाष्यम् ।

श्रीश्रीवल्लभाचार्यविरचितम् ।

गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमजीमहाराजविरचितभाष्य-
प्रकाशाख्यव्याख्यासमेतम् ।

श्रीमदाचार्यश्रीवल्लभाधीश्वरशुद्धाद्वैतसंप्रदायविदुषा
रत्नगोपालभट्टेन संशोधितम् ।

ANU BHÂSHYA,

ON BRAHMASÛTRA BY ŚRÎ VALLABHÂCHÂRYA,
With the Commentary called Bhâshya Prakâśa,
By Goswâmi Śrî Purushottamjee Mahârâj.
EDITED BY RATNA GOPÂL BHATTA.
Fasciculus XI.

BENARES:
Published by the Proprietors Messrs. Braj B. Das & Co.,
AND SOLD BY H. D. GUPTA,
Secretary, Chowkhambâ Sanskrit Book Depôt.

Printed at the Vidyâ Vilâs Press,
BENARES.

1906.

सूचीपत्रम्।

गणपाठः	०	४	०
गोलप्रकाशः	२	८	०
गंगालहरी	०	१	०
गुरुसारणी	०	४	०
जातकतत्त्वम्	०	१२	०
तत्त्वदीप	०	१	०
तर्कसंग्रहः	०	१	६
दत्तकमीमांसा	०	८	०
धर्म्मशास्त्रसंग्रहः	०	१	६
धातुपाठः (शिला ~))	०	२	०
धातुरूपावली	०	२	०
नैषध चरित नारायणी टीका टाइप	४	०	०
परिभाषापाठः	०	१	०
पाणिनीयशिक्षा भाष्यसहिता	०	२	०
प्रथम परीक्षा	०	२	०
प्रथमपुस्तक हिन्दी	०	१	०
प्रश्नभूषणम् (प्रश्न विचार का बहुत उत्तम ग्रन्थ)	०	४	०
बीजगणितम् (म० म० पं० सुधाकरकृतटिप्पणीसहित)	१	८	०
मनोरमा शब्दरत्नसहिता (टाइप)	९	०	०
लघुकौमुदी टिप्पणीसहिता	०	४	०
लघुकौमुदीभाषाटीका	४	०	०
लक्षणावली	०	२	०
लीलावती (म० म० पं० सुधाकरकृतटिप्पणीसहित)	१	०	०
वसिष्ठसिद्धान्तः	०	१	६
विष्णु सहस्रनाम	०	१	०
शब्दरूपावली	०	१	६
शृङ्गार सप्तशती	१	८	०
समासचक्रम्	०	१	०
समासचन्द्रिका	०	१	०
सरस्वतीकण्ठाभरणम्	३	०	०
साङ्ख्यचन्द्रिका टिप्पणीसहिता	०	८	०
साङ्ख्यतत्त्वकौमुदी	०	६	०
सिद्धान्तकौमुदी	३	०	०
सिद्धान्तमुक्तावली दिनकरीटिप्पणीसहिता	१	०	०
उपसर्गवृत्ति	०	१	०
क्षेत्रकौमुदी	०	६	०
क्षेत्रसंहिता	२	०	०

परमतः सेतून्मानसम्बन्धभेदव्यपदेशेभ्यः ॥३१॥

धर्मिधर्मविरोधः परिहृतः । धर्म्यन्तरविरोधपरिहारार्थमधिकरणमारभते । तत्र पूर्वपक्षमाह । परमतः । अतोऽपि ब्रह्मणः परमन्यदुत्कृष्टं फलमस्ति । तत्र वैदिकहेतवः । सेतून्मानसम्बन्धभेद-

रूपवत्त्वमप्राकृतरूपवत्त्वायेति । अत एव चेत्येकसूत्रे तृतीये जीवस्य ब्रह्मभिन्नत्वाय प्रतिबिम्बत्वमुच्यत इति । अम्बुवदित्येकसूत्रे चतुर्थे भक्तिं विना जीवस्य न स्वरूपसुखाभिव्यक्तिरिति । वृद्धिह्रासेतिद्विसूत्रे पञ्चमे भक्तिः सर्वत्र नैकविधेति तत्फलदानेऽपि तारतम्यमिति । प्रकृतैतावत्त्वेत्येकसूत्रे षष्ठे भगवान् पालकोऽपीति । तदव्यक्तेति चतुःसूत्रे प्रकाशवच्चावैशेष्यमिति भेदनेन पञ्चसूत्रतां कृत्वा तत्र सप्तमे परमात्मा सदा अव्यक्तस्वभावः स च भक्तिसाध्यात् प्रसादाद् व्यक्तो भवतीति । उभयव्यपदेशादिति चतुःसूत्र्यऽष्टमे, आनन्दादिरूपोऽपि श्रुतिबलादानन्दादिगुणकोऽपीति सर्वत्र माहात्म्यमेवोच्यते भक्त्यर्थमित्याहुः । तत्रापि वयमुदासीनाः । आद्ये हेतोरध्याहार्यत्वात् । द्वितीयार्थस्य प्रागपि सिद्धत्वेन निष्प्रयोजनकत्वात् । तृतीयेऽपि जीवस्य मुख्यप्रतिबिम्बतायां मिथ्यात्वापत्तेर्भिन्नत्वस्य प्रागेव साधितत्वाच्च सूत्रवैयर्थ्यमित्यादिदोषाणां भानादिति ॥ ३० ॥ ९ ॥

परमतः सेतून्मानसम्बन्धभेदव्यपदेशेभ्यः ॥

सङ्गतिकथनपूर्वकमधिकरणप्रयोजनमाहुः । * धर्मीत्यादि * ब्रह्म सर्वधर्मशून्यं, न तु धर्मीति । धर्माश्चेतरेतरविरुद्धा, न ह्येकत्र सम्भवन्तीति । धर्माश्च कार्या, न ब्रह्मेत्यादिरूपो यो विरोधः सोऽधिकरणचतुष्टयेन परिहृतः । अतः परं धर्म्यन्तरस्यापि महावस्थानमाशङ्क्य तत्परिहारार्थमारभत । तथाच प्रसङ्गः सङ्गतिरुक्तविरोधपरिहारश्च प्रयोजनमित्यर्थः । तत्र यथा श्रयाद् ब्रह्मणः फलरूपमुत्कृष्टमेवं ततोऽप्यन्यदुत्कृष्टमस्ति नवेति सन्देहः । तद्बीजन्तु, अक्षरात् परतः परः, पुरुषान्न परं किञ्चित् सा काष्ठा सा परा गतिरिति व्यपदेशः सत्यादिव्यपदेशश्च । तयोः पूर्वपक्षादेव बुध्यमान-

व्यपदेशेभ्यः । यद्यपि समन्वय एवैते दोषाः परिहृतास्तथापि स्वरूपविरोधपरिहारप्रस्तावात् पुनरुच्यन्ते । सर्ववाक्यप्रतिपाद्यमेकमेवेत्यपि न सिद्धम् । एतैर्हेतुभिः परिच्छेदेन धर्मिभेदे सिद्धे, न पूर्वाधिकरणसिद्धान्तविरोधः । ननु समन्वयेन ब्रह्मत्वमुत्तरपादेनैक्यं पूर्वाधिकरणेनाविरोध इति व्यर्थमिदमधिकरणमितिचेन्न । अर्थबलविचारोऽयं, समन्वये चोत्तरपादे च शब्दबलविचारः । धर्मिविचारान्न पूर्वेण गतार्थत्वम् ।

त्वात् तमेव वदतीत्याशयेनाहुः । * तत्रेत्यादि * । * तत्र वैदिकहेतव इति * । फलान्तरसत्त्वे वैदिका एव हेतवः । तथाच शब्दबलेन अद्वितीयत्वादर्थबलेन फलान्तरस्यापि सिद्ध्या प्राप्ते विरोधे वेदान्तवाक्यार्थनिर्धाराय प्रवृत्तस्यैतद्विचारणमावश्यकमिति बोधितम् । ननु सत्त्वादिवाक्यानां पूर्वं विचारितत्वात् पुनः कथनस्य किं प्रयोजनमित्यत आहुः । * यद्यपीत्यादि * । सर्वेषां वेदान्तानां ब्रह्मपरत्वविचारे यद्यप्येते सत्त्वादिपदोक्ता अवान्तरवर्त्तित्वादयः परिहृतास्तथापि परस्वरूपविरोधित्वेन बाधका इत्येवं न परिहृता इति तथा परिहर्त्तुं पुनरुच्यन्ते । किञ्च । तेषु तेषु वाक्येषु तत्तद्रूपाणां प्रतिपादनात् सर्ववाक्यप्रतिपाद्यमेकमेवेत्यपि न सिद्धमतस्तत्साधनायापि पुनरुच्यन्ते इत्यर्थः । ननु पूर्वाधिकरणे ब्रह्मणः परत्वमद्वितीयत्वं च सिद्धम् । अत्र चैतैर्हेतुभिस्तदाक्षिप्यत इत्याक्षेप एवात्र सङ्गतिरस्तु, न प्रसङ्ग इत्यत आहुः * एतैरित्यादि * । सत्त्वादिभिर्हेतुभिः परिच्छेदेन ब्रह्मणोऽवान्तरत्वनिश्चयेन धर्म्यन्तरे सिद्धे तस्मिन्नेव परत्वमद्वितीयत्वं च पर्यवसास्यतीति न पूर्वाधिकरणसिद्धान्तानां विरोधोऽतो नाक्षेपः सङ्गतिः, किन्तु प्रसङ्ग एव सङ्गतिरित्यर्थः । पुनः प्रकारान्तरेण वैयर्थ्यमाशङ्क्य परिहरति । * नान्वित्यादि * । * अविरोध इति * । प्रतिषेधबोधकस्याद्वितीयपदस्याऽसङ्कुचितवृत्तिकत्वात् तेन धर्म्यन्तरस्यापि निवृत्तेः स्वरूपस्याप्यविरोध इत्यर्थः । * धर्मिविचारादित्यादि * । पूर्वाधिकरणे धर्माणां ब्रह्मणः सकाशाद्भेदो निवारितः, इह तु धर्म्यन्तरं निवार्यत इति धर्मिविचारात् तथेत्यर्थः । अतः परं सूत्रं व्याकरिष्यन्तो हेतुचतुष्टय-

फलतः साधनेभ्यश्च प्रमेयाच्च प्रमाणतः।
विचारेणाबृहत् तच्चेत् कोऽन्यः साधयितुं क्षमः॥

अतो हेतून् बाधकानाह। एकदेशबाधकत्वात्। तत्र फलतो बाधहेतुमाह। सेतुव्यपदेशात्। अथ य आत्मा स सेतुर्विधृतिरिति। दहर उत्तरेभ्य इत्यत्र ब्रह्मत्वमस्य सिद्धम्। अथ य इहात्मानमनुविद्य व्रजन्तीत्युपक्रम्य, सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवतीत्युक्त्वा काममनुपपाद्याज्ञानव्यवधानं ज्ञानप्रशंसार्थमुक्त्वा ज्ञानानन्तरं संसारसम्बन्धाभावाय सेतुत्वं वदति। पापाब्धितरणार्थं, यश्च तराति तद्गताश्च दोषा गच्छन्तीति च। अतः संसारफलयोर्मध्ये विद्यमानत्वात् तीर्णस्यैव फलश्रवणात् फलरूपं वस्तु किञ्चिदन्यदस्तीति

कथनप्रयोजनं गृह्णन्ति। * फलत इत्यादि *। फलत इत्यादौ ल्यब्लोपे पञ्चमी। फलमनुसन्धायेत्यर्थः। एवमग्रेऽपि * अबृहत्तदिति *। न परं ब्रह्म पूर्वाधिकरणेषु विचारितम्। * कोऽन्य इत्यादि *। फलादिव्यतिरिक्तः कोऽन्यो हेतुस्तस्य परब्रह्मत्वं साधयितुं समर्थ इत्यर्थः। साधयितुमिति स्वार्थेणिच्। रामो राज्यमचीकरदितिवत्। विभजन्ते। * अत इत्यादि *। यत एवं विचारेऽन्यो हेतुर्न साधनसमर्थोऽतः परत्वबाधकान् हेतून् क्रमेणाहेत्यर्थः। क्रमे हेतुमाहुः। * एकेत्यादि *। परब्रह्मत्वे साधनीये परत्वमेकदेशस्तद्बाधकत्वादित्यर्थः। ब्रह्मविदाप्नोति परमिति फलत्वात् परत्वमुक्तमतस्तद्बाधकं हेतुं पूर्वं वदतीत्याशयेनाहुः। * तत्रेत्यादि *। एकदेशबाधकत्वे मानमाहुः। * दहरेत्यादि *। * अस्येति *। सेतोरित्यर्थः। फलतो बाधकं हेतुं व्युत्पादयन्ति * अथेत्यादि *। * तद्गताश्च दोषा गच्छन्तीति *। एतं सेतुं तीर्त्वा अन्धः सन्ननन्धो भवतीति तत्र श्रावणादित्यर्थः। ननु पूर्वं, तद्यथाऽपि हिरण्यनिधिं निहितमक्षेत्रज्ञा उपर्युपरि सञ्चरन्तोऽपि न विन्देयुरित्यादिना तस्मिन् फलत्वमपि दृष्टान्ते बोधितमिति कथं फलतो बाधकत्वमित्यत आ-

ज्ञायते । निधित्वेन फलवचनमवान्तरफलपरं भविष्यति । एतमानन्दमयमात्मानमुपसंक्रम्येत्यप्यत्रोदाहरणम् । तथा, उन्मानव्यपदेशात् । तत्रैव यावान् वा अयमाकाशस्तावानेषोऽन्तर्हृदय आकाश इति साधनयुक्तिप्रश्ने उन्मानेन परिच्छेदं निरूपयति । दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकत्वेन ज्ञानं साधनम् । तत्र बहिराकाशज्ञानमपि साधनं भवति । चतुष्पाच्च ब्रह्म । भूतादिपादाश्च ज्ञातव्याः । तथा, म-

हुः । * निधित्वेनेत्यादि * । निधेरर्थरूपत्वेन परतः पुरुषार्थत्वात् तद्दृष्टान्तेनात्र फलकथनात् तथेत्यर्थः । * अत्रोदाहरणमिति * । ल्यबन्तप्रयोगादवान्तरत्वे उदाहरणमित्यर्थः । अत्र मध्ये विद्यमानत्वादित्यनेनाव्यापकत्वबोधनाद्देशपरिच्छेदो ज्ञापितः । साधनतां बाधकं व्युत्पादयन्ति । * तथा उन्मानेत्यादि * । * तत्रैवेति * । दहरविद्यायामेव । तत्र हि दहरपुण्डरीकान्तर्यो दहर आकाशस्तदन्तःस्थितस्य ज्ञानार्थकयत्नरूपमन्वेषणं साधनं तस्य युक्तियोजनं विषयावगमानुकूलत्वं तदर्थके प्रश्ने, तं चेद् ब्रूयुरित्यादिना कृते तदुत्तरं वदन्, यावान् वा अयमाकाशस्तावानेषोऽन्तर्हृदय आकाश इति यावत्तावत्पदाभ्यामाकाशसमानताव्यपदेशेन दहराकाशस्य परिच्छेदं निरूपयति । ततश्च दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकत्वेनाकाशद्वयज्ञानं दहराकाशस्वरूपज्ञानसाधनम् । तत्र च दृष्टान्तभूतबहिराकाशज्ञानमपि साधनं भवति । तथाच बहिराकाशः कालतः परिच्छिन्न इति दार्ष्टान्तिकभूतो दहराकाशोऽपि तथा भवति । नच यावत्तावत्पदाभ्यां परिमाणसाम्यमेवायाति, नान्यत्साम्यमिति वाच्यम् । प्रजापतिर्यज्ञानसृजतेत्यत्र तानुदमिमीत, यावदग्निहोत्रमासीत्तावानग्निष्टोम इति फलतः साम्यवदत्रापि साम्यान्तरलाभस्य बोधनायोन्मानपदस्य सूत्रे उक्तत्वादिति । तथाच दृष्टान्ते कालपरिच्छेदात् तत्समानत्वज्ञानरूपसन्धानतः परत्वनिवारणमित्यर्थः । उदाहरणान्तरमाहुः । * चतुष्पादित्यादि * अत्रापि भूतादीनां पादानामनित्यत्वात् तज्ज्ञानरूपसाधनतः कालपरिच्छेदात्तथा । तृतीयं हेतुं व्युत्पादयन्ति

म्बन्धव्यपदेशात् । तत्रैव प्रमेयनिरूपणप्रस्तावे, उभावस्मिन्नित्या-
दिना आधाराधेयसम्बन्धो निरूपितः। अत्र च वस्तुपरिच्छेदो
निरूपितः। प्राज्ञेनात्मना सम्परिष्वक्त इति च । तथा, भेदव्यप-
देशात्। य एषोऽन्तरादित्ये हिरण्मयः पुरुषो दृश्यते, य एषोऽन्तर-
ऽक्षिणि पुरुषो दृश्यते इत्यत्र स्थानद्वयास्थितयोः पुरुषयोः परस्परं
धर्मातिदेशमाह । अक्षिस्थितनिरूपकमतिदेशः प्रमाणमिति । धर्म्य-
भेदे तु स एवायमिति वदेत् । अतो देशकालवस्तुस्वरूपपरिच्छे-
दाच्चतुर्विधपरिच्छेदरहितमन्यत् किञ्चिदस्तीति प्रतिपत्तव्यमित्येवं
प्राप्तम् ॥ ३१ ॥

सामान्यात् तु ॥ ३२ ॥

तुशब्दः पक्षं व्यावर्तयति । समानस्य भावः सामान्यम् । से-
त्वाकाशादिशब्दास्तद्धर्मातिदेशार्थमुच्यन्ते, न तु तद्गतं दोषमपि
कल्पयन्ति । संसारसागरोत्तरणोपायत्वात् सेतुत्वं, निर्लेपायाका-

* तथा सम्बन्धेत्यादि * । * तत्रैवेति * । दहरवाक्ये । तथाचात्रा-
धारत्वेनैव प्रमेयत्वं, न तु सर्वोत्कृष्टत्वेनेति प्रमेयतो वस्तुपरिच्छेदान्न
परत्वसिद्धिरित्यर्थः । वस्तुपरिच्छेदे उदाहरणान्तरमाहुः । * प्राज्ञे-
नेत्यादि * । चतुर्थे हेतूदाहरणमाहुः * य एष इत्यादि * । * अति-
देशः प्रामाणमिति * तस्यैतस्य तदेव रूपं यदमुष्य रूपं यदमुष्य गे-
ष्णौ तौ गेष्णौ यन्नाम तन्नामेति श्रावणात् तथेत्यर्थः । * गेष्णा-
विति, पर्वणी इत्यर्थः । केचिदाहुः । गेष्णौ तु नटगायनाविति को-
शात् ताविति वयं प्रतीमः ॥ ३१ ॥

सामान्यात्तु ॥ सिद्धान्तसूत्रं व्याकुर्वन्ति * तुशब्द इत्यादि *
* पक्षमिति * एतैर्हेतुभिः परत्वनिराकरणपक्षम् । * न तु तद्गतं
दोषमपि कल्पयन्तीति * पूर्वाधिकरणे दोषनिरासस्य श्रुत्यैव कृत-
त्वाद्दोषं न कल्पयन्ति । सामान्यादिति सौत्रो हेतुः प्रयोजनगर्भ इ-
त्याशयेन व्याकुर्वन्ति । * संसारेत्यादि * । षोडशकलश्रुतिरत्र पूर्वे

शत्वं, कामादिभिर्दोहाय चतुष्पात्त्वम्, अमृतत्वाय षोडशकलत्वम्, अदुर्लभत्वाय सम्बन्धः । दिव्यत्वाय धर्मातिदेशः । कुण्डपायिना-मयने मासाग्निहोत्रवद् गुणार्थमेव वचनं, न दोषार्थमिति न ततोऽन्यशङ्कोत्पादनीया । तस्मान्न पूर्वोक्ता दोषाः ॥ ३२ ॥

बुद्ध्यर्थः पादवत् ॥ ३३ ॥

अन्यसमानधर्मवत्त्वं कुत्रोपयुज्यत इत्यत आह ॥ बुद्ध्यर्थः ॥ तथा व्यपदेशो बुद्ध्यर्थः । बुद्धिरेव प्रयोजनं यस्य । तथोपासनार्थमयुक्तमित्याशङ्क्य दृष्टान्तमाह । यथा भूतादीनां पादत्वज्ञानमुपासार्थं, तथा तत्तद्गुणवत्त्वेन ज्ञानार्थं स्वधर्मप्रशंसार्थमेवमुच्यते ॥ ३३ ॥

स्थानविशेषात् प्रकाशादिवत् ॥ ३४ ॥

ननु स एवायमित्यतिदेशेऽपि तथा बुद्धिः सम्पद्यतैवेति व्यर्थो धर्मातिदेश इत्याशङ्क्य, तथोक्तेऽपि समानधर्मत्वज्ञानाभावे हेतुमाह ॥

नोदाहृता । तथाप्यन्यैरुदाहृतेति तत्तात्पर्यमप्युक्तम्, एवमन्यत्रापि बोधार्थम् । अतिदेशकपदाभावे सेत्वादिशब्दैः कथं सामान्यावगमः, कथं च तद्गुणानामेव ग्रहणमित्याकाङ्क्षायामाहुः । * कुण्डपायीत्यादि * तथाच पूर्वतन्त्रे यथा अग्निहोत्रनाम्ना तद्गुणानामतिदेशस्तथात्रापीत्यर्थः । * ततोऽन्यशङ्केति * नाममात्रात् तद्दोषशङ्का ॥ ३२ ॥

बुद्ध्यर्थः पादवत् ॥ सूत्रमवतारयन्ति । * अन्येत्यादि * । * अयुक्तमिति * उत्तमस्य हीनसामान्यकथनमयुक्तम् । * स्वधर्मप्रशंसार्थमिति * सेत्वादीनां तारकत्वादेर्धर्मस्य प्रशंसार्थम् । उपासनाधर्मस्य फलतः प्रशंसार्थं वा ॥ ३३ ॥

स्थानविशेषात् प्रकाशादिवत् ॥ सूत्रमवतारयन्ति । * नन्वित्यादि * । * तथोक्तेऽपीति ।* स एवायमित्युक्तेऽपि । व्याकुर्वन्ति ।

स्थानविशेषादिति ॥ धर्म्यैक्येऽपि स्थानविशेषप्राप्त्या न समानधर्मवत्त्वं दृश्यते । अन्यत्रापि न तथात्वमायास्यतीत्यतिदेशो धर्माणामपि कृत इत्यर्थः । अस्मिन्नर्थे दृष्टान्तमाह ॥ प्रकाशादिवदिति ॥ यदादित्यगतं तेज इति वाक्यादादित्यचन्द्राग्निगततैजसामैक्येऽपि न समानप्रकाशत्वं यथा तथात्रापीति ज्ञानसम्भवादित्यर्थः । आदिपदादेकस्यैव कालस्य यथोपाधिविशेषसम्बन्धादुत्तरायणत्वाद्युत्तमधर्मवत्त्वं तद्विपरीतधर्मत्वं तथेत्यपि संगृह्यते ॥३४॥

उपपत्तेश्च ॥ ३५ ॥

किञ्च । सत्यज्ञानाद्युक्तधर्मविशिष्टब्रह्मणोऽन्य उत्तमोऽस्तीति वदता तत्रेत उत्कृष्टधर्मवत्त्वं वाच्यम् । तच्चाशक्यम् । प्रमाणाभावात् । साम्येऽपि तथा विशेषाभावोऽद्वैतश्रुतिविरोधश्च । तस्मादितः परस्यानुपपन्नत्वादुक्तरूपमेव परमकाष्ठापन्नं वस्त्वित्युपपद्यत इत्यर्थः ॥ ३५ ॥

तथाऽन्यप्रतिषेधात् ॥ ३६ ॥

यथा सत्यादयः श्रुत्युक्तास्तथैव, न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यत इति श्रुत्यैव ततोऽधिकस्य प्रतिषेधात् त्वयाऽप्यस्मदुक्त एव मार्गोऽनुसर्तव्य इत्यर्थः । अवतारकाले पूर्वं स्वशक्त्याविर्भावमकृत्वा

* धर्म्यैक्येऽपीत्यादि *।* अन्यत्रेति * स्फटिकादौ, वक्ष्यमाणदृष्टान्ते च । शेषं स्फुटम् । इत आरभ्य, प्रभूणामिति प्रतिभाति ॥ ३४ ॥

उपपत्तेश्च ॥ अन्यो नेत उत्कृष्ट इत्यत्रोपपत्त्यन्तरं सूत्राभ्यामाहेत्याहुः । * किञ्चेत्यादि * । * विशेषाभाव इति * अन्यस्योत्कर्षाभावः ॥ ३५ ॥

तथान्यप्रतिषेधात् ॥ * अस्मदुक्तमार्ग इति * एतस्यैव परत्वमितिप्रकारः । पूर्वसूत्रेणास्य गतार्थत्वमाशङ्क्य तन्निवृत्त्यर्थमा-

पश्चात् तदाविर्भावे कुतो लोकानां पूर्वावस्थातो भगवत्येवाधिक्य-मिव प्रतीतं भवतीत्यभिप्रायेणान्यपदोपादानम् ॥ ३६ ॥

अनेन सर्वगतत्वमायामशब्दादिभ्यः ॥ ३७ ॥

प्रकरणमुपसंहरन् फलितमर्थमाह । अनेन सेत्वादिव्यपदेशा-नां मुख्यार्थकत्वनिराकरणेन व्यापकत्वं ब्रह्मणः सिद्धमित्यर्थ इति केचित् । तन्न । जन्माद्यस्य यत इत्यादिना सर्वदेशगतकार्यकर्तृ-त्वमुक्तमिति तेनैव व्यापकत्वस्य सिद्धत्वात् । नचाविरोधसाधन-प्रकरणत्वात् पूर्वसिद्धं सर्वगतत्वमनेनोक्तग्रन्थेन कृत्वा, सेत्वादिवा-क्यैः सर्वमविरुद्धमित्यर्थमिति वाच्यम् । अग्रिमपदवैयर्थ्यापत्तेरि-तिचेत् । अत्रेवं ज्ञेयम् । नोक्तकर्तृत्वेन व्यापकत्वमेकान्ततो ब्रह्मणि रोद्धुं शक्नोति । योगसिद्धदूरश्रवणादिवत् परिच्छिन्नेनाप्यनेकदे-शगतकार्यकरणसामर्थ्यविशेषस्य वक्तुं शक्यत्वात् । अन्यथा पूर्व-सिद्धव्यापकत्वविरोधेन सेत्वादिव्यपदेशैः परिच्छिन्नत्वेन ब्रह्मणो-ऽन्यस्य परत्वं न शङ्केत । विरोधपरिहाराय तु, सामान्यात् त्व-विरोध इति वदेत् । तस्मादेवं सूत्रार्थो ज्ञेयः । अनेन ब्रह्मणोऽन्यस्य

हुः । * अवतारेत्यादि * । * आधिक्यमिव प्रतीतं भवतीति * न-त्वान्यहेतुकत्वशङ्का स्यादिति तन्निवृत्त्यभिप्रायेण तथेत्यर्थः ॥ ३६ ॥

अनेन सर्वगतत्वमयामशब्दादिभ्यः ॥ सूत्रप्रयोजनमाहुः । * प्रकरणमित्यादि * । * प्रकरणमिति * अविरोधप्रकरणम् । उक्तो-पष्टम्भायैकदेशिव्याख्यानं दूषयितुमुपक्षिपन्ति । * अनेनेत्यादि * । * केचिदिति * शाङ्कराः । दूषयन्ति । * तन्नेत्यादि * अर्थान्तरमु-द्भाव्य दूषयन्ति * नचेत्यादि * कथमग्रिमपदवैयर्थ्यमित्यत उपपा-दयन्ति । * अत्रेवमित्यादि * । * शक्नोतीति * सूत्रकारः शक्नोति । कुतो न शक्नोतीत्याकाङ्क्षायामशक्तौ गमकमाहुः । * अन्यथेत्यादि * यदुक्तमविरोधसाधनेत्यादिना, तत्राप्युत्तरमाहुः । * विरोधेत्यादि * एवं मतान्तरमपाकृत्य सूत्रं व्याकुर्वन्ति । * तस्मादित्यादि * ।

परत्वनिरासेनाऽऽयामशब्दादिभ्यो व्यापकत्ववाचकश्रुतिवाक्यादिभ्यः साक्षात् सर्वगतत्वाप्रतिपादकेभ्य एव सर्वगतत्वं सिद्ध्यति, न तु गौतमीयानामिव कर्तृत्वाद्यनुपपत्त्येत्यर्थः । ते च शब्दा, आकाशवत् सर्वगतश्च नित्यः, ज्यायान् दिवो ज्यायान् आकाशात्, वृक्ष इव स्तब्धो दिवि तिष्ठत्येकस्तेनेदं पूर्णं पुरुषेण सर्वमित्यादयः । आदिपदात् "सर्वतः पाणिपादान्तं सर्वतोऽक्षिशिरोमुखम् । सर्वतः श्रुतिमल्लोके सर्वमावृत्य तिष्ठती"त्यादिस्मृतयः संगृह्यन्ते। अनेन ब्रह्मणि श्रुतिरेव मुख्यं प्रमाणम्, अनुमानं तु विलम्बोपस्थितिकत्वेन साध्यसिद्धिपराहतमपीच्छाविशेषेण जननीयं चेदभ्युच्चयमात्रं पर्यवसास्यतीति भावः ॥ ३७ ॥

फलमत उपपत्तेः ॥ ३८ ॥

एवं सर्वोत्तमत्वनिरूपणेनोत्तमाधिकारिणां भजनीयत्वप्रयोजकं रूपमुक्त्वा तदितराधिकारिणां तदाह । ते हि फलेप्सव एव भजिष्यन्ति । तच्च फलदातृत्व एव सम्भवतीति तदाह । अत

* आयामशब्दादिभ्य इति * । आयामो दैर्घ्यं व्याप्तिरिति यावत् । शब्द्यतेऽनेनेति शब्दः । आयामस्य शब्दो यत्र ते आयामशब्दाः । ते आद्या येषां तद्गुणसंविज्ञानः । तेभ्यः । * व्यापकत्ववाचकश्रुतिवाक्यादिभ्य इति * । व्यापकत्ववाचकयुक्तानि यानि श्रुतिवाक्यादीनि तेभ्य इत्यर्थः । फलितार्थबोधकत्वे स्फुटीकुर्वन्ति * अनेन ब्रह्मणीत्यादि * । * अभ्युच्चयमात्रमिति * । अनुमानस्य समुच्चयमात्रम् ॥ ३७ ॥ १० ॥

फलमत उपपत्तेः ॥ अन्ते एतदधिकरणप्रणयनेन अस्मिन् पादे, अविरोधादिनिरूपणप्रयोजनं सूचयन्ननुप्रसङ्गेनाधिकरणमारभत इत्याशयेनाहुः * एवमित्यादि * । * तदाहेति * भजनीयत्वमाह । नन्वत्र फलदातृत्वमेवोच्यत इति कथमेवमधिकारिविभागज्ञानमित्यत आहुः । * ते हीत्यादि * । व्याकुर्वन्ति । * अत इत्या-

ईश्वरादेव फलं भवति यत्किञ्चिदैहिकं पारलौकिकं वा ।कुतः?। उपपत्तेः । सर्वस्य वशी सर्वस्येशान इति श्रुतिर्वस्तुमात्रेशितृत्वम-सङ्कुचितमाह । न ह्यन्यस्य वस्त्वन्यो दातुं समर्थोऽतो भगवानेव तथेसर्थः । केचित्त्वत्रैव कर्मणस्तत्कार्यापूर्वस्य च फलदातृत्वमाश-ङ्क्य तत्रानुपपत्तिमत्रोपपत्तित्वेन व्याकुर्वन्ति । तत्त्वग्रे जैमिनिम-तोपन्यासस्वमतोपन्यासाभ्यां व्यास एव व्यक्तीकरिष्यतीत्यधुनै-वाप्राप्तनिराकरणमग्रिमसूत्रद्वयवैयर्थ्यं स्यादिति चिन्त्यम् ॥३८॥

श्रुतत्वाच्च ॥ ३९ ॥

पूर्वसूत्रेण श्रुतमीशितृत्वं फलदान उपपत्तित्वेन निरूपितम् । इह तु साक्षाच्छ्रुतिमेव फलदातृत्ववाचिकां प्रमाणयति । सा च, स वा एष महानज आत्माऽन्नादो वसुदान इत्यादिरूपा।चकारा-त्, सुखं दुःखं भवो भाव इत्युपक्रम्य, भवन्ति भावा भूतानां मत्त एव पृथग्विधा इत्यादिरूपा स्मृतिः संगृह्यते ॥ ३९ ॥

धर्मं जैमिनिरत एव ॥ ४० ॥

अत्र कर्मवादी प्रत्यवतिष्ठते । ननु कर्मण एव फलमिति पक्षे-

दि * । एतेन प्रकृते ऐहिकामुष्मिकं फलं कर्मभ्यश्चैवेभ्यस्तत्तद्देवेभ्यो वा भगवतो वेति संशयः । तत्र तत्र तेषां तेषामुद्देश्यत्वेन श्रावणं सर्वस्य वशी सर्वस्येशान इत्यादिश्रुतिश्च सन्देहबीजम् । तेभ्य एवेति युक्तं, प्रतिनियमितत्वादिति पूर्वपक्षश्च बोधितः । एकदेशिमतमनूद्य दूषयन्ति । * केचित्त्वित्यादि * । * तत्त्वित्यादि च * ॥ ३८ ॥

श्रुतत्वाच्च ॥ भाष्यमत्र निगदव्याख्यानम् ।

माध्वास्तु विज्ञानमानन्दं ब्रह्म, रातिर्दातुः परायणमित्युदा-हरन्ति ॥ ३९ ॥

धर्मं जैमिनिरत एव ॥ सूत्रं व्याकुर्वन्ति * अत्रेत्यादि *

ऽप्युपपत्तिश्रवणे तुल्ये । तथाहि । ईश्वरवादिनापि कर्मनिरपेक्षेण तेन फलमिति न वक्तुं शक्यम् । विधिवैयर्थ्यप्रवृत्त्यनुपपत्तिप्रसङ्गाभ्याम् । तत्सापेक्षत्वे तदेवास्तु कृतं तत्सापेक्षेण तेन । नचाचेतनं चेतनाधिष्ठितमेव कार्यक्षममिति केवलेन तेन न फलं सम्भवतीति वाच्यम् । कर्मस्वरूपं स्वर्गादिकं च न लोकसिद्धम् । किन्तु श्रुतिसिद्धम् । तत्र च स्वर्गादिफलसाधकत्वेनैवोत्पत्तिवाक्येष्वर्थवादेषु चाग्निष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत, अग्निहोत्रं जुहोति प्रजाकाम इत्यादि । दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत, परमेष्ठिनो वा एष यज्ञोऽग्र आसीत् तेन स परमां काष्ठामगच्छदित्यादिषु कर्म श्रूयते । स च तत्साध्यत्वेनैव । एवं सति लोकेऽन्यथा दर्शनेऽपि धर्मिग्राहकप्रमाणेन तथैव सिद्धत्वान्नात्र काचन शङ्का । ईश्वरवादिनो नित्यज्ञानादिमत्त्व इव । आमुष्मिकफलत्वेन तत्प्रतिबन्धकापगमे भवतीत्यावयोस्तुल्यम् । तस्याशुतरविनाशित्वेऽपि श्रुतिसिद्धकारणतानिर्वाहाय तद्व्यापारोऽपूर्वं कल्प्यते ।

तुल्ये इति* तथाचात एव, उपपत्तिश्रवणाभ्यामेव हेतुभ्यां धर्मं फलकारणं जैमिनिराचार्यो मन्यत इति सूत्रयोजना । तदेतत्तौल्यं व्युत्पादयन्ति । * तथा हीत्यादि * । * प्रवृत्तीति * विध्यर्थज्ञानोत्तरप्रवृत्तेरनुपपत्तिप्रसङ्गो दूषणान्तरमित्यर्थः । * इत्यादीति * कामनावतः कर्माधिकारश्रावणात् स्वर्गकामादिपदैः कर्मफलं श्रूयत इत्यर्थः । * स चेति * । फलरूपः स्वर्गादिः । * अन्यथा दर्शनेऽपीति * राजादिभ्यः फलप्राप्तिदर्शनेऽपि । * अत्रेति * । वेदबोधिते कर्मणि तत्फले च । * नित्यज्ञानादिमत्त्व इवेति * धर्मिग्राहकेत्यादिकमत्रापि सम्बध्यते । ननु यदि कर्मणैव फलं तदा तदव्यवहितोत्तरं कुतो न जायत इत्यत आह । * आमुष्मिकेत्यादि * । * तदिति * । स्वर्गादिरूपं फलम् । दूषणान्तरमाशङ्क्य परिहरन्ति । * तस्याशुत्वादि * । तर्हि तौल्यान्नैकतरस्य फलहेतुत्वनिश्चय, उभयोः समुच्चयो

अविषमादीश्वराद् विषमफलोत्पत्त्यनुत्पत्तिर्वैषम्यनैर्घृण्ये च स्याताम् । अतः कर्मण एव फलमिति जैमिनिर्मनुते ॥ ४० ॥

पूर्वं तु बादरायणो हेतुव्यपदेशात् ॥ ४१ ॥

तुशब्दः पूर्वपक्षव्युदासार्थः । बादरायणस्त्वाचार्य इतः पूर्वोक्तमीश्वरमेव फलदत्वेन मनुते । कुतः? हेतुव्यपदेशात् । हेतुत्वेन श्रुतौ व्यपदेशादित्यर्थः । एष उ एव साधु कर्म कारयति तं यमेभ्यो लोकेभ्य उन्निनीषत, एष उ एवासाधु कर्म कारयति यमधो निनीषत इति श्रुतौ न केवलं कर्मकारयितृत्वमुच्यतेऽपि तु फलदित्सया तया तथात्वमतः फलदत्वमीश्वरस्यैव व्यपदिष्टं भवतीति नानुपपत्तिः काचित् । नन्वीश्वरस्य स्वतः फलदाने समर्थस्य फलदित्सायां सत्यां कर्मकारणे को हेतुः ? कार्यवैचित्र्यं च कथमित्यादि चोद्यं निरस्तम् । विद्वन्मण्डने श्रीविट्ठलेन च । अतः सकामैरपि स एव भजनीयो नान्य इति सिद्धम् ॥ ४१ ॥

इति श्रीवेदव्यासमतवर्तिश्रीवल्लभाचार्यविरचिते ब्रह्मसूत्राणुभाष्ये तृतीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ ३ ॥ २ ॥

चेत्याकाङ्क्षायां स्वमतोपष्टम्भायाह । * अविषमादित्यादि * ॥ ४० ॥

पूर्वं तु बादरायणो हेतुव्यपदेशात् ॥ दूषणमाशङ्क्य तत्परिहारः प्रागेवोक्त इति स्मारयन्ति । * नन्वित्यादि * ॥ ४१ ॥ ११ ॥

इति श्रीमद्वल्लभाचार्यचरणनखचन्द्रनिरस्तहृदयध्वान्तस्य पुरुषोत्तमस्य कृतौ भाष्यप्रकाशे तृतीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ ३ ॥ २ ॥

सर्ववेदान्तप्रत्ययं चोदनाद्यविशेषात् ॥ १ ॥

पूर्वपादे जडजीवधर्मनिराकरणेन शुद्धस्यैव सच्चिदानन्दविग्रहरूपत्वं ब्रह्मणो निरूपितम् । इह तु ब्रह्मगता एव धर्मा विचार्यन्ते । ते चेद् एकस्मिन् वाक्य एव सर्वे पठिता भवेयुस्तदा न विचारणीया भवेयुर्विरोधाभावात् । पठिताश्च तत्तदुपासनप्रकरणेषु

सर्ववेदान्तप्रत्ययं चोदनाद्यविशेषात् ॥ अथ तृतीयपादं व्याचिख्यासवः सङ्गतिबोधनाय पूर्वपादार्थमनुवदन्तः प्रस्तूयमानस्यार्थमाहुः । * पूर्वपादेत्यादि * । उपनिषद एव ब्रह्मणि मुख्यं प्रमाणमिति तासां यथा बोधकता स प्रकारः साधनाध्याये विचार्योऽन्यथा ब्रह्मबोधाभावे तद्विषयकमुपासनादिसाधनं न कर्त्तुं शक्येताऽपराधं वा दध्यादिति तदर्थं पूर्वस्मिन् पादे जडजीवधर्मनिराकरणेन तत्र प्रत्याख्यमानानां धर्माणां ब्राह्मत्वस्य ब्रह्मणो विरुद्धधर्माश्रयत्वस्य च व्यवस्थापनात् प्रपञ्चविलक्षणशुद्धसच्चिदानन्दविग्रहरूपत्वं ब्रह्मणो निरूपितम् । तेनैतादृशतया ता ब्रह्म बोधयन्तीति सिद्धम् । इह तु तादृशब्रह्मगता एव धर्मा उपासनादेरन्तरङ्गसाधनत्वात् तच्छेषतया उपसंहाराद्यर्थं विचार्यन्ते । तथाच पूर्वस्यास्य च पादस्योपजीव्योपजीवकभावः सङ्गतिरित्यर्थः । नन्वतीते पादे उभयलिङ्गाद्यधिकरणैर्विरुद्धसर्वधर्माधारब्रह्मस्वरूपबोधनेनोपनिषदां बोधनप्रकारावधारणे धर्माऽसद्भावशङ्कानिवृत्तौ पुनः साधनशेषतयाऽपि तद्विचारस्य किं प्रयोजनमित्याकाङ्क्षायामाहुः । * ते चेदित्यादि * । ते चेत्तथा भवेयुस्तदा तत्तदुपासने तेषामितरेतरविरुद्धानामपि, आसीनो दूरं व्रजतीत्यादिवद् ब्रह्मधर्मत्वेनोपादेयतया विरोधाभावाद्, अथ चेद् भावनादौर्घट्यं विभाव्यते तदापि, स्थितं व्रजन्तमासीनं शयानं वा गुहाशयमितिवत् कालभेदेन पर्यायभेदेन च भा-

क्वचित् त एव, क्वचिद् भिन्नाः । यथा वाजसनेयिनः पञ्चाग्निविद्यां प्रस्तुत्य षष्ठमन्यमग्निं पठन्ति । तस्याग्निरेवाग्निरिति । छन्दोगास्तु पञ्चसंख्ययैवोपसंहरन्ति । अथ य एतानेवं पञ्चाग्नीन् वेदेति । तथा प्राणसंवादे मुख्यप्राणादन्याँश्चतुरः प्राणान् वाक्-

वने विरोधाभावाच्च विचारणीया भवेयुः । पठितास्तु न सर्वं एकत्र किन्तु तत्तत्प्रकरणे क्वचित्त एव क्वचिद्भिन्नः । यथा पञ्चाग्निविद्यायामग्न्यन्तरांशे त एव, षष्ठस्त्वधिक इति भेदः । प्राणविद्यायामन्ये प्राणास्त एव,रेतस्तद्भिन्नमिति । एवं सत्यब्रह्मविद्यायां व्याहृतिशरीरांशे तौल्यं स्थानभेदेनाहरित्यहमित्युपनिषदोर्भेद इति । तथाच तासूपासनासूपास्यविशेषणत्वादिना ब्रह्मपदस्याऽनुक्तत्वात् तेषां तद्धर्माणां च ब्रह्मत्वे ब्रह्मधर्मत्वे च सन्देहाद्विचारणीयाः । पादान्ते ब्रह्मण एव सकलफलदातृत्वस्य विचारितत्वात् । पूर्वोत्तरकाण्डयोस्तु तेषु तेषु वाक्येषु तत्तत्कर्मणा तत्तद्देवप्रीत्या तेन तेन तैस्तैः फलस्य श्रावणात् कथं ब्रह्मणः फलदातृत्वमित्याकाङ्क्षायां तेन तेन साधनेन तुष्टं ब्रह्मैव तैस्तै रूपैः फलं ददातीति वक्तुं विचार्यन्त इत्यर्थः। यद्यपि प्राणादिविद्या न परविद्यास्तथापि प्राणादीनां ब्रह्मत्वेनोपासनस्य वाक्यान्तरेषूक्तत्वात् तेषु च ब्रह्मशब्दस्य ओमित्येतदक्षरमुद्गीथमित्यत्रोद्गीथशब्दवत् तद्विशेषणत्वेन कार्यरूपप्राणादिव्यावर्त्तनार्थतायास्तं यथा यथोपासते तथैव भवति तद्धैनान् भूत्वाऽवतीति श्रुत्याऽध्यवसितत्वात् । प्राणादीनामपि ब्रह्माङ्गत्वेन तद्धर्मा अपि ब्रह्मधर्मा एव, परं न मुख्या इति ब्रह्मधर्मत्वज्ञापनायैतदुदाहृतम्। तथाच यद्यपि ब्रह्मणि सर्वत्र सर्वे धर्माः सन्ति; तथापि तस्य तस्य संराधकस्य तत्तत्फलार्थं तांस्तानेव धर्मान् ब्रह्म प्रदर्शयति, न सर्वेषां सर्वानतस्तत्तदुपासनायां त त एव ध्यातव्यास्तत्तद्विधायकवाक्यानुरोधात् । तत्र चेदुक्तरीत्या संदेहस्तदोपासना न कर्तुं शक्यतेति तदर्थं विचार्यन्त इति भावः । अत्र षष्ठोऽग्निर्बृहदारण्यके पञ्चमप्रपाठके पठितः । पञ्चाग्नयस्तु छान्दोग्ये सप्तमे प्रपाठके । प्राणसंवादोऽपि छान्दोग्ये तत्रैव । बृहदारण्यके तु पञ्चमे प्रपाठके द्रष्टव्यः । अत्र

चक्षुःश्रोत्रमनांसि पठन्ति । वाजसनेयिनस्तु तमपि पञ्चमं पठन्ति । अपरञ्च । अथर्वोपनिषत्सु क्वचिद् गोकुलवृन्दाकाननसञ्चरद्गोपरूपमनल्पकल्पद्रुमप्रसूनविरचितविचित्रस्थलीककालिन्दीसलिलकल्लोलसङ्गिमृदुतरपवनचलदलकविराजमानगण्डमण्डलद्युतिमण्डितकुण्डलप्रभानुभावितवामांसमिलन्मूर्द्धन्यमहामणिकमुरलिकामुखावलीमिलद्दलित रत्नकरकमलयुगलाङ्गुलीवशंवदविविधस्वरमूर्च्छनामोहितव्रजवरीनतम्बिनीकदम्बकटाक्षकुवलयार्चितं, क्वचित् कोदण्डमण्डितभुजदण्डखण्डितप्रचण्डदशमुण्डमतिविचित्रचरित्राभिरामं रामस्वरूपं, क्वचिदतिकरालवदनवित्रासितकमलाकमलासनवृषभाऽऽसनादिकं नृकेसरिरूपं, क्वचिदुरुक्रमादिरूपञ्च निरूप्यते । तथाच

पादे अपरविद्योक्ता एव धर्मा विचार्यन्ते, न परविद्योक्ता अपीति शङ्कां निवारयन्त एव प्रस्तूयमानाधिकरणस्य विषयमाहुः । * अपरं चेत्यादि * । अयमर्थः । गोपालपूर्वतापिन्यां"सच्चिदानन्दरूपाय कृष्णायाऽक्लिष्टकर्मणे । नमो वेदान्तवेद्याय गुरवे बुद्धिसाक्षिणे" इत्यादिना भगवतः कृष्णस्य परब्रह्मत्वमुक्त्वा, तदुहोवाच हैरण्यो गोपवेषमभ्राभं तरुणं कल्पद्रुमाश्रितं तदिह श्लोका भवन्ति । सत्पुण्डरीकनयनमित्यारभ्य, चिन्तयंश्चेतसा कृष्णं मुक्तो भवति संसृतेरित्यन्तैः स्वरूपं ध्यानफलं चोक्तम् । 'कृषिर्भूवाचकः शब्दो णश्च निर्वृतिवाचकः । तयोरैक्यं परं ब्रह्म कृष्ण इत्यभिधीयते' इति चोक्तम् । श्रीभागवते च, कृष्णस्तु भगवान् स्वयमित्युक्तम् । दशमस्कन्धसुबोधिन्यां च परब्रह्मत्वं व्युत्पादितम् । तथा रामतापनीये'रमन्ते योगिनो यस्मिन्नित्यानन्दे चिदात्मनि । इति रामपदेनाऽसौ परंब्रह्माभिधीयत' इति श्रावणात् । श्रीमदाचार्यैरपि पञ्चमस्कन्धनिबन्धप्रकाशे 'कदाचिद्रामः पुरुषोत्तमावतार एवेति पद्मपुराणादवसीयते' इति कथनात् । अग्निकुमाराणां च व्रजे वो मनोरथः संपत्स्यत इति श्रीरामेण वरदानाच्च नवमस्कन्धे श्रीरामचरित्रे, 'स यैः स्पृष्टोऽभिदृष्टो वा संविष्टोऽनुगतोऽपि वा । कोशलास्ते ययुः स्थानं यत्र गच्छन्ति योगिन'

द्रव्यदेवताभेदाद् यागभेदवद्धर्माणामावापोद्वापाभ्यां दृष्टादृष्टफल-
भेदाच्च वेद्यभेदे प्राप्ते ब्रह्मानेकत्वापत्तौ श्रुतिविरोधाद् विनिगम-

इत्यविशेषेण सर्वेषां मुक्तिदानाच्च श्रीरामस्य पुरुषोत्तमरूपत्वम् ।
नृसिंहस्वरूपं तु, नृसिंहविद्यावत्युत्कर्षविश्रान्त्या नृसिंहस्य परत्वम-
वसीयते । तद्विद्याया रहस्यत्वश्रावणाच्च । उरुक्रमरूपे तु विष्णुसू-
क्तश्रीभागवतादिषु अनन्तवीर्यत्वकथनात्, सत्यलोकस्थापकत्वरूपा-
द्भुतकर्मकथनाच्च परत्वं निरूप्यते । आदिपदेन नारायणानुवाकस-
द्विद्यात्मविद्याश्वेताश्वतराद्युक्तनारायणसदात्मरूपं शिवरूपमन्यच्च
तत्र तत्रोक्तं रूपान्तरं संगृह्यते । चकारेण तत्र तत्रोक्तविभूतिरूपसं-
ग्रहः । तथाच श्रुतौ ब्रह्मणो नानारूपनिरूपणात् । तेषु किं समान-
त्वमुत कस्यचिच्छीघ्रं फलदातृत्वेन सुगमोपायैः फलत्वेन परमद-
यालुतया जीवापराधनिवारकत्वेनाधिक्यमिति संदेहाऽनपायात्तदर्थं
विचार आवश्यक इत्यर्थः । एवमत्र विषय उक्तः । तथाच पूर्वत्र
ब्रह्मप्राधान्येन विचारोऽत्र ब्रह्मरूपप्राधान्येनेति विशेषः ॥ संशयं
व्युत्पादयन्ति । * तथाचेत्यादि * । तथा तेन धर्मभेदप्रकारेण
द्रव्यदेवताभेदाद्यागभेदवत् । यथा पूर्वतन्त्र आमिक्षाधिकरणे, तप्ते
पयसि दध्यानयति सा वैश्वदेव्यामिक्षा वाजिभ्यो वाजिनमित्य-
त्रामिक्षावाजिनात्मकघनविरलद्रव्यद्वयरूपक एको याग उत याग-
द्वयमिति सन्देहे द्रव्यदेवताविशिष्टयागान्तरविधौ गौरवं व्यापा-
रान्तरकल्पनापत्तिश्चेति न यागद्वयं युक्तं, किन्त्वामिक्षायाग एव
वाजिनं गुणो विधीयते । वाजिभ्य इत्यनेन च वाज आमिक्षारूपमन्नं
येषामिति योगेन पूर्वोक्ता विश्वेदेवा एवोपलक्ष्यन्त इति पूर्वः पक्षः।
तत्रोत्पत्तिशिष्टामिक्षाद्रव्यावरुद्धे यागे उत्पन्नशिष्टं वाजिनं गुणत्वेन
प्रवेशं न लभते, निर्बलत्वात् । ततश्च तद् द्रव्यं स्वसम्बन्धिनं यागं
पूर्वस्माद्भिनत्ति । वाजिपदं चाश्वे रूढत्वान्न योगेन विश्वान्देवान्
उपलक्षयिष्यति । योगस्य रूढितो दौर्बल्यात् । तथा सति विधिव्या-
पारान्तरयोः कल्पनस्य प्रामाणिकत्वात् तत्कृतं गौरवं न दोषायेति
द्रव्यदेवताभेदात् तत्र यथा यागभेदस्तद्वदत्रोपासनायां गोपालराम-

काभावात् सर्वेषामुपासनाविषयाणामब्रह्मत्वमापतितम् । ननूपासनाविषयाणामौपाधिकत्वात् तेषाञ्चाविद्याकल्पितत्वात् तद्विशिष्टानां तथात्वं युक्तमेव । नचैवं तन्निरूपकाणां वेदान्तानामब्रह्मपरत्वप्रसङ्गः । शुद्धस्य ब्रह्मणो दुर्ज्ञेयत्वेनोपाधिविशिष्टोपासनया चित्तशुद्धौ सत्यां स्वत एव तज्ज्ञानं भविष्यतीत्येतत्तात्पर्यकत्वादिति चेत् । नैवम् । समन्वयविरोधापत्तेः । तासां ब्रह्मविद्यात्वहा-

---

नृसिंहादिरूपभेदेन परस्परं तेषां भेदात् धर्माणामावापोद्वापाभ्यां दृष्टादृष्टफलभेदाच्च प्रापञ्चिकानां मुरलीकोदण्डधरत्वादीनामावापेन तद्विलक्षणानां सदेकरसत्वास्थूलत्वादीनामुद्वापेन चेत्येवं ताभ्यां तत्तद्रूपगततत्तद्धर्मावापोद्वापाभ्यां च । साकारदर्शननिष्कलदर्शनाऽऽदिरूपयोर्दृष्टफलयोस्तत्तत्पदप्राप्तिब्रह्मभावरूपयोरदृष्टफलयोर्भेदाच्च ज्ञानवैद्यात् सर्वफलदातृत्वेन प्रतिपादितात् परब्रह्मणोऽपि सकाशाद्ध तत्तद्वाक्यवेद्यानां भेदे प्राप्ते तत्तद्वाक्येषु ब्रह्मत्वेनैवोपासनस्य विहितत्वाद् ब्रह्मानेकत्वापत्तावेकमेवाद्वितीयमिति श्रुतिविरोधादुपास्यरूपेषु, किं ब्रह्म, किन्नेति विनिगमकाभावात् सर्वेषामुपासनाविषयाणामब्रह्मत्वमापतितम् । अतः किं सर्वेषामब्रह्मत्वमुत यागवद् ब्रह्मभेद, उत सर्वत्रैकमेव ब्रह्म प्रतिपाद्यमिति संशय इत्यर्थः । पूर्वपक्षमाहुः । * नन्वित्यादि * । ननूपासना नाम चिन्ता-भावनाद्यपरपर्याया शास्त्रप्राप्ता सविषयकज्ञानरूपा मनोवृत्तिः । ब्रह्म तु निर्विषयज्ञानैकरसम् । न तादृशनानाविधधर्मवत्तया वृत्तिविषयीभवितुमर्हतीत्युपासनाविषयाणां धर्माणामौपाधिकत्वादौपाधिकानां चाविद्याकल्पितत्वात् तद्धर्मविशिष्टानां तेषां तेषां रूपाणामब्रह्मत्वं युक्तमेवेत्यर्थः । * नचेत्यारभ्य चेदित्यन्तम् * स्पष्टम् । एवमत्रैकः पूर्वपक्षः । तमन्योदूषयन्नाह । * मैवमित्यादि * । न वेदान्तानामुक्तविधतात्पर्यकत्वेन ब्रह्मपरत्वं शक्यवचनम् । समन्वयविरोधापत्तेः । सर्वे वेदा यत्पदमामनन्तीत्यादयः श्रुतयो हि, अणोरणीयान्महतो महीयानित्यादिभिर्विरुद्धधर्माश्रयमेवाशरीरमप्राकृततनुं सर्वात्तारं मृत्यूपसेचनकं ब्रह्म बोधयन्ति । तथा, अदृश्यमग्राह्यमित्यादि प्रकृत्य, यथो-

नेश्च । श्रुतेः प्रतारकत्वापत्तेश्च । अपरञ्च । "योऽन्यथा सन्तमात्मानमन्यथा प्रतिपद्यते । किं तेन न कृतं पापं चौरेणात्मापहारिणा" इत्यन्यथाज्ञानं निन्दन्ती श्रुतिः कथं फलसाधकत्वेन तत्तदुपासनां वदेत् । स्पष्टार्थानां श्रुतिवाक्यानां निर्णयमकृत्वा सन्दिग्धार्थानां ज्योतिराकाशादिशब्दानां तद्वाचकत्वं न निर्णीयाद् भगवान् व्यासः । एवञ्च मत्युक्तरीत्या यागवत्तेषां परस्परं भेदश्चा-

र्मिभिः सृजते गृह्णते चेत्यादिभिः कारणत्वसर्वज्ञत्वादिकं तत्र वदन्ति । अक्षरम् अस्थूलम् अनण्वित्यादिना प्रपञ्चविलक्षणं प्रकृत्य प्रशासितृत्वादिधर्मकं वदन्तीति विरुद्धधर्माश्रय एव ब्रह्मणि श्रुतीनां समन्वयात् त्वदुक्तरीत्याङ्गीकारे तद्विरोधापत्तेः । उपासनाविषयाणामब्रह्मत्वे तद्बोधकानां ब्रह्मनिरूपकतया ब्रह्मविद्यात्वहानेः । चकारेण, परं ब्रह्म परं धामेत्यादिस्मृतीनामपि विरोधात् । अन्यथा सतो ब्रह्मणोऽन्यथा कथनेन तत्तच्छ्रुतेः प्रतारकत्वापत्तेश्च । अथाप्रोक्ताविषमोजनकथनवदिदं क्रममुक्तिहेतुत्वेन वदन्तीति न प्रतारकत्वमिति विभाव्यते, तदप्ययुक्तमित्याह । * अपरञ्चेत्यादि * । यदि तथा स्यात् तदा योऽन्यथा सन्तमित्यादिनाऽन्यथाज्ञानं निन्दन्ती श्रुतिश्चित्तशुद्धिद्वारा क्रममुक्तिहेतुत्वेन तदुपासनां न वदेत् । आत्मापहारेण महापापापादकतया चित्ताशुद्धिजनकत्वात् । किञ्च । इदं व्यासस्यापि न सम्मतमित्याह । * स्पष्टार्थानामित्यादि *। यदि हि तेषामब्रह्मत्वं व्यासोऽभिप्रेयात् तदा कृष्णरामादिपदानि देवतावाचकानि ब्रह्मवाचकानि वेति सन्दिह्य तन्निर्णयमपि किञ्चित् कुर्यात् । अतः श्रुतिविरोधो व्यासाशयविरोधश्च न वैयासदर्शनानुसारिणो युक्त इत्यर्थः । एवं तन्मतं दूषयित्वा स्वमतमाह । * एवञ्च सतीत्यादि * । उक्तहेतुभिः सर्वासां श्रुतीनां ब्रह्मनिरूपकत्वेऽपि सति उक्तरीत्या यागवद् धर्मभेदकृतधर्मिभेदेनामिक्षावाजिनयागवत् तेषां तत्तद्विद्यावेद्यानां परस्परभेद आवश्यक इति । अतो हेतोरुभयतःपाशा रज्जुः । एतदङ्गीकारे भेदापत्त्या अयमेव स योऽयमित्याद्य-

वश्यक इत्युभयतःपाशारज्जुरिति प्राप्तेऽभिधीयते । सर्ववेदान्तप्रत्ययम् । अनेकरूपनिरूपकैः सर्ववेदान्तैः प्रत्ययो ज्ञानं यस्य तत्तथा । ब्रह्मणोऽनन्तरूपत्वेऽपि यानि यानि रूपाणि विविधैर्जीवैरुपासितुं शक्यानि तानि तानि रूपाणि तैस्तैर्वेदान्तैर्निरूप्यन्त इति तावद्रूपात्मकमेकमेव ब्रह्मेत्यर्थः । तत्र हेतुश्चोदनाद्यविशेषाद् इति । चोद्यते कर्त्तव्यत्वेन बोध्यतेऽनेनेति चोदना विधिवाक्यमिति यावत् ।

भेदश्रुतिविरोधादेतदनङ्गीकारे चैकदेशिमतवद्रूपाणामविद्याकल्पितत्वापत्त्या चोभयथापि दोष इति प्राप्त इत्यर्थः । अत्र सूत्रप्रतीकमुपन्यस्य समादधते । * अभिधीयत इत्यादि * । सूत्रे व्यधिकरणपदो बहुव्रीहिः ।प्रत्ययो विश्वासोत्पादकं ज्ञानम् । यद्यपि भाष्ये ज्ञानमेवोक्तं तथापि लोके प्रत्ययपदस्य विश्वासे प्रसिद्धत्वादत्र शब्दमहिम्ना तथा व्याख्यानेऽप्यदोषः । प्रतिज्ञा च ब्रह्मतदुपासनोभयविषयिणी बोध्या । नन्विदम्प्रतिज्ञावाक्यमुपासनापरतयैव व्याख्यातुमुचितम् । अतीतपादे ब्रह्मज्ञानप्रकारस्योक्तत्वात् । तेन निर्णीते वस्तुतत्त्वे यथा ज्ञातस्वरूपस्य गुरुप्रभृतेरुपासनं क्रियते तद्वद्ब्रह्मोपासनस्य कर्त्तव्यत्वेन विचार्यत्वाद्, न तु ब्रह्मपरतयाऽपि । तज्ज्ञानप्रकारस्य प्रागेवोक्तत्वात् । यदेकमव्यक्तमनन्तरूपमित्यनन्तरूपश्रुतौ वृत्तिसङ्कोचने मानाभावादसङ्कुचितवृत्तितया गणनापरिच्छेदरहितानां रूपाणां निरूपयितुमशक्यत्वाच्चेत्याशङ्कायामाहुः * ब्रह्मणा इत्यादि * तथा च विरुद्धधर्माश्रयतया सामान्यतो ब्रह्मज्ञानस्योक्तत्वेऽपि, फलमत उपपत्तेरित्यत्र ब्रह्मणःफलदातृत्वस्य निर्णीतत्वात्तत्र कथं फलं ददातीत्याकाङ्क्षायां तैस्तैः रूपैस्तेन तेन साधनेन तत्तत्फलं ददातीति बोधयितुं तत्तत्फलसाधकोपासनार्थं तत्तद्रूपनिरूपणमिति प्रयोजनस्यानुक्तत्वेन तन्निरूपणस्यावश्यकत्वात् सर्वेषां निरूपणाशक्यत्वेऽपि कियतां निरूपणेऽनुपपत्त्यभावाच्चायमपि प्रतिज्ञार्थ इति भावः ।

नन्वेवं हेतुबोधकपदासङ्गतिः । ब्रह्मणो नित्यत्वेन तज्ज्ञानस्य चाविधेयत्वेन पुरुषव्यापाराविषयत्वस्य तत्र वक्तुमशक्यत्वादित्याशङ्कायां हेतुमुपन्यस्य व्याकुर्वन्ति ।

* चोद्यत इत्यादि * । तथा च यद्यपि ब्रह्मत्वेन ब्रह्मणो न चोदना-

तस्याविशेषादित्यर्थः । यथैकस्मिन्नग्निष्टोमे शाखाभेदेऽपि चोदना तथैव भवत्यग्निष्टोमेन यजेतेति । तथेहापि सर्वेषु वेदान्तेषु ब्रह्मत्वेनैवोपासना विधीयत इति तथा । आदिपदात् साक्षात्परम्पराभेदेन मोक्षफलकत्वकथनमप्युपासनानामविशिष्टमिति प्रयोजनसंयोगः संगृह्यते ॥ १ ॥

विषयत्वं, तथाऽप्युपासनाविषयत्वादस्त्येव तद्द्वाराविषयत्वमित्यदोषः एतदेव बोधयितुं विभजन्ते * यथेत्यादि * । इहापीत्यस्यैव व्याख्यानम् * सर्वेषु वेदान्तेष्विति * । * तथेति * चोदनायामविशेषः । ननु शाखान्तराधिकरणे केवलानां रूपादीनां व्यभिचारित्वं हृदिकृत्य, एकं वा संयोगरूपचोदनाख्याऽविशेषादिति सूत्रे संयोगादिरूपहेतुचतुष्टयेनाभेदः साधित इति प्रकृते एकेन हेतुना कथमभेदसिद्धिरित्याकाङ्क्षायामाहुः । * आदीत्यादि * । अत्र भाष्ये रूपसंग्रहानुक्तिस्तु साध्यनिर्देशेनैव रूपस्यार्थादेव सिद्धिमभिप्रेत्य, सूत्रे चोदनायाः प्रथममुक्तिस्तु चोदनाविषयस्योपासनस्यापि सर्ववेदान्तप्रत्ययत्वज्ञापनेन तद्विषयस्य ब्रह्मणस्तद्द्वारा तथात्वज्ञापनार्था । तेनान्येषां त्रयाणामपि सङ्ग्रहः। अथवा चोदना च आदी च तत्समाहारश्चोदनादि । तस्याऽविशेषः समानत्वं चोदनाद्यविशेषस्तस्मादित्यर्थो बोध्यः । तथाचैवं संयोगरूपचोदनात्मकहेतुत्रयस्यापि चोदनादिपदेऽभिप्रेतत्वात् सुखेनाभेदसिद्धिरित्यर्थः । आख्याया व्यभिचारिता त्वग्रेप्रदर्शनीया ।

एवञ्चात्र सूत्रे ब्रह्म तदुपासनं च सर्ववेदान्तप्रत्ययं तत्तदुपासनावाक्येषु तत्तज्ज्ञानाधर्मवत्तया प्रतिपादनेऽपि न भिद्यते। चोदनाद्यविशेषात्।यत्र यत्र चोदनाद्यविशेषस्तदनेकवाक्येष्वनेकविधतया प्रतिपादनेऽप्यभिन्नम्। नानाशाखोक्तज्योतिष्टोमादिवदित्यनुमानं सिद्ध्यति तेन ब्रह्मणस्तत्साक्षात्कारस्य च साक्षात्पुरुषव्यापारविषयत्वाभावेऽपि साक्षात्कारसाधनभूतप्रमाणसम्पादनद्वारा तादृशवृत्तिसम्पादनद्वारा च चोदनासम्बन्धो वर्त्तत एवेति तथा पुरुषव्यापारस्यापि सम्भवाद् ब्रह्मपक्षत्वेऽपि न हेतोः स्वरूपासिद्धत्वमिति ज्ञेयम् । नचैवं सति प्रतिज्ञापि केवलविज्ञानपरतयैव व्याख्यातुमुचितेति शङ्क्यम् । पक्ष-

भेदान्नेतिचेदेकस्यामपि ॥ २ ॥

ननु द्रव्यदेवताभेदाद् यागभेदवदुपास्यानां धर्मभेदेन मिथो-भेदादुक्तहेत्वसिद्धिं भेदान्नेति चेदित्यनेनाऽऽशङ्क्य तत्परिहारमाह सूत्रकार, एकस्यामपीति सूत्रावयवेन । यथैकस्यामपि गृहीतषोड-शिकायामतिरात्रव्यक्तावऽगृहीतषोडशिकायाः सकाशाद् गुणा-ऽधिक्येऽपि नाऽतिरात्रभिन्नयागत्वम् । अतिरात्रलक्षणकर्मैवाधि-कृत्य तत्तद्ग्रहणाग्रहणयोर्विधानादेवमिहापि ब्रह्मैवाधिकृत्य तत्तद्ध-र्मवैशिष्ट्यावैशिष्ट्ययोरुक्तत्वान्न ब्रह्मोपासनाभिन्नत्वमुपासनासु । तथाच ब्रह्मधर्मत्वेनाभेदस्य विवक्षितत्वात् त्वदुक्तहेत्वसिद्धिः । एवं

वाचकविज्ञानपदाध्याहारापेक्षया पूर्वपादान्तिमसूत्रे जैमिनिमतोप-न्यासे धर्मपदेन चोदनालक्षणतयाऽत्र विज्ञानपरामर्शवत् पूर्वं तु बादरायण इति पूर्वपदोक्तब्रह्मणः संनिहिततया तत्परामर्शस्यापि यु-क्तत्वाद् विद्याविचारस्य वेद्याधीनत्वाच्च तत्परतया व्याख्यानेऽप्य-दोषात् ॥ १ ॥

भेदान्नेति चेदेकस्यामपि ॥ अस्मिन् सूत्रे केचिन्नैकस्यामपी-ति पठन्ति । अर्थस्तु तत्रापि तुल्यः । सूत्रप्रयोजनं वदन्तो व्याकु-र्वन्ति * नन्वित्यादि * । * मिथोभेदादुक्तहेत्वसिद्धिमिति * पर-स्परं रूपभेदाद्धेत्वेकदेशाभावेन पूर्वसूत्रोक्तस्य हेतोः स्वरूपासि-द्धिम् । * इहापीति * उपासनावाक्येष्वपि । * नेत्यादि * न ब्रह्मणो भिन्नत्वमतस्तदुपासनास्वपि न भिन्नत्वमित्यर्थः । एवं सूत्रं व्याख्याय सिद्धमाहुः । * तथाचेत्यादि * षोडशिग्रहणादिवत्तयोर्ब्रह्मधर्मत्वेन वेद्याभेदस्य विवक्षितत्वात् त्वदुक्तस्य भेदरूपस्य हेतोरेव प्रत्युत स्व-रूपासिद्धिः । ब्रह्म तदुपासनं च न सर्ववेदान्तप्रत्ययं रूपभेदादित्येवं प्रतिसाधने धर्मभेदेन रूपभेदः साधनीयस्तत्र रूपभेदो धर्मभेदादा-मिक्षादियागवदित्यत्र, न भेदोऽतिरात्रवदिति दृष्टान्तेन हेतोः साधा-रण्याद् व्याप्यत्वासिद्धिरिति तेन रूपभेदासिद्धौ प्रतिपक्षहेतोरेवा-

सति यत्रैकस्मिन्नुपास्ये रूपेऽन्यस्माद् रूपादधिका गुणा उच्यन्ते तत्र तेषामुपसंहार उचित इति भावः । अत्रायं विशेषो ज्ञेयः । उपासनाविषयेष्वखिलेष्ववशिष्टं ब्रह्मत्वं ज्ञात्वैतेष्वेकतरं रूपं य उपास्ते

सिद्धिः । अत एव गोपालोपासनायां, चतुर्भुजं शङ्खचक्रशार्ङ्गपद्मगदान्वितमिति चतुर्भुजध्यानमुक्त्वा, ध्यायेन्मनसि मां नित्यं वेणुशृङ्गधरं तु वेति द्विभुजध्यानमप्युक्तमतो न धर्मभेदाद्रूपभेद इति तत्रैव दोषाद् राद्धान्तहेतुर्निर्दुष्ट इत्यर्थः । नन्विदं पूर्वपादान्त एव साधनीयम् । ब्रह्मणः फलदातृत्वस्य तत्रैवोक्तत्वात् । पादान्तरे तत्साधनस्य किं प्रयोजनमित्याकाङ्क्षायां वक्ष्यमाणोपसंहारसूत्रविचारेण तदाहुः । * एवं सतीत्यादि * । * एवं सतीति * उक्तरीत्या वेद्यैक्ये विध्यैक्ये च सति । * तत्र तेषामिति * न्यूनगुणकेऽधिकगुणानाम् । तथाच गुणोपसंहारः प्रयोजनमेतस्येति तदर्थमत्र विचार इत्यर्थः । ननु उपसंहारो नाम उप समीपे संहरणं, तत्र तत्रोक्तानां धर्माणां हेतुबलादाचाप इति यावत् । तदत्र तत्तद्वाक्येऽनुक्तानां गुणानां तेन तेन हेतुना तद्वाक्योक्ते विषये सत्तामनुसन्धाय विशिष्टबुद्धौ विषयीकरणम् । एतच्चाग्रे, न वा विशेषादिति सूत्रानन्तरं, दर्शयतिसूत्राभासे वक्ष्यते । अत एतदर्थत्वमेतदधिकरणस्य न युज्यते । अत्र हि सर्वेषामुपासनाविषयाणां ब्रह्माभेदाद् ब्रह्मत्वेन रूपैक्यस्य यथाकथंचिन्मोक्षफलकत्वाच्च प्रयोजनैक्यस्य सर्वत्रोपासीतेत्यादिचोदनैक्यस्य ब्रह्मत्वेनोपासनाद् ब्रह्मोपासनेत्याख्यैक्यस्य च सिद्धत्वात् सर्वासामुपासनानामैक्ये प्राप्ते सर्वत्र सर्वधर्मोपसंहारप्राप्तेस्तत्र तत्र तत्तद्रूपतत्तत्फलकथनाच्च भेदे प्राप्ते सर्वानुपसंहारस्यापि प्राप्तेश्च तत्प्राप्त्यप्राप्तिविरोधादित्याकाङ्क्षायां, तथा यत्र ब्रह्मत्वेनोपासनं विधीयते तत्रैवं वेद्यैक्यात्तद्वाक्यवेद्यस्य गुणोपसंहारनिर्णयो भवति, यत्र पुनर्ब्रह्मत्वेनोपासनं न विधीयते यथा प्राणविद्यादौ, तत्र ब्रह्मत्वेनोपासनाया अभावेन वेद्यैक्याभावात् कथं निर्णय इत्याकाङ्क्षायां च सर्वत्रास्य न्यायस्य तौल्यादनेनैव निर्णयो विरोधाभावश्चेत्याशयेनाहुः । * अत्रेत्यादि * अत्र गुणोपसंहारे वक्ष्यमाणरूपो विशेषः प्रयोजकभेदबला-

तस्य तत्र सर्वे गुणा उपसंहर्त्तुमुचिताः। यस्त्वनन्तेषु विभूतिरूपेषु, ओमित्येतदक्षरं ब्रह्मेति ज्ञात्वोपास्ते तस्य शाखान्तरीया अप्येतदक्षरोपासनप्रकरणोक्ता एवोपसंहर्त्तव्या, नान्ये । तद्रूपमधिकृत्यैव तेषां गुणानां कथनात् । अन्यथाऽतिप्रसङ्गात् । इयं तूपासनामार्गीया व्यवस्थोक्ता । भक्तिमार्गीया त्वेतद्विलक्षणा, साऽग्रेवाच्येति ॥ २ ॥

उक्तेय: । उपासनाविषयेष्वखिलेष्ववताररूपेषु तुल्यं ब्रह्मत्वं वेदान्तवाक्यैरवधार्यम् । तेष्वेकतरं रूपं यो, ब्रह्मत्वप्राधान्येनोपास्ते तस्य तस्मिन् रूपे सर्वे गुणा उपसंहर्त्तुमुचिताः । उपसंहारप्रयोजकस्य विरुद्धसर्वधर्माश्रयब्रह्मस्वरूपप्राधान्यस्य तत्र तेनानुसंहितत्वाद्युक्ताः । एतदेवैतत्पादोपान्त्ये समाहारादिसूत्रद्वये स्फुटीभविष्यति । यस्त्वनन्तेषु विभूतिरूपेषु वर्णात्मकोङ्कारादिषु तद्रूपप्राधान्यं ब्रह्मत्वस्य गौणत्वं चानुसन्धाय उपास्ते तस्यान्यीप्रकारान्तरीया एवोपसंहर्त्तव्या नान्ये । तत्र हेतुः * तद्रूपमित्यादि * । * अन्यथातिप्रसङ्गादिति * प्रकरणाभेदे तद्विरोधप्रसङ्गात् । तथाच तत्तद्रूपानुसन्धानकृतया व्यवस्थया विषयभेदेनोपसंहारानुपसंहारप्राप्त्यप्राप्तिविरोधाभावादस्याधिकरणस्योपसंहारार्थत्वं सुखेन युज्यते । किञ्चान्यत्रापि तत्तद्विभूतिरूपवैरूप्यादन्येषां च हेतूनां तत्र सत्वादनेनैव न्यायेन निर्णय इत्यर्थः । अत्रोपासनामात्रनिर्णयो न क्रियतेऽपि तु यद् ब्रह्मप्राप्तिसाधनत्वेन विवक्षितं तस्य सर्वस्येत्याशयेनाहुः । * भक्तीत्यादि * । * अग्र इति * । न वा प्रकरणभेदात् परोवरीयस्त्वादिवदित्यस्य द्वितीयव्याख्याने । नचोपासनातिरिक्ताया भक्तेरप्रसिद्धत्वादप्रस्तुतत्वाच्च तद्व्यवस्थास्मरणमाकस्मिकमिति वाच्यम् । गोपालतापनीये, भक्तिरस्य भजनं तदिहामुत्रोपाधिनैराश्येनामुष्मिन् मनःकल्पनमेव तदेव च नैष्कर्म्यमिति लक्षणभेदेन, समासौ च, कृष्ण एव परो देवस्तं ध्यायेत् तं रसेत् तं भजेदिति ध्यानरूपोपासनातो भिन्नतया विधानेन चोपासनातिरिक्ताया भक्तेः प्रसिद्धत्वात् प्रस्तुतत्वाच्च तदभावात् । एकस्मिन्नेव प्रकरणे सृष्टिकर्तृत्वादिना माहात्म्यस्या-

नन्वग्निष्टोममेवोद्दिश्य यावन्तो धर्मास्तैत्तिरीयके पठ्यन्ते, तावन्तो वाजसनेयके। तथाच त्वदुक्तरीत्या वाजसनेयिनां तद्धर्मोपसंहारोऽपि न्याय्यो भवेन्न त्वेवं सः । शिष्टाचारादिविरोधात् । तथा पञ्चाग्निविद्यामधिकृत्योक्तोऽपि षष्ठोऽग्निर्न च्छन्दोगैः शक्यत उपसंहर्त्तुम् । तथैवाथर्वणिकैर्नैकस्मिन् रूपे रूपान्तरधर्मा इति प्राप्ते उत्तरं पठति ।

त्मत्वेन प्रियत्वस्य च बोधनेन श्रुत्यन्तरेऽपि श्रुतीनां माहात्म्यज्ञानपूर्वकसुदृढस्नेहरूपभक्तावेव तात्पर्यावसायाच्च । ननु विहिताविहितभेदेन भक्तिमार्गद्वैविध्यादत्र कस्य व्यवस्था वाच्येतिचेत् । श्रीभागवते श्रीनन्दादीनां फलकथनेनाविहितभक्तेरपि प्रामाणिकत्वसिद्धौ मन्दमध्यमयोरर्थे तद्व्यवस्थाबोधनस्याप्यावश्यकत्वादुभयोरपीति बुद्ध्यस्व । ननु सूत्रकारेणेदं कुत्रोक्तं येनैवमुच्यत इतिचेत् । उच्यते । अग्रिमसूत्रेऽधिकारस्यानुपसंहारहेतुताकथनेनात्र यथाधिकारनिर्णयसूचनात् सूचितमिति जानीहि । तस्मान्नात्र शङ्कालेशः । एवञ्चास्मिन्नधिकरणे इदं सिद्धम् । यो देवानां नामधा एक एव, एकं सद् विप्रा बहुधा वदन्तीत्यादिश्रुतिभिः, येऽप्यन्यदेवताभक्ता इत्यादिस्मृतिभिश्च भगवतः सर्वरूपत्वात् तेन तेन रूपेण भगवत एव तत्तत्फलदातृत्वं काण्डद्वये पुराणेषु चेति । तेनादित्याद्यङ्गोपासनास्वपि ब्रह्मोपासनात्वमेवेति च सिद्धम् ॥ २ ॥ १ ॥

अतः परं ताः कथं कर्त्तव्या इत्याकाङ्क्षायामग्रिमसूत्रेषु तत्प्रकार उच्यत इत्याशयेन सूत्रमवतारयन्ति । * नन्वित्यादि *। तथेति वैधर्म्ये दृष्टान्तः । अयमर्थः । यथा कर्मणां वैलक्षण्येऽपि संयोगरूपचोदनाख्याविशेषादिति शाखान्तराधिकरणोक्तन्यायादैक्यम्, एवमुपासनानामपि तेनैव न्यायेनाद्यान्तरैक्यमपि सिद्धम् । तथात्रास्यैव हेतोर्गुणोपसंहारप्रयोजकतयाऽनेनैव हेतुना ज्योतिष्टोमादियागेषु शाखान्तरोक्तगुणोपसंहारोऽपि न्याय्यो भवेत् । तत्करणे शिष्टाचारविरोधस्तत्क्रियाशाखान्तरोक्तानादरे उपासनायामपि तद्रूपस्या पञ्चाग्न्यादिविद्यासु षष्ठाग्न्याद्यनुपसंहारापत्तिरथर्वणाद्युक्तरूपेषु रूपा-